

**ԳԻՐՔԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է
ՄԵԾԻ ՏԱՆԵ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐՁՐ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ
ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԿԵՆԱՍԻՆ**

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԵԶՆԸԿԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ԿՈՂԲԱՅԻՈՅ

ԵՂԾ ԱՂԱՆԴԻՑ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ—1994

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅԻ

ԵՂԾ ԱՂԱՆԴՈՅ

Թարգմանությունը և ժանոթագրությունները
Ա. Ա. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ—1994

Գրաքար քննագիրը գրչագրի հետ համեմատեց, ծանոթագրեց և հրատարակությամբ պատրաստեց քանասիրական գիտությունների դոկտոր **Կ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԸ**

«Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի խմբագրական հանձնաժողով. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Ռ. Մ. (նախագահ), ԱՆԱՆՅԱՆ Գ. Գ., ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ Հ. Ս., ՄԿՐՏՉՅԱՆ Լ. Մ., ՓԱՆՈՍՅԱՆ Ս. Ե.

Եզնիկ Կողբացի

Ե 200 *Եղծ աղանդոց/(Աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Ա. Ա. Աբրահամյանի) Երևանի պետ. համալս.—Եր. Երևանի համալսարանի հրատ., 1994, 348 էջ:*

Հինգերորդ դարի խոշոր մատենագիր, փիլիսոփա և մշակութային գործիչ Եզնիկ Կողբացին Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի ավագ աշակերտներից է: Նա պատշաճ կրթություն է ստացել իր երանելի ուսուցիչների պահանջով ու հսկողությամբ: Մեզ հասած նրա՝ «Աղանդների հերքումը» և «Խրատները» մատենագրական եզակի փուլարձաններ են:

0508020913
Կ 704(02)—94 59—91

ԳՄԴ—68.3(2Հ)4

ISBN 5—8084—0177—1

ЕЗНИК КОХБАЦИ КНИГА ОПРОВЕРЖЕНИЙ

О добре и зле
(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван — 1994

զիշանսն ի թիւաբնակ աստուծոց արցուն
 ասցել ի Բագրատ Եւթիմիոս զանգեղեցի
 թնայ լուսոյն անշնորհաբնակացի և արգոս
 զբնակաստ արգոսաշնորհ արցունց և անկեան
 անասին երկիւրեք զառանձն և անգին անկ
 երայնէ շնորհ արցունց և բնակացաւ
 և ասին և ասեց արեւ զաստուծոց Եւթիմիոս
 ասց արար զԵւթիմիոս զանգեղեցի և ասց իշն
 արցունց զառանձն և անգին անկ և ասց Եւթիմիոս

ԵԶՆԸԿԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿՈՂԲԱՅԻՈՅ՝

Գ Ի Բ Է Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԵՂՄ ԱՂԱՆԴՈՑ ՀԵԹԱՆՈՍԱՑՆՁ

Ա

Յորժամ զաներեւութէն՝ և զնորին զմշտնջենաւոր զօրութենէն՝ ճառիցէ ոք, քանզի մարմնաւոր լեալ է, պարտի զմիտս յստակելի՝ և ըզ-
խորհուրդս սրբել, զյոյզս շարժմանց պարզել, զի յայն զոր առաջի եղ՝
հասանել կարասցէ: Նա և որ ընդ ճառագայթս արեգականն հայել կամի-
ցի, պարտի զպղտորութիւն աշացն՝ զաղտն և զբիծն ի բաց պարզել,
զի մի՛ մթարքն՝ որ զբօք՝ շողայցեն, արգել հայելոյ ի յստակութիւն
լուսոյն լիցին:

Եւ արդ քանզի մի էութիւնն անքնին՝ է և անհաս բնութեամբ, առ
նորա անքննութիւնն ընծայութիւն՝ անգիտութեան մատուցանելի է, և
առ էութիւն՝ նորին դաւանութիւն գիտութեան և ոչ քննութեան: Զի որ էն՝
պարտի զի մշտնջենաւոր իցէ և անսկիզբն, որոյ ոչ սկիզբն յումեքէ ա-
ռեալ լինելոյ, և ոչ ունի զոք ի վեր քան զինքն, զոր պարտ իցէ նմա
պատճառ կարծել կամ իմանալ՝ եթէ ի նմանէ իցէ առեալ սկիզբն էանա-
լոյ: Զի ոչ ոք է առաջին քան զնա, և ոչ ոք է յետոյ նման նմա, և ոչ
ընկեր հաւասար նորին, և ոչ էութիւն հակառակ նմա, և ոչ գոյու-
թիւն ընդդիմակաց, և ոչ բնութիւն հիւթաբեր ի պէտս նորա, և ոչ
նիւթ ինչ՝, յորմէ առնիցէ զոր առնելոց իցէ. այլ ինքն է պատճառ ամե-
նայնի, որ ի լինելն և ի գոյանալ եկին ի չգոյէ և ի գոյէ. որպէս երկինք
վերինք և որ ինչ յերկինս, և երկինք երեւելիք որ ի ջուրց, և երկիր, և ա-
մենայն¹⁰ ի նմանէ և ի նմա. յորմէ ամենայն, և ինքն ոչ յումեքէ: Որոյ
ըստ իւրաքանչիւր կարգաց տուեալ¹¹ է սկիզբն լինելոյ աներեւութիցն ան-
մարմնոց, և երեւելեացն¹² մարմնաւորաց. որ բաւական է որպէս ի տա-
լըն զկենդանութիւնն, նոյնպէս և ի գիտութիւն իւրոյ անարար էութեանն
ժամանեցուցանել¹³, և յիւրոց արարածոցն ի հաստումն ըստ իւրաքան-

ԱՂԱՆԴՆԵՐԻ ՀԵՐՔՈՒՍԸ՝

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐԶ՝

ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԱՂԱՆԴՆԵՐԻ ՀԵՐՔՈՒՄԸ

Ա.

Ծրբ մեկը խոսի աներևույթի և նրա հավիտենական զորության մասին, քանի որ (ինքը) մարմնավոր է ստեղծված, պետք է միտքը հստակի, մտածմունքները մաքրի, հոգեկան խռովքը վերացնի, որպեսզի կարողանա հասնել այն բանին, ինչ որ նպատակադրել է: Այսպես էլ նա, ով ցանկանում է նայել արեգակի ճառագայթներին, պիտի սրբի ու հեռացնի աչքերի պղտորությունն (առաջացնող) կեղտն ու ճպուռը, որպեսզի այդ աղտոտությունները⁴, որ երևում են⁵ բերրի շուրջ, պայծառ լույսին նայելու արգելք չլինեն:

Եվ արդ՝ որովհետև մի էությունը անքննելի է ու բնույթով անմատչելի, նրա անքննելիության նկատմամբ անկարողության ապացույց պետք է ներկայացնել, իսկ նրա գոյության վերաբերմամբ՝ գիտակցական հավատ և ոչ քննական: Որովհետև նա, որ կա, պետք է որ մըշտընդենական ու անսկիզբ լինի, որը ոչ ոքից գոյության սկիզբ չի առել, իրենից վեր էլ ոչ ոք չկա, որ հարկ լինի իրեն պատճառ կարծել կամ մտածել, թե նրանից է գոյանալու սկիզբ առել: Որովհետև ոչ ոք չկա նրանից առաջ և ոչ ոք՝ (նրանից) հետո՝ նման նրան, չկա և նրան հավասար ընկեր, ոչ էլ կա նրան հակառակ էություն, ոչ՝ ներհակ գոյություն, չկա և նրա կարիքների համար նյութ մատակարարող գոյացություն, և ոչ որևէ նյութ, որից ստեղծներ՝ ինչ որ ստեղծելու էր. այլ ինքն է պատճառը բոլորի, որ ստեղծվեցին՝ անգոյությունից գոյության⁶ (բերվելով), ինչպես՝ վերին երկինքը ու ինչ որ գտնվում է երկնքում և երևացող երկինքը⁷, որ ջրերից է կազմված, և երկիրը ու նրանից (առաջացած) և նրա մեջ (եղող) ամեն բան⁸. ամեն ինչ նրանից է, իսկ ինքը ոչ ոքից չէ: Նա լինելու սկիզբ է տվել աներևույթ-անմարմիններին⁹ և երևացող-մարմընավորներին՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր դասի: Նա ունակ է ինչպես կենդանությունը տալու, նույնպես և իր անստեղծ էության գիտությանմբ իր արարածներից յուրաքանչյուրին ըստ իր էության կատարելության

շիւր բնութեանց ածել: Որ ոչ այնու միայն զարմանալի է, զի ածն ի շգոյէ ի գոյ զշգոյսն, և եցոյց յոշնշէ¹⁴ յինչ զշէսն, այլ զի և անարատ և անխախտ պահէ զլեւալսն. որոց և յառաջնումն իսկ աննախանձ ետ ըզկենդանութիւնն, առ ի յայտնելոյ զիւրոյ զբարեբարութեանն հանդէս:

Քանզի ոչ եթէ կարօտ ինչ ոք իւիք էր, եթէ վասն այնորիկ խնայիցէ՝ իւր միայնոյ սեպհականեալ¹⁵ զկենդանութիւնն. և անզօր և տկար, եթէ զանձին¹⁶ և եթ խորհիցէ զզօրութիւնն. և ոչ նւազ ի գիտութենէ, եթէ ինքեան¹⁷ և եթ պահիցէ զգիտութիւնն. և ոչ կարօտ յիմաստութենէ, եթէ յորժամ այլոց բաշխիցէ զիմաստութիւնն իւր, կարծիք ինչ կարօտութեան ի ներքս մտանիցեն: Այլ կենդանի է և աղբիւր կենդանութեան. տայ ամենայնի¹⁸ կենդանութիւն, և ինքն կայ լի և յանսպառ կենդանութեան. և զօրացուցանէ զանզօրս մեծազօր զօրութեամբ, և ինքն ոչ թերանայ ի զօրացուցիչ զօրութենէն. և պարգեւէ գիտութիւն ամենայն անգիտաց, և ինքն բովանդակ ունի յինքեան զամենագէտ գիտութիւնն. և բղխէ յամենեսին զանպակաս իմաստութիւնն, և ինքն մնայ անխախտ յամենահնար իմաստութեանն:

Եթէ աղբերք մշտաբուղիք, որք¹⁹ ի նորա հրամանէ կարգեցան, հանապազ բղխեն և ոչ պակասեն*, որոց բղխմունքն²⁰ զայլոց կարօտութիւնս լնուն, և ինքեանք ի նմին յորդութեան կան մշտնջենաւորք, ո՞րչափ ևս առաւել այն՝ որ նոցա զյորդութիւն բղխմանցն յօրինեաց, որ աղբիւրն է²¹ բարութեան. որ զամենայն զոր արար գեղեցիկս արար, այս ինքն²² զբանաւորս և զանբանաւորս, զմտաւորս և զանմտաւորս, զխօսունս և զանխօսունս, զասունս և զանասունս: Եւ բանաւորաց և մտաւորաց յիւրաքանչիւր առաքինութեանց կարգեաց ստանալ զբարութիւն, և ոչ զգեղեցկութիւն. զի գեղեցկութեանն տուիչ ինքն է, և բարութեանն՝ զանձնիշխանութիւնն արար պատճառ:

Բ

Ապա եթէ ինչ յարարածոց՝ որ գեղեցիկ է՝ այն ի բարւոյ²³ արարչէ կարծիցի ոմանց, որպէս Յունացն հեթանոսաց և արանցն մոգուց և հերձուածողաց²⁴, որ չար իմն էութիւն հակառակ բարւոյ²⁵ դնեն, զոր հիւղն կոչեն՝ որ թարգմանի նիւթ, մեր առաջին և նախաբարբառ պատասխանի

* «Եթէ աղբերք... ոչ պակասեն» հատ:լածը հմմտ. «Վեցաւրեայ», էջ 88 2—3 (ծան. հրատ.):

բերելու¹⁰։ Նա ոչ միայն նրանով է զարմանալի, որ անգոյությունից գոյության բերեց անգոյներին ու ոշնշությունից ինչի վերածեց ոշնշներին, այլև (նրանով), որ անեղծ ու հաստատ է պահում՝ ստեղծվածներին, որոնց և հենց սկզբում աննախանձաբար տվեց կենդանությունը՝ իր բարերարությունը ցույց տալու համար։

Որովհետև (նա) որևէ բանի կարոտ մեկը չէր, որ այն պատճառով միայն իրեն պահեր կենդանությունը, թույլ ու անզոր էլ չէր, որ միայն իր համար թաքցներ¹¹ գոյությունը. ոչ էլ գիտության պակաս ուներ, որ միայն իրեն պահեր գիտությունը. կարոտ չէր նաև իմաստության, որ երբ ուրիշներին բաժաներ իր իմաստությունը, սլակասության կասկած առաջ դարձնէր։ Այլ կենդանի է (նա) և կենդանության աղբյուր, բոլորին կենդանություն է տալիս, ինքն էլ մնում է լրիվ ու անսպառ կենդանության մեջ. ուժեղացնում է թույլերին հզոր ուժով, իսկ ինքը չի թուլանում ուժեղացնող ուժից. պարգևում է գիտություն բոլոր անգետներին և ինքն ամբողջապես պարունակում է իր մեջ ամենագետ գիտությունը. բոլորի մեջ բխեցնում է անհատնում իմաստությունը և ինքը մնում է անխախտելի՝ ամենահար իմաստության մեջ։

Եթե մշտաբուխ աղբյուրները, որոնք նրա հրամանով են հաստատվել, շարունակ բխում են ու չեն սպառվում, որոնց բխումները ուրիշների կարիքներն են բավարարում, և իրենք նույն հորդության մեջ մնում են մշտնջենական, (ապա) որքան առավել է նա, որը նրանց հորդ բխումները հորինեց, որը բարության աղբյուրն է և գեղեցիկ ստեղծեց այն ամենը, ինչ որ ստեղծեց՝ բանականներին ու անբանականները, մտավորներին ու մտազուրկները, խոսողներին ու չխոսողները, ասուններին ու անասունները։ Եվ բանականների ու մտավորների համար սահմանեց, որ յուրաքանչյուրն իր առաքինություններով (ինքնուրույնաբար) ստանա բարությունը և ոչ թե հեղեցկությունը, որովհետև գեղեցկություն տվողն ինքն է, իսկ բարության համար ազատակամությունը պատճառ դարձրեց։

Բ

Սակայն արարածներից ինչ որ գեղեցիկ է, այն բարի արարչից¹² (ստեղծված) է կարծվում ոմանց կողմից, ինչպես՝ հույն հեթանոսների, պարսիկ մոզերի¹³ ու հերձվածողների¹⁴ կողմից, որոնք բարուն հակառակ մի շար էություն են ընդունում՝ հյուլե¹⁵ անվանելով, որը թարգմանվում է նյութ։ (Այդ կարծիքի հանդեպ) մեր առաջին ու սկզբում առվող պատասխանն այն է, որ բարերար արարչից շար բան չի ստեղծ-

այն է՝ եթէ ի բարեբար²⁸ արարչէն շար ինչ չիք լեալ. և չիք ինչ շար որ բնութեամբ շար իցէ. և ոչ է արարիչ շարաց իրաց, այլ բարեաց:

Եւ արդ զո՞ր ինչ յարարածոցն բարի կարծիցեն, կամ զո՞ր շար. զի բազում անգամ զոր բարին կարծիցեն, միայն առանձինն՝ առանց ընկերին²⁷ խառնութեան՝ վնասակար լինի, յամենեցունց առ հասարարակ վկայեալ: Արեգակն թէ բարի է, և առանց օդոյ խառնուածոյ²⁸ այրիչ և ցամաքեցուցիչ է. նոյնպէս և լուսին խոնաւական բնութիւն առանց խառնուածոյ²⁹ ջերմութեան արեգական վնասակար և ապականիչ է: Եւ օդ, առանց ցօղոյ խոնաւութեան և ջերմութեան վնասակար և ապականիչ է և ջուրք զհող երկրի ողողանեն և ապականեն. և երկիր առանց ջուրոյ պատառի և խորխուղի: Եւ այսպէս շորեքին բնութիւնքն, ուստի աշխարհս կազմեալ և կայ, առանձինն՝ ապականիչք են միմեանց, և խառնեալ ընդ ընկերին՝ օգտակարք և շահաւորք: Եւ զի այս այսպէս է՝ ամենեցուն յայտնի է որ կամին ուսանել:

Ապա ուրեմն է ինչ զօրութիւն ծածուկ, որ զապականիչսն միմեանց խառնուածովք³⁰ արար օգտակար իրերաց: Եւ որ առողջ միտս ունին, ոչ զշարժունսն՝ այլ զշարժիչն պարտին փառաւորել. և ոչ ընդ արբանեակսն, այլ ընդ վարիչն պարտին զարմանալ. և ոչ ընդ գնայունսն, այլ ինդ գնացուցիչն. քանզի և նոքին իսկ իւրաքանչիւր փոփոխմամբք յայտ առնեն, եթէ է ոմն՝ որ փոփոխէ զնոսա: Արեգակն ծագելովն և վերանալով և ի մուտս դառնալով. և լուսին ածմամբ լնլով և նուազելով. և այլք ևս յարարածոցն ըստ իւրաքանչիւր բնութեանց շարժելովն և դարձաւորովն: Եւ արդ չէ առողջ մտաց զշարժիչն և զփոփոխիչն թողով և շարժնոցն և փոփոխելեաց պաշտօն տանել և երկրպագութիւն մատուցանել. զի որ շարժին և փոփոխի՝ չէ էական. այլ կամ լեալ յումեքէ և յիմեքէ, և կամ հաստեալ ի շոյքէ: Եւ որ էն և շարժէ զամենայն, ինքն ոչ շարժի և ոչ փոփոխի, քանզի էական է և անշարժական է:

Գ

Եւ զի մի էութիւն մշտնջենաւորական է և պատճառ ամենեցուն լինելոյ, այնմ՝ և որ զբազմաստուածեան պաշտամունսն մուծին՝ վկայեն, և պատճառեն այսպէս. Մեք, ասեն, քանզի չեմք բաւական մերձեանալ յամենեցունց պատճառն, յէն ի գոյն ի մշտնջենաւորն և³¹ յանմատոյցն, վասն այնորիկ այլովքն խոնարհագունիւք³² նմա պաշտօն մատուցանեմք,

ված, և չկա որևէ շար բան, որ էությամբ շար լինի. և կա ոչ թե շար բաների, այլ՝ բարիների արարիչ:

Եվ արդ՝ արարածներից ո՞րն են բարի կարծում կամ ո՞րը՝ շար. որովհետև շատ անգամ ինչ որ բարի են կարծում, միայնակ, առանց ուրիշի հետ խառնվելու, վնասակար է լինում: (Դա) բոլորի կողմից ընդհանրապես հաստատվում է: Արեգակը թեև բարի է, սակայն առանց օդի զուգակցության այրող ու շորացնող է: Նույնպես և խոնավ բնույթի լուսինը՝ առանց արեգակի ջերմության խառնուրդի՝ վնասակար ու ապականիչ է: Եվ օդը՝ առանց ցողի խոնավության ու (արեգակի) ջերմության՝ վնասակար և փշացնող է: Ջրերը ևս երկրի հողը ողողում ու փշացնում են, բայց հողն առանց ջրերի պատռվում ու ճաքճքում է: Եվ այսպես շորս սարերը¹⁶, որոնցից կազմված է այս աշխարհը, առանձնակի միմյանց իաթարող են, բայց զուգակցի հետ համադրված՝ օգտակար ու շահավետ են դառնում: Սա, որ այսպես է, հայտնի է բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են սովորել:

Ուրեմն և կա մի գաղտնի զորություն, որ (մեկմեկու) փշացնողները իրար հետ խառնելով օգտակար դարձրեց միմյանց համար: Եվ ովքեր ողջամիտ են, ոչ թե շարժուններին, այլ շարժողին պիտի փառաբանեն, ոչ թե կառավարվողների, այլ կառավարողի, ոչ թե գնայունների, այլ գնալ տվողի վրա պիտի զարմանան. որովհետև հենց նրանք, յուրաքանչյուրն իր փոփոխություններով, հայտնի են դարձնում, թե կա մեկը, որ փոխոխում է իրենց. արեգակը՝ ծագելով, բարձրանալով և դեպի մայրամուտ գնալով, լուսինը՝ մեծանալով-լրանալով ու նվազելով, արարածներից մյուսներն էլ, յուրաքանչյուրն ըստ իր բնույթի, շարժվելով ու դադարելով: Հետևաբար առողջ մտքին հատկանշական չէ շարժողին ու փոփոխողին թողնել և շարժումներին ու փոփոխվողներին պաշտել և երկրպագել. քանի որ շարժվողը ու փոփոխվողը ինքնագոյակ չէ, այլ կամ առաջացել է մեկից կամ մի բանից և կամ ստեղծված է ոչնչից: Եվ նա, որ գոյություն ունի ու շարժում է բոլորին, ինքը չի շարժվում և չի փոփոխվում, որովհետև ինքնագոյակ է ու անշարժական:

Գ

Եվ որ մի էությունը մշտնջենական է ու բոլորի գոյացման պատճառ, դա հաստատում են նաև բազմաստվածության պաշտամունքները՝ հնարողները՝ պատճառաբանելով այսպես՝ «Մենք,— ասում են,— քանի որ անկարող ենք մոտենալու բոլորի պատճառին՝ է-ին, գոյին, մշտնջենականին ու անմատչելիին, այն պատճառով ուրիշ ավելի ցածր բաների

և բոլոր նմա զպաշտօնն մատուցանեմք, հարկ է և զնոսա ողորհել զոհիւք և նուիրօք:

Եթէ որպէս վկայենն՝ մի է պատճառ ամենեցուն, և նոյն էական և մշտնջենաւոր, յայտ է թէ այլքն ոչ էականք են և ոչ մշտնջենաւորք. և զիա՞րդ չէականքն և շարժենաւորք ընդ էականին և ընդ մշտնջենաւորին երկրպագութիւն առնուցուն: Եւ մանաւանդ մարմնաւորք և երեւելիք, որպէս արեգակնդ և լուսինդ և աստեղք և հուր և ջուր և երկիր, որ ի մոգուց և ի հեթանոսաց պաշտին:

Ապա եթէ ասիցէ որ յայնպիսեացն. Բարիօք է, զի մի էութիւն պատճառ ամենայնի ասէք. արդ եթէ մի էութիւն է՝ որ զամենայն յամենայնի ազդեցուցանէ և չիք ինչ նմա հակառակ, մեզ զերախտաւորսն և զբարեւորսն՝ որ ի նմանէ կարգեալ են՝ զիա՞րդ հրամայէք անարգել:

Ասասցուք, եթէ զերախտաւորսն և զբարեւորս՝ որ ի նմանէ կարգեցան, մեք ոչ հրամայեմք անարգել. բայց դարձեալ և ոչ զպաշտօն արարչին՝ արարածոցն մատուցանել. զի չիք որ բարեւոր և երախտաւոր, բայց միայն որ արար և ոչ խնայեաց. և պահէ կենդանի զբանաւորսն աներեւոյթս, և ոչ նախանձի. զհրեշտակաց ասեմ և զհոգւոց³³ մարդկան. և զգայականացն³⁴ անշնչից³⁵ յիւրաքանչիւր կայանի:

Արդ բարիօք է արեգակն և զեղեցիկ բնութեամբ, և մեզ և ամենայն արարածոց՝ որ ի ներքոյ երկնից՝ յօգուտ և ի դարման, իբրեւ ճրագ մի ի մեծի տան ի մէջ ձեղուան և յատակի լուցեալ՝ առ ի զխաւարն և զստուերն զերկուց մեծացն անօթոց ի բաց ի միջոյ փարատելոյ. բայց ինքն և թէ իցէ և եթէ չիցէ՝ զայն ոչ գիտէ, զի չէ ի բանաւորաց և ի մտաւորաց. նոյնպէս և այլքն յանշնչոցն արարածոց: Եւ թէ ջուր, թէ հուր, թէ երկիր, թէ օդ, թէ իցեն և թէ չիցեն՝ զայն ոչ գիտեն, և զսպասաւորութիւնն՝ յոր կարգեցան՝ անդադար մատուցանեն, վարելով այնր՝ որ կազմեացն զնոսա. Եւ մեք ոչ անարգեմք զնոսա, և ոչ պաշտօն մատուցանեմք նոցա. այլ հայեցեալ ընդ նոսա՝ փառաւորեմք զկարգիչն նոցա և զյօրինիչ, զի մեզ ի պէտս են, և կարգչին իւրեանց ի փառս:

Զիա՞րդ պաշտիցեմք զարեգակն, որ³⁶ մերթ կոչի իբրև զժառայ առ ի սպասն՝ յոր կարգեցաւ՝ հասանելոյ, և մերթ երթայ զօղէ իբրեւ զար-

միջոցով ենք նրան պաշտամունք մատուցում. ուստի անհրաժեշտ է զոհերով ու նվերներով սիրաշահել նրանց ևս, որոնց միջոցով նրան պաշտում ենք»:

Եթե մեկն է բոլորի պատճառը, նույնն էլ ինքնագո և մշտնջենական, ինչպես հաստատում են նրանք, պարզ է, որ մյուսները ինքնագո և մշտնջենական չեն: Եվ ինքնագոյի ու մշտնջենականի հետ ինչպե՞ս պիտի երկրպագվեն ոչ ինքնագո և ոչ մշտնջենական գոյականները, մանավանդ մարմնավորներն ու տեսանելիները, ինչպես՝ արեգակը, լուսինը, աստղերը, կրակը, ջուրը, հողը, որոնք մոգերի ու հեթանոսների կողմից պաշտվում են:

Իսկ եթե այնպիսիներից մեկն ասի՝ «Լավ է, որ ամեն ինչի պատճառը մի էությունն է և համարում, և եթե մի էությունն է, որ բոլորի վրա ներգործում է ամեն ինչում, ու իրեն հակառակ որևէ բան չկա, (ապա) մեզ ինչպե՞ս եք առաջարկում անարգել նրա կողմից ստեղծված երախտավորներին ու բարերարներին»:

Կասենք, որ մենք չենք առաջարկում նրա կողմից ստեղծված երախտավորներին ու բարերարներին անարգել, ոչ էլ, սակայն, արարչի պաշտամունքը արարածներին մատուցել. որովհետև չկա ուրիշ երախտավոր և բարերար, բացի միայն նրանից, որը ստեղծեց ու լիսնայեց և կենդանի է պահում աներևույթ բանականներին ու չի նախանձում, — նկատի ունեմ հրեշտակներն ու մարդկանց հոգիները, — ինչպես նաև (խնամք է տանում) անբանականներին ու անշունչներին՝ յուրաքանչյուրին իր տեղում¹⁷:

Արդ՝ արեգակը բարի է, բնույթով գեղեցիկ և մեզ ու երկնքի տակ գտնվող (մյուս) բոլոր արարածների համար օգտակար ու պիտանի, ինչպես մի ճրագ վառված է մեծ տան մեջ, առաստաղի և հատակի միջև՝ ստվերն ու խավարը երկու մեծ անոթների¹⁸ միջից վերացնելու համար: Սակայն չգիտե՞՞ ինքը գոյություն ունի՞, թե՞ ոչ, որովհետև բանականներից ու մտավորներից չէ: Այդպես են և անշունչ արարածներից մյուսները: Թե՛ ջուրը, թե՛ կրակը, թե՛ հողը, թե՛ օդը չգիտեն՝ կա՞ն, թե՛ չկան և անընդհատ մատուցում են այն ծառայությունը, ինչի համար հաստատվեցին՝ ղեկավարվելով նրա կողմից, որը ստեղծեց իրենց: Եվ մենք նրանց ո՛չ անարգում ենք, ո՛չ էլ պաշտում, այլ նայելով նրանց վրա՝ փառաբանում ենք իրենց հորինողին ու հաստատողին, որովհետև մեր կարիքների ու իրենց ստեղծողի փառքի համար են:

Ինչպե՞ս պաշտենք արեգակը, որ մերթ կանչվում է իբրև սպասավոր՝ հասնելու այն ծառայությանը, որի համար նշանակվել է և մերթ գնում-թաքնվում է ինչպես զարհուրած՝ տեղի տալով խավարին՝ լցնե-

հուրեալ, և տալ տեղի խաւարին լնուլ զմիջոց ի մեծի տանս. և ընդ ժամանակս ժամանակս ի խաւար դառնայ՝ առ ի յանդիմանութիւն և յամօթ իւրոցն պաշտօնէից⁸⁷. յայտ արարեալ եթէ շեմ ես արժանի պաշտաման, այլ այն՝ որ զիս և զամենայն տիւ լուսաւոր պահէ, և զցայգ զօղիցուցանէ. և երբէք երբէք խաւարեցուցանէ՝ և իբրեւ խօսուն բերանով անշշունչն³⁸ բողոքէ՝ եթէ շեմ արժանի պաշտօն առնլոյ այլ պաշտօն հարկանելոյ, Կամ զլուսին՝ որ ամսոյ ամսոյ հիւժանի, գրեթէ և մեռանի, և ապա սկիզբն առնու կենդանանալոյ, զի քեզ զյարութեան օրինակն³⁹ նկարիցէ: Կամ զօդ՝ որ մերթ գոչիցէ վարազացեալ՝ հրամանաւ, և մերթ սարդէ ի գոչելոյն՝ սաստիւ: Եւ կամ զհուր՝ որում և զքեզ իսկ երկրորդ արարիչ կազմեաց յօրինիչն, զի յորժամ կամիցիս՝ վառիցես, և յորժամ կամիցիս՝ խափուցանիցես: Կամ զերկիր՝ որ հանապազ բրեմք, և ցանկ կոխեմք և զաղբ զմեր և զանասնոց մերոց ի նա հեղումք: Կամ զջուրս՝ զոր հանապազն ըմպեմք⁴⁰, և զանուշութիւն⁴¹ նոցա ի ժանտահոտութիւն⁴² ի փորի մերում դարձուցանեմք, և զներքին և զարտաքին աղտեղութիւնս մեր նոքօք սրբեմք:

Եւ այսու ամենայնիւ յայտ է՝ թէ զոր առ աստուածսն ունին, անարգեն շատք և անպատուեն: Նա և դողումն և սոսկումն ունի դարարածսն, յորժամ զպատիւ արարչին ոք նոցա մատուցանիցէ. և յայտ առնէ երկիր շարժելովն, և լուսաւորքն խաւարելովն, և օդքն գծումելովն և քստմենելով, և ծով սաստկութեամբ ալեացն սպառնալիօք: Զի թէ ոչ սաստ արարչին նահանջէր⁴³ զնոսա, մի մի ի նոցանէն բաւական էր զամենեւին⁴⁴ սատակել՝ առ ի խնդրելոյ զվրէժ անարգանաց⁴⁵ հասարակաց արարչին: Կամ ծով ծածկելով, որ տկար աւազովն պաշարեալ՝ շիշխէ անցանել ըստ հրաման: Կամ երկիր կլանելով, որ ի վերայ ոչընչի կայ հաստատեալ, և յոչինչ դառնալ և դարձուցանել չէ պատշաճ զիւր զբնակիչսն: Կամ հողմ պարտասեցուցանելով, որ կենդանութիւնն⁴⁶ է ամենայն շնչաւորաց, և շիշխէ արգելուլ զկենդանութիւնն՝ առանց հրամանի կենդանապահին: Կամ օդք երբեմն զսառամանիսն շնչելով, և երբեմն զխորշակն բերելով. և լինէր ամենայն ինչ ոչ ինչ:

Այլ նա աւասիկ իբրեւ զկառս իմն լծեալ և շորից երիվարաց⁴⁷ զըշխարհս տեսանեմք, ի շերմութենէ ի ցրտութենէ ի ցամաքութենէ և⁴⁸ ի խոնաւութենէ. և զօրութիւն իմն ծածուկ կառավար, որ զշրոս կազեցողսն ընդ միմեանս ի հաշտութեան և ի հաւանութեան պահեալ նուաճէր*: Ամենայն կառք ի համազգեաց երիվարաց լծին, բայց միայն այսց կառաց⁴⁹ որ ի շհամազգեաց լծեալ են. և որ ի համազգեացն⁵⁰

* Առաճէ (էջ 84):

** յայց կառաց (էջ 84):

չու այս մեծ տունը¹⁹. Ժամանակ առ ժամանակ խավարում է՝ որպես հանդիմանություն և ամոթանք իրեն պաշտողներին՝ հայտնելով, թե՝ «Պաշտամունքի արժանի ես չեմ, այլ նա է, որը ինձ ևս ամբողջ ցերեկը լուսավոր է պահում, իսկ գիշերը թաքցնում է, երբեմն-երբեմն խավարեցնում»: Եվ այն անշշունջը, խոսողի նման, բերանով բողբոջում է, թե՝ «Ես արժանի չեմ պաշտվելու, այլ ինքս պիտի պաշտեմ»:

Կամ (ինչպե՞ս պաշտենք) լուսինը, որ ամեն ամիս նվազում է և գրեթե մեռնում, ապա կենդանանալու սկիզբ է առնում, որպեսզի քեզ համար հարություն օրինակը պատկերի: Կամ՝ օդը, որ մերթ գազանացած գոչում է. հրամանով և մերթ վախենում գոչելուց՝ սաստով: Եվ կամ՝ կրակը, որի համար հենց քեզ երկրորդ արարիչ նշանակեց ստեղծողը, որպեսզի երբ ցանկանաս, վառես և երբ ցանկանաս, հանգցնես: Կամ՝ հողը, որ շարունակ փորում ենք, միշտ տրորում և մեր ու մեր անասունների աղբը նրա մեջ թափում: Կամ՝ ջրերը, որ անընդհատ խմում ենք, նրանց անուշահամությունը մեր փորում ժանտահոտություն վերածում և մեր ներքին ու արտաքին կեղտոտությունները նրանցով ենք մաքրում:

Եվ այս ամենով պարզ է, որ այն, ինչ (ներանք) աստվածներ են համարում, շատերն անարգում ու անպատվում են: Նաև ահ ու դողը պատում է արարածներին, երբ մեկը արարչի պատիվը իրենց է մատուցում: Եվ (սա) հայտնի են դարձնում՝ երկիրը՝ շարժվելով, լուսատուները՝ խավաբելով, օդը՝ խոժոռվելով ու սարսուռվով և ծովը՝ ալիքների սաստկությամբ սպառնալով: Եվ եթե արարչի սաստումը նրանց ետ չպահեր, նրանցից յուրաքանչյուրը ի վիճակի կլիներ բոլորին ոչնչացնելու՝ ընդհանուրի արարչի անարգանքի վրեժը լուծելու համար:— Կամ ծովը կծածկեր, որ թույլ ավազով շրջափակված, չի համարձակվում հրամանից անցնել: Կամ երկիրը կկլաներ, որ ոչնչի վրա է հաստատված, բայց պատշաճ չէ, որ ոչնչանա ու ոչնչացնի իր բնակիչներին: Կամ քամին ուժասպառ կաներ, որ բոլոր շնավորների կենդանությունն է, բայց չի հանդգնում խափանել կենդանությունը՝ առանց կյանքը պահպանողի հրամանի: Կամ եղանակը՝ երբեմն սառը քամի փչելով, երբեմն խորշակ բերելով: Եվ այսպես ամեն ինչ կոչնչանար:

Եվ ահա տեսնում ենք այս աշխարհը ինչպես մի կառք՝ լծված չորս երիվարներով՝ տաքություն, ցրտություն, չորություն ու խոնավություն: Եվ կա կառավարող մի գաղտնի գորություն, որն այդ չորս հակառակորդները հաշտ ու խաղաղ պահելով, ենթարկում է²⁰ իրեն: Բոլոր կառքերը նույնատեսակ երիվարներով են լծվում, բացի այս կառքից, որը ոչ նույնատեսակներով է լծված: Եվ նրանք, որոնք նույնատեսակ-

լծեալ են՝ երբեմն սայթաքին⁵⁰, երբեմն օձտեն և ի տագնապի զկառավարն և զանձինս կացուցանեն. և երբեմն խորտակումն իսկ⁵¹ կառացն գործեն. և յորժամ ողջ կառքն իցեն, և ողջ կառավարն, և վարժ երիվարքն, ուշ եղեալ ի հանդէպ երեսացն և եթ արշալին. և այս կառք զարմանալիք ի հակառակ և յաննման երիվարաց լծեալ և ծածուկ ձեռամբ ուղղեալք. ոչ ի միմիայն կողմն ի հանդէպ երեսացն և եթ արշալին, այլ յամենայն կողմանս վարդին, և ընդ հանուր արշալին, և ընդ բնաւ սլանան, և ամենայնի բաժան Ենոք Յորժամ ընդ արեւելս ընթանան, չէ ինչ արդեւ՝ թէ ընդ արեւմուտս ոչ արշալիցին, և յորժամ ընդ հիւսիսի⁵² վարդին, չէ ինչ⁵³ արդեւ՝ թէ ընդ հարաւ ոչ սուրայցեն. զի ձեռն կառավարին բաւական է յամենայն կողմանս գիմեցուցանել, և ընդ շորս անկինս⁵⁴ տիեզերաց արշալիցուցանել:

Դ

Դարձեալ առ այսպիսի ճշմարիտ ասացածս անպատշաճ հարցուածս մատուցանեն. ուստի՞ իսկ բնաւ են, ասեն, այդպիսի անհարթութիւնք. զի թէ Աստուած բարեաց արարիչ է և ոչ չարաց իրաց, ուստի՞ է խաւար, ուստի՞ են շարիք, ուստի՞ են աշխատութիւնք, ուստի՞ են լլկանք՝ մերթ ի ցրտոյ, մերթ ի խորշակէ: Կամ ուստի՞ են անզգամութիւնք, զի տեսանեմք երկուս արս միազգիս ընդ միմեանս գրգռեալ, միմեանց մահու և արեամբ ծարաւի են: Եւ այլք զգերեզմանս կրկտեն, և զթաղեալ մարմինն ընդ հողով՝ մերկացեալ խայտառակեալ արեւու ցուցանեն. և զմեծարեալ դին, առ փութի շածկելոյ, թերեւ և շանց ևս կուր արկանեն: Եւ է կրթէք զի մին փախուցեալ երթայցէ անձնապուր ուրեք զկեանս անձինն շահել, և միւսն ցասմամբ բորբոքեալ՝ սրով զկնի ընթացեալ, ոչ դադարէ՝ մինչև յազնցուցանէ զցասումն⁵⁵. ուստի՞ է այն անյազ ցասումն: Եւ ոմն մերկանայ զհանդերձս ընկերին⁵⁶ և թէ ընդդէմ դառնայցէ յարեւէ⁵⁷ ևս արկանէ: Եւ ուրումն⁵⁸ ի մտի եղեալ գողանալ զայլոյ ամուսնութիւն, և ելեալ անօրէնութեամբ յօտար մահիճս, չտայ լինել հայր որդուց⁵⁹ այնմ՝ որ օրինօքն ամուսնացեալ իցէ: Եւ երբէք երբէք պատերազմունք շարժին, ուր մեղաւոր և արդար առ հասարակ կոտորին, և մահք տարածամբ և ախտք չարաշարք: Եւ զի՞ պիտոյ է մեզ⁶⁰ բնաւ⁶¹ մի ըստ միոյն թուել⁶², այլ համառօտ իսկ ասել՝ թէ ուստի՞ է այս ամե-

ներով են լծված, (ներանց երիվարները) հրեմն սայթաքում են, երբեմն ճանապարհից շեղվում և կառապանին ու իրենց տագնապի մեջ են գրցում, երբեմն էլ հինց կառքն են խորտակում²¹։ Եվ երբ կառքը սարքին է լինում, կառապանք՝ առողջ, երիվարները՝ վարժ, ուղղություն վերցրած միայն հրեաների կողմն են արշավում։ Իսկ այս դարմանալի կառքը, հակառակ ու ոչ նույնատեսակ երիվարներով լծված և գաղտնի ձեռքով ուղղություն ստացած, ոչ թե միայն դեպի առաջ է արշավում, այլ բոլոր կողմերն է վազում, բոլոր ուղղություններով է ընթանում, ամեն տեղ է սլանում և այդ բոլորին ի վիճակի է։ Երբ դեպի արևելք է ընթանում, որևէ արգելք չկա, որ դեպի արևմուտք արշավի, և երբ դեպի հյուսիս է սլանում, որևէ արգելք չկա, որ դեպի հարավ սուրա, որովհետև կառավարողի ձեռքը ունակ է դեպի ամեն կողմ ուղղելու և տիեզերքի շորս անկյուններն արշավել տալու։

Դ.

Այսպիսի ճշմարիտ ասածների հանդեպ ևս անհարկի հարցեր են տալիս։ Որտեղի՞ց են հապա,— ասում են,— այսպիսի աններդաշնակությունները. եթե աստված ոչ թե շար բաների արարիչ է, այլ՝ բարիների, որտեղի՞ց է խավարը, որտեղի՞ց են շարիքները, որտեղի՞ց են նեղությունները, որտեղի՞ց են տանջանքները՝ մերթ ցրտից, մերթ տոթից։ Կամ որտեղի՞ց են շարությունները, որ տեսնում ենք՝ երկու ազգակից մարդիկ, միմյանց դեմ գրգռված, իրար մահվան ու արյան ծարավի են։ Ուրիշներն էլ գերեզմաններն են փորփրում ու հողի տակ թաղված մարմինները մերկացնելով, խայտառակելով, արևի երես են հանում և մեծարված դիակը, շտապելուց շծածկելով²², թերևս շներին էլ կերակուր են դարձնում։ Եվ երբեմն լինում է, որ մեկը գլուխն աղատելով փախչում գնում է մի տեղ իր կյանքը փրկելու, իսկ մեկ ուրիշը, սաստիկ բարկությամբ բորբոքված, սրով (նրա) ետևից ընթանալով, չի դադարում, մինչև չի հագեցնում ցասումը։ Որտեղի՞ց է այն անհագ ցասումը։ Եվ մեկը հանում է իր նմանի հագուստները, իսկ եթե նա դիմադրի, արևից էլ կզրկի։ Մեկն էլ մտադրվում է պղծել ուրիշի ամուսնությունը և, ապօրինաբար մտնելով օտար անկողինը, թույլ չի տալիս զավակների հայրը լինել նրան, ով օրինականորեն ամուսնացած է։ Եվ երբեմն-երբեմն պատերազմներ են տեղի ունենում, մեղավոր ու արդար հավասարապես կոտորվում են. համաճարակներ ու սարսափելի հիվանդություններ են լինում։ Եվ ի՞նչ հարկ կա, որ մենք մեկ առ մեկ թվենք, այլ հենց համառոտ պիտի ասենք, թե որտեղի՞ց են այս բոլորը և ո՞վ է այսպիսի ան-

նայն, և ո՞վ է սկիզբն և գործիչ այնպիսի անպատեհից, բայց եթէ իցէ ինչ շար զօրութիւն՝ որ գայն ամենայն անհարթութիւնս տայցէ գործել, և ինքն իսկ արարիչ իցէ նոցա. զի զԱստուած արարիչ ասել⁶³ այնպիսի իրաց անպատշաճ է. և ոչ ի նմանէ ունել զգոյութիւն շարհաց: Զիա՞րդ մարթ է զայնպիսիսն յԱստուծոյ կարծել. զի Աստուած բարեբար է և լաւութեանց արարիչ, և ի շարութեանց ինչ ի նա ոչ մերձենայ, և ոչ խընդալ ընդ այն ախորժէ, այլ և խոտէ ևս զգործսն և զգործելիս. զի անընտանի⁶⁴ են շարիք ի բնութենէ նորա:

Վասն որոյ կարծի՝ թէ էր ինչ ընդ նմա, որում հիւղն անուն էր, որ է նիւթ, ուստի զամենայն արարածս արար և զատոյց ամենարուեստն⁶⁵ իմաստութեամբ, և զարդարեաց վայելչութեամբ. և յայնմ նիւթոյ պարտ է կարծել զշարիս, որ անիրան և անկերպարան էր և խառն ի խուռն օձտելով⁶⁶ երթեւեկէր, և կարօտէր Աստուծոյ արուեստգիտութեանն⁶⁷: Եւ Աստուած ոչ եթող զնա հանապազ խառն ի խուռն վարել, այլ եկն յառնել զարարածս, և ի յոռութեանցն նորա յազնուագոյնսն զատուցանել կամեցաւ. և այնչափ ինչ արար ի նմանէ՝ որչափ Աստուծոյ վայելէր առնել արարածս. և որ ինչ մորախառն⁶⁸ էր ի նմանէ, և շէր պատշաճ արարչութեան, զայն եթող. և յայնմ մրրոյ են շարիք մարդկան:

Ե

Պատասխանի. արդարեւ իսկ շարիքն որ լինին՝ ի տարակուսի կացուցանեն⁶⁹ զբազումս, և բազում արք աւագք վասն նորին խնդիրս մեծամեծս արարին: Կէսք անսկզբնակից ինչ ընդ Աստուծոյ կամեցան դնել. և կէսք ըստ նմանէ նիւթ ինչ, զոր հիւղն անուանեն⁷⁰, թէ ի նմանէ արար զարարածս. և կէսք հրաժարեցին բնաւ ի խնդրելոյ, որպէս թէ ամենեւին այնմ խնդրոյ չիք սպառուած⁷¹: Բայց մեզ հարկ եղեւ ի սիրոյ բարեկամաց, և յոչ ուղիղ հայելոյ ընդդիմակացն⁷², ըստ մերում տկարութեան ապաւինեալ յԱստուծոյ շնորհսն, միւսի ի խնդիր ճառիցս. մանաւանդ զի յուսացեալ ևս վատահ իցեմք յուղղոց ունկնդրաց ի կամացն մտադիւրութիւն. ուստի և լինիցի նոցա զճշմարիտն ուսանիլ, և մեզ ոչ ի զուր ինչ

պատեհութիւնների սկզբնապատճառն ու սրանք կատարողը, եթե ոչ ինչ-որ շար գորութիւն, որը այս բոլոր անպատշաճութիւնները կատարել է տալիս և ինքն իսկ նրանց արարիչն է. որովհետեւ անհարմար է աստօնել այսպիսի բաների արարիչ համարել և ընդունել, թե շարիքների գոյացումը նրանից է: Ինչպե՞ս կարելի է այդպիսի բաները աստօնց կարծել, որովհետեւ աստված բարեբար է ու լավութիւնների արարիչ, և շարութիւններից որևէ բան նրան չի մոտենում, ոչ էլ ինքն է ախորժում այդպիսինով ուրախանալ, այլ մերժում է (չար) գործերը և (դրանք) կատարողներին, որովհետեւ շարիքները խորթ են նրա էությանը:

Այդ պատճառով կարծւում է, թե նրա հետ կար մի բան, որի անունն էր հյուլե²³, այսինքն՝ նյութ, որտեղից (արարիչը) բոլոր արարածներն ստեղծեց ու առանձնացրեց ճարտարաւիճստ իմաստութեամբ և զարդարեց վայելուչ կերպով: Չարիքները (ծագած) պետք է համարել հենց այն նյութից, որը անձև ու անկերպարան էր և թափառում էր՝ անկարգ, անդեկ ու խոտոր և կարիք էր զգում աստծու ճարտարագործութեանը: Իսկ աստված շթողեց, որ նա շարունակ խառնաշփոթութեամբ շարժվի²⁴, այլ ձեռնամուխ եղավ (նրանից) արարածներ ստեղծելու և կամեցավ նրա անպետքութիւններից ազնիվ բաները²⁵ զատել: Եվ նրանից այնքան բան ստեղծեց, որքան աստծուն պատշաճում էր արարածներ ստեղծել: Իսկ ինչ որ նրանից մրրախառն էր ու հարմար չէր արարչագործութեան համար, այն թողեց: Հենց այն մրուրից են մարդկանց շարիքները:

Ե

Պատասխան. — Իսկապես, շարիքները, որ լինում են, տարակուսանքի մեջ են գցում շատերին: Եվ բազմաթիվ երեւի²⁶ մարդիկ դրա համար շատ որոնումներ կատարեցին: Ոմանք կամեցան աստծու հետ²⁷ գոյակից անըսկիզբ²⁸ մի բան ենթադրել, իսկ ոմանք՝ նրանից զատ ինչ-որ նյութ, որը հյուլե են անվանում՝ (զտնելով), թե (աստված) նրանից ստեղծեց արարածները: Ուրիշներն էլ բոլորովին հրաժարվեցին քննելուց, որպես թե այդ հարցը ամենևին սպառում չունի: Բայց մենք հարկադրվեցինք բարեկամների սիրուց և հակառակորդների սխալ հայացքներից, ըստ մեր տկարութեան, ապավինելով աստծու շնորհներին, ձեռնամուխ լինել այս քննախոսութեանը, մանավանդ որ հույս ու վստահութիւն ունենք ուղղամիտ ունկրողիւրների հոժարակամութեան վրա: Այսպիսով նրանք ճշմարիտը կսովորեն, և մենք էլ իզուր տեղը խոսքեր չենք վատնի: Քանի որ ոչ թե ձրգ-

զբանս ծախել: Քանզի ոչ եթէ անիրաւութեամբ ինչ յաղթել շանամբ, այլ իրաւամբք զճշմարիտն ուսանել:

Որով յայտ է թէ երկուց անարարաց ի միասին չէ մարթ լինել: Զի ուր⁷³ երկու ոք ի միասին իցեն, հարկ է թէ իցէ ինչ՝ որ զատանիցէ ի միջի: Արդ զիս⁷⁴ համարիցին զԱստուած. իբրև ի տեղուոյ⁷⁴ ինչ յամենա⁷⁵ ի հիւզն լինել, եթէ ի միում ինչ ի մասին նորա: Եթէ զամենայն զԱստուած յամենայնի ի հիւզն լինել ասիցեն, որչափ մեծ ևս ասիցեն զԱստուած, գտանի հիւզն մեծ քան զնա: Քանզի յորում իցէ ոք, այն յորում էն, քան զայն որ ի նմա էն՝ մեծ գտանի, զի բաւական եղև տանել բոլոր⁷⁵ զնա. և եթէ ի մասն ինչ միայն ի նմանէ, և այնպէս բիրապատիկ իսկ մեծ քան զնա հիւզն գտանի, զի սակաւ ինչ մասն նորա բաւական եղև ընդունել զամենայն զնա: Եւ եթէ ոչ ի նմա, և ոչ ի մասին ինչ նորա, յայտ է՝ թէ այլ ինչ էր անջրպետ ընդ մէջ երկոցուն, մեծ քան զերկոսին. և ոչ միայն երկու անսկզբնակիցք գտանին, այլ երեք. Աստուած, և հիւզն, և անջրպետն, և մանաւանդ մեծ ևս անջրպետն քան զերկոսին:

Իսկ եթէ էր երբէք հիւզն անզարդ և անարդ և անկերպարան, և զարդարեաց զնա Աստուած, քանզի ի յոռութեանցն նորա ի լաւն դարձուցանել կամեցաւ, ապա ուրեմն⁷⁶ էր երբեմն՝ զի յանզարդս և յանարդս⁷⁷ և յանկերպարանս էր Աստուած, և հարկ էր թէ իբրև զհիւզն իսկ և նա խառն ի խուռն վարէր:

Եւ թէ յամենայն ի հիւզն՝ որպէս ասենն՝ էր Աստուած, յորժամ զնա ի զարդ և ի յարդ և ի կերպարանս ածէր*, ինքն յո՞ մարթէր ամփոփել, զի չէր ուրեք մարթ ամփոփելոյ: Մի՞թէ և զի՞նքն ընդ հիւզին ի զարդս ի յարդս և ի կերպարանս ածէր, քանզի չգոյր ուրեք տեղի ամփոփելոյ. որ յետնոյ ամպարշտութեանն⁷⁸ է:

Ապա թէ ասիցեն՝ թէ հիւզն՝ ի⁷⁹ յԱստուած էր, ըստ նմին օրինակի պարտ էր խնդրել՝ որպէս զա՞տ ինչ⁸⁰ ի նմանէ, որպէս զանասունս ի մէջ օգոյ՝ որք⁸¹ ի նմա են և զատուցեալք ի նմանէ, թէ իբրև ի տեղուոյ⁸² որպէս և ջուրք յերկրի:

Եւ զհիւզեայն ասեն՝ թէ անճահ և անզարդ և անարդ և չար էր. եթէ ըստ նոցա մտացն իցէ, ապա չարեաց տեղի էր Աստուած. զի անհեղեղքն և անզարդքն ի նմա էին. որ անհնարին անօրէնութիւն է, կար-

* «Իսկ եթէ... ի կերպարանս ածէր» հաստատող հմմտ. «Վեցարեայ», էջ 37, 14—20 (ծան. հրատ.):

տում ենք անիրավությամբ հաղթել, այլ արդարությամբ ճշմարիտը սովորեցնել:

Պարզ է, որ երկու անստեղծներ միասին չեն կարող լինել. որովհետև ուր երկու բան միասին լինեն, մեջտեղը մեկն էլ պիտի լինի, որ սահմանազատի (նրանց)²⁹: Արդ՝ ինչպե՞ս են պատկերացնում աստծուն. որպես հյուլեի ամբողջության մեջ գոյություն ունեցող, թե՞ նրա մի որևէ մասում: Եթե կարծում են, որ բովանդակ աստված ամբողջ հյուլեի մեջ էր, (ապա) որքան էլ մեծ համարեն աստծուն, հյուլեն դուրս կգա ավելի մեծ, քան նա: Որովհետև այն, ինչի մեջ մի բան կա, ավելի մեծ է լինում, քան այն, ինչ որ իր մեջ է գտնվում³⁰, քանի որ կարողացել է պարունակյալն ամբողջապես իր մեջ տեղավորել: Իսկ եթե (աստված) միայն հյուլեի մի մասի մեջ էր³¹, ապա այդպիսով նրանից բյուրապատիկ մեծ կլինեիր հյուլեն, որովհետև իր մի փոքր մասը կարողացել է պարունակել այն ամբողջությունը: Եվ եթե ո՛չ նրա մեջ էր, ո՛չ էլ նրա մի մասի մեջ. պարզ է, որ ուրիշ ինչ-որ անջրպետ կար երկուսի միջև՝ երկուսից էլ մեծ³²: Այսպիսով ոչ թե երկու անսկիզբ գոյակիցներ են լինում, այլ՝ երեք՝ աստված, հյուլեն ու անջրպետը, և մանավանդ անջրպետն ավելի մեծ, քան այն երկուսը:

Իսկ եթե մի ժամանակ հյուլեն անզարդ, անձև ու անկերպարան էր, և աստված ձևավորեց այն, որովհետև կամեցավ նրա անպետքություններից լավ բան ստեղծել, ուրեմն կար ժամանակ, երբ աստված ևս անզարդ, անձև ու անկերպարան էր, և պետք է որ ինքն էլ հենց հյուլեի պես անկարգ կերպով շարժվեր:

Եվ եթե աստված, ինչպես ասում են, ամբողջ հյուլեի մեջ էր, երբ այն զարդի, ձևի ու կերպարանքի էր բերում, ինքը որտե՞ղ կարող էր տեղավորվել, որովհետև որևէ տեղում պարփակվելու հնար չկար: Մի՞թե իրեն էլ հյուլեի հետ զարդի, ձևի ու կերպարանքի էր բերում՝ պարփակվելու ուրիշ տեղ չլինելու պատճառով: Այդ (կարծիքը) հատուկ է ծայրահեղ անօրինություն:

Իսկ եթե ասեն, թե հյուլեն էր աստծու մեջ, (ապա այդ դեպքում) նույն ձևով պետք է քննել՝ որպես նրանից զա՞տ մի բան³³ էր— ինչպես անասունները՝ օդի մեջ, որոնք նրա մեջ գտնվելով զատված են նրանից,— թե այնպես էր տեղավորված, ինչպես ջրերը՝ հողում³⁴:

Եվ հյուլեի մասին ասում են, թե անպատշաճ, անզարդ, անձև ու չար էր: Եթե ըստ նրանց մտածածի լինեիր, ապա աստված չարիքների տեղ կլինեիր, որովհետև անճոռնիներն ու անզարդները նրա մեջ պիտի լինեին: Սակայն սաստիկ անօրինություն է աստծու մասին կարծել, որ մի ժամանակ չարիքների հյուրընկալն էր և ապա՝ նրանց արարիչը, ինչ-

ծել զԱստուծոյ թէ երբեմն ասպնջական⁸³ շարեաց էր, և ապա արարիչ շարեաց. նա և բաժանելի ևս՝ թէ ի նմա իբրև ի տեղւոյ⁸⁴ էր:

2

Արդ հարկ է ի պատճառս շարեացն գալ, և ցուցանել՝ թէ ուստի՝ լինին շարիքն, և չէ պատճառ շարեաց Աստուած՝ այնու զի առնթներ նմա զհիւղն դնեն:

Եւ արդ զո՞ր հիւղ առ ձեռն դնիցեն Աստուծոյ. ո՞չ ապաքէն զայն՝ ուստի զաշխարհս արար. որ անկերպարանն և անզարդ և անարդ էր: Զի տեսանեմք զաշխարհս ի պէսպէս կերպարանս և ի զարդս և ի յարդըս. ապա ուրեմն կերպարանաց և զարդուց և արդուց արարիչ է Աստուած, և ոչ բնութեանց: Իսկ եթէ արարչի այն գործ է՝ զբնութիւնս առնել, և ոչ միայն⁸⁵ արդս և զարդս և կերպարանս, յայտ է եթէ աւելորդ է կարծել՝ թէ ի նիւթոյ ինչ իմեքէ յընթերակացէ արար Աստուած զաշխարհս, այլ յոչընչէ⁸⁶ և ի չգոյէ:

Նաև զմարդիկ տեսանեմք, զի ի չգոյէ առնեն ինչ. որպէս շինողքդ ոչ ի քաղաքաց քաղաքս առնեն, և ոչ ի տաճարաց տաճարս: Նոքա քանզի ամենևին յոչընչէ չկարեն ինչ առնել, քարինքն՝ զոր ի շինածսն յօրինեն՝ ոչ ևս⁸⁷ քարինք կոչին⁸⁸, այլ կամ քաղաքք կամ տաճարք. զի ոչ եթէ բնութեան գործ է քաղաքս կամ տաճարս, այլ արուեստին է՝ որ ի բնութեանն⁸⁹: Եւ արուեստն⁹⁰ ոչ եթէ յընթերակացէ ինչ իմեքէ՝ որ ի բնութիւնսն իցէ՝ առնու զարուեստգիտութիւնն⁹¹, այլ ի դիպացն որ դիպին ի բնութեանցն: Քանզի ոչ եթէ անձնաւոր⁹² ինչ յանձնաւորաց զարուեստն⁹³ կարէ ցուցանել, այլ ի դիպացն որք⁹⁴ դիպինն. որպէս ի դարբնութենէ դարբինն, և ի հիւսնութենէ հիւսն⁹⁵, Զի մարդ և յառաջագոյն քան զարուեսն⁹⁶ է. բայց արուեստն⁹⁷ չէ՝ եթէ ոչ նախ մարդն իցէ. ուստի զարուեստն յոչընչէ⁹⁸ ի մարդիկ պատշաճեալ հարկ է ասել: Եւ եթէ առ մարդկան այսպէս, ո՞րչափ ևս առաւել պատշաճ իցէ զԱստուծոյ իմանալ՝ թէ ոչ միայն արդուց և զարդուց և կերպարանաց արարիչ է, այլ յոչընչէ առնել բաւական է բնութիւնս*, և ոչ արգասիս նիւթ՝ յորմէ Աստուած ընտրեաց⁹⁹ զքարին ի մի թեր, և զշարն մրրախառն ի միւս¹⁰⁰ կողմն, ուստի ջանայ մրրախառն¹⁰¹ զյատակն պղտորել:

* «Ոչ միայն արդուց... քննութիւնս» Ռատվածը Ռմմտ. «Վնցարեայ», էջ 14, 17—19 (Ծան. Ռրատ.):

պես նաև՝ բաժանական էր, որպես թե (հյուլեն) տեղավորված էր նրա մեջ՝ իբրև մի տեղում⁸⁵:

2

Այժմ անհրաժեշտ է շարիքների պատճառին գալ և ցույց տալ, թե որտեղից են առաջանում շարիքները, և թե աստված չէ շարիքների պատճառը⁸⁶, որովհետև նրան կից հյուլեն են ենթադրում:

Եվ, այդպիսով, ո՞ր հյուլեն են աստծու մոտ ենթադրում, արդյոք ո՞չ այն անկերպարանը, անզարդն ու անձևը, որից (աստված, ըստ նրանց), այս աշխարհն ստեղծեց: Քանի որ տեսնում ենք այս աշխարհը զանազան կերպարանքներով, զարդերով ու ձևերով, ուրեմն (դուրս է գալիս, որ) աստված կերպարանքների, զարդերի ու ձևերի արարիչ է և ոչ թե գոյակների: Եվ եթե արարչի գործն է (նախ) գոյակներ ստեղծել և ոչ թե միայն ձևեր, զարդեր ու կերպարանքներ, պարզ է, որ ավելորդ է կարծել, և աստված աշխարհն ստեղծեց ինչ-որ մի հարակից նյութից և ոչ թե ոչնչից ու անգոյից:

Տեսնում ենք, որ մարդիկ ևս անգոյությունից բան են ստեղծում. ինչպես՝ շինարարները քաղաքներից շեն կառուցում քաղաքներ, ոչ էլ տաճարներից՝ տաճարներ: Որովհետև նրանք լիակատար ոչնչությունից շեն կարող⁸⁷ բան ստեղծել. քարերը, որոնցով շենքեր են կառուցում, այլևս քարեր չեն կոչվում, այլ՝ քաղաքներ կամ տաճարներ, քանի որ քաղաքներ և տաճարներ (ստեղծելը)⁸⁸ ոչ թե բնության, այլ նրա մեջ եղող արվեստի⁸⁹ գործն է: Եվ վարպետը⁴⁰ ոչ թե բնության մեջ եղող ինչ-որ հարակից բանից է ստանում վարպետութունը, այլ՝ այն եղելութուններից, որոնք գոյակներից են լինում. որովհետև որևէ անձնավորութուն (որպես գոյակ) ոչ թե գոյակներից կարող է վարպետութունը ցույց տալ, այլ տեղի ունեցող իրողություններից, ինչպես դարբինը՝ դարբնությունից և հյուսնը՝ հյուսնությունից: Քանի որ մարդն արվեստից առաջ գոյութուն ունի, ուստի արվեստը չի լինի, եթե նախ մարդը չլինի: Հետևաբար պետք է ասել, որ արվեստը մարդուն հարմարեցված է ոչնչից: Եվ եթե մարդկանց նկատմամբ այսպես է, ապա որքա՞ն ավելի պատշաճ է աստծու մասին իմանալ, թե՛նա ոչ միայն ձևերի, զարդերի ու կերպարանքների արարիչ է, այլև ունակ է ոչնչից ստեղծելու գոյակներ, և չպետք է կարծել (թե սրանք) արգասիք են նյութի⁴¹, որից աստված (իբր) զատեց բարին մի կողմ, իսկ մորախառն չարը՝ մի այլ կողմ, որտեղից էլ մորախառնը ձգտում է հստակը պղտորել:

Զարիքս որ լինին ուստի՞ իցեն:

Հարցցուք և մեք. շարիքն որք¹⁰² լինին անձի՞նք ինչ իցին, թէ՞ արգասիք անձանց:

Ասեն. դէպ է կարծեմ՝ եթէ արգասիք անձանց:

Եւ հիւզն, զոր ասեն անարգասաւոր և անկերպարան, զիա՞րդ անարգասաւորն և անկերպարանն¹⁰³ յայլս կարէր արդիւնս ծնուցանել, եթէ ոչ ի դիպացն լինիցին¹⁰⁴ շարիքն, և ոչ ի նմանէ: Զի սպանութիւնն չէ անձրն ինչ, ոչ շնութիւնն նձն ինչ է, և դաբձեալ այլոն մի ըստ միոջէ՞ չէ չարեացն. այլ որպէս ի դպրութենէ դպիր կոչի, և ի արտար լինէ՞ ճարտար, և ի բժշկութենէ բժիշկ, և այն ոչ եթէ անձինք ինչ են, այլ չիբաց անտի¹⁰⁵ առնուն դանուանս¹⁰⁶, նոյնպէս և շարիքն ի դիպացն առնուն դանուանումն:

Ապա եթէ և զայլ ոք իմանայցեն զդրիչ և զգոռիչ՝ որ արկանիցէ ի միտս մարդկան զշարիսն, և նա ի գործոյն՝ զոր գործէ՝ առնու դանուն շարութեան: Բայց զայն պարտ է գիտել, թէ զոր գործէ ինչ ոք՝ ոչ ինքն նոյն է. որպէս բրուտն յորժամ անօթս գործիցէ՝ ոչ ինքն անօթ լինի, այլ գործիչ է անօթոցն, ուստի և զանուանումն արուեստին¹⁰⁷ առնու. նոյնպէս և շարագործն ի շարն գործելոյ առնու դանուն շարութեանն՝ եթէ շուն իցէ և եթէ սպանող: Ապա ուրեմն յիրաւի ասին մարդիկ արարիչ շարեաց, զի ինքեանք են պատճառք առնելոյ և շառնելոյ: Եւ զշարիսն ոչ պարտիմք անձինս անուանել¹⁰⁸, այլ արգասիս անձանց և շար¹⁰⁹:

Իսկ եթէ ի նմին յամառութեան կացցեն՝ թէ արդարեւ անարդ և անարգասաւոր էր¹¹⁰ հիւզն, և Աստուած ած զնա ի զարդ և ի կերպարանս և յարգասիս, ապա զԱստուած դնեն պատճառս շարեացն: Լավ էր լեալ թէ նոյնպիսի կացեալ էր անհեղեղ և անարգասաւոր, քան գալ յարգասիսն և ի կերպարանս, և լինել պատճառ շարեաց այլոց: Քանզի զի՞նչ մարթի ոք լինել՝ որ իցէ թէ անկերպարան իցէ. նա և ասելն անկերպարան՝ զկերպարանացն յայտ առնէ: Իսկ եթէ էր ինչ անձնաւոր և կերպարանաւոր, աւելորդ է ասել արարիչ զԱստուած:

Չարիքները, որ լինում են, որտեղի՞ց են:

Մենք ևս հարցնենք՝ «Չարիքները, որ լինում են, ինչ-որ գոյակ-
նե՞ր⁴² են, թե՞ գոյականների արգասիք»:

Ասում են՝ «Նպատակահարմար է կարծել, թե գոյականների արգասիք
են»:

Եվ հյուլեն, որ անարգասավոր ու անկերպարան են համարում, ան-
արգասավոր ու անկերպարան լինելով ինչպե՞ս կարող էր տարբեր ար-
դյունքներ առաջ բերել, եթե չարիքները պատահմունքներից չեն, այլ
ներանից են: Քանի որ սպանությունն ինչ-որ գոյակ չէ, ոչ էլ անառա-
կությունն է գոյակ, նույնպես և չարիքներից մյուսները՝ մեկ առ մեկ,
այլ ինչպես որ դպրությունից դպիր են կոչվում, վարպետությունից՝
վարպետ, բժշկությունից՝ բժիշկ, այդ (զբաղմունքներն էլ) ոչ թե ինչ-որ
գոյականներ են, այլ՝ իրողություններից վերցվող անուններ, նույնպես և
չարիքներն են պատահմունքներից անվանում ստանում:

Իսկ եթե դրդող ու գրգռող կարծեն ուրիշ մեկին, որը մարդու մըտ-
քում չարիքներ է բորբոքում, և նա (չարիք գործողը) կատարած գործից
չար անունն է ստանում, ապա պետք է իմանան, որ մեկը ինչ կատարում
է, ինքը նույնը չէ: Օրինակ՝ երբ բռնաբար անոթներ է պատրաստում, ինքն
անոթ չի լինում, այլ անոթներ պատրաստողն է, որտեղից էլ արհեստի
անվանումն է ստանում: Նույնպես և չարագործը չարիք գործելուց է չա-
րագործ անունն ստանում՝ լինի անառակ, թե մարդասպան: Ուրեմն
մարդասպան: Ուրեմն մարդիկ իրավացիորեն են համարվում չարիքներ
առաջ բերողներ, որովհետև իրենք են (այդ) անելու կամ շտնելու պատ-
ճառը: Եվ չարիքները չպիտի համարենք գոյականներ, այլ՝ գոյականների ար-
գասիք⁴³:

Իսկ եթե նույն համառությունը պնդեն, թե հյուլեն անձն ու անար-
գասավոր էր, և աստված զարդի, կերպարանքի ու արդյունքի բերեց այն,
ուրեմն աստծուն չարիքների պատճառ են համարում: Լավ կլինի, որ
(հյուլեն) մնար նույնպիսին՝ անճոռնի ու անարգասավոր, քան թե կեր-
պարանքի ու արդյունքի բերվեր և ուրիշների համար չարիքների պատ-
ճառ դառնար: Որովհետև ինչպե՞ս կարող է մեկը գոյություն ունենալ՝
երբեք անկերպարան լինելով. հենց անկերպարան ասելը կերպարանքի
մասին է հայտնում: Իսկ եթե ձևավորված գոյակ կար, ավելորդ է աստ-
ծուն աթարիշ ասել:

Այլ այնու, ասեն, զի յանարդութենէն և յանհեղեղութենէն դարձոյց ի զարդ և ի կերպարանս, յիրաւի կոշի արարիչ:

Այդ այնմ նման է, յորժամ ի քարանց ոք շինուածս առնիցէ՝ պատշաճելոյն և յօրինելոյն միայն արարիչ է, և ոչ քնութեանն: Եւ արդ յի՞նչ ինչ արդեօք արար Աստուած զանկերպարանն. ի լա՞ւ ինչ թէ ի յոռի: Եթէ ասիցեն՝ եթէ ի լաւ, զչարիսն որ լինին պարտին խնդրել, թէ ուստի՞ լինին: Ուրեմն¹¹¹ արգասիքն ոչ նոյնպիսի մնացին՝ որպէս և էինն, այլ զի¹¹² ի լաւն դարձեալ՝ լաւք և եթ երեւցին: Ապա եթէ ի յոռի ինչ դարձան, իշխեսցն՝ ասել՝ թէ շարեացն պատճառ Աստուած է, զի նա զարգասիսն ի լաւ անդր դարձոյց:

Այլ ասեն՝ թէ ղյստակն ի մի կողմն ընտրեաց, ուստի զարարածսն արար, և զմրրախառն եթող:

Ասասցուք. որպէս զի թէ կարող էր և զայն յստակել և զչարիսն ի միջոյ բառնալ, և ոչ կամեցաւ զայն ի միջոյ բառնալ, ապա պատճառս շարեացն պարտ է ղնա ասել. զի ի կիսոյն նորա արար բարի արարուածքա¹¹³, և զկէսն նորա եթող նոյնպիսիս՝ յապականութիւն լինելոյ բարոք արարածոցն: Եւ թէ¹¹⁴ ճշմարտիւ ոք քննիցէ զիրսն՝ գտանէ յանհնարին վտանգս եկեալ զհիւզն քան զառաջին անկաղմութիւնն, զի նախ քան զընտրելն և զզգալն¹¹⁵ զվտանգսն շարեաց¹¹⁶ յապահովի և յանհոգութեան կայր. և արդ յառնելոյ զաղղմունս շարեացն ի տագնապի և ի տարակուսի կայ: Եւ թէ կամիս՝ ի մարդոյ իսկ առ օրինակ. զի նախ քան զպատկերանալն և լինել կենդանի, անմասն էր ի շարեաց. և յորժամ գայ ի չափ հասակի մարդոյ, յայնժամ միտի ի շարիս յիւրմէ անձնիշխանութենէ: Նոյնպէս և ի բարերարութենէն, զոր ասեն յԱստուծոյ եղեալ հիւղեայն, գտանի՝ զի ի յոռութիւնս եկն:

Ապա եթէ ի չկարելոյ Աստուծոյ բառնալ զչարիսն եթող նոյնպիսի¹¹⁷, այնու տկարութիւն ածեն ղԱստուծով՝ կամ թէ քնութեամբ տկար իցէ, կամ թէ առ երկիւղի յաղթեցաւ յայլմէ զօրագունէ քան զնա: Եթէ յաղթեալ կասկածանօք ի մեծագունէ քան զնա ասիցեն, հարկ է թէ զչարիսն բռնադատիշա¹¹⁸ կամաց նորա ղնեն: Եւ ընդէ՞ր ըստ նոցա բանիցն շարիքն ոչ լինէին աստուածք, որ Աստուծոյն յաղթել կարէին:

«Բայց,— ասում են,— (աստված) արդարացիորեն արարիչ է կոչվում նրանով, որ անձևութունից ու տարտամութունից (հյուլեն) զարդի և կերպարանքի բերեց»:

Դա նման է նրան, որ երբ մեկը քարերից շենքեր է կառուցում, միայն հարմարեցվածի ու կերտվածի արարիչ է լինում և ոչ թե բնանյութի⁴⁴, Եվ արդ՝ աստված ինչպիսի՞ բանի վերածեց անկերպարանը, լավի՞, թե՞ անպիտանի: Եթե ասեն՝ լավի, (ապա) պարտավոր են քննել, թե որտեղից են լինում վրա հասնող շարիքները: Ուրեմն⁴⁵ արդյունքները նույնը շմնացին ինչպես որ կային, այլ լավի վերածվելով երևում են⁴⁶ միայն, լավ: Իսկ եթե ինչ-որ անպիտան բանի (էլ) փոխվեցին, կհանդերձեն՝ ասել, թե շարիքների պատճառն աստված է. չէ՞ որ նա արդյունքները լավի վերածեց:

Բայց ասում են, թե (աստված) հստակը մի կողմ դատեց, որից արարածներն ստեղծեց, իսկ մրրախառնը թողեց:

Ասենք՝ ինչպես⁴⁷. Թե որ (աստված) կարող էր հստակել այն և շարիքները մեջտեղից վերացնել, բայց չկամեցավ վերացնել, ուրեմն՝ նրան շարիքների պատճառ պետք է համարել, որովհետև նրա (հյուլեի) մի մասից բարի արարածներն ստեղծեց, իսկ մյուս մասն էլ թողեց նույնությամբ բարի արարածների ապականման նպատակով: Եվ եթե մեկը ճշմարտապես քննի հանգամանքները, հյուլեն կգտնի ավելի խիստ վտանգների ենթարկված, քան սկզբնական անկերպությամբ (էր), որովհետև նախքան զատվելը և շարիքների վտանգներն զգալը ապահով ու անհոգ վիճակում էր, իսկ այժմ շարիքների ազդումը կրելուց տագնապի ու մոլորության մեջ է գտնվում: Եվ եթե կամենում ես, հենց մարդու օրինակը նկատի ունեցիր, որովհետև ձևավորվելուց ու կենդանի դառնալուց առաջ շարիքներից զերծ է⁴⁸, իսկ երբ չափահաս մարդ է դառնում, այն ժամանակ իր ազատակամությամբ հակվում է դեպի շարիքը: Այսպես էլ (երբ) ասում են, թե հյուլեն աստծուց է ստեղծվել, դուրս է գալիս, որ բարութունից դեպի շարութուն է եկել:

Իսկ եթե (ասում են)՝ աստված, շարիքները վերացնել չկարողանալով, (դրանք) թողեց նույնությամբ, դրանով թուլութուն հն վերագրում, աստծուն կամ (կարծում են), թե էությամբ տկար է կամ թե երկյուղի պատճառով հաղթվեց իրենից ավելի զորեղ մեկից: Եթե երկյուղով իրենից ավելի մեծի կողմից հաղթված են կարծում, պետք է որ շարիքները նրա կամքի բռնադատիչներ համարեն: Եվ շարիքները, որ, ըստ նրանց խոսքերի, կարող էին աստծուն հաղթել, ինչո՞ւ չպիտի լինեին աստվածներ:

Դարձեալ հարցցուք զհիւղայն. պարզ ինչ բնութիւն իցէ, եթէ յօդուածով. զի ազգի ազգի զործուածք¹¹⁹ իրացն յայսպիսի քննութիւնս ածեն զմեզ: Զի եթէ պարզ բնութիւն էր հիւղն, և մենակերպ, և աշխարհս ի յօդուածոց^{120*} և ի պէս-պէս բնութեանց և ի խառնուածոց¹²¹ հաստատեալ է, անհնարին է ասել, եթէ հիւղեայն** լեալ իցէ: Վասն զի շէ մարթ յօդուածոցիցն¹²² ի միողէ պարզ բնութենէ ունել զհաստատութիւնն. քանզի յօդուածոցն¹²³ ի պարզական բնութեանցն յօդին:

Եւ եթէ ի պարզական բնութեանցն յօդեցաւ, ապա էր ժամանակ՝ յորժամ հիւղն իսկ չէր ի միջի, զի ի պարզականացն յօդելոյ եղև հիւղն. ուստի լեալ իսկ երևի հիւղն, և ոչ անարար: Զի եթէ յօդուածով¹²⁴ էր հիւղն, և յօդուածոցն¹²⁵ ի պարզականացն ունին զանձնաւորութիւն, ապա էր երբէք զի չէր իսկ հիւղն, մինչ չև¹²⁶ պարզականացն ի միմեանս յարեալ էր, և եթէ էր ժամանակ՝ յորժամ զի հիւղն չէր, ապա չգոյր ժամանակ յորում չէր անարար¹²⁷: Զի եթէ Աստուած անարար էր, և պարզականքն ևս անարարք¹²⁸ ուստի հիւղն յօդեցաւ, յայտ է թէ չէին երկուքն միայն անարարք, այլ հինգ:

Եւ արդ տեսցուք, հաւանք՝ ինչ ընդ միմեանս էին բնութիւնքն, ուստի հիւղն յօդեցաւ, թէ հակառակք իրերաց. նա ¹²⁹ աւասիկ տեսանեմք զքնութիւնսն միմեանց հակառակս. քանզի ընդդիմակաց է հրոյ ջուր, և լուսոյ խաւար, և ցրտոյ ջերմ, և ցամաքի խոնաւ: Եւ ինքեան¹³⁰ ինչ հակառակ և վնասակար չէ, բայց ընկերին¹³¹. և անտի¹³² յայտ է՝ թէ չեն ի միողէ նիւթոյ, և ոչ մի նիւթն ի շորից հակառակորդաց: Արդ եթէ մինչ էր նիւթն՝ ոչ եթե ինքեան¹³³ հակառակ էր, այլ ընկերին. որպէս սպիտակ թխոյ, և քաղցր դառին:

Եւ արդ զհիւղեայն խնդիր թողեալ՝ զոր նիւթն ամենայնի կոչեն, ի շարեացն խնդիր եկեսցուք՝ զոր ի նմանէն իմանան: Զի յորժամ շարեքն յայտ լինիցին՝ թէ չեն անձնաւորք, անտի:³⁴ և հիւղն յանդիմանի՝ թէ ոչ էր երբեք, և ոչ բնութիւն անձնաւոր:

* ի յօդուածոյ (էջ 84):

** ի Ռիւնայն (էջ 85):

Դարձյալ հարցնենք հյուլեի մասին՝ արդյոք պարզ մարմին⁵⁰ էր, թե՞ բաղադրյալ, որովհետև առարկաների տեսակ-տեսակ կազմությունները մեզ այսպիսի քննությունների են մղում⁵⁰։ Եթե հյուլեն պարզ մարմին էր և միատարր, անհնար էր ասել, թե հյուլեից⁵¹ է ստեղծվել աշխարհը, որովհետև սա կազմված է բաղադրյալ և տեսակ-տեսակ մարմիններից ու խառնուրդներից։ Անկարելի է, որ բաղադրյալները (միայն) մեկ պարզ տարրից կազմավորում ունենան, քանի որ դրանք (բաղադրյալները) կազմվում են (մեկից ավելի) պարզ տարրերից։

Եվ եթե հյուլեն բաղադրվեց պարզ տարրերից, ուրեմն կար ժամանակ, երբ ինքն իսկ գոյություն չունեի, որովհետև պարզերի բաղադրումից եղավ հյուլե։ Այստեղից երևում է, որ հենց հյուլեն էլ ստեղծված է և ոչ թե անստեղծ։ Որովհետև եթե հյուլեն բաղադրյալ էր, իսկ բաղադրյալներն էլ պարզերից են գոյացում ստանում, ուրեմն կար ժամանակ, երբ հյուլեն էլ չկար՝ քանի դեռ պարզերը միմյանց հարակցված չէին։ Եվ եթե կար ժամանակ, երբ⁵² հյուլեն գոյություն չունեի, ուրեմն չկար ժամանակ, երբ այն անստեղծ էր⁵³։ Որովհետև, եթե աստված անստեղծ էր, և անստեղծ լինեին նաև պարզերը⁵⁴, որոնցից հյուլեն բաղադրվեց, ակներև է, որ միայն երկուսը չէին լինի անստեղծ, այլ՝ հինգը⁵⁵։

Իսկ այժմ տեսնենք՝ այն տարրերը, որոնցից հյուլեն բաղադրվեց, միմյանց հետ հաշտ էին, թե՞ իրար հակառակ։ Եվ ահա տեսնում ենք՝ տարրերը ներհակ են միմյանց, որովհետև կրակին հակառակ է ջուրը, լույսին՝ խավարը, ցրտին՝ տաքությունը, չորությանը՝ խոնավությունը։ Եվ ոչ մի բան ինքն իրեն հակառակ ու վնասակար չէ, իսկ ուրիշին (հակառակ ու վնասակար է)։ Այստեղից էլ պարզ է, թե մեկ նյութից (առաջացած) չեն, և ոչ էլ մեկ նյութը չորս հակառակորդներից (է)։ Ուրեմն եթե նախապես կար նյութը, ոչ թե իրեն, այլ զուգակցին էր հակառակ, ինչպես սպիտակը՝ սևին և քաղցրը՝ դառնին։

Եվ արդ՝ թողնելով հարցը հյուլեի, որ ամեն ինչի նյութն են համարում, գանք շարիքների խնդրին, որոնք նրանից (առաջացած) են կարծում։ Եվ երբ պարզ դառնա, որ շարիքները գոյություն չեն, այդպիսով կապացուցվի, որ հյուլեն էլ երբեք չկար, ոչ էլ գոյացական էություն էր։

Արդ զմարդկան իսկ շարեաց հարցցուք. արգասի՞ք անձանց իցեն, և եթէ անձինք ինչ չարիքն. զի որ ինչ ի մարմինս և ի¹³⁵ հոգիս¹³⁶ շարժմունք խաղան, ոչ մարթի ասել՝ թէ այն մարդ իցէ, այլ կամական շարժմունք. զի մարդն անձնաւոր է, և բարքն շանձնաւորք, որպէս սպանութիւն կամ շնութիւն՝ որ ի բարուցն գործիցին:

Արդ եթէ այնք՝ արարածք ինչ անձնաւորք իցեն, հարկ է և զպատճառն զոր դնեն՝ արարած անձնաւոր կարծել. զի որոյ մասն ինչ արարած է, յայտ է եթէ նա ամենեկին իսկ արարած է. և որոյ մասնն չէ աքարած, նա բնաւ իսկ չէ արարած: Ապա ուրեմն էր երբէք՝ զի բնաւ չէր ամենեկին ինչ արարիչ բովանդակ¹³⁷, մինչ չև Աստուծոյ զմարդն արարեալ էր, ուստի չարիքն լինին: Քանզի մասանց շարեաց գտանի մարդըն արարիչ, անտի յայտ է թէ և բովանդակ¹³⁸ իսկ շարեացն արարիչ Աստուած է, զոր ամենեկին մի՛ երբէք լիցի ասել՝ թէ Աստուած շարեաց պատճառ իցէ, այլ այն որ իւրով կամօք զգործ շարեացն գործիցէ. և յումմէ¹³⁹ չարն գործի՝ յիրաւի նմին և անուն շարութեան դնի, որպէս և յառաջագոյն իսկ ասացաք:

Ժ

Եւ արդ եկեացուք յիրացն իսկ ի քնին, զի յորժամ ճշդիւ մրցութիւնք լինիցին՝ դիւրաւ զյայտնութիւն ճառիցն յանդիման կացուցանիցեն:

Արդ զԱստուած բարի՞ և բարեբա՞ր ասիցեն: Հարկ է թէ բարի և քարեբար ասեն, և շարութիւն ինչ ի նա ոչ մերձենայ: Եւ եթէ այն այնպէս իցէ. նախ զշնութենէ և զպոռնկութենէ հարցցուք, և ապա զայլոցըն¹⁴⁰ նոյնպիսեաց: Եթէ Աստուծոյ կամօք գործէին այնպիսի շարիք, ընդէ՞ր ի գործելեաց շարեացն վրէժս պահանջէ¹⁴¹ այլ այնու զի ըստ¹⁴² շարեաց գործոցն վրէժս պահանջիցէ՞¹⁴³ յայտ է եթէ ոչ ախորժէ զշարիսն, այլ ատեալ, և պատիժս պատուհասից ի վերայ գործելեացն ածէ. որոց, ըստ իւրեանց անմտութեան, խրտաք նորա շարութիւնք կարծին. որպէս և այժմ սպանողք յորժամ ի պատիժս մտանեն՝ ոչ բարեբարս զպատժածուն կոչեն, այլ շարարարս. քանզի այնպիսի բարք են շարագործաց՝ զիրաւունսն անիրաւութիւն ասել: Բայց մեզ մի լիցի այնպիսի ինչ ասել. այլ զշարիսն ոչ անձնաւորս կարծել, այլ կամածինս:

Այժմ հարցնենք հենց մարդկային շարիքների մասին. այդ շարիքները գոյակների արգասի՞՞ք են, թե՞ գոյակներ: Երբ շարժումներ և հուզումներ են տեղի ունենում մարմնում ու հոգում, չի կարելի ասել, թե դրանք մարդ են, այլ կամածին շարժումներ են, որովհետև մարդը գոյակ⁵⁶ է, իսկ բարձր գոյակ չէ, ինչպես օրինակ՝ սպանությունը կամ անառակությունը, որ բարձրից են բխում:

Արդ՝ եթե այդպիսի հետևանքները գոյակներ լինեն, պետք է գոյացական արարած համարել նաև այն պատճառը, որը (նրանք) մատնացույց են անում. քանի որ ինչի մի մասը արարած է, պարզ է, որ այն ամբողջովին արարած է, իսկ որի մի մասը արարած չէ, այն բնավ էլ արարած չէ: Հետևաբար կար ժամանակ, երբ դեռ աստված չէր ստեղծել մարդուն, ամենևին էլ չկար բովանդակ (շարունթյան) ինչ-որ արարիչ⁵⁷, որից շարիքներ առաջանային: Որովհետև մարդը շարիքների մի մասի արարիչ է, դուրս է գալիս, որ հենց բոլոր շարիքների արարիչն աստված է: Բայց երբեք չի կարելի ասել, թե աստված է շարիքների պատճառը, այլ նա, ով իր կամքով շար գործ է կատարում. և ում կողմից շարունթյունը կատարվում է, նրան էլ իրավացիորեն տրվում է շար անունը, ինչպես որ ավելի առաջ էլ ասացինք:

Եվ այժմ գանք բուն իրերի քննությանը, որովհետև եթե բանակոծները ճշտությամբ լինեն, ասածների մեկնաբանությունը հեշտությամբ կներկայացնեն:

Արդ՝ աստծուն բարի՞ և բարերա՞ր են համարում: Պետք է որ բարի և բարերար համարեն ու (ընդունեն, որ) ոչ մի շարիք նրան չի մոտենում: Եվ եթե այդ այդպես է, նախ անառակության ու պոռնկության մասին հարցնենք, իսկ հետո՝ սրանց նման ուրիշների: Եթե այդպիսի շարիքները աստծու կամքով կատարվելին, նա ինչո՞ւ պիտի շարիքներ կատարողներից վրեժ լուծեր⁵⁸: Բայց որովհետև ըստ շար գործերի վրեժ է լուծում, հասկանալի է, որ ոչ թե ախորժում, այլ ատում է շարիքները և պատիժների ու պատուհասների է ենթարկում (դրանք) կատարողներին, որոնք, իրենց անմտության համաձայն, նրա պատիժները շարիքներ են կարծում. ինչպես և այժմ՝ մարդապանները, երբ պատիժների են ենթարկվում, պատժողներին կոչում են ոչ թե բարերար, այլ՝ չարաբարո, որովհետև չարագործներին հատուկ բռնք է արդարացիությունը անարդարություն դիտել: Բայց մենք երբեք այդպիսի բան չենք ասի, որովհետև շարիքները ոչ թե գոյակներ, այլ կամքի ծնունդ ենք համարում:

Ապաքէն պոռնկութիւն և շնութիւն՝ ի մերձեանալոյ ի միմեանս առն և կնոջ լինին .եթէ յիւր կին որ օրինօք ամուսնացեալ մերձեանայցէ վասն որդէծնութեան և զասակի սիրելոյ, բարիոք է մերձաւորութիւնն. ապա **եթէ** ուրուք թողեալ զիւր կին, զայլոց ամուսնութիւնն թշնամանիցէ, գործ շարութեան գործէ: Եւ **թէ**պէտ¹⁴⁴ մերձաւորութիւնն նոյն է, և օրինակ մերձաւորութեանն ոչ նոյնպիսի. քանզի մին բուն հայր լինի որդոց, և միւսն գողունի: Նոյն¹⁴⁵ բանք են և վասն պոռնկութեան. **եթէ** վասն որդէծնութեան ոք մերձեանայցէ յիւր կին, յիրաւի է. ապա **եթէ** առ ցունկութեան օտար մարմնոց ցանկանայցէ, կարի իսկ անիրաւութիւն: Եւ յայտ է՝ **թէ** իրքն շարք յայնժամ լինին, յորժամ պէտքն օրինօք ոչ վճարեսցին:

Նա և զսպանութենէ նոյն բանք են. յորժամ զըմբռնեալն ի շնութեան ոք սպանանիցէ, պատուհաս ի վերայ ածեալ վասն յանդգնութեանն, չառնէ շար ինչ: Ապա **եթէ** զանմեղն ոք, որոյ ոչ ինչ ի վճռականացն գործեալ իցէ՝ սպանանիցէ, կամ վասն ինչս զերծանելոյ, կամ վասն ստացուածս¹⁴⁶ հատանելոյ, շարութիւն գործէ. և գործն նոյն է երկոցունց¹⁴⁷, բայց օրինակն ոչ նոյնպիսի:

Նա և յինչս առնուլ նոյն բանք են. որ պարգև ի տեառնէ կամ ձիր ի բարեկամէ առնուցու, ոչ ինչ շարութիւն գործէ. իսկ որ բռնաբար յանաւագէն հանիցէ՝ շարութիւն գործէ. և առնուլն երկոցուն¹⁴⁸ նոյն է, բայց օրինակ առնլոյն ոչ նոյնպիսի:

Նոյնպէս և աստուածպաշտութեան¹⁴⁹ յօրինակէ անտի¹⁵⁰ ցուցանի շարութիւնն. **եթէ** զճշմարիտն Աստուած ոք պաշտիցէ, գործ ազնուական գործ է. ապա **եթէ** թողեալ զճշմարիտն, քարանց և փայտից՝ որպէս **թէ** Աստուծոյ՝ պաշտօն մատուցանիցէ, անհնարին վնաս գործէ. զի զօրինակ պիտոյիցն յանպատեհ իրս դարձոյց: Եթէ պատկեր ոք գործիցէ, և սչ վասն սիրոյ սիրելոյն, որ մահուամբ յաշացն վրիպեցաւ, կամ վասն զճարտարութիւն ցուցանելոյ, այլ իր պաշտօն առեալ երկիր պազանիցէ իբր Աստուծոյ, գործ շարութեան գործէ:

Եւ այսպէս կազմածոյ իրաց* ինչ ևս¹⁵¹ միտք գործողին գործեն ըզչալն, որպէս և երկաթ մերթ ի բարիս պաշտի, և մերթ ի չար. զի¹⁵² **եթէ** խփի և գերանդի, և մանգաղ ոք գործիցէ, ի բարուք իրս պաշտեցաւ. ապա **եթէ** սուսեր և գեղարդն և սլաք, և այլ ինչ զէն՝ որ վնասակար մարդկան է, գործ շարութեան գործէ. և պատճառ շարութեանն գործելին, և ոչ երկաթն:

* ի կազմածոյ իրաց (էջ 86):

Պոռնկությունն ու անառակությունը, իսկապես, տղամարդու և կնոջ՝ միմյանց հետ մերձենալուց են առաջանում: Եթե օրենքով ամուսնացած մի մարդ իր կնոջը մերձենա որդի ունենալու և սերունդը բազմացնելու համար, այդպիսի մերձավորությունը բարի է, իսկ եթե մեկը, թողնելով իր կնոջը, ուրիշի ամուսնությունն է անպատվում, շար գործ է կատարում: Թեպետև մերձավորությունը նույնն է, բայց մերձավորության նպատակը նույնպիսին չէ, որովհետև մեկը որդիների իսկական հայր է լինում, իսկ մյուսը՝ գողունի: Նույնը վերաբերում է և պոռնկությանը: Եթե մեկը զավակ ունենալու նպատակով մերձենում է իր կնոջը, իրավացի է, իսկ եթե ցանկասիրոթյունից օտար մարմինների է տենչում, խիստ անիրավացի է: Եվ պարզ է, որ շար իրողություններ են լինում այն ժամանակ, երբ կարիքները օրինականությամբ չեն բավարարվում:

Նույն խոսքերը նաև սպանությանն են վերաբերում: Երբ մեկը անառակության մեջ բռնվածին սպանում է՝ պատժելով նրան հանդգնության պատճառով, շար բան չի անում: Իսկ եթե մեկն սպանում է մի անմեղի, որը վճռով հաստատված հանցանք չի գործել, կամ (եթե) բան խլելու, ունեցվածքը հափշտակելու համար է սպանում, շարիք է գործում: Թեև երկուսի գործն էլ նույնն է, բայց նպատակը նույնպիսին չէ:

Դարձյալ նույնը կարելի է ասել բաներ վերցնելու վերաբերմամբ: Ով տիրոջից պարզե կամ բարեկամից նվեր է ստանում, որևէ շարիք չի գործում: Իսկ ով բռնությամբ խեղճից (բան) է խլում, շարիք է գործում: Թեև երկուսի վերցնելն էլ նույնն է, բայց վերցնելու հանգամանքը նույնպիսին չէ:

Նույնն է նաև աստվածապաշտության մեջ⁹⁹. պաշտամունքի եղանակով ցուցաբերվում է շարությունը: Եթե մեկը ճշմարիտ աստծուն է պաշտում, ազնիվ գործ է կատարում, իսկ եթե ճշմարիտը թողած՝ քարեր ու փայտեր է պաշտում՝ որպես աստված, շատ մեծ շարիք է գործում, որովհետև իսկականն ու անհրաժեշտը անպատեհ բաներով է փոխարինում: Եթե մեկը արձան է պատրաստում, բայց ոչ թե մահով աչքից հեռացած սիրելիի համար կամ (իր) ճարտարությունը ցույց տալու նպատակով, այլ պաշտում ու երկրպագում է՝ իբրև աստծու, շար գործ է կատարում:

Բանն այսպես է և պատրաստվող իրերի նկատմամբ: Պատրաստողի միտքն է շարիք գործում: Ինչպես օրինակ՝ երկաթը մերթ ծառայեցվում է բարի բաների համար, մերթ՝ շար: Եթե⁸⁰ մեկը խոփ, գերանդի ու մանգաղ է պատրաստում, (այդպիսով երկաթը) բարի առարկաների համար է ծառայեցվում, իսկ եթե սուսեր, նիզակ, նետ և մարդկանց համար վնասակար ուրիշ զենք (է պատրաստում), շար գործ է կատարում: Եվ շարության պատճառը պատրաստողն է, ոչ թե երկաթը:

Իսկ մարդիկ ասեն, յանձա՞նց ինչ ունիցին զայնպիսի շարժմունս, թէ յԱստուծոյ լեալ իցեն. կամ թէ այլ ոք իցէ՝ որ զայն ի մարդիկ արկանիցէ:

ՅԱստուծոյ մարդկան այսպիսի ինչ լինել՝ չթուի պատշաճ ասել, այլ ունել անձնիշխանութիւն և ազատութիւն առաջնոյ մարդոյն եղելոյ յԱստուծոյ, և ի նմանէն զնոյն իւրոց պայազատացն ժառանգել¹⁵³: Եւ արդ առեալ զանձնիշխանութիւնն, ո՛ւմ կամի՝ ծառայանայ, որ մեծ շընորհն պարգևեալ է նմա յԱստուծոյ. քանզի այլն ամենայն ի հարկէ ծառայէ աստուածական հրամանին. եթէ զերկնից ասիցես, կայ հաստատեալ և ոչ շարժի ի սահմանելոյ նմա տեղւոյն¹⁵⁴. և եթէ զարեգականէ կամիցիս ասել, սակայն և նա կատարէ զզատուցեալ նմա զշարժումնն, և շիշխէ խուսափել յընթացիցն, այլ ի հարկէ ծառայէ տէրունական հրամանին: Նոյնպէս և զերկիր սեղմացեալ տեսանեմք, և բարձեալ բերէ ըզհրաման հրամանատուին. և զայլսն ամենայն համակերտս ծառայացեալս հրամանաց արարչին, և շիշխեն այլ ինչ քան զայն՝ յոր կարգեցանն՝ գործել. վասն որոյ գովեմք զնոսա՝ յաղագս զսահմանս հրամանացն պահելոյ:

Բայց մարդոյ առեալ զանձնիշխանութիւն¹⁵⁵, ո՛ւմ կամի՝ ծառայանայ. ոչ ի հարկէ՝ բնութեան բռնադատեալ, ոչ ի զօրութենէն՝ որ նմա վասն լաւութեանց շնորհեցաւ՝ կասեալ, այլ ի հնազանդութենէ միայն շահի զօգուտն, և յանհնազանդութենէ զվնաս. և զայն ոչ եթէ առ եղեռանէ¹⁵⁶ ինչ լեալ ասեմք մարդոյն, այլ վասն լաւութեանց: Զի՝ եթէ իբրև դմի ինչ յայլոցն բնութեանց լեալ էր՝ զոր* ի հարկէն ծառայեն Աստուծոյ, ապա և վարձս ընդ կամակորութեանն առնելոյ չէր արժանի, այլ իբրև գործի մի էր արարչին, զոր թէպէտ ի շար վարէր, և թէպէտ ի բարի, ոչ պարսաւանք ինչ էին նմա և ոչ գովութիւնք, այլ պատճառ այն էր՝ որ զնա աջնպէսն վարէր. նա և ոչ զլաւ ինչ գիտէր այնուհետև մարդն, քանզի չէր հմուտ այլ իմիք, բայց այնմ ևեթ՝ յոր պատշաճեալն էր: Այլ Աստուած այնպէս պատուել¹⁵⁷ զմարդն կամեցաւ, զի առ լաւութեանցն խելամուտ լինելոյ՝ զանձնիշխանութիւնն պարգևեաց նմա, որով կարող իցէ առնել զինչ և կամեսցի, և զանձնիշխանութիւնն նորա ի լաւն խրատէ դարձուցանել:

* որ (էջ 86):

ԺԱ

«Իսկ մարդիկ,— ասում են,— հենց իրենցի՞ց են ունենում այդպիսի կրքերը, թե՞ (դրանք) աստծուց են, կամ թե ուրիշ մեկը կա, որ դրանք մուծում է մարդկանց մեջ»:

Պատշաճ չի թվում ասել, թե աստծուց է, որ մարդիկ այսպիսին են. այլ աստծու ստեղծած առաջին մարդը ինքնակամություն և ազատություն է ունեցել, նրանից էլ նույնը իր հաջորդներն են ժառանգել: Եվ այդպես (մարդը)⁶¹ ստանալով ազատակամությունը, որ աստծուց իրեն պարգևաված մեծ շնորհն է, ծառայում է՝ ում որ ուզում է. քանի որ մյուս բոլորը⁶² հարկադրանքով են ծառայում աստծու հրամանին: Եթե երկնքի մասին ասես, այն հաստատուն է մնում և չի շարժվում իր համար սահմանված տեղից: Իսկ եթե կամենաս արեգակի մասին ասել, տպա այն էլ կատարում է իր համար որոշված շարժումը*¹ ու՝ չի համարձակվում շեղվել (իր) ընթացքից, այլ հարկադրանքով ծառայում է տերունական հրամանին: Այսպես էլ տեսնում ենք հրկիոր՝ սեղմված, որը կրում է հրամանատուի հրամանը: Արարչի հրամաններին նույն կերպ⁶³ ծառայող մյուս բոլորը⁶⁴ արարածները ևս չեն համարձակվում կատարել ուրիշ որևէ բան, քան այն, ինչի համար նշանակվել են: Ուստի և հրամանների սահմանները պահելու համար գոյություն ենք⁶⁵ նրանց:

Բայց մարդը, ազատակամություն ստանալով, ծառայում է՝ ում որ կամենում է: Ոչ թե բնական հարկադրանքից ստիպված, ոչ թե լավությանների համար իրեն շնորհված զորությունից դսպլված, այլ միայն հնազանդությանմբ է վաստակում օգուտը և անհնազանդությանմբ (ստանում) վնասը: Ասում ենք, որ դա մարդու նկատմամբ եղել է ոչ թե չարիքի, այլ լավ նպատակների համար: Որովհետև, եթե (ինքը՝ մարդը), Աստծուն հարկադրաբար ծառայող մյուս գոյակներից որևէ մեկի նման լիներ, ապա հոգարակամության համար վարձ ստանալու արժանի չէր լինի, այլ աստծու ձեռքին կլիներ ինչպես մի գործիք, որը թե՛ չար և թե՛ բարի նպատակով կգործածեր. նա ո՛չ պարսավանք կստանար, ո՛չ էլ գովասանք, այլ (դրանց) պատճառը կլիներ նա, ով նրան այնպես կշարժեր. այնուհետև մարդը լավի մասին էլ դադափար չէր ունենա, քանի որ ուրիշ բանի հմուտ չէր, լինի, բացի սոսկ նրանից, որի համար հարմարեցված կլիներ: Սակայն աստված կամեցավ մարդուն պատվել այս ձևով. լավ բաների մեջ խորամուխ լինելու համար ազատակամությունը պարգևեց նրան, որով կարողանա անել՝ ինչ որ ցանկանա, և հորդորեց՝ ազատակամությունը լավ բանի համար ծառայեցնել:

*1 Աշխարհաբար տեքստի բնագրական աղբյուրները տրված են նաև ասորա-ճիշ-համարակալումներով (տե՛ս էջ 279-ից սկսած) — (Խմբ.):

Որպէս հայր ոք յորժամ զորդի իւր խրատիցէ՝ որ կարող իցէ ուսումն ինչ ուսանել, շօուլալ յուսմանէն՝ այլ յառաջադէմ լինել ի լաւն ստիպէ. վասն զի գիտէ՝ եթէ կարող է յառաջադէմ լինել, պահանջէ զուսումնն՝ յոր աւանդեցաւ: Նոյնպէս և զԱստուծոյ պարտ է իմանալ՝ եթէ յօժարեցուցանէ զմարդն անսալ հրամանաց նորա. բայց զկամակար իշխանութիւնն ոչ հանէ ի նմանէ, որով կարողն է անսալ և շանսալ հրամանացն. այլ խրատէ և յօժարեցուցանէ զմարդն, զի լաւութեանցն ցանկացող լիցի, որովք արժանաւոր մեծաց պարգեաց լինիցի, եթէ անսայցէ Աստուծոյ. այլ զի և շանսալոյն իշխանութիւն ունիցի. քանզի ոչ եթէ վայրապար ինչ կամէր Աստուած զայնպիսի պարգևս տալ, որ յաւիտեանական անեղծութիւնն է. զի վայրապար իսկ էր այնպիսոյն տալ՝ որ ոչ ունէր իշխանութիւն երկոցունց¹⁵⁸, անսալոյ այնմ՝ զոր Աստուածն կամէր, և շանսալոյ այնմ՝ զոր նայն չախորժէր: Բայց իրաւամբք այն է, յորժամ արժանի ըստ որոց գործեացն ոք ինչ առնուցու:

Եւ արդ զիա՞րդ երեւէր ընտրութիւն գործոցն, եթէ ոչ ունէր ժարդն իշխանութիւն երկոցունց¹⁵⁹, և անսալոյն և շանսալոյն: Եւ արդ յայտ է թէ անձնիշխան եղև մարդն՝ առնել զբարի և ժտել ի չար. իբր ոչ հթէ չար ինչ առաջի կայր՝ յոր ժտիցի, այլ այն ևեթ առաջի կայր՝ կամ անսալ Աստուծոյ կամ շանսալ, և զնոյն ևեթ պատճառ չարին իմանալ: Քանզի լեալ մարդն առաջին՝ առնոյր պատուէր յԱստուծոյ, և չհնաքանդեալ աստուածական հրամանին՝ մտաբերէր ի չարիս, և անտի լինէր սկիզբն¹⁶⁰ չարեաց:

Ուստի ոչ ոք կարէ անարար ինչ *)¹⁶¹ և անձնաւոր զչարն ցուցանել. և դարձեալ ոչ յարաբչէն, այլ յանսաստութենէ զիպեալ^{161a} ստունգանդին, և յուրուք վարդապետութենէ դրդեալ. զի ոչ եթէ այնպիսի ինչ հաստատեալ բնութեամբ զմարդն ցուցանել կարէ ոք¹⁶², եթէ այնպիսի ինչ բնութիւն մարդոյն առեալ էր, ապա ոչ ի բնութենէ արարածոյ և յաստուածեղէն գրոց նմա վարդապետութիւն ընծայանայր. որպէս ասէ ուրեք աստուած կան բարբառն, եթէ ի մանկութենէ¹⁶³ մարդիկ ի խնամս չարի միտեալ են. զի ցուցցէ թէ որ միտին՝ կամօք միտի, և ոչ ուրուք բռնութեամբ:

Արդ անսաստութիւնն ևեթ՝ որ արտաքոյ Աստուծոյ կամացն գործիցի՝ պատճառ չարեաց իմանալի է. և նմին զայլ ոք վարդապետ ծածուկ հաշուել¹⁶⁴, դրդիչ և ոչ բռնադատիչ, որ զմարդն ի լաւութեանցն

* Անարարիչ:

ինչպես մի հայր, որ խրատում է ուսանելու ընդունակ իր որդուն՝ շօուլանալ ուսման մեջ և ստիպում է ձգտել դեպի լավը՝ առաջադեմ լինելու համար, որովհետև գիտե, որ նա կարող է առաջադեմ լինել, պահանջում է այն ուսումը, որին հանձնվել է, — այդպես էլ պետք է իմանալ աստծու մասին, որ մարդուն համոզում է՝ ենթարկվել իր հրամաններին, սակայն նրանից չի խլում ինքնակամության իրավունքը, որով նա կարող է ենթարկվել կամ չենթարկվել հրամաններին: Հորդորում ու համոզում է մարդուն, որ ձգտող լինի լավ բաների, որոնցով մեծ պարգևների արժանի լինի՝ ենթարկվելով աստծուն, բայց նաև չենթարկվելու իրավունք ունենալ: Այդպիսի պարգևներ տալ իզուր տեղը չէր կամենում աստված, որը հավիտենական անեղծությունն է. որովհետև իսկապես իզուր կլինեի (պարգևներ) տալ այնպիսիներին, ով իրավունք չէր ունենա երկու բանի՝ ենթարկվելու նրան, ինչ աստված էր կամենում, և չենթարկվելու այն բանին, որը նա չէր ախորժում⁶⁶: Բայց արդարացին այն է, երբ (ամեն) ոք ըստ կատարած գործերի արժանի բան ստանա:

Եվ արդ՝ ինչպե՞ս ի հայտ կգար գործերի ընտրումը, եթե մարդը չունենար երկակի՝ ենթարկվելու և չենթարկվելու իրավունք: Ուրեմն պարզ է, որ մարդն ազատակամ եղավ՝ կատարելու բարին կամ ձգտելու դեպի չարը⁶⁷: Չպետք է կարծել, թե առջևում չար բան կար, որին ձգտած լինեի, այլ միայն այս կար՝ կա՛մ ենթարկվել աստծուն, կա՛մ չենթարկվել: Եվ հենց միայն սա պետք է ընդունել չարի պատճառ: Քանի որ առաջին մարդը ստեղծվելով՝ աստծուց պատվեր ստացավ, բայց, չհնազանդվելով աստվածային հրամանին, ձգտեց դեպի չարիքը⁶⁸: Հենց այնտեղից էլ սկզբնավորվեցին չարիքները:

Այսպիսով՝ ոչ ոք չի կարող ապացուցել, թե չարը անստեղծ⁶⁹ բան էր կամ թե չէ գոյավոր ու աստծուց առաջացած, այլ (պետք է ընդունել), որ անհնազանդի անհնազանդությունից է եղել, մեկի սադրանքով հրահրվել. որովհետև ոչ ոք չի կարող⁷⁰ ապացուցել, որ մարդն էությամբ է այդպիսին ստեղծվել: Եթե մարդն այդպիսի (չար) էություն ստացած լինեի, ապա նրա մեջ անհնազանդությունը երևան կգար ոչ թե մեկի հրահրումից, այլ (իր իսկ) արարածային էությունից, և Աստվածաշունչ գրքում էլ դրա վերաբերյալ այնպիսի ձևակերպում չէր տրվի⁷¹, ինչպես որ մի տեղ աստվածային խոսքը հաղորդում է՝ «Մարդիկ մանկությունից հակված են դեպի չարիքը»⁷², որպեսզի ցույց տա, թե ով հակվում է, կամ ովին է հակվում և ոչ թե ուրիշի բռնությամբ:

Արդ՝ չարիքների պատճառը աստծու կամքից անկախ կատարված անհնազանդությունը միայն պետք է համարել, իսկ մեկ ուրիշին էլ ընդունել գաղտնի խորհրդատու, դրդող, բայց ոչ հարկադրող, որը կամե-

մերկանալ կամեցաւ: Ապա եթէ զպատճառն ևս կամիցին¹⁶⁵ խնդրել, ըզնախանձն՝ որ առ մարդն եղև՝ իմասցին զպատճառն: Եւ եթէ զնախանձունէն ևս ճշդիւք¹⁶⁶ քննիցեն՝ թէ ուստի՝ եղև, ասասցուք՝ եթէ յառաւելութենէ զմարդն պատուելոյ¹⁶⁷. քանզի միայն մարդ ըստ պատկերի և ըստ նմանութեան Աստուծոյ եղև: Իսկ եթէ այնու զԱստուած պատճառ չարեաց կամիցին ասել, անկանին յիմաստնարար խորհրդոյ: Եթէ զնորա ինչ հանեալ էր, և մարդոյն շնորհեալ¹⁶⁸, թերևս յիրաւի պատճառ չարեաց կարծէր տուիլն. ապա եթէ զնա նոյնպէս որպէս եղևն պահեաց, և զմարդըն այսպէս կամեցաւ առնել, պատճառ չարեաց նախանձորդն է: Քանզի ոչ եթէ յորժամ իցեն ուրուք երկու ծառայք, և զմինն ի ծառայութեան ունիցի, և զմիւսն յորդէգիրս գրիցէ, և միոյն յարուցեալ ի վերայ զմիւսն սպանանիցէ, մի՞թե՞ ¹⁶⁹ պատճառ չարեաց զտէրն պարտ իցէ իմանալ, որ ոչ հհան ինչ ի ծառայէն և շնորհեաց միւսոյն¹⁷⁰:

ԺԲ

Արդ և գայն ևս հարցանեն. եթէ չար ինչ չկայր առաջի, ուստի՞ օձն՝ զոր սատանայ կոչէք՝ իմացաւ զհանգամանս չարին:

Ասեմք, եթէ սատանայ չար զստուկեանն¹⁷¹ մարդոյն Աստուծոյ իմացաւ, վասն որոյ զմարդն յայն յօժարեցուց: Որպէս յորժամ իցէ ոք ուրուք թշնամի, և թագուցեալ զթշնամութիւնն՝ գաղտ կամիցի վնասել, և չգիտիցէ զհանգամանս վնասակարութեանն, և շուրջ եկեալ յածիցի հնարս խնդրել. ապա գտեալ ժամանակ՝ յորժամ ոք ի բժշկաց թշնամուոյն¹⁷² նորա պատուէր¹⁷³ տայցէ յայս ինչ չհպել, և յայս նիշ կերակրոց ճաշակել, որով առողջութեանն կտրիցէ հասանել, և նորա լուեալ՝ վաղվազակի ի կեղծիս բարեկամութեան կեղծաւորեալ՝ զբժիշկն պարսաւիցէ, և զօգտակարսն նմա վնասակարս թելադրեալ կարծեցուցանիցէ, և հակառակ պատուէրս¹⁷⁴ հրամանաց բժշկին տայցէ, և այնու առնիցէ նմա վնաս. որ ոչ եթէ յառաջագոյն գիտէր զհանգամանս վնասակարութեանն, այլ ի պատուիրելոյ¹⁷⁵ բժշկին գտեալ հնարս՝ եղև վնասակար¹⁷⁶, նոյնպէս կարծի և զսատանայէ՝ նախանձեւն¹⁷⁷ նմա ընդ¹⁷⁸ նախաստեղծ մարդոյն, և չգիտել զհանգամանս վնասակարութեանն. քանզի ոչ եթէ չար ինչ առաջի կայր՝ ուստի զհանգամանսն մարթ էր առնուլ. ուսեալ յԱստուծոյ պատուիրանէն¹⁷⁹, որ մարդոյն¹⁸⁰ տուաւ արգելուլ զնա ի ճաշակելոյ ի տնկոյ իմեքէ ի մահաբերէ, գայն յառաջագործաց մարդոյն¹⁸¹. որ ոչ եթէ անպիտան ինչ ի կերակուրս մարդոյ էր, և ոչ բնութեամբ տունկն մահաբեր, և վասն այնորիկ ինչ արգելաւ մարդն ի ճա-

ցավ մարդուն բարություններից զրկել: Իսկ եթե ցանկանան (սրա) պատ-
ճառը ևս քննել, պիտի իմանան, որ մարդու նկատմամբ եղած նախանձն
է: Եվ եթե նախանձի վերաբերյալ ևս ճշտորին քննություն կատարեն, թե
որտեղից առաջացավ, կասե՛ք՝ (աստծու)՝ մարդուն պատվելու առավե-
լիւ յունից. քանի որ միայն մա՛րդը աստծու պատկերով ու նմանությամբ
ստեղծվեց⁷¹: Իսկ եթե դրանով ցանկանան աստծուն շարիքների պատ-
ճառ համարել, կդադարեն խելոք կերպով մտածելուց: Եթե նրա (սատա-
նայի) ունեցածը (աստված) խլած ու մարդուն տված լիներ, զուցե տվո-
ղը իրավամբ շարիքների պատճառ համարվեր: Իսկ եթե նրան պահեց
այնպես, ինչպես ստեղծվել էր, և մարդուն կամեցավ այսպես ստեղծել,
(ուրեմն) շարիքների պատճառը նախանձորդն է: Քանի որ, եթե մարդ
ունենա երկու ծառա, մեկին ծառայության համար պահի, իսկ
մյուսին որդեգրի, և այն մեկը, հարձակվելով մյուսի վրա, սպանի նրան,
մի՞թե շարիքի պատճառը պիտի համարել տիրոջը, որը ծառայից բան
չխլեց ու մյուսին տվեց⁷²:

ԺԲ

Արդ՝ այս էլ են հարցնում՝ «Եթե մեջտեղը շար բան չկար, օձը, որ
սատանա եք անվանում, որտեղից իմացավ շարի հանգամանքները»⁷³:

Պատասխանում ենք, որ սատանան իմացավ աստծու նկատմամբ
մարդու անհնազանդության շարիք լինելը, այդ պատճառով մարդուն
մղեց այն բանին⁷⁴: Ինչպես՝ երբ մեկը մի ուրիշին թշնամի լինի և թըշ-
նամությունը թաքցնելով, ուզենա գաղտնաբար վնասել, բայց, չիմա-
նալով վնասելու եղանակը, շրջի հնարքներ որոնելու, ապա գտնի (հար-
մար) ժամանակ՝ երբ բժշկներից մեկը նրա թշնամուն պատվիրի՝ այս-
ինչ բանին ձեռք չտալ, այս տեսակ կերակուրից չուտել՝ ապաքինվել կա-
րողանալու համար, և ինքն այս լսելով անմիջապես կեղծավորությամբ
բարեկամ ձևանա, բժշկին պախարակի, օգտակարը հիվանդին վնասա-
կար կարծել տա և բժշկի պատվերների հակառակը հանձնարարի, դրա-
նով հիվանդին վնաս պատճառի,— նա ոչ թե նախապես գիտեր վնասա-
կարության հանգամանքները, այլ, բժշկի պատվիրելուց հնարքներ գըտ-
նող, վնասող դարձած կլինի: Այսպես էլ սատանայի մասին պետք է
կարծվի՝ որ նա նախանձում էր նախաստեղծ մարդուն, բայց վնասելու
միջոցները չգիտեր: Որովհետև մեջտեղը շար բան չկար, որպեսզի հնա-
րավոր լիներ ընդօրինակել հանգամանքները, սովորեց աստծու պատ-
վիրանից, որ մարդուն տրվեց՝ նրան արգելելու մահաբեր տունկից ճա-
շակել, այն առաջարկեց մարդուն⁷⁵: Այն տունկը մարդու համար ան-
պետք կերակուր չէր և ոչ էլ էությամբ մահաբեր էր, որ այդ պատճառով

շակելոյ ի նմանէ, այլ անսաստութիւնն եղև պատճառ մահուան մար-
գոյն, իբրև յանցաւորի՝ որ անցանիցէ զհրամանաւ հրամանատուի՝ որ
նմա կարգեալ իցէ:

Արդ ժտեցոյց թշնամին զմարդն անցանել զհրամանան Աստուծոյ,
որպէս զի ոչ եթէ ստուգեալ գիտէր՝ եթէ այնու նմա վնաս ինչ¹⁸² գործել
կարիցէ, այլ կարծեօք ի Թեթուս մատուցեալ, եթէ լիցի և թէ չլինիցի. և
յետոյ յԱստուծոյ պատուհասէն՝ որ առ մարդն եղև վնաս պատուիրանա-
դանցութեանն՝¹⁸³ իմացաւ եթէ պատուիրանք¹⁸⁴ նորա մահ գործեցին, և
յիրաւի պատժեցան և նա և մարդն՝ զոր յօժարեցոյց յանսաստութիւնն,
ճաշակել ի փայտէն՝ որ ոչ բնութեամբ մահաբեր էր; այլ յԱստուծոյ
սպառնալեացն եղև այնպիսի իրաց պատճառ:

Եւ որպէս բժշկի ոչ կարեմք մեղադիր լինել՝ վասն յառաջագոյնն
զգուշացուցանելոյ որով օրինակաւ կարիցէ մարդն առողջանալ, և նորա
թողեալ զպատուէրս¹⁸⁵ բժշկին՝ անսայցէ թշնամոյն¹⁸⁶ որ զվնասարար
խրատոսն տայցէ նմա, որով ոչ զպատճառս վնասուն ի բժշկէն՝ որ յա-
ռաջագոյնն գուշակեաց նմա՝ իմանալի է, այլ ի թշնամոյն¹⁸⁷ որ ի պա-
տուիրանէ¹⁸⁸ բժշկին նմա զվնասն հնարեցաւ. նոյնպէս և զսատանայէ
ասեմք լեալ թշնամի մարդկան՝ որ չև ևս գիտէր զհանգամանս շարեաց,
այլ ի պատուիրանէն¹⁸⁹ Աստուծոյ ուսեալ՝ կամեցաւ վնասել մարդոյն.
որպէս¹⁹⁰ զի եթէ առանց Աստուծոյ կամաց ի ծառոյն ճաշակիցէ՝ առ-
նուցու պատիժ զմահ: Քանզի եթէ յառաջագոյն չէր գուշակեալ Աստուծոյ
մարդոյն չուտել ի կերակրոյ ծառոյն, և նորա յանգէտս կերեալ, չլիներ
նմա պատիժ մահ. կամ որպէս թէ առ ի չգիտանս եկեր, կամ թէ¹⁹¹ առ
չժուժալոյ ի կերակրոյ ծառոյն, չէր ինչ պատժի պարտական: Քանզի և
մանուկ կաթնակեր՝ որ յայլ ինչ կերակուր մտաբերիցէ, ոչ պատժիլի է՝
այլ արգահատելի, որպէս թէ առ ի չգոյէ կաթին յայն յօժարեաց: Նա և
օձն, որ է սատանայ, յիրաւի պատժեցաւ՝ վասն ընդ անագորոյն¹⁹²
թշնամութեան ընդ մարդոյն ունելոյ:

Եւ արդ սկիզբն¹⁹³ շարեաց զնախանձն ասեմք, և զնախանձն յառա-
ւել զմարդն պատուելոյ, և զշարիսն յանհնազանդութենէն: Զի Աստուած
այնպէս առաւել զմարդն պատուեաց¹⁹⁴ և նորա անսաստեալ՝ զընկէց
զպատուիրանն¹⁹⁵: Ուստի զամենայն ինչ որ լինի շար, որ բնութեամբ
շար գիտեմք, այլ զի առանց կամացն Աստուծոյ գործին իրք ինչ՝ լինին
շար:

Նա և ընդ լինելն իսկ սատանայի յԱստուծոյ, գիտաց՝ եթէ անսաս-
տել ումեք Աստուծոյ՝ շար է և ոչ բարի. քանզի ոչ եթէ անմիտ ինչ որ

մարդուն արգելվե՞ր ճաշակել նրանից, այլ անհնազանդությունը եղավ մահվան պատճառ մարդու, ինչպես մի հանցավորի, որը իր վրա նշանակված հրամայողի հրամանը չի կատարում:

Թշնամին այդպես հանդգնել տվեց⁷⁶ մարդուն՝ դուրս գալ աստծու հրամանից, ոչ այն պատճառով, որ հաստատապես գիտեր, թե դրանով նրան կարող է ինչ-որ վնաս պատճառել, այլ կասկածելով երկրային-լով⁷⁷ կլիների կամ չի լինի (վնասը): Եվ հետո պատվիրանազանցության պատճառով աստծուց մարդուն հասցրած պատուհասից իմացավ, որ նրա պատվիրանները մահ առաջացրին, և իրավամբ պատժվեցին, թե՛ ինքը (սատանան), թե՛ մարդը, որին հրահրեց անհնազանդության՝ ճաշակելու այն ծառից⁷⁸, որը էությունամբ մահաբեր չէր, այլ աստծու ստեղծած նախորդ այնպիսի բաների պատճառ եղավ⁷⁹:

Եվ ինչպես որ շենք կարող մեղադրել բժշկին՝ նախօրոք ղգուշացնելու համար, թե ինչ ձևով կարող է առողջանալ (հիվանդ) մարդը, բայց սա, թողնելով բժշկի պատվերները, լսում է իրեն վնասակար խորհուրդներ տվող թշնամուն, որով չպետք է կարծել, թե վնասի պատճառը նրան նախապես տեղյակ պահող բժշկին է, այլ՝ թշնամին, որը բժշկի պատվերից նրա համար վնաս հնարեց. նույնպես և սատանայի մասին կարող ենք ասել, թե մարդկանց թշնամին, որը թեև դեռ չգիտեր չարիքի հանգամանքները, սակայն, աստծու պատվիրանից սովորելով, ցանկացավ վնասել մարդուն՝ այն նպատակով, որ եթե (մարդը) առանց աստծու կամքի ճաշակեր ծառից, իբրև պատիժ մահն ստանար: Որովհետև եթե աստված նախօրոք ղգուշացրած չլինե՞ր մարդուն՝ ծառի պտղից չուտել, և նա չիմանալով կերած լինե՞ր, մահը չէր լինի նրան պատիժ. կամ՝ թե որ անտեղյակ լինելով կամ ծառի պտղին չդիմանալուց կերած լինե՞ր, որե՞ն պատժի պարտական չպիտի լինե՞ր: Որովհետև կաթնակեր մանուկն էլ, որ մի ուրիշ կերակրի է ձգտում, ոչ թե պատժի, այլ խղճահարուսթյան է արժանի, քանի որ կաթ չլինելու պատճառով նրան փափագեց: Նաև օձը, սատանան է, իրավացիորեն պատժվեց՝ մարդու նկատմամբ դաժան թրշնամություն ունենալու պատճառով⁸⁰:

Եվ այսպիսով ընդունում ենք, որ նախանձն է չարիքի սկիզբը, իսկ նախանձը մարդուն առավել պատվելուց է, չարիքն էլ՝ անհնազանդությունից⁸¹: Որովհետև աստված այնպիսի առավելությունամբ պատվեց մարդուն, իսկ նա չենթարկվելով պատվիրանը արհամարհեց⁸²: Ուստի ինչ շարքան, որ լինում է, ի բնի շար շենք ընդունում, այլ ինչ բաներ, որ առաջ աստծու կամքի են կատարվում, նրանք են շար լինում:

Եվ սատանան հենց որ աստծուց ստեղծվեց, իմացավ, թե աստծուն չհնազանդվելը շար է և ոչ բարի. քանի որ նա Աստծուց ստեղծվեց ոչ թե

եղև նա յԱստուծոյ՝ եթէ չգիտէր, եթէ որ ինչ ըստ Աստուծոյ կամացն լինի՝ բարի է¹⁹⁶, և որ ինչ արսաքոյ քան զնորա կամսն՝ այն չար է. և վասն այնորիկ յիրաւի տանջէ զնա Աստուած, զի գիտէ նա¹⁹⁷ զբարին, և ոչ առնէ, և հմուտ է չարին, և ոչ խորշի: Եւ ոչ չար և չարչարիչ հաստատեաց զնա Աստուած. և ոչ փորձիչ՝ եթէ նովա փորձեալ զարդարս զտեսցէ. և ոչ ինքն յանձնէ չար գտեալ, և ոչ անարար և հակառակ Աստուծոյ. այլ մտաւոր եղեալ յԱստուծոյ, և հմուտ գիտութեան՝ թէ չար է հակառակ կալ Աստուծոյ հրամանին, և յայն զոր գիտէրն՝ թէ չար է՝ յանդգնեցաւ, զանսաստութենէն ասեմք. և անսաստութիւնն ոչ եթէ անձնաւոր ինչ յառաջագիւտ եհաս ի գիտութիւնն սատանայի, այլ իբրև ըզմի ինչ եղեալ ի դիպաց կամեցելոյն:

Նա և զմարդոյ յիրաւի, ասեմք, կրել պատուհաս ընդ որոց գործիցէ. քանզի կամաւ երթայ յուսումն այնպիսի իրաց, յորոց յորժամ և կամիցի՝ և մեկնել կարող է. քանզի և կամելոյն և չկամելոյն ունի իշխանութիւն, զորոյ զհետ երթայ և կարելն զոր ինչ կամիցի առնել:

ԺԳ

Որովհետև, ասեն, չարեաց արարիչ զԱստուած չկամիք ասել, այլ ի մարդկանէ եղեալ թելադրութեամբ սատանայի ի հնազանդելոցն նորա և ի խաբեցելոց, և յիրաւի կրեն պատիժս. զի կարէին հատանել և¹⁹⁸ ընկենուլ¹⁹⁹ ի բաց զչարիսն, և ոչ կամեցան, և արդ վասն նորին իսկ ստանայի հարցցուք. այնպիսի՞ արդեօք²⁰⁰ արար զնա Աստուած, եթէ ինքնին այնպիսի չէր՝ և յօժարեաց ի շարաբարել:

Եթէ այնպիսի արարեալ էր զնա Աստուծոյ, պատիժս ի նմանէ չէր պարտ պահանջել, զի պահեաց զպայման բնութեանն՝ յոր արարն զնա Աստուած. և որ ոք ոչ կամօք ինչ գործէ, ընդ այնր պատիժ չպարտի կրել. բայց ո՞ր կամօք կարող է գործել, և գործ ինչ յոռութեան գործիցէ, յիրաւի պատժի, զի ոչ եկաց յայնմ՝ զոր Աստուածն կամի. ապա եթէ Աստուծոյ բարութեւ եղև, և անձամբ յանձնէ դարձոյց զկամսն ի չար՝ հեռացուցեալ զինքն ի լաւէն, յիրաւի պահանջի ընդ որոց յանդգնեցան՝ պատիժս. զի զսատանայ մեք ոչ յԱստուծոյ սատանայ եղեալ գիտեմք. այլ զսատան անուն՝ վասն խոտորելոյն էառ իւր անուն. քանզի սատա-

իբրև անմիտի մեկը, որ շիմանար, թե ինչ որ աստծու կամքով է լինում, բարի է, իսկ ինչ որ նրա կամքից դուրս է, չար է: Եվ այս պատճառով աստված իրավամբ տանջում է նրան, որովհետև նա գիտե Բարին, բայց չի անում, հմուտ է չարին և չի խուսափում (նրանից): Եվ աստված նրան չստեղծեց չար ու չարչարող⁸⁸, ոչ էլ փորձիչ, որ նրանով փորձի ու արդարները զտի: Եվ (սատանան) ինքն իրենից չար չէ, ոչ էլ անստեղծ ու հակառակ աստծուն, այլ աստծուց բանական է ստեղծվել և հմտությամբ գիտե, որ աստծու հրամանին հակառակվելը չար է. և հանդընեց այն բանին, որը գիտեր, թե չար է. անհնազանդության մասին ենք ասում: Եվ անհնազանդությունը նախապես եղած ինչ-որ գոյակ չէր, որի մասին իմացավ սատանան⁸⁹, այլ՝ կամային դիպվածից՝ առաջացած բան:

Մարդու մասին էլ ենք ասում, որ իրավամբ պատիժ պիտի կրի իր կատարածների դիմաց, որովհետև կամովին է հակվում սովորելու այնպիսի բաներ, որոնցից ցանկացած դեպքում կարող է հեռանալ. քանի որ թե՛ կամենալու և թե՛ չկամենալու իրավունք ունի, որին և (ինքը) հետևում է՝ կարողանալով անում է, ինչ որ կամենում է:

ԺԳ

«Որովհետև,— ասում են,— չեք ուզում Աստծուն շարիքների արարիչ համարել, այլ (ընդունում եք, թե դրանք) առաջացել են սատանայի թելադրանքով խաբված ու նրան ենթարկված մարդկանցից, որոնք իրավամբ պատիժներ են կրում, քանի որ կարող էին շարիքները կտրել ու դեն նետել, բայց չկամեցան,— այժմ հարցնենք հենց նույն սատանայի մասին՝ արդյոք աստված նրան այդպիսին ստեղծեց, թե՞ ինքնին այդպիսին չէր, բայց կամովին համաձայնվեց շարիքներ գործելու⁸⁵։ »

Եթե աստված նրան այդպիսին ստեղծած լիներ, պետք չէր պատիժներով նրանից վրեժխնդիր լինել, որովհետև (սատանան այդպիսով) պահած կլիներ այն էության հատկությունը, որով աստված նրան ըստեղծեց: Եվ ով որ մի բան կամովին չի կատարում, դրա համար քաշտիժ չպիտի կրի: Իսկ ով կարող է կամովին գործել, բայց ինչ-որ վատ գործ է կատարում, իրավամբ պատժվում է, քանի որ (դրանով) չի մնում աստծու կամեցածի սահմանում: Իսկ եթե աստծուց բարի ստեղծվեց, սակայն հենց ինքն իր կամքը չարին ուղղեց՝ իրեն հեռացնելով լավից, իրավացիորեն պատժվում է այն բաների համար, որոնք հանդգնեց (կատարել): Մենք գիտենք, որ սատանան աստծուց սատանա չի ստեղծվել, այլ խոտորվելու պատճառով իր համար անվանում ստացավ սատանա ա:

նայ յԾրրայեցւոց²⁰¹ և յԱսորւոց²⁰² լեզուէ խոստորեալ թարգմանի. այլ զօրութիւն իմն զգայուն լաւութեանց հաստատեցաւ յԱստուծոյ, և ի թշնամութենէ ընդ մարդոյն ունելոյ՝ իւրն²⁰³ կամօք եղև բանսարկու. թողեալ զԱստուծոյ հպատակութիւն՝ սկսաւ անսաստել, ի հակառակ կայ Աստուծոյ հրամանացն ուսուցանել մարդկան, և իբրև զապստամբ²⁰⁴ յետս կացեալ թիրեցաւ յԱստուծոյ: Եւ վկայէ բանիս աստուածական բարբառն, որ ապստամբ²⁰⁵ վիշապն կոչէ զնա՝ եթէ հրամանաւ սպան զապրստամբ վիշապն: Եւ արդարև իսկ բանն Աստուած սպան զսատանայ, այնու զի կոխելոյն զնա ետ իշխանութիւն: Արդ ապստամբ²⁰⁶ կոչէ ըզնա գիր. եթէ նոյնպիսի՝ որպէս եղևն յԱստուծոյ՝ կացեալ էր, ապա ոչ ապստամբ²⁰⁷ կոչէր զնա. զի որ ապստամբի²⁰⁸ ոք, թողու զիւր պայմանն՝ որով ոչ անարար իսկ ցուցանի: Զի եթէ անարար էր, ապա ոչ յիւրմէն²⁰⁹ բնութենէն փոխէր. քանզի շմարթի բնութեան իմիք՝ առանց կամաց՝ մերթ բարի լինել, մերթ չար:

ԺԴ

Իսկ արդ եթէ ոչ էր անարար²¹⁰, ասեն, ըստ ձեզ²¹¹ սատանայ, և ոչ այնպիսի եղեալ յԱստուծոյ, և անձամբ զանձն դարձոյց ի լաւէ անտի²¹² ի չողին, որ է ի հնազանդութենէ յանհնազանդութիւն, արդ զայն ասացէք. զիտէ՞ր Աստուած եթէ այնպէս լինելոց էր, եթէ²¹³ չգիտէր. թէ գիտէր և արար, ինքն է պատճառ՝ նորա ի լաւութեացն դառնալոյ. ապա եթէ²¹⁴ ոչ գիտէր, զիա՞րդ առնէր զայն զոր ոչն գիտէր՝ թէ որպիսի ինչ ոք լինելոց իցէ:

Անգիտութիւն կարծել զԱստուծոյ՝ անհնարին յիմարութիւն է. քանզի միայն ինքն կանխագէտ է հանդերձելոց: Այլ քանզի բարերար էութիւն է Աստուած, ոչ կամեցաւ զազնուականութիւնն իւր ծածկել. վասն որոյ յառաջագոյն գիտէր զսատանայէ՝ եթէ թիրելոց է, և զմարդիկ յանցուցանելոց՝ առ ի շունկնդիր լինելոյ հրամանաց նորա, որով միանգամայն վասն անձնիշխանութեան մարդոյն երևելոյ արար զնա Աստուած. զի առաւելութիւն բարերարութեան նորա յայտնի լիցի մարդկան, վասն թողութեան տալոյ մարդկան յառաջագոյն գործելոցն մեղաց: Զի յորժամ զսատանայ ամպարշտացեալ²¹⁵ տեսանիցեն և չբարձեալ ի միջոյ, և վասըն իւրեանց մեղացն իմանայցեն՝ թէ գոյ հնար թողութեան ապաշխարութեամբ. զի Աստուծոյ բարերարութիւնն ցուցանիցի, և մարդիկ ըզ-

նունը, որովհետև երրայեցներեն և ասորերեն լեզուներով սատանա նշանակում է խոտորված: Աստծուց նա ստեղծվեց որպես լավ բաները հասկացող մի էութուն⁸⁶, բայց մարդու նկատմամբ ունեցած թշնամությունից իր կամքով բանսարկու դարձավ. թողնելով աստծուն հնազանդվելը՝ սկսեց ընդվզել ու մարդկանց սովորեցնել՝ հակառակվել աստծու հրամաններին և, որպես ապստամբ, խոտորվեց ու հեռացավ աստծուց: Այս ասածին վկայում է աստվածային խոսքը, որը նրան ապստամբ վիշապ է անվանում՝ ասելով. «Հրամանով սպանել ապստամբ վիշապին»^{*1}: Եվ արդարացիորեն բանն աստված սպանեց սատանային՝ նրանով, որ իրավունք տվեց ոտնատակ անել նրան: Այսպիսով Գիրքը⁸⁷. նրան ապստամբ է է կոչում: Եթե (սատանան) մնացած լիներ նույնպիսին, ինչպիսին որ ստեղծվել էր աստծուց, նրան (Գիրքը) ապստամբ չէր կոչի. որովհետև երբ մեկն ապստամբվում է, թողնում է իր (ունեցած) հատկությունը: Հենց դրանով էլ (սատանան) անստեղծ չի երևում. քանի որ եթե անստեղծ լիներ, իր բնութից չէր փոխվի: Որովհետև որևէ էություն առանց կամքի չի կարող մերթ բարի լինել, մերթ՝ չար:

ԺԴ

«Իսկ եթե ըստ ձեզ⁸⁸,— ասում են,— սատանան անստեղծ չէր, ոչ էլ այսպիսին ստեղծված աստծուց, այլ ինքն իրեն փոխեց լավից վատի, այսինքն՝ հնազանդից անհնազանդի, ապա ա՛յն ասացե՞ք⁸⁹ աստված գիտե՞ր, որ այդպես էր լինելու, թե՞ չգիտեր: Եթե գիտեր և ստեղծեց, ապա ինքն է պատճառը նրա՝ լավից⁹⁰ (վատի) փոխելու. իսկ եթե չգիտեր, ինչո՞ւ էր ստեղծում նրան, որին չգիտեր, թե ինչպիսին է լինելու»:

Խիստ հիմարություն է աստծու մասին կարծել, թե անգետ էր, քանի որ միայն նա՝ նախապես գիտե լինելիքը: Բայց որովհետև աստված բարերար էություն է, չկամեցավ իր ազնվությունը թաքցնել: Դրա համար, (թեև) նախապես գիտեր սատանայի մասին, որ խոտորվելու է, մարդկանց էլ հանցանք է գործել տալու՝ չունկնդրելու աստվածային հրամաններին, (սակայն) աստված նրան ստեղծեց, որ դրանով միաժամանակ երևա մարդու ազատակամությունը, և հայտնի դառնա մարդկանց (հանդեպ ունեցած) իր (այսինքն՝ աստծու) բարերարության առավելությունը⁹¹ ներելով մարդկանց՝ առաջուց գործած մեղքերի համար⁹², որպեսզի երբ սատանային տեսնեն չար դարձած ու մեջտեղից չվերացած և հասկանան, որ իրենց մեղքերի ներման համար կա հնարավորություն՝ ապաշխարությամբ, աստծու բարերարությունը ցույց տրվի, և մարդիկ

շնորհն նորա գիտասցեն. զի եթէ այն այնպէս չէր լեալ, և ոչ բարերարութեանն նորա ոք խելամուտ լինէր:

Նա բնաւ իսկ, առեն, յետ թիւրեւոյն սատանայի և խաբելոյ զմարդն՝ ընդէ՞ր իսկ ոչ եբարձ ի միջոյ, զի մի՛ զբազումս սպանանիցէ:

Ոչ եթէ չէր կարող Աստուած բառնալ զսատանայ ի միջոյ, քանզի չիք ամենևին տկարութիւն զԱստուծով. այլ զի չէր ինչ մեծ գործ Աստուծոյ զսատանայ ինքնին անձամբ սպանանել, և²¹⁶ զարարած մի զիւր փոքր յոչինչ դարձուցանել, զի մի կարծիցի՝ թէ վասն շոուժալոյ շարութեանն նորա սպան զնա: Երկրորդ անգամ՝ զի անժանօթ²¹⁷ ևս լինէր առ յապայ մարդկան Աստուծոյ բարերարութիւնն, թէ յառաջագոյն սպանանէր²¹⁸ զսատանայ. զի ոչ ոք ունէր նշանակ ինչ յայտնի բարերար կոչելոյ ըզ-Աստուած: Այլ թերևս և կարծիք ինչ ի մէջ մտանէին՝ թէ հաւասար ինչ ոք էր նա Աստուծոյ, և աճապարեաց ի միջոյ եբարձ. վասն որոյ պահեաց զնա, և ոչ կորոյս ի միջոյ, զի մարդիկ յորժամ լաւութեանցն հմուտ լինեցին, յաղթեացեն նմա՝ փոխանակ այնոցիկ՝ որք²¹⁹ յառաջնումն յաղթեցան ի նմանէ:

Այն իսկ մեծ և զարմանալի է, զի մարդն Աստուծոյ՝ վառեալ Աստուծոյ օգնականութեամբն²²⁰, պատերազմեալ յաղթիցէ սատանայի: Որպէս մարտուսոյց ոք ամենայն հնարիւք հնարեալ դիւր աշակերտսն թեքել, առ ի ցուցանելոյ զհանգամանս մարտիցն, որով մարթիցեն յաղթել ախոյանից, և առաքիցէ զնոսա ի հրահանգս մրցել ընդ ախոյեանսն²²¹, և յաղթութեանցն ուշ առնել խրատիցէ մինչև զկեանս անգամ արհամարհել. զի լաւ համարի թէ վասն անուան բարիոք մեռանիցին քան թէ կենդանի կայցեն և վատանուն լինիցին: Եւ նոցա զթելադրութիւնս վարդապետին ի մտի եղեալ, և զպարգևս ընդ յաղթութեանն, գեր ի վերոյ լինիցին ախոյեանին²²², և պսակեալ առ վարդապետին հասանիցեն²²³, և նշանակ ճգնութեան ընդ ախոյեանին²²⁴ առ նա զպսակն բերիցեն: Ապա եթէ զմարտուսոյցն զմտաւ ոչ ածիցեն²²⁵, և յաղթութեան և պսակի ոչ ցանկանային²²⁶, կործանին²²⁷, վատանուն յախոյեանէ անտի²²⁸. յիրաւի այնուհետեւ թշնամանին²²⁹ և տանջին²³⁰, և մահու պատիժ փոխանակ ընդ վատութեանն կրեն²³¹:

Նոյնպէս և զԱստուծոյ իմանալի է, թէ իւրովք պատուիրանօք վառէ գեղեցիկ զմարդիկ՝ առ ի պսակելոյ զյաղթողն, և յամօթ առնելոյ զվատացեալն. իսկ եթէ ոք յոչինչ զԱստուծոյ զպատուիրանսն²³² համարիցի, յորժամ մրցել ընդ բանսարկուին²³³ մարտնչիցի*²³⁴ վաղվաղակի կործանի, քանզի չունի զնշանակս յաղթութեանն. և յիրաւի կրէ պատիժ²³⁵

* մատչիցի (էջ 87):

ներա շնորհը գիտենան: Իսկ եթե դա այդպես եղած չլիներ, ոչ ոք նրա բարերարությունը վերահասու չէր լինի:

«Հապա ինչու, — ասում են, — խոտորվելուց և մարդուն խաբելուց հետո սատանային նա մեջտեղից իսկույն չվերացրեց, որ շատերին մահվան պատճառ չլիներ»⁹²:

(Նախ)՝ աստված ոչ թե չէր կարող սատանային մեջտեղից վերացնել, — որովհետև աստծու մեջ թուլություն բոլորովին չկա, — այլ մեծ գործ չէր աստծու համար սատանային անձամբ սպանել ու իր մի փոքր արարածին ոչնչացնել, (և պատշաճ չէր⁹³), որ կարծվեր, թե նրա շարությունը չհանդուրժելու պատճառով սպանեց նրան: Ապա՝ եթե սատանային վաղորդ սպաներ, հետագա մարդկանց անժանոթ կմնար աստծու բարերարությունը, որովհետև ոչ ոք աստծուն բարերար անվանելու որևէ բացահայտ օրինակ չէր ունենա: Եվ գուցե կասկած էլ առաջանար, թե նա (սատանան) աստծուն հավասար մեկն էր, ու (աստված) շտապեց, մեջտեղից վերացրեց. ուստի պահեց նրան և մեջտեղից չանհետացրեց, որպեսզի մարդիկ, քաջատեղյակ լինելով լավություններին, նրան (սատանային) հաղթեն՝ նրանց դիմաց⁹⁴, որոնք սկզբում հաղթվեցին նրանից:

Հենց այն էլ մեծ և զարմանալի (բան) է, որ աստծու մարդը, աստծու օգնությամբ զինված, պատերազմի ու հաղթի սատանային: Օրինակ, (գիտենք, որ) մարտուսույց մարդը բոլոր միջոցները գործադրում է իր աշակերտներին վարժեցնելու և սովորեցնելու կովի եղանակները, որոնցով հակառակորդներին կարողանան հաղթել, նրանց ուղարկում է մրցասպարեզ՝ հակառակորդների հետ կռվելու, և խրատում է հետամուտ լինել հաղթանակի՝ մինչև անգամ կյանքն արհամարհելով, որովհետև նախընտրելի է համարում, որ հանուն բարի անվան մեռնեն, քան թե մնան ու վատահամբավ լինեն: Եվ նրանք, ուսուցչի թելադրանքները մրտքում պահելով ու հաղթանակի դիմաց պարգևներ (ակնկալելով), հաղթում են հակառակորդին և վարձատրված՝ ուսուցչի մոտ են գալիս ու պսակը, որպես թշնամու դեմ (մղած) դժվարին կովի նշան, բերում են նրան: Իսկ եթե մարտուսույցին չմտաբերեն և հաղթանակի չձգտեն, հակառակորդից կպարտվեն՝ վատ անունով. այնուհետև իրավամբ կնախատվեն ու կտանջվեն և վատության դիմաց մահվան պատիժ կկրեն: Այսպես էլ պետք է գիտենալ աստծու մասին, որն իր պատվիրաններով զեղեցկորեն զինում է մարդկանց, որպեսզի հաղթողին խրախուսի, իսկ թերացողին խայտառակի: Բայց եթե մեկը աստծու պատվիրանները բանի տեղ չդնի, բանսարկուժի հետ կռվելիս⁹⁵ անմիջապես կկործանվի, որով-

պատահասից այնպիսին, զի ոչ նմանեաց ընկերին՝²³⁶ որ կռուեցաւ և յաղթեաց:

Արդ վասն այնորիկ թողեալ է Աստուծոյ զսատանայ իբրև ի հրահանգս կռուանոցաց յաշխարհի, զի յորժամ իւր նահատակեալքն կռուիցին և յաղթիցեն նմա՝ պարծանք առաջնոյ յաղթութեանն նորա քակեացին յայժմուն յայնպիսեացն²³⁷ մարդկանէ, որ լաւութեանցն ցանկութեամբ պարտիցեն զնա, և նշան յաղթութեան զնահատակութեանն կանգնիցեն²³⁸: Քանզի կոխան արկեալ ընդ ոտիւք մերովք՝ անկեալ զնի մեռեալ, և կործանի՝ առ ի լաւութեանցն ցանկութեան մերոյ ի պարտութիւն մատնեալ:

ԺԵ

Արդ, յևտ այսր ամենայնի հաւանութեանց յամառեալ զնոյն²³⁹ ի մէջ բերեն. բնութեամբ են, ասեն, չարիք և ոչ կամածինք:

Ասեմք²⁴⁰. եթէ բնութեամբ իցեն, ընդէ՞ր օրէնք ի թաղաւորաց զնիցին, և սաստք ի յիշխանաց, և պատիժք ի դատաւորաց. ո՞չ ապաքէն վասն կարճելոյ չարեացն: Եւ²⁴¹, թէ²⁴² բնութեամբ իցեն չարիքն՝ ոչ պարտի օրէնսդիրն օրէնս զնել, և ոչ իշխանն պատիժս ի վերայ չարագործին ածել: Ընդէ՞ր պատժիցեն զայն՝ որ ոչ կամօքն չար իցէ, որում արգահատին պարտ էր, և ոչ պատիժս ի վերայ հասուցանել:

Եւ արդ այնպիսոյն եթէ կին շնայցէ, չպարտի մեղադիր լինել. քանզի ոչ կամաւ՝ որպէս ասենն՝ յօժարեցաւ ի չարն, այլ բնութեամբ բռնադատեցաւ: Եւ եթէ որդւոյ²⁴³ իւրոյ²⁴⁴ սուր առեալ՝ ի վերայ խաղայցէ, մի՞ լիցի նմա մեղադիր. զի ոչ իւր կամաւ երթայ, այլ չարն տանի զնա յայն: Եւ եթէ ի դրացւոյ²⁴⁵ և ի բարեկամէ թշնամանեսցի՝ մի՞ փոխարէն թըշնամանեցէ, այլ առաւել արգահատեսցէ ևս. զի ոչ եթէ նա ինչ թըշնամանէ, այլ չարն՝ որ բռնաբար վարէ զնա: Նոյնպէս՝ յորժամ դուստր զմայր անարգիցէ, և նու զկեսուր իւր, և կին զայր, և ծառայ զտէր, և եղբայր զեղբայր, մի՞ ինչ տարցին ընդ միտ, որք անարգեցանն, այլ արգահատեսցեն նոցա որպէս ի չարէն բռնադատելոց:

Իսկ եթէ տեսանեմք՝ թէ²⁴⁶ թագաւորն զիւրոց օրինաց վրէժս պահանջէ, և պահանջմամբ վրիժուցն զվնասն կարճէ, և դատաւորն զգողն և զաւագակն պրկէ և քերէ՝ վասն զվնասակարութիւնն ի միջոյ բառնալոյ, և հայր զորդի դժնեայ մահապարտեալ՝ դատաւորաց մատնէ, և այլքն

հեղինակի նախադրյալներ չի ունենա: Այնպիսին իրավամբ պաշտօն կկրի՝ շնամանվելով ընկերոջը, որ կովեց ու հաղթեց:

Եվ այն պատճառով աստված սատանային թողել է աշխարհում, որպես մրցասպարեզում⁹⁶, որ երբ իր քաջամարտիկները կովեն ու հաղթեն նրան, նրա առաջին հաղթանակի պարծանքը այժմ վերացվի այնպիսի մարդկանց կողմից, որոնք, լավ բաների ձգտումով նրան պարտության մատնելով, հաղթական քաջագործության դրոշմը կբարձրացնեն: Որովհետև մեր ուրբերի տակ տրորվելով՝ կկործանվի ու մեռած կլիվի՝ լավ բաների մեր ձգտումից պարտության մատնված:

ԺԵ

Արդ՝ այս բոլոր համոզիչ բացատրություններից հետո էլ համառում ու նույնն են մեջտեղ բերում. «Չարիքները, — ասում են, — ի բնե են և ոչ կամածին»:

Պատասխանում ենք⁹⁷, թե որ ի բնե են, ինչո՞ւ են թագավորներից սահմանվում օրենքներ, իշխաններից՝ սաստումներ, դատավորներից՝ պատիժներ, չէ՞ որ չարիքներն արգելելու համար (են դրանք): Այլ⁹⁸ եթե չարիքները բնական լինեն, օրենսդիրն օրենքներ չպիտի սահմանի⁹⁹, ոչ էլ իշխանը չարագործին պիտի պատժի ենթարկի: Ինչո՞ւ¹⁰⁰ են պատժում նրան, ով ինքնակամ չար չէ, որին պետք էր կարեկցել և ոչ թե պատժի ենթարկել:

Եվ արդ՝ եթե այնպիսին¹⁰¹ կինը անառակություն անի, (նա կնոջը) չպետք է մեղադրի, որովհետև, ինչպես ասում են, կամովին չի հանձրն առել չարիքը, այլ բնականից է հարկադրվել: Եվ եթե այնպիսին ի որդին սուրը վերցրած իր վրա հարձակվի, թող նրան չմեղադրի, որովհետև ինքնակամ չի հարձակվում, այլ չարն է նրան մղում այն բանին: Կամ եթե հարևանից ու բարեկամից նախատվի, փոխարենը թող չնախատի, այլ առավել ևս թող ափսոսա, որովհետև ոչ թե նրանք են, որ նախատում են, այլ՝ չարը, որ հարկադրումով մղում է նրանց: Այսպես էլ՝ երբ դուստրը անարգում է իր մորը, հարսը՝ սկեսրոջը, կինը՝ ամուսնուն, ծառան՝ տիրոջը, եղբայրը՝ եղբորը, անարգվողները չպիտի դժկամեն, այլ պիտի խղճան անարգողներին՝ որպես չարից հարկադրվածների:

Իսկ երբ տեսնում ենք, որ թագավորը իր օրենքներին (հակառակվելու համար) պատժում է ու պատժելով հանցանքը պակասեցնում է, դատավորը գողին, ավազակին ամուր կապում ու տանջում է՝ վնասակարություն մեջտեղից վերացնելու համար, և հայրը դաժան որդուն, որպես մահապարտի, դատավորներին է հանձնում, ուրիշ բոլորն էլ իրենց

ամենեքեան զիրաքանչիր²⁴⁷ զանցնիր զանարգանաց վրէժս պահանջեն՝ կամ անձամբ կամ իշխանօք, յայտ է թէ շարիքն որք²⁴⁸ գործին՝ կամածինք են և ոչ բնականք։ Բայց աղէ՛դու ղկարին իսկ զոք շռայլեալ ցանկութեամբ՝ պրկեա և մտրակեա, տես²⁴⁹ թէ բնաւ ամենեկին գտանիցի ի նմա յիշատակ ցանկութեանն²⁵⁰։ Եւ արդարեւ ոչ ինչ ընդ վայր ասացեալ է բան Իմաստունոյն, թէ ծառայ որ ընդ ունկն ոչ լսէ՝ ընդ մկանունս տան լսել նմա։

Նա և յայլուստ²⁵¹ ևս մարթեմք իմանալ, զի մարդոյ բնութիւն բարեաց ցանկացող է, և ոչ շարեաց։ Զի շո՞նն, որ շնայ, մինչ դեռ իսկ ի գործ շնութեանն իցէ՝ եթէ ոք շուն կոչէ²⁵² զնա, բմբոստանայ։ պոռնիկըն²⁵³, որ յայտնի պոռնկի, զանուն պոռնկութեանն շախորժէ լսել։ նոյնպէս և գողն և աւազակն, և այլ ևս շարագործքն, թէպէտ և զգործ շարագործութեան գործեն՝ զանուն շարագործութեանն յանձն ոչ կամին առնուլ։ Նա և կեղծաւորն կեղծաւորեալ, որ մեղմխաւնօք ընկերին²⁵⁴ կամիցի վնաս առնել, թագուցանէ զկեղծաւորութիւնն, և որպէս թէ բարւոյ²⁵⁵ ինչ խրատ տայցէ՝ հրապուրեալ արկանէ ընդ վանսիւք զանմեղն. և եթէ ոչ զբարւոյ²⁵⁶ զդէմս զգեցեալ մեղմեղիցէ, չկարէ ըստերիւրել յիրաւանց զիրաւագէտն։

Նա և յորժամ զխիստ ոք իշխան կամիցի ի քաղցրութիւն ածել, չըկարէ յայտ երթալ ասել՝ թէ դու խիստ ես, այլ քաղցրախառն բանիւք մատուցեալ ողորձէ՝ թէ դու, տէր, քաղցր ես և բարեբար ամենեցուն, ամենեքին գոհ են զքէն, բոլորք առ իրաւագէտս ունին. և այնպէս կարէ մեղմով քաղցրացուցանել զխստութիւն իշխանին, և խոնարհեցուցանել ածել յիրան և յարժան։ Նոյնպէս և առ ցասուցեալն և տրտմեալն և առ նախանձոտն քաղցրութեամբ ոք մատչի և ցածուցանէ. և անտի²⁵⁷ յայտ է՝ թէ բարեաց ցանկացող է բնութիւն մարդկան, և ոչ շարեաց։

Եւ եթէ գազանացն գազանութիւն շար ինչ բնութեամբ կարծեցուցանիցէ նոցա, գիտացեն՝ զի կէսքն յանասնոցն ի պէտս արարան, որպէս և արջառ և ուխար և ամենայն ինչ, որ ուտելի է և կրելի է. և կէսքն վասն երկիւղ ի միտս մարդկան ծնուցանելոյ։ Զի թէ գազանք ահագինք են, և վիշապք և օձք և այլ ճճիք վնասակարք, և մարդն այնչափ հպարտացեալ է՝ մինչ ըստ Աստուծոյ երկիւղին²⁵⁸ սահմանս արտաքոյ ելեալ անսաստէ, եթէ այնպիսի զարհուրեցուցիչք չէին՝ ո՞րչափ ևս առաւել չկայր երբէք յակաստանի։

անաբազանքների համար պատժում են՝ անձամբ կամ իշխանների միջոցով, — պարզ է, որ կատարվող շարիքները կամաժին են և ոչ ի բնե: Բայց դու խիստ ցանկությամբ ցոփացածին հասլա մի ամուր կապի՛ր ու մտրակի՛ր, տես, թե նրա մեջ ցանկության սոսկ հիշողությունն անգամ կմնա՞: Եվ, իսկապես, իզուր չի ասված իմաստունի խոսքը՝ «Սառան եթե ականջով չի լսում, թիկունքով են լսել տալիս նրան»¹⁰²:

Ուրիշ բաներից¹⁰³ էլ կարող ենք հասկանալ, որ մարդկային էությունը բարիքների ձգտող է և ոչ թե շարիքների: Այսպես. անառակություն անողը կրմբոստանա¹⁰⁴, եթե, հենց անառակության արարքի մեջ զբտնըվելիս, մեկը նրան անառակ անվանի: Պոռնիկը, որ բացահայտորեն պոռնկություն է անում, (իրեն) պոռնիկ անվանելը չի ցանկանում լսել: Այսպես էլ գողը, ավաղակը և մյուս շարագործները, թեպետև շար գործեր են կատարում, շարագործության անունը չեն ուզում իրենց վրա վերցնել: Նաև կեղծավորը, որ կեղծավորություն է անում, ուզում է ընկերոջը նենգությամբ վնաս պատճառել, թաքցնում է կեղծավորությունը և, որպես թե բարի խրատ է տալիս, խաբելով վնասի է ենթարկում այն անմեղին: Եվ եթե, բարու դիմակ հագած, կեղծավորություն չանի, չի կարող օրինապահին շեղել օրինականությունից:

Այլև՝ երբ մեկը կամենում է խիստ իշխանին մեղմության բերել, չի կարող զնալ ու բացեիբաց ասել, թե՝ «Դու խիստ ես», այլ մոտենալով քաղցրախառն խոսքերով սիրաշահում է՝ ասելով. «Դու, տե՛ր, քաղցրաբարո ես և բարերար ամենքին, բոլորը քեզանից գո՛հ են ու քեզ արդարամիտ են համարում». և այսպես կարողանում է մեղմությամբ փափկացնել իշխանի խստությունը (նրան) խոնարհեցնել, արդարության ու պատշաճության մղել: Նույնպես և բարկացածին, խռովածին և նախանձոտին քաղցրությամբ մոտենում է մարդ ու խաղաղեցնում (նրանց): Այստեղից էլ պարզ է, որ մարդկային էությունը, ոչ թե շարիքների, այլ բարությունների ձգտող է:

Եվ եթե գազանների գազանությունը նրանց կարծել է տալիս, թե շարը բնածին է, պիտի իմանան, որ անասունների մի մասը ստեղծվել է կարիքների համար¹⁰⁵, ինչպես տավարը¹⁰⁶, ոչխարը և այն բոլորը, որոնք ուտվելու համար են ու (բռն) կրող, իսկ մի մասն էլ՝ մարդկանց մտքում երկյուղ առաջացնելու համար: Թեև կան ահռելի գազաններ, վիշապներ, օձեր և ուրիշ վնասակար սողուններ, սակայն մարդը այնքան գոռոզացած է, որ, մինչև անգամ աստծու երկյուղի սահմաններից դուրս գալով, արհամարհում է¹⁰⁷. Իսկ եթե այդպիսի զարհուրեցնողները չլինեին, (մարդը) որքան ավելի չէր մնա շահի ու սահմանի մեջ:

Նա և նոքին իսկ, որ շարքն կարծին անմտաց, երբէք երբէք օգտակար լինին և զերծուցիչք ի մահուանէ: Զի՞նչ շարքան զօձ կայցէ, և ի նմանէ թերիակէ. և ի սպանող դեղոց, որք²⁵⁹ ի նենգութենէ մարդկան կազմեցան, չե հասուցեալ և անդէն բուժէ: Եթէ բնութեամբ շար ինչ էր օձ, կամ շարի իրիք արարած, ապա չգտանէր ինչ ամենեկին ի նմա օգտակար, և ոչ զգօնանայր երբէք ի գազանութենէ անտի²⁶⁰ իւրմէ. նա աւանդիկ տեսանեմք ի հնարագիտութենէ թովչաց զգօնացեալ, և²⁶¹ իբրև զշուան խաղալիկ է նոցա, և բազում անգամ բնակեալ ի տան՝ չմեղանչեն բնակչացն:

Եւ արդ եթէ հեթանոս իցէ՝ որ շար ինչ բնութեամբ կարծիցէ, յանդիմանեսցի յիւրոց արուեստակցացն օձապաշտացն²⁶². որ աշնչափ զգօնացուցանել զօձս գիտեն, մինչև կոչել յուրթիւք ի տունս, և կերակուրս մատուցանել, որպէս Բաբելացիքն²⁶³ վիշապին՝ զոր պաշտէին. և սպան զնա Աստուծոյ սիրելին՝ նովին ընտելական²⁶⁴ կերակրովն:

Եւ եթէ մոգ իցէ, և շարի արարած զգազանսն վասն գազանութեանն ասիցէ. ի հասարակաց մտաց փաշաման կրեալ ըմբերանեսցի: Զի եթէ գազանքն շարի արարածք իցեն, և երկիր բարւոյ²⁶⁵, զիա՞րդ բարւոյն²⁶⁶ արարած շարին արարածոց դայեակ մտեալ՝ սնուցիչ լինիցի, որք ի նմանէ կերակրին և ի ծոց նորա հանգչին. զի երկու հակառակք իրերաց՝ միմեանց ծախիչք են, որպէս խաւարի լոյս, և ջեր սառամանեաց:

Արդ, եթէ գազանք շարի արարածք էին, և երկիր բարւոյ²⁶⁷, ծախել պարտ էր զնոսա երկրի՝ և ոչ սնուցանել, սպառել²⁶⁸ և ոչ սերել. ապա եթէ երկիր և զգազանսն սնուցանէ և ոչ ապականէ, յայտ է՝ եթէ յորմէ արարչէ երկիր լեալ է, ի նմանէ և գազանքն արարեալ են. և չիք ինչ շար բնութեամբ. քանզի չիք ինչ շար արարիչ²⁶⁹ բնութեամբ: Եւ մանաւանդ թէ և գազանք իսկ, զորոց ասեն՝ թէ ի շարէ արարչէ եղեալ են, ցուցանեն թէ չեն ուստեք՝ այլ յերկրէ, այնու զի յերկրէ կերակրին և ի նմա բնակեն, և անդէն ի նոյն շրջեալ հողանան:

Նա թէ և ի շարէ ինչ էին շարք արարեալք²⁷⁰, ոչ ինչ ի նոցանէ օգտակար դտանէր, այլ ամենեկին իսկ վնասակար: Իսկ արդ եթէ տեսանեմք, զի կիսոցն մորթքն պատսպարան մերկութեան մերոյ լինին, և կիսոցն ճրագուն դեղնեղի լինի²⁷¹, և այլ ինչ յանդամոցն, որպէս առիւծուն²⁷² և արջոյ և այլոցն՝ ըստ իւրաքանչիւր մի ըստ միոջէ, յայտ է՝ եթէ ի բարւոյ²⁷³ արարչէ լեալ են, վասն միոյ իրիք օգտակարին գտանելոյ ի

Ծվ հենց նրանք էլ, որոնք անմիտներն կողմից շար են կարծվում, երբեմն օգտակար են լինում ու մահից փրկող: Ի՞նչ կա ավելի շար, քան օձը, բայց թերիակեն¹⁰⁸ նրանից է (ստացվում), որը, դեռ չհասցրած, անմիջապես բուժում է մարդկանց նենգությամբ ստեղծված մահացու դեղերից: Ծթե օձը էությամբ շար լինել կամ շար բանի ստեղծած, ապա նրա մեջ բնավ որեէ օգտակար բան չէր գտնվի, և նա երբեք իր գազանությունից չէր խելոքանա: Բայց ահա տեսնում ենք՝ կախարդների հնարագիտությամբ խելոքացած՝ խաղալիք պարանի նման է լինում նրանց համար¹⁰⁹, և, շատ անգամ տանը բնակվելով, բնակիչներին չի վնասում¹¹⁰:

Ծվ արդ՝ եթե շար բանը բնական կարծողը հեթանոս է, կհանդիմանվի իր օձապաշտ կրոնակիցներից, որոնք օձերին այն աստիճան խելոքացնել գիտեն, որ մինչև անգամ հմայություններով կանչում են տնե-րը և կերակուր տալիս, ինչպես բաբելացիներն իրենց պաշտած վիշապին (էին անում), որին աստծու սիրելին սպանեց նույն սովորական կերակրով¹¹¹:

Ծվ եթե գազանները գազանության պատճառով շարի արարած համարողը մոգ է, հասարակական կարծիքից դատապարտվելով՝ կլռի: Թե որ գազանները շարի արարածներ լինեին, իսկ հողը՝ բարու, ինչո՞ւ պիտի բարու արարածը դայակ դարձած սնուցիչ լինել շարի արարածներին, որոնք նրանից կերակրվում են ու նրա ծոցում հանգստանում, մինչդեռ երկու՝ իրար հակառակ բաները միմյանց ոչնչացնում են, ինչպես լույսը (ոչնչացնում է) խավարը և տաքությունը՝ սառնամանիքը:

Այսպիսով՝ եթե գազանները շարի արարածներ լինեին, իսկ հողը՝ բարու, հողը նրանց պիտի ոչնչացներ և ոչ թե սնուցեր, պիտի բնաջնջեր¹¹² և ոչ թե բազմացներ: Իսկ թե հողը սնուցում է գազանները ու չի կոտորում, պարզ է, որ ինչ արարչից հողն է, նույնից էլ գազաններն են ստեղծված. և էությամբ շար ոչ մի բան չկա, որովհետև էությամբ շար որեէ արարիչ էլ չկա: Ծվ մանավանդ գազաններն էլ, որոնց մասին ասում են, թե շար արարչից են ստեղծվել, ցույց են տալիս, որ ոչ թե ուրիշ տեղից, այլ հողից են, որովհետև հողից են կերակրվում, նրա մեջ բնակվում և կրկին նույնին վերածվելով՝ հողանում են:

Այլև՝ եթե շարերը ինչ-որ շարից ստեղծված լինեին, նրանցից ոչ մի բան օգտակար չէր լինի¹¹³, այլ՝ միմիայն վնասակար: Իսկ եթե այժմ տեսնում ենք, որ նրանց մի մասի մորթիները մեր մերկությունը պաշտպանող են լինում, մի մասի ճրագուն հիվանդության դեղ¹¹⁴ է լինում, և նրանց մարմնի մասերից ուրիշ բաներ էլ, ինչպես առյուծի, արջի ու մյուսների մարմնի անդամներից՝ յուրաքանչյուրին իր հերթին, պարզ է, որ բարի արարչից են ստեղծվել, քանի որ նրանց մեջ մի օգտակար

նոսա: Զի որ շար ինչ է, նորա և ամենայն ինչ վնասակար²⁷⁴ է, և մորթ և միս. այլ նոցա²⁷⁵ որպէս զմորթն զգննումք, և ոչ վնասէ, և զմիսն եթէ սիրտ ուրուք առնոյր և ուտէր՝ ոչ վնասէր. որպէս վարազի՝ որ գազանա-գոյն²⁷⁶ է քան զամենայն գազանս՝ ուտի միսն, և ոչ վնասէ. նոյնպէս և նորայն²⁷⁷ եթէ ուտէր ոք՝ չվնասէր²⁷⁸:

Եւ յարջառ, զոր ասեն՝ եթէ ի բարւոյ արարէ արարեալ է, գտանի ինչ վնասակարութիւն: Զցլու միս ուտել՝ դարման է մարմնոյ, բայց եթէ զարիւնն ոք ըմպիցէ՝²⁷⁹ սատակի*: Նոյնպէս և ի բանջարս է ինչ՝ որ առանձին սատակիչ է, և խառնեալ ընդ այլ բանջարս՝ բժշկիչ պէսպէս ցաւոց լինի: Զմանրագորն²⁸⁰ եթէ որ լոկ²⁸¹ ուտիցէ՝ սատակիչ է, և խառ-նեալ ընդ այլ արմատս՝ քնածու լինի քնահատաց*: Եւ զհազար՝ եթէ ի տօթ ժամանակի ուտիցէ ոք, քանզի զովացուցիչ է, զտապս ի փորոյն փարատէ. և եթէ ի հով ժամանակի ուտիցէ ոք, վնասէ. և եթէ զջուրն քամեալ անապակ ըմպիցէ²⁸² ոք, սատակի. և եթէ զսերմն²⁸³ աղացեալ՝ ջրով ըմպիցէ ոք²⁸⁴, ի ցանկութենէ արկանէ: Եւ կաննփուկն թուփ ինչ է, որոյ սերմն նորա դեղ է, և նոյն դարձեալ կասեցուցիչ ցանկութեան: Եւ մոլախիտդ, որ առանձին ի յայտնի ինչ ժամանակի սպանող է, նովիմք զմաղձս հնացեալս հնարին բժիշկք հատանել*: Եւ կաղանչանան ազդ ինչ՝ առանձինն սպանող է, և խառնեալ ընդ այլ դեղոյ²⁸⁵ մաղձադեղ է բուժիչ ի մահուանէ:

Արդ յայսպիսի իրս անհարթա առ ոչ ուղիղ հայելոյ, կարծեցին եթէ շար ինչ բնութեամբ իցէ. բայց Աստուած այսպէս իմաստուն զմարդն կազմեաց, զի և ի դարմանիչսն մարթիցէ վայելել. և որք²⁸⁶ վնասակար-քըն, կարծիցին, և անտի²⁸⁷ ևս հնարիւք օգտակարութիւնս կարիցէ գտանել, առ ի յանդիմանելոյ զբարս անմտացն՝ թէ չիք ինչ որ քնութեամբ շար է:

ԺԶ

Բայց թէպէտ և նոքա աստուածական օրինացն²⁸⁸ ոչ հաւատան, մեք յուղղորդ պատասխանույն²⁸⁹ զմեր ընտանիս²⁹⁰ մի՛ զրկեսցուք:

Այնչափ ինչ շար ի գազանացն բնութեամբ ոչ գոյր, միևնչեւ ածեալ զնորարարսն առ նորաստեղծն՝ նմա նոցա անուանս²⁹¹ հրամայէր ղնել. և եթէ մօտ ոչ գային, զիա՛րդ միոյ միոյ ըստ իւրաքանչիւր ազգաց անուա-նքս յօրինէր. ապա եթէ մօտ գային, և ընտելութիւն²⁹² ընդ մարդոյն ու-նէին, յայտ է՝ թէ ոչ շարք էին, և ոչ մարդոյն վնասակարք. այլ յետ յան-

* «Զցլու միս... սատակի» Ռատվածը Ռմմտ., «Վնցարեայ», էջ 186, 20—187, 20 (ծան. հրատ.):

** Զմանրագորն... քնահատաց Ռատվածը Ռմմտ. «Վնցարեայ», էջ 187—20—188, 1 (ծան. հրատ.):

*** «Եւ մոլախիտդ... հատանել» Ռատվածը Ռմմտ. «Վնցարեայ», էջ 188, 8—5 (ծան. հրատ.):

բան կա: Չէ՞ որ շարի ամեն ինչը վնասակար պիտի լինի՝ և՛ մորթին, և՛ միսը: Բայց, օրինակ, նրանց մորթին հագնում ենք, և չի վնասում, և եթե միսն էլ մեկի սիրտը վերցնեն¹¹⁵, ու (նա) ուտեր, չէր վնասի, ինչպես որ բոլոր գազանների գազան¹¹⁶ վարազի միսը ուտվում է և չի վնասում: Այսպես էլ նրանց միսը. թե որ մեկն ուտեր, չէր վնասի¹¹⁷:

Վնասակար բան կա նաև տավարի¹¹⁸ մեջ, որի մասին ասում են, թե բարի արարչից է ստեղծված: Յուլի միսն ուտելը բուժիչ է մարմնի համար, բայց եթե մեկը արյունը խմի, կմեռնի: Նույնպես և բանջարների մեջ կա այնպիսին, որ առանձին սպանող է, բայց, ուրիշ բանջարների հետ խառնվելով, տեսակ-տեսակ ցավերի բուժիչ է լինում: Մանրագորն առանձնակի ուտելու դեպքում¹¹⁹ մահացու է, բայց, ուրիշ արմատների հետ խառնված, քնաբեր է լինում քնատների համար: Հազարը¹²⁰, եթե մեկը տոթ ժամանակ ուտի, քանի որ զովացուցիչ է, տալը փորից կհեռացնի, բայց եթե հով ժամանակ ուտի, կվնասի, եթե ջուրը քամելով անխառն խմի, կմեռնի, իսկ եթե սերմն աղալով ջրի հետ խմի, ցանկությունից կզցի: Կանեփուկը մի թուփ է, որի սերմը դեղ է և նույնն էլ դարձյալ ցանկությունից զցող է: Մոլախինդը¹²¹, որ առանձին մի որոշակի ժամանակում սպանիչ է, բժիշկները նրանով կարողանում են հնացած մաղձերը վերացնել: Կաղանջանի¹²² մի տեսակը առանձնակի՝ մահացու է, բայց. ուրիշ բույսերի¹²³ հետ խառնված, մաղձագեղ է և մահից փրկող:

Ահա այսպիսի աններդաշնակ իրողությունները ճշտությամբ չըմբռնելու պատճառով¹²⁴ կարծեցին, թե շար բանը էությամբ է (այդպիսին): Բայց աստված մարդուն ստեղծեց այնպես¹²⁵ խելոք, որ և՛ դարմանիչները կարողանա վայելել, և՛ վնասակար կարծվածների օգտակարությունը հնարագիտությամբ գտնել՝ հանդիմանելու անմիտների մոտեցումը, (հաստատելով), թե չկա որևէ բան, որ¹ էությամբ շար լինի:

ԺԶ

Թեև նրանք աստվածային կրոնին չեն հավատում, սակայն մենք յուրայիններին ուղիղ պատասխանից չենք զրկի:

Գազանների¹²⁶ մեջ էությամբ շարեր չկային այնքանով, որ (աստված), մինչև անգամ նոր արարածները նորաստեղծի¹²⁷ մոտ բերելով, նրան հրամայեց նրանց անուններ դնել: Եվ եթե մոտ չգային, ինչպե՞ս մեկ առ մեկ անուններ կհորինեն՝ յուրաքանչյուրին իր տեսակի համաձայն: Իսկ եթե մոտ էին գալիս և ընտելանում էին մարդուն, պարզ է, որ

ցանելոյ²⁹³ մարդոյն զԱստուծոյ պատուիրանան՝ տուան նմա զարհուրեցուցիչք, առ ի չհպարտանալոյ հողեղինին՝ որ ի հողոյ եղև, և ի հող դառնալոց էր:

Եւ առաջնոյ²⁹⁴ չվնասակարութեան զազանացն մարդոյ՝ այժմու համբոյրս և ընտելութիւնս²⁹⁵ վկայեն: Զի ոմն զգալոյ կորիւն սնուցանէ, և իբր²⁹⁶ զշան կորիւնս՝ առ ընտելութեան²⁹⁷ ընդ անձն անկանին: Եւ միւսն²⁹⁸ դառիւծու կորիւն սնուցեալ՝ ածէ ի համբոյր և ի քծինս, մինչև պատել զսնուցանելեան. և եթէ այլ ոք ի նա հուսլ դայցէ, շմոռացեալ դբարս զազանութեանն՝ ի վերայ յարձակի. և նորա սառստեալ զազանին իբր շան, ցածուցանէ յանասատ գազանութենէն: Եւ այլ²⁹⁹ ոք³⁰⁰ զարջոյ թոժիւն սնուցեալ՝ կաքաւիչս ուսուցանէ, և նմանեցուցեալ բարուց մարդկան՝ զգազանաբարոյն ցածուցանէ: Եւ այլ³⁰¹ ոք³⁰² զկաւպիկս անապատականս ըմբռնեալս՝ հուսլիտս և ընչապտուկս և ամենաշար ուսուցանեն: Եւ այլոց զբարբս իգակերպս կալեալ թովչութեամբք յընտելութիւն³⁰³ մարդկան ածեն, ջրեցուցեալ զթոյնսն սպանողս:

Արդ եթէ շար ինչ էին զազանքն լոնութեամբ, չէ հնար վնասակարացն ընդ իւրեանց վնասակարին ընտելութիւն³⁰⁴ ունել: Եւ եթէ³⁰⁵ զխորշակս և զսառամանիս ի վնասակարութեանն ի շարէ արարչէ կարծիցեն, գիտասցեն. եթէ ոչ ձիւն և սառամանիք պնդէին զլերինս, արմատք խոտոց ոչ պարարէին. և եթէ ոչ տօթ ջեռուցանէր զանդաստանս, պտուղք ոչ հասանէին:

ԺԷ

Եւ եթէ զախտս և զհիւանդութիւնս և զմահս տարածամս, և զբնաւ զմահ իսկ ի շարէ ինչ արարչէ իմանայցեն, եթէ աստուածական օրինաբ հաւատային՝ անդատին յօրինացն առնէաք պատասխանի: Բայց որովհետև ի շարէ արարչէ դնեն զայսպիսի անհարթութիւնս, հարցցուք և մեք ցնոսա. բարեացն արարիչ և չարեաց՝ ո՞քան զո³⁰⁶ հարուստ իցեն: Եթէ ասիցեն՝ եթէ բարեացն արարիչ հարուստ է, ստեն. զի եթէ հարուստ ոք էր նա քան զչարեացն արարիչ, ոչ տայր նմա զվնասակարութիւնսն յիւր ի բարի արարածսն արկանել. նա և տեղի ևս չէր պարտ տալ նմա յիւ-

շար չէին, ոչ էլ մարդու համար վնասակար Բայց երբ մարդն աստծու պատվիրանն անտեսեց¹²⁸, նրան զարհուրեցուցիչներ տրվեցին, որ չըհոխորտար այն հողեղենը, որը հողից էր ծնվել և հող էլ պիտի դառնար:

Գազանների՝ մարդուն նախապես վնասակար չլինելու մասին են վկայում այժմյան մեղմանալն ու ընտելանալը¹²⁹: Այսպես. մեկը խնամում է գայլի ձագերը¹³⁰, որոնք, շան ձագերի նման ընտելանալով, նրա ետևից են գնում: Մյուսը, առյուծի կորյունը խնամելով, սովոր ու քրժնող է դարձնում՝ այն աստիճան, որ փաթաթվում է խնամողին. բայց եթե ուրիշ մարդ է նրան մոտենում, մոռացած չլինելով գազանային բարքը՝ հարձակվում է վրան, իսկ խնամողը, սաստելով գազանին, իբրև շան, մեղմացնում է ըմբոստ գազանությունը: Մի ուրիշը, արջի ձագը աճեցնելով, վարժեցնում է որպես պարող¹³¹ ու, նմանեցնելով մարդկանց բնավորությանը, մեղմացնում է գազանաբարոյին: Եվ ուրիշները¹³², բռնելով անապատային կապիկները, (նրանց) վարժեցնում են որպես խեղկատակներ, դիմաժոխիկներ և խիստ չարաճճիներ: Ոմանք էլ իժակերպ¹³³ արքայիկ օձերը բռնում, կախարդություններով ընտելացնում են մարդկանց՝ ոչնչացնելով (նրանց) մահացու թույները:

Այսպիսով՝ եթե գազանները էպես շար լինեին, հնարավոր չէր լինի, որ վնասակարները իրենց համար վնասակար եղողի հետ ընտելանային:

Եվ եթե վնասակարության պատճառով¹³⁴ շոգն ու սառնամանիքը շար արարչից (առաջացած) կարծեն, պիտի իմանան, որ խոտերի արմատները չէին փարթամանա, եթե ձյունն ու սառնամանիքը չամրացնեին լեռները. բերքը չէր հասնի, եթե շոգը չտաքացներ անդամատանները:

ԺԷ

Եվ եթե ախտերը, հիվանդությունները, անժամանակ մահերը ու հենց բուն մահը շար արարչից (առաջացած) կարծողները աստվածային կրոնին հավատային, այդ նույն կրոնով (նրանց) պատասխան կտային: Բայց քանի որ ենթադրում են, թե այսպիսի անհարթությունները շար արարչից են, մենք էլ նրանց հարցնենք՝ բարիների ու չարերի արարիչներից ո՞րն է որից զորեղ: Եթե ասեն, թե բարիների արարիչն է զորեղ, կստեն, որովհետև, եթե ինքը չարերի արարչից զորեղ լիներ, նրան թույլ չէր տա, որ վնասեր իր բարի արարածներին. անգամ տեղ էլ չպիտի տար իր վայրերում: Քանի որ եթե կարող մեկը լիներ, նախ իր համար նրա-

րումն վայրսն: Զի եթէ կարող ոք ինչ էր, նախ իւր տեղիս զատ ի նմանէ առնէր, և ապա զարարածս՝⁸⁰⁷ զինչ և կարող էր առնել:

Արդ զայն ասասցեն. կարո՞ղ էր զնա մերժել բարին յիւրոց ի բարիոք արարածոցն, եթէ չէր կարող: Եթէ ասիցեն՝ եթէ կարող էր, լուիցեն. եթէ կարող էր մերժել զչարն և ոչ մերժեաց, ինքն է պատճառ վնասուն. և եթէ ոչ էր կարող մերժելոյ զչարն, գտանի՝ զի հարստագոյն քան զնա էր չարն, որ բռնաբար նեղէ և ապականէ զբարիոք արարածս նորա: Դարձեալ և այն ևս սուտ է, զոր ասենն, թէ ի վախճանի յաղթէ նմա բարին. զի որ յառաջնումն չկարաց յաղթել, յայտ է՝ թէ և ի վախճանին չկարէ յաղթել:

Այլ մեք զցաւոց և զմահուան³⁰⁸ բազում ինչ պատճառս ունիմք ճշմարիտ բանիւ ի մէջ բերել: Նախ այն իսկ՝ զի յորժամ մարդն զԱստուծոյ պատուիրանան ³⁰⁹ անց, ապա եղև ընդ ցաւովք և ընդ մահուամբ. քանզի ցկինն ասաց՝ թէ ցաւովք և տրտմութեամբ որդիս ծնջիր. և ցայն՝ թէ աշխատութեամբ և քրտամբք երեսաց քոց կերիցես զհաց քո, մինչև լիցի քեզ դարձ անդրէն յերկիր՝ ուստի առար. զի հող էիր, և ի հող դարձջիր: Որով յայտ է, զի թէպէտ և բնութիւն մարդոյ՝ քանզի մարմնապատ է՝ ընդ ցաւովք և ընդ մահուամբ կարծէր, այլ թէ կացեալ էր ի պատուիրանին՝³¹⁰ պահէր զնա կենդանաբարն կենդանի. որ յուշնչէն³¹¹ կարող եղև զշունչ մարդոյն առնել, և պահէ միշտ կենդանի և անմահ, նոյն և ըզմարմինն՝ զոր յերկրէ ստեղծ՝ կարող էր պահել կենդանի:

ԺԸ

Այլ իբրև զայս լսեն թշնամիք ճշմարտութեանն, ազգի ազգի զինուք վառին ընդդէմ ստուգութեանն. զի կէսքն ասեն՝ թէ չէր մարթ մարմնաւորի անմահ կալ. և այլքն ասեն, վասն զի ոչ տեէր մարմինն ընդ շնչոյն յերկար ժամանակս կեալ, հարկ է անտեականին մեռանել:

Այլ զառաջինսն յանդիմանեն յԵղիա և Ենովք³¹², որ ցայժմ կենդանի են. և զայլսն՝ հասարակաց համօրէնն յարութիւն: Զի եթէ այժմ վասն զի անտեական են մարմինք՝ յայն սակս մեռանին, ապա և ի յարութեան՝ ըստ նոցա բանին՝ չտոկան ընդ շնչոյն. և այսու յայտ առնեն՝ թէ զյարութիւն իսկ մարմնոյ խափանել կամին, ուր աստուածական զիրք և արարածոց բնութիւնք անդադար վկայեն զյարութենէ մեռելոց:

նից զատ տեղ կպատրաստեր, ապա կստեղծեր (այն) արարածները¹⁸⁵, (որոնց) կարող էր (ստեղծել):

Այժմ թող ասեն այս՝ բարի (արարիչը) նրան իր բարի արարածներից կարո՞ղ էր հեռացնել, թե՛ չէր կարող: Եթե ասեն՝ կարող էր, կլսեն՝ եթե կարող էր հեռացնել շար(արարչին) և չհեռացրեց, (ուրեմն) ինքն է շարիքի պատճառը: Իսկ եթե անկարող էր հեռացնել շարին, դուրս է գալիս, որ իրենից զորեղ էր շարը, որը բռնությամբ նեղում ու ոչնչացնում է իր բարի արարածներին: Բացի դրանից,, այն էլ է սխալ, որ ասում են, թե վերջում բարին նրան կհաղթի, որովհետև եթե սկզբում չկարողացավ հաղթել, պարզ է, որ վերջում էլ չի կարող¹⁸⁶:

Սակայն մենք ցավերի ու մահվան բազմաթիվ պատճառներ կարող ենք մատնացույց անել ճշմարիտ խոսքով¹⁸⁷:— Նախ՝ հենց այն, որ երբ մարդն աստծու պատվիրանն անտեսեց, այնուհետև ցավերի ու մահվան ենթարկվեց. որովհետև (աստված) կնոջն ասաց, թե՛ «Ցավերով ու տրտմությամբ որդիներ կծնես»^{*1}, իսկ ամուսնուն, թե՛ «Տանջանքով ու ճակատիդ¹⁸⁸ քրտինքով կուտես քո հացը, մինչև որ վերադառնաս հողին, որտեղից ստեղծվեցիր»¹⁸⁹. որովհետև հող էիր և հող էլ պիտի դառնաս»^{*2}: Սրանով պարզ է, որ թեև մարդկային էությունը մարմնապատ լինելու պատճառով ցավերի ու մահվան ենթակա կկարծվեր, բայց եթե պատվիրալին մնար, կենդանարարը նրան կենդանի կպահեր: Նա, որ կարողացավ ոչնչից ստեղծել մարդու շունչը և միշտ կենդանի ու անմահ է պահում (այն), նույնն էլ կարող էր կենդանի պահել նաև մարմինը, որը հողից ստեղծեց:

ԺԸ

Բայց արդարության թշնամիները երբ այս լսում են, տեսակ-տեսակ զենքերով սպառազինվում են ճշմարտության դեմ: Այսպես. ոմանք ասում են, թե մարմնավորը չէր կարող անմահ մնալ. ուրիշներն էլ հայտարարում են, թե քանի որ մարմինը երկար ժամանակ շնչի հետ չէր կարող գոյատևել, (ուստի այդ) անտևականը պետք է մեռներ: Առաջինների (կարծիքը) հերքում են Եղիան ու Ենովքը, որոնք մինչև այժմ կենդանի են¹⁴⁰, մյուսներինը՝ հասարակության (գալիք) ընդհանուր հարույթյունը: Եվ եթե մարմիններն այժմ անտևական լինելու պատճառով մեռնում են, ապա հարույթյան ժամանակ էլ, ըստ նրանց խոսքի, շնչի հետ չեն դիմանա: Սրանով ցույց են տալիս, թե մարմնի հարույթյունն էլ են ուզում ժխտել. այնինչ Աստվածային գիրքն ու արարածների բնույթը շարունակ մեռածների հարույթյան մասին են վկայում:

Այլ առեւն. թէ ոչ մահկանացու իսկ էր մարմին, զի ա՛րդ էր՝ զի վասն դոյզն յանցմանն անկանէր ընդ մահուամբ, և ոչ արգահատէր նմա արարիչն և ներէր յանցմանն:

Զի ներող և արգահատող է արարիչն, այն ամենեցուն իսկ յայտնի է. և առաւել յայնմանէ, զի յետ յանցանելոյ մարդոյն՝ իջեալ անմարմինն՝ իբր³¹³ զմարմնաւոր ոք ոտնաձայն առնէր ի դրախտին. և մեղմով և աղերսալից բարբառով ասէր ցյանցուցեալն՝ ո՛ր ես Ադամ, զի մի՛ տազնապեցուցեալ՝ շտացէ՜³¹⁴ ուշաբերել նմա ապաշխարութեան. և զի շեկն ի զղշումն յանցուցեալն, յիրաւի կրեաց պատիժ զմահ:

Դարձեալ և այլազգ ևս, զի իւրոյ արարչին յառաջագոյն պատուիրեալ³¹⁵ էր նմա՝ թէ յորում աւուր ուտես ի պտղոյ ծառոյն, ի նմին աւուր³¹⁶ մեռանիս. և թշնամին յետոյ եկեալ ասէր՝ ոչ մեռանիս, այլ իբրեւ զաստուածս լինիս: Եւ արդ ո՛ր բանից պարտ էր հաստատուն լինել, ա՛յնր՝ որ յառաջագոյն զգուշացոյց, և կամէր ընկնդրութեամբ³¹⁷ պատուիրանին³¹⁸ զնաս անմահ պահել, եթէ միւսոյն՝ որ պատրանօք ջանայր զնա մահկանացու առնել:

Եւ եթէ չէր արարչին յետ յանցանելոյ զպատուիրանաւն³¹⁹ զմարդն մահկանացու արարեալ, հանապազ մարդն սատանայի հաւատայր, և ոչ Աստուծոյ. զի սա ասաց՝ եթէ³²⁰ ուտես ի պտղոյն, մեռանիս. և նա ասէր՝ թէ ուտես, չմեռանիս, այլ իբրեւ զաստուածս լինիս: Արդ եդ մահ ի վերայ բնութեանս⁸²¹ մարդկան՝ արարիչ բնութեանն. զի իւր բանն հաստատեցի, և չար խրատտուն պարտաւորեալ գտանիցի. զի թէպէտ առ ժամանակ մի վասն այսց երկուց պատճառանաց ընդ մահուամբ³²² անկանիցի, այլ ըստ իւրում կարողութեան յարուցէ միւս անգամ, և յանսպառ յաւիտեանս կենդանի և անմահ պահեցէ: Եւ որ զհրեշտակս և ըզհոգիս մարդկան յոչնչէ արարեալ՝ կենդանիս և անմահս պահէ, նոյն և զմարմինս կարող էր կենդանի պահել՝ թէ չէր առաջնոյ մարդոյն ըզԱստուծոյ հրամանն զընկեցեալ³²³,

ԺԹ

Այլ զի Աստուած մահուան չէ պատճառ, վկայեցէ ամենարուեստ իմաստունն, որ ասէ՝ եթէ Աստուած զմահ ոչ արար, և ոչ խնդայ ընդ կորուստ մարդկան. այլ հաստատեաց Աստուած զմարդն յանեղծութիւն պատկերի իւրոյ մշտնջենաւորութեանն, և նախանձու բանսարկութիւն եմուտ մահ յաշխարհ: Եւ դարձեալ ինքն իսկ ասէ. ես ասացի՝ թէ աս-

Ստիկայն ասում են՝ «Եթե մարմինն էլ մահկանացու չէր, ինչպե՞ս եղավ, որ շնչին մեղքի պատճառով մահվան ենթարկվեց, և աստված նրան շիղճաց ու մեղքը չնեղեց»:

Որ աստված ներող ու գթացող է, բոլորին էլ հայտնի է. և առավելապես այն բանից (է հայտնի), որ երբ մարդը մեղք գործեց¹⁴¹, անմարմինը, մարմնավոր մարդու նման իջնելով, ոտնաձայն հանեց դրախտում և մեղմորեն ու աղերսալից¹⁴² խոսքով հարցրեց օրինազանցին՝ «Ո՛ւր ես, Ադամ»^{*1}, որ չլինի թե նրան շփոթեցներ և թույլ չտար խելամուտ լինելու ապաշխարության: Եվ քանի որ օրինազանցը չզղջաց, իրավամբ մահն ստացավ որպես պատիժ¹⁴³:

Մի այլ բան էս: Նրա արարիչը նախապես պատվիրել էր իրեն՝ «Որ օրը այն ծառի պտղից ուտես, նույն օրը»¹⁴⁴ կմեռնես»^{*2}: Իսկ թշնամին հետո գալիս, ասում է՝ «Չես մեռնի, այլ աստվածների նման կլինես»^{*3}: Այսպիսով ո՛ւմ խոսքերին պիտի հաստատուն մնար, նրա՞, որ նախապես զգուշացրեց և ուղում էր պատվիրանի հնազանդումով իրեն անմահ պահել, թե՞ մյուսի, որը խաբեությամբ ջանում էր իրեն մահկանացու դարձնել:

Եվ եթե արարիչը մարդուն պատվիրանազանցությունից հետո մահկանացու դարձրած չլիներ, մարդը միշտ սատանային կհավատար և ոչ թե աստծուն, որովհետև սա ասաց՝ «Եթե այն պտղից ուտես, կմեռնես», իսկ նա (սատանան) ասում էր՝ «Եթե ուտես, չես մեռնի, այլ աստվածների նման կլինես»: Հետևաբար բնության արարիչը մարդկային էություն¹⁴⁵ վրա մահ սահմանեց, որպեսզի իր խոսքը հաստատվի, և շնոր խրատատուն հանցավոր երեւա: Եվ թեպետ այս երկու պատճառների համար (մարդը) միառժամանակ մահվան տակ է ընկնում, բայց (արարիչը) իր կարողությամբ կրկին կառողջացնի (նրան) և անվախճան հավիտենություն մեջ կենդանի ու անմահ կապահի: Եվ նա, ով, հրնշտակներն ու մարդկանց հոգիները ոչնչից ստեղծելով, կենդանի ու անմահ է պահում, նույնը մարմինները ևս կարող էր կենդանի պահել, եթե առաջին մարդը աստծու հրամանը արհամարհած չլիներ:

ԺԹ

Եվ որ աստված մահվան պատճառ չէ, Լվկույի բազմահմուտ Բմաստունը, որն ասում է, թե՝ «Աստված չստեղծեց մահը և չի ուրախանում մարդկանց կորստյան վրա. այլ աստված մարդուն ստեղծեց իր հավերժական անեղծ պատկերով¹⁴⁶, և բանսարկուի նախանձով մահը մտավ աշխարհ»^{*4}: Եվ դարձյալ հենց ինքն է ասում՝ «Ես ասացի, թե առ-

տուածք իցէք, և որդիք բարձրելոյ ամենեքին: Այս ինքն՝ եթէ ես զձեզ անմահս արարի, եթէ կացեալ էիք յիմում հրամանին. բայց որովհետև ոչ կացէք յիմում պատուիրանին³²⁴ դուք իբրև զմարդիկ մեռանիք, իբրև զմի յիշխանաց անկանիք. ես ոչ ընդ ձեր մահ կամէի, և ոչ ընդ իշխանին վատ խրատտուիւն անկանել:

Այլ բնաւ իսկ, ասեն, ընդէ՞ր եմոյժ զնոսա ի կռիւս ընդ միմեանս:

Այսու զանձնիշխանութիւնն սատանայի և զմարդոյն կամին խափանել. զի Աստուած՝ որ աննախանձն արար զնոսա անձնիշխանս, ոչ կամէր թէ որպէս զանասունս ի հարկէ վարիցին, և ապա անձնիշխանութիւնն այնուհետև չլինէր անձնիշխանութիւն:

Բայց Աստուած թէպէտ և ունէր իշխանութիւն զիրոյ արարածոյն զհանդէսն տեսանել, այլ ոչ ինքն զրդեաց զնոսա անկանել ընդ միմեանս: Իբրև ետես զսատանայ նախանձու բորբոքեալ, թոյլ ետ անձնիշխանին ընդ անձնիշխանին ոգորել. քանզի գիտէր՝ եթէ ոչ ինչ տկարագոյն է սորա անձնիշխանութիւնս քան զնորայն. և ոչ նա կանխագէտ, և սա ոչ կանխագէտ. և ոչ նա բռնաւոր, և սա տկար ոք: Եւ զի չէր բռնաւոր ոք, յայնմանէ յայտ է՝ զի ցկիւնն պատրանօք մատուցեալ հարցաներ, ոչ բռնութեամբ զարհուրեցուցանէր: Եւ զի չէր կանխագէտ, ասէ. զի՞նչ է այդ՝ զոր ասաց Աստուած, զի ի նմանէն ուսցի զհանգամանսն:

Դարձեալ և ի Յոբայ փորձանացն է ուսանել՝ թէ չէ սատանայ բռնաւոր և կանխագէտ: Զի եթէ բռնաւոր ոք ինչ էր նա, ոչ յԱստուծոյ խնդրեալ առնոյր օճան, և ապա մխէր ի փորձութիւնսն. և եթէ կանխագէտ էր, ոչ մատչէր փորձել. քանզի գիտէր՝ թէ յորժամ ոչ կարէ յաղթել, յամօթ լինելոց է:

Նա և ի տէրունական իսկ ի փորձանացն իմանալի է՝ թէ չէ կանխագէտ, այնու զի ասէր ինքն իսկ՝ թէ որդի ես Աստուծոյ. և յայտ առնէր, թէպէտ և լուեալ էր ի մարգարէիցն՝ թէ զայլոց է որդին Աստուծոյ, այլ զժամանակ գալստեանն ոչ գիտէր: Եթէ գիտացեալ էր՝ եթէ արդարև որդին Աստուծոյ էր այն, որ նման իբրև զմարդ երևէր, ոչ փորձէր զնա և ոչ յամօթ լինէր. որ թէպէտ և յաստուածեղէն զօրութեանցն իմացաւ զգալուստ որդւոյն³²⁵ Աստուծոյ, և տագնապեալ աղաղակէր, թէ քիտեմ զքեզ ով ես քաւրբդ³²⁶ Աստուծոյ:

տրվածներ եք և բոլորդ էլ բարձրյալի¹⁴⁷ որդիներ»*¹։ Այսինքն թե՛ «Ծառն առաջինի որդիներ, որոնք անմահ են, եթե մնայիք իմ հրամանին. բայց որովհետև չմնացիք իմ պատվիրանին, դուք մեռնում եք, որպես մարդիկ¹⁴⁸, ընկնում, ինչպես մեկը իշխաններից։ Ծառն չէի կամենում, որ դուք մեռնեիք, ոչ էլ վատ խրատատուի ազդեցությանը ենթարկվեիք»¹⁴⁹։

«Հապա ինչո՞ւ,— ասում են,— նրանց մտքերեց պայքարի մեջ՝ իրար դեմ»։

Սրանով ցանկանում են սատանայի և մարդու ազատակամությունը ժխտել. այնինչ աստված, որ անախանձ կերպով նրանց ազատակամ դարձրեց, չէր ուզում, որ անասունների նման ճնշման տակ ապրեն, այլապես ազատակամությունը այնուհետև չէր լինի ազատակամություն։

Թեպետև աստված իրավունք ուներ տեսնելու իր արարածներին¹⁵⁰՝ մրցահանդեսը, բայց ինքը չորդեց նրանց՝ կռվելու միմյանց դեմ։ Երբ (աստված) տեսավ սատանային՝ նախանձով բորբոքված, թույլ տվեց ազատակամին՝ կռվելու ազատակամի հետ, որովհետև գիտեր, որ սրա ազատակամությունը ավելի պակաս չէ, քան նրանը, և ոչ թե նա կանխագուշակ է, իսկ սա՝ ոչ կանխագուշակ, նա՝ զորավոր, և սա՝ անզորի մեկը։ Իսկ թե (սատանան) զորավոր մեկը չէր, դա նրանից է հայտնի, որ խաբեությամբ կնոջը մոտենալով հարցրեց և ոչ թե բռնությամբ զարհուրեցրեց։ Իսկ որովհետև կանխագուշակ էլ չէր, հարցրեց՝ «Արդ ի՞նչ է, որ աստված՝ ասաց»*², որպեսզի նրանից իմանար հանգամանքները։

Բացի դրանից, Հոբի փորձություններից¹⁵¹ էլ կարելի է իմանալ, թե սատանան զորավոր ու կանխագուշակ չէ։ Որովհետև եթե նա զորավոր մեկը լիներ, աստծուց օգնություն չէր խնդրի ու ստանա և հետո միայն ձեռնամուխ լիներ փորձություններին։ Եվ եթե կանխագուշակ լիներ, չէր մոտենա փորձելու, որովհետև կիմանար, որ հաղթել չկարողանալու դեպքում խայտառակ է լինելու։

Քրիստոսի փորձություններից էլ հասկանալի է, որ (սատանան) կանխագուշակ չէ, որովհետև հենց ինքն ասում էր՝ «Եթե աստծու որդին ես»*³, այսպիսով ցույց էր տալիս, որ թեև մարգարեներից լսել էր, թե աստծու որդին գալու է, բայց գալստյան ժամանակը չգիտեր։ Եթե իմացած լիներ, թե իսկապես աստծու որդին էր նա, որը իբրև մարդ էր երևում իրեն, նրան չէր փորձի ու չէր խայտառակվի։ Թեև ինքը աստվածային հրաշքներից իմացավ աստծու որդու գալուստը, սակայն տագնապած աղաղակում էր՝ «Գիտեմ քեզ, թե ո՞վ ես, ո՞վ դու աստծու սուրբ»*⁴։

Դարձեալ թէ կանխագէտ ինչ ոք էր նա, ոչ գրգռէր զհրեայսն՝ զնա ի խաչ հանել, թէ գիտացեալ էր՝ թէ մահն Քրիստոսի ընկենոյր³²⁷ զնա յիշխանութենէ, ըստ այնմ զոր ասաց Տէրն՝ թէ իշխան աշխարհիս այսորիկ ընկեսցի³²⁸ արտաքս. և դարձեալ՝ թէ տեսանէի դատանայ իբրեւ ըզփայլակն անկեալ յերկնից. և դարձեալ՝ թէ իշխան աշխարհիս այսորիկ արդէն իսկ դատապարտեալ է. զի ցուցցէ թէ և յիշխանութենէ անկաւ³²⁹ որ աստուածանալն կամեցաւ, և յաւիտեանական դատաստանացն պարտական եղև:

Ի

Արդ որովհետև վասն մահու և ցաւոց ի վերայ մարդոյն դնելոյ ցուցաւ յաստուածատուր գրոց՝ թէ վասն անցանելոյ զպատուիրանան³³⁰ Աստուծոյ մտին յաշխարհ, ասասցուք և զայլ ևս զպատճառսն՝ վասն որոյ տարածամ մահք լինին:

Բազում անգամ թերեւ չարիք ինչ մեծամեծք առաջի մարդոյն կայցեն, կամ նեղութիւնք՝ որոց ոչ կարէ ժուծալ, կամ փորձութիւնք՝ որոց ոչ լիցի բաւական տանել, Աստուած կանխագէտ և մարդասեր գրթացեալ յիւր արարածն՝ տարածամ մահուամբ դերժուցանէ զմարդն յայնպիսի չարեացն. ըստ այնմ զոր Գիրն ասէ, թէ յառաջ քան զչարս ժողովեսցի արդարն:

Դարձեալ և այլազգ ևս. առնին մահք տարածամբ, զի յամենայն տիս և ի բոլոր ժամանակս պատրաստական մարդոյն գտեալ՝ չզեղծիցի յաստուածապաշտութենէ:

Բայց թէպէտ և յանիծից մտին ցաւք յաշխարհ, սակայն են և այլ ինչ պատճառք: Երբեմն վասն մեղաց, ըստ այնմ՝ զոր ցանդամալոյծն ասաց Տէր, թէ ողջացար՝ այսուհետև մի՛ մեղանչէր: Եւ հայեցեալ ընդ հաւատս մատուցանելեացն, ասէ ցմիւս անդամալոյծն՝ թէ թողեալ լիցին քեզ մեղք քո. զի յայտ արասցէ, թէ են ինչ ցաւք՝ որ վասն մեղաց լինին, և են ինչ ցաւք՝ որ ոչ վասն մեղաց. որպէս յորժամ աշակերտքն հարցին զՏէր վասն կուրին թէ ո՞յր մեղ է վասն կուրութեանդ. դորա՞ թէ ծնողաց իւրոց, և նա ասէ՝ թէ ոչ դորա և ոչ ծնողաց իւրոց, այլ վասն փառացն Աստուծոյ՝ զի փառաւորեսցի ի դմա Աստուած: Եւ են ցաւք՝ որ

Դարձյալ՝ եթե նա (սատանան) կանխագուշակ լիներ, հրեաներին չէր գրգռի՝ նրան (Քրիստոսին) խաչելու. (այդ բանը չէր անի), եթե իմացած լիներ, որ Քրիստոսի մահը իրեն իշխանությունից կզցի՝ համաձայն տիրոջ այն ասածի, թե՝ «Այս աշխարհի իշխանը պիտի դուրս գրցվի»^{*1}, կամ՝ «Տեսնում էի սատանային՝ փայլակի նման երկնքից ընկած»^{*2}, կամ թե՝ «Այս աշխարհի իշխանն արդեն իսկ դատապարտված է»^{*3}: (Տերն այդպես է ասել), որպեսզի ցույց տա, թե նա, որ ցանկացավ աստվածանալ, և՛ իշխանությունից ընկավ, և՛ հավիտենանական դատաստանին պարտական եղավ^{*4}:

Ի

Արդ՝ որովհետև մարդու վրա դրված մահվան ու ցավերի վերաբերյալ Աստվածատուր զրբերից ցույց տրվեց, որ դրանք աշխարհ մտան աստծու նկատմամբ պատվիրանագանց լինելու հետևանքով, կասենք նաև ուրիշ պատճառներ, որոնց հիման վրա անժամանակ մահեր են լինում:

Շատ անգամ թերևս մարդուն հանդիպեն այնպիսի մեծամեծ չարիքներ կամ նեղություններ, որոնց նա չի կարող դիմանալ, կամ՝ փորձություններ, որոնք ի վիճակի չի լինի տանելու, (հետևաբար) կանխագուշակ ու մարդասեր աստված, գթալով իր արարածին, անժամանակ մահով մարդուն ազատում է այնպիսի չարիքներից՝ ըստ Գրքի այն խոսքի, թե՝ «Նախքան չարիքը (վրա հասնելը) արդարին պետք է պատսպարել»^{*5}:

Մի ուրիշ բան ևս: Վաղաժամ մահեր են տեղի ունենում, որպեսզի մարդը, ամեն տարիքում ու բոլոր ժամանակներում պատրաստակամ գտնվելով, չթերանա աստվածապաշտություն մեջ:

Թեև ցավերը անեծքից մտան աշխարհ, սակայն կան նաև ուրիշ պատճառներ: Երբեմն մեղքն է լինում պատճառ¹⁵² ըստ այն խոսքի, որ տերն անդամալուծին ասաց՝ «Առողջացար. այսուհետև մեղք մի՛ գործիր»^{*6}: Եվ տեսնելով նրանց հավատը, որոնք մոտեցնում էին մյուս անդամալուծին, սրան ասաց՝ «Քո մեղքերը թող ներվեն քեզ»^{*7} ցույց տալու համար, թե ցավեր կան, որ մեղքերի պատճառով են լինում, և ցավեր էլ կան, որ մեղքերից չեն. ինչպես՝ երբ աշակերտները կույրի մասին տիրոջը հարցրին, թե՝ «Ո՞վ է մեղավոր այդ կուրության համար, դա՞, թե իր ծնողները», և նա պատասխանեց, թե՝ «Ո՛չ դա է, ո՛չ էլ իր ծնողները, այլ աստծու փառքի համար է այդ, որ աստված դրանով փառավորվի»^{*8}: Եվ կան ցավեր, որոնք ո՛չ մեղքերի պատճառով են՝ ո՛չ էլ աստ-

ոչ վասն մեղաց են, և ոչ յԱստուծոյ ինչ ի փառս, այլ ի չկշռելոյ խառնուածոցն: Քանզի մարդոյ մարմին ի շորից տարերց խառնեալ է, ի խոնաութենէ, ի ցամաքութենէ, ի ցրտութենէ, և ի ջերմութենէ. և թէ մի ինչ պակասիցէ կամ յոլովիցէ, ցաւս գործէ ի մարմնին. և այն կամ ի շատ ուտելոյ և ըմպելոյ³³¹ լինի, կամ ի սաստիկ պահոց, կամ յանխտիր կեերակրոց, կամ յոյժ ի տօթի աշխատելոյ, կամ կարի ի ցրտոյ լրկելոյ, կամ յայլոց ինչ այնպիսեաց հակառակորդաց՝ որովք անհարթութիւնք ի մարմինս գործիցին:

Եւ պատեերազմաց սկիզբն³³² յագահութենէ մարդկան եղև, ուստի յափշտակութիւնք³³³ սահմանաց են՝ և գիւղից³³⁴ և օտար քաղաքաց, ընչից և ստացուածոց:

Նոյնպէս և պոռնկութիւնք՝ առ ի չկալոյ ի սահմանս ամուսնութեանն, զոր Աստուած ի բնէ կարգեաց՝ թէ թողցէ այր զհայր և զմայր իւր, և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ: Զհետ կնոջ իւրոյ ասէ, և ոչ զհետ կանաց. զի և զառաջին սահման բնութեանն հաստատեացէ, ասաց Տէր ի սուրբ Աւետարանսն՝ թէ զոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի՝ մեկնեացէ:

Եւ դիւահարութիւնք վասն հպարտութեան մարդկան լինին. քանզի եթէ որդի ուրուք մտավարժ իցէ, քան ոչ ըմպիցէ³³⁵. և որ չէն մտավարժ՝ բազում անգամ զծառայ այր առաջի նորա գան հարկանեն, զի ի նա հայեցեալ՝ ընդ այն լինիցի մտավարժ. ապա եթէ և այնու ևս ոչ խրատիցի, ի նա իսկ մատուցանեն զտանջանսն:

ԻԱ

Այս ասացաւ վասն հարցանելոյ ոմանց, թէ մեղաւորք վասն մեղաց տանջիցին ի դիւացն, տղայոցն անմեղաց³³⁶ ընդէ՞ր տիրիցեն դեւքն:

Զամենայն մարդիկ յորդէգրութիւն կոչէ Աստուած, որպէս մարգարէիւն³³⁷ ասէր, որդի անդրանիկ իմ Իսրայէլ³³⁸. և դարձեալ՝ թէ որդիս ծնայ և սնուցի: Թէ առաքինեալքն ընդ օրինօք՝ որդիք կոչէին, ո՞րչափ ևս առաւել զորոց ասէ՝ թէ ետ նոցա իշխանութիւն որդիս Աստուծոյ լինել:

Արդ քանզի իբրև յորդիս մատուցեալ է ի մեզ Աստուած խրատել, երբեմն հարկանէ առաջի մեր իբրև զծառայ՝ զանասուն մեր, և երբեմն զանդա և զայգիս. զի ընդ այն հայեցեալ՝ մտցուք ընդ լծով Աստուծոց

ժու փառքի համար, այլ բաղադրիչ նյութերի անհամամասնությունից են։ Որովհետև մարդու մարմինը բաղադրված է չորս տարրերից՝ խոնավությունից, շորոթյունից, ցրտությունից ու տաքությունից, երբ (դրանցից) որևէ մեկը պակասում կամ ավելանում է¹⁵³, մարմնի մեջ ցավ է առաջացնում։ Իսկ դա կա՛մ շատ ուտելուց ու խմելուց է լինում, կա՛մ չափազանց քշակերությունից, կա՛մ կերակուրների մեջ խտրություն չդնելուց, կա՛մ սաստիկ շոգին աշխատելուց, կա՛մ խիստ ցրտից նեղվելուց, կա՛մ ուրիշ այսպիսի հակառակ բաներից, որոնցով մարմնում¹⁵⁴ խանգարումներ են առաջ գալիս։

Պատերազմներն էլ մարդկանց ազահությունից են ծագում. այդպիսով սահմանների, գյուղերի ու քաղաքների հափշտակումներ և ունեցվածքների ավարառություն¹⁵⁵ են լինում։

Նույնպես և պոռնկությունը լինում է ամուսնության այն կանոնների ոտնահարումից, որոնք ի բնե սահմանեց աստված՝ ասելով. «Տղամարդը պիտի թողնի իր հորն ու մորը և պիտի գնա իր կնոջ հետևից»^{*1}։ Ասում է «Իր կնոջ հետևից» և ոչ թե «կանանց հետևից»։ Եվ որպեսզի հաստատի առաջին բուն կարգը¹⁵⁶, տերն ասաց սուրբ Ավետարանում, թե՛ «Ինչ որ աստված միավորեց, մարդը թող չբաժանի»^{*2}։

Դիվահարությունն¹⁵⁷ էլ մարդկանց ամբարտաւանություն պատճառով է լինում, քանի որ եթե մեկի որդին ուշիմ է, ծեծ չի ուտում, իսկ եթե ուշիմ չէ, շատ անգամ նրա առջև ծառային ծեծում են¹⁵⁸, որ նրան նայի ու դրանով խելոքանա. իսկ եթե դրանով էլ չի խրատվում, հենց իրեն են ծեծ տալիս։

ԻԱ

Սա ասվեց ոմանց այն հարցման համար, որ՝ «Եթե մեղավորները դեերից մեղքերի պատճառով են տանջվում, անմեղ երեխաներին դեերն ինչո՞ւ են տիրում»։

Աստված բոլոր մարդկանց որդեգրության է կոչում, ինչպես որ մարգարեի միջոցով¹⁵⁹ ասում էր՝ «Իմ անդրանիկ որդին է Խարայելը»^{*3} և դարձյալ (ասում էր,) թե՛ «Որդիներ ծնեցի ու սնեցի»¹⁶⁰։ Եթե օրենքով առաքինացողները որդիներ էին կոչվում, առավել ևս (պիտի կոչվեին նրանք), ոչոնց մասին ասում է, թե՛ «Նրանց իրավունք տվեց աստծու որդիներ լինելու»^{*4}։

Արդ՝ որովհետև աստված իբրև որդիների է մոտենում մեզ՝ խրատելու, երբեմն մեր առջև, իբրև ծառայի, մեր անասունին է հարվածում, երբեմն՝ արտերին ու այգիներին, որպեսզի դրանով նայելով՝ աստծու եր-

երկիւղին. ապա ձթէ այնու ևս ոչ խրատիցիմք, ի մեզ իսկ մատուցանէ զտանջանսն, կամ ցաւովք, կամ խնդութեամբք, կամ դիւօք: Տանջին և անմեղք՝ զի ի մտի կայցին այլքն զբան իմաստնոյն՝ որ ասէ. եթէ³³⁹ արդարն հազիւ կեցցէ, ամպարիշտն³⁴⁰ և մեղաւորն ո՛ւր գտանիցին: Եւ այն յայն սակս լինի՝ զի մի՛ արդարն յարդարութենէն ծալասցի, և մի՛ մեղաւորն միշտ ի մեղսն կայցէ: Եւ չէ այնմ պարտական Աստուած, այլ շարիք մարդկան ածեն զԱստուած այնպիսի տանջանօք խրատել զմարդիկ, զի որպէս այլոց հաւատովք հաստատեաց զանգամալոյծն, և շնորհեաց նմա թողութիւն մեղաց, նոյնպէս և այլոց սակաւուց տանջանօք՝ ածէ յերկիւղ և ի խրատ զբաղումս, յորժամ դիպիցէ անմեղօք, և յորժամ դիպիցէ մեղաւորօք, որպէս ինքն միայն ճարտար գիտէ: Եւ ոչ եթէ ի դատապարտութիւն ինչ ոգոց լինի՝ մարդոյն տանջանքն դիւաց, այլ առաւել ևս յարգահատութիւն. մանաւանդ՝ թէ անմեղ ոք իցէ, և վասն այլոց երկիւղ ի միտս արկանելոյ՝ յայնպիսի տանջանս մատնիցի, զոր իբրև զմտրակ կախեալ ի մեծի տանս՝ ցուցանէ Աստուծոյ տեսչութիւնն³⁴¹, զի հայեցեալ ընդ այն բազմաց՝ ամփոփեսցին և մտցեն երկիւղիւ ընդ Աստուծոյ հնազանդութեամբ:

Եւ է երբէք՝ զի վասն մեղաց իսկ լինին այսպիսի տանջանք. և է երբէք՝ զի պատահարք պատահեն, և ապաւինեալք ի սրբոց մարտիրոսացն նշխարհս՝ փրկին մարդիկ յայնպիսի տանջանաց, որով զօրութիւնն Աստուծոյ՝ որ ի սուրբսն է՝ երևի, և ինքեանք յոգիս ինչ ոչ վնասին:

Այլ զի դև զդև ոչ հանէ, զայն իսկ³⁴² յայտ արար. թէ սատանայ, ասէ, զսատանայ հանէ, ապա ուրեմն բաժանեալ է յանձնէ իւրմէ. այլ ես ասէ հոգւով³⁴³ Աստուծոյ հանեմ զդևս: Եւ ընդէ՞ր ինքն որ Աստուած ընէ էր՝ ասէր, հոգւով³⁴⁴ Աստուծոյ հանեմ զդևս, այլ զի մարդկան ուսուցէ, եթէ ոչ արժանաւորք շնորհաց հոգոյն սրբոյ լինիցին, ոչ կարեն հանել զդևս. որպէս՝ առաքեալքն մինչ³⁴⁵ ոչ նախ առին իշխանութիւնն ի Տեառնէ, ոչ կարէին հանել զդևս: Նա և նմին իսկ, որ ի տանջանսն իցէ, ետ իշխանութիւն հանելոյ զդևն. ասէ, այդ ազգ ոչ ելանէ իւրիք՝ եթէ ոչ պահօք և աղօթիւք: Ոչ եթէ մի ինչ ազգ իցէ դիւաց՝ որ պահօք և աղօթիւք ելանիցէ, և այլքն ոչ, այլ ամենայն իսկ գունդքն դիւաց ի պահոց

* լիցին (էջ 88):

կյուղին ենթարկվեմք: Իսկ եթե դրանով էլ չենք խրատվում, հենց մեզ է տանջանքներ տալիս՝ կա՛մ ցավերով, և կա՛մ խեղումներով, և կա՛մ դեհերով: Տանջանքների են ենթարկվում նաև անմեղները, որպեսզի ուրիշները մտքներում պահեն իմաստունի խոսքը, որ ասում է՝ «Եթե արդարը հազիվ է ապրում, ապա ո՛ւր կմնան շարն ու մեղավորը»¹: Եվ սա նրա համար է լինում, որ արդարը արդարությունից շթուլանա, իսկ մեղավորն էլ միշտ մեղքի մեջ շմնա: Իսկ աստված դրա համար պատասխանատու չէ, այլ մարդկանց շարիքներն են աստծուն մղում՝ այդպիսի տանջանքներով խրատելու մարդկանց: Եվ ինչպես ուրիշների հավատով ոտքի կանգնեցրեց անդամալույծին¹⁶¹ ու նրա մեղքերին ներում շնորհեց, այնպես էլ ուրիշ քչերի տանջանքներով շատերին վախեցնում և խրատում է: Երբեմն պատահում է, (որ դա անում է) անմեղների, երբեմն՝ մեղավորների միջոցով, — ինչպես որ ինքը միայն հմտորեն գիտե: Եվ մարդու տանջանքները դեերից՝ ոչ թե հոգու դատապարտման, այլ, առավել ևս, կարեկցման համար են լինում, եթե մանավանդ անմեղ մարդ է այդպիսի տանջանքների ենթարկվում՝ ուրիշների սիրտը երկյուղ գցելու համար: Դա, մտրակի նման կախված այս մեծ տան¹⁶² մեջ, ցույց է տալիս աստծու հսկողությունը, որպեսզի շատերը նայելով դրան՝ քաշվեն ու երկյուղով հնազանդվեն աստծուն:

Եվ երբեմն լինում է, որ այսպիսի տանջանքները հենց մեղքերի պատճառով են տեղի ունենում, երբեմն էլ որպես պատահարներ են վրա հասնում, և մարդիկ այսպիսի տանջանքներից փրկվում են՝ ապավինելով սուրբ նահատակների նշխարներին: Դրանով երևում է աստծու զորությունը, որը սրբերի մեջ կա, և իրենք հոգով որևէ վնաս չեն կրում:

Բայց որ դեր դե չի հանում, այդ հենց տերը¹⁶³ հայտարարեց՝ ասելով. «Եթե սատանան սատանային հանում է, ուրեմն ինքն իր մեջ բաժանված է»²: «Բայց ես, — ասում է, — աստծու հոգով եմ հանում դեհերը»³: Իսկ ինքը որ աստված էր, ինչո՞ւ էր ասում՝ «Աստծու հոգով եմ հանում դեհերը». որպեսզի սովորեցնի մարդկանց՝ եթե սուրբ հոգու շնորհներին արժանի չլինեն, չեն կարող դեհեր հանել, ինչպես որ առաքյալները քանի դեռ տիրւջից իրավունք չէին ստացել, չէին կարողանում դեվերը հանել: Նաև տանջանքների մեջ գտնվողին անգամ դեհերը հանելու իրավունք տվեց՝ ասելով. «Այդ տեսակը այլ բանով դուրս չի գա, եթե ոչ պասով ու աղոթքներով»⁴: Ոչ թե դեհերի մի տեսակն է միայն, որ պասով ու աղոթքներով է դուրս գալիս՝ հակառակ մյուսների, այլ հենց բոլոր դեհերի խմբերը աղոթքից ու պասից փախչում-գնում են:

Այլ կախարդք, ասեն, չգեն դևս և հանեն զդևս:

Զի կախարդք զդևս ոչ կարեն հանել՝ բաւական է մեզ հաւանեցուցանելոյ բանն Տեառն, զոր ասաց՝ թէ սատանայ զսատանայ ոչ հանէ. զի կախարդն եթէ հանէր, ապաքէն դիօք հանէր. և զդիւէ ասաց Քրիստոս՝ թէ դև զդև ոչ հանէ. ապա յայտ է թէ այլազգ իմն իրք լինին, որպէս ի նոցանէն իսկ ելեալ է բանն՝ և ոչ ի մէնջ: Ասեն. հանել չկարեն, բայց անդէն կապել մարթեն, զի հանապազ խեղդ ընդ անձն հոգւոց³⁴⁶ մարդոյն գեն լինիցի: Եւ այն յԱստուծոյ արժանիցն յիրաւի լինի. զի եթող ոմն³⁴⁷ զԱստուած, զսուրբս, զպահս, զաղօթս, և ի կախարդն՝ որ և անձին չըկարէ օգնել՝ ապալինեցաւ. զի ո՞րք ի կախարդաց անցաւ և անդև և անմահ իցէ: Նա և տեսանեմք³⁴⁸ իսկ զկախարդսն միշտ ծնկեալս ի դիւաքն, և մանաւանդ մոլիթն. զի նախ ինքեանք³⁴⁹ դիւահարին, և ապա այլոց իմն իմն խոստանան տալ, որ չիցէ ի ձեռս՝ ոչ նոցա և ոչ դիւացըն, որոց բանիւ խօսին տալ ինչ ումեք, բայց միայն Աստուծոյ որ արարիչն և տուիչն է:

Եւ արդ քան անդէն կապել կախարդացն զդևն՝ որպէս ասենն, և էւեղդ ընդ անձն միշտ ոգւոց³⁵⁰ մարդոյն առնել, լաւ էր թէ յայտնէր, և սրբովք աղաչեցեալ զԱստուած՝ օգնականութիւն գտանէր բուժելոյ ի շարէն:

Այլ մեք ասեմք, թէ մտանելոյ ի մարդ շունի իշխանութիւն՝ առանց Աստուծոյ թուլացուցանելոյ. և այնր պէսպէս պատճառք են, որպէս ինքըն միայն գիտէ, և յայտ անտի³⁵¹ է՝ զի յորժամ ի խոզից երամակն մտաբերեցին մտանել, ոչ կարացին մտանել՝ եթէ ոչ նախ ի Քրիստոսէ առին հրաման: Եւ յորժամ զՅոբն³⁵² կամեցա՛վ փորձել սատանայ, ոչ իշխեաց Վտել՝ եթէ ոչ նախ յԱստուծոյ առ հրաման փորձելոյ: Եւ զՅուդայէ ասէ թէ ընդ պատառոցն եմուտ սատանայ: Զի թէ չէր Քրիստոսի թուլացուցալ³⁵³ և սատանայի՝ որ գրգռէրն, և Յուդայի՝ որ վասն կծծութեան եկն յայն, ոչ իշխէր մտանել ի նա. այլ վասն յանդիմանելոյ զանձնիշխա՛ւութիւն երկոցուն³⁵⁴ թուլացոյց ըստ կամաց երկոցունց³⁵⁵:

«Բայց,— ասում են,— կախարդները դեեր են ուղարկում ու հանում են դեերը»:

Որ կախարդները դեեր չեն կարող հանել, (գրանում) համոզելու համար բավական է տիրոջ այն խոսքը, որն ասում է, թե՝ «Սատանան սատանային չի հանում»: Կախարդն էլ, եթե հաներ, անշուշտ, դեերի միջոցով պիտի հաներ: Իսկ դեի մասին Քրիստոսն ասաց, թե՝ «Դեը դե չի հանում»: Ուստի պարզ է, որ դեպքերն ուրիշ կերպ են լինում: Այս խոսքըն էլ նրանցից է դուրս եկել և ոչ թե մեզանից: Նրանք ասում են, թե՝ «Հանել չեն կարողանում, բայց կարող են տեղում կապել, քանի որ դեը միշտ կապանք է լինում մարդու հոգուն»: Սակայն այն, իսկապես, աստծու օրենքներով է լինում¹⁶⁴: (Պատահում է), որ մեկը թողնում է աստծուն, սրբերին, պատերն ու աղոթքները և ապավինում է կախարդին, որն իրեն էլ չի կարողանում օգնել. և կախարդներից ո՞վ կա, որ անցավ, անդեռ և անմահ լինի: Նաև տեսնում ենք էլ, որ դեերից ծնկի են գալիս կախարդները, մանավանդ մոլեռանդները, որովհետև նախ իրենք են դիվահարվում և ապա ուրիշներին զանազան բաներ են խոստանում տալ, որին ի վիճակի չեն ո՛չ իրենք, ո՛չ էլ դեերը, որոնց խոսքով խոստանում են մեկին բան տալ. այլ միայն (ի վիճակի) է աստված, որը և՛ ստեղծողն է, և՛ տվողը:

Եվ արդ՝ փոխանակ, ինչպես ասում են, կախարդների միջոցով տեղում կապելու դեը, որը միշտ կապանք է լինում մարդու հոգուն, լավ կլիներ (այդ մասին) հայտնել սրբերին և, նրանց միջոցով աստծուն խնդրելով, օգնություն գտնել՝ չարից բուժվելու համար:

Բայց մենք ասում ենք, որ (դեը), առանց աստծու թույլտվության, մարդու մեջ մտնելու իրավունք չունի: Եվ բազմազան են դրա պատճառները, որոնք միայն ինքը (աստված) գիտե: Սա հայտնի է այնտեղից, որ երբ (դեերը) մտադրվեցին մտնել խոզերի երամակի մեջ, մինչև Քրիստոսից հրաման չստացան, չկարողացան մտնել¹⁶⁵: Եվ երբ սատանան ուզեց Հոբին փորձել¹⁶⁶, չհանդգնեց սկսել¹⁶⁷, մինչև որ աստծուց նախապես փորձելու հրաման չստացավ: Հուդայի վերաբերմամբ (Ավետարանն) էլ ասում է, թե՝ «Սատանան պատառի հետ մտավ (նրա մեջ)»^{*1 168}: Իսկ եթե Քրիստոսը թույլատրած չլիներ սատանային, որը զրգուում էր, և Հուդային, որն ազահության պատճառով այն բանին համաձայնվեց, (սատանան) չէր կարող մտնել նրա մեջ, բայց, երկուսի առատակամությունն էլ ցույց տալու նպատակով, թույլ տվեց, որ նրանց կամքի համաձայն լինի:

Նա և մինչ դեռ տանջին իսկ ոմանք ի դիւէ, եթէ ոչ յԱստուծոյ տես-
չութիւն լինէր նմա, չարաչար մահուամբ սատակէր: Նա և զպաշտօնեայ-
սըն իսկ իւրեանց՝ եթէ ոչ Աստուծոյ սաստ պահէր, ազգի ազգի խեղու-
թեամբք խեղէին, և անհնարին մահուամբք սպանանէին. բայց վասն զի
ոչ են ձեռնհաս, ոչ իշխեն յայնպիսի իրս մտաբերել: Եւ այս յայտ ան-
տի³⁵⁶ է, զի թէպէտ և կանխաւ գիտէ Աստուած՝ թէ ոմն կռապարիշտ
լինելոց է, ոմն կախարդ, և ոմն սպանող, ոչ արգելու զնկարիլ սաղմի-
ցըն³⁵⁷ նոցա, և զփշումն հոգւոցն³⁵⁸ նոցա, զի նորա բարեւարութիւնն
երևեսցի, և նոքա յիւրաքանչիւր անձնիշխանութեանն պարտաւորեսցին:

Եւ յայտ է՝ թէ որպէս առնելոյն ինքն տէր է, նոյնպէս և ի դարմանսն
վայելեցուցանելոյ, և ի լլկանաց շարին ապրեցուցանելոյ. զի ոյր իւր ինչ
ոք է՝ յիւրն զընդայ և խնայէ. և որ ոչ է իւր, նա զօտարին օցտէ և ցրէ.
որպէս ասէ յԱւետարանին՝ թէ գայլ ոչ վասն ալ իրիք գայ, ալ զի յա-
փըշտակեսցէ³⁵⁹ և ցրուեսցէ. ալ ճմարտից հաւատացելոց ոչ սատանայ
փորձութեամբքն կարէ ստնանել, և ոչ կախարդք դիւօք. որպէս ինքն Տէրն
ասաց ցիր աշակերտսն՝ եթէ ահա ետու ձեզ իշխանութիւն / յիսել զօձս
և զկարիճս, և զամենայն զօրութիւն թշնամոյն: Եւ դարձեալ՝ թէ նշանք
հաւատացելոց այս են. զդէս հանիցեն, և օձս ի ձեռն առցեն³⁶⁰, և զգեղ
մահու ըմպիցեն³⁶¹, և ոչ մեղանչիցէ: Եւ միանգամայն իսկ ասացեալ,
թէ անմեղի ումեք ոչ դէք մեղանչել կարեն, և ոչ գազանք սպանանել
յօժարեն. որպէս ոչ Դանիէլի գազանքն վնասեցին, և ոչ իրից մանկանցն
հուր հնոցին:

Որպէս առաջնոյ մարդոյն՝ մինչ չև յանցուցեալ էր՝ հնազանդ էին,
և ոչ մեղանչականք. և որպէս առ առաքելովքն վատթարեալ էր սատա-
նայ, մինչև կախարդացն յահէ նշանացն՝ զոր առնէին՝ բերել զգիրս³⁶²
կախարդանացն զծանրագինս՝ և այրել առաջի առաքելոցն, և դիւացն ա-
ղաղակել՝ եթէ³⁶³ դոքա են ծառայք Աստուծոյ բարձրելոյ: Որոց նշանա-
ցըն³⁶⁴ նշխարք՝ և այժմ ի սուրբ եպիսկոպոս և ի ճշմարիտ վանականս
երևին. և զայնր զփորձ ոչ միայն քրիստոնեայք, ալ և հեթանոսք և մոգք
գիտեն:

Եվ ոմանք դեռևս տանջվում են դեից. եթե աստծուց հսկողություն չլիներ նրա (այսինքն՝ դեի) վրա, (դեը) տանջալից մահով կսպաներ (նրանց)¹⁶⁹: Նույնիսկ նրա ¹⁷⁰ սպասավորներն էլ տեսակ-տեսակ խեղումներով կայլանդակեին (մարդկանց) և դաժան մահերով կսպանեին, եթե աստծու սուստումը չզսպեր նրանց: Բայց որովհետև իրավասու չեն¹⁷¹, չեն համարձակվում իրենց մտքով այդպիսի բաներ անցկացնել: Եվ սա այնտեղից է հայտնի, որ աստված թեև նախապես պիտե, թե մեկը կռապաշտ է լինելու, մյուսը՝ կախարդ, մի ուրիշը՝ մարդասպան, սակայն նրանց սաղմերի ձևավորվելն ու շունչ ստանալը¹⁷² չի արգելում, որոնք իր բարեբարությունը երևա, և նրանցից յուրաքանչյուրը պարտավորված լինի իր աղատակամտությամբ (վարվել):

Եվ հայտնի է, որ ինքը (աստված) տեր է ինչպես ստեղծելու, նույնպես և կյանքը վայելել տալու, չարի տանջանքներից ազատելու. որովհետև մեկն ինչ որ ունի, դողում է նրա վրա ու պահպանում, իսկ ինչ որ իրենը չէ, այլ՝ օտարինը, դուրս է գցում ու ցրիվ տալիս. ինչպես որ Ավետարանում ասվում է, թե՝ «Դայլը ոչ թե ուրիշ բանի, այլ հափշտակելու և ցրելու համար է գալիս»¹⁷³: Բայց ճշմարիտ հավատացյալներին ո՛չ սատանան կարող է մոլորեցնել փորձություններով, ո՛չ էլ կախարդները՝ դեերով: Տերն ինքը այսպես ասաց իր աշակերտներին՝ «Ահա ձեզ իրավունք սվեցի ոտնատակ անելու օձերը, կարիճները և թշնամու ամբողջ գորությունը»^{*1}: Եվ ապա, թե՝ «Հավատացյալների նշանները՝ արանք են. դեերը պիտի հանեն, օձեր պիտի վերցնեն իրենց ձեռքով և եթե մահացու դեղ խմեն, չպիտի վնասի»¹⁷⁴: Մի խոսքով՝ անմեղ մարդուն, ո՛չ դեվերը կարող են վնասել, ո՛չ էլ գազանները կուզեն սպանել, ինչպես որ ո՛չ գազանները Դանիելին վնասեցին¹⁷⁵, ո՛չ էլ հնոցի կրակը՝ երեք քաջերին¹⁷⁶:

Եվ դեռ մեղք չգործած առաջին մարդուն հնազանդվում էին (գազանները) ու չէին վնասում: Առաքյալների օրոք էլ սատանան վաթխարացած էր. մինչև իսկ կախարդները, առաքյալների կատարած հրաշքների ահից, կախարդական թանկ գրքերը բերում ու այրում էին նրանց առջև^{*2}, իսկ դեերն աղաղակում էին, թե՝ «Դրանք բարձրալ աստծու ծառաններն են»^{*3}: Նրանց ադ հրաշքների մնացորդները այժմ երևում են սուրբ եպիսկոպոսների ու ճշմարիտ վանականների մեջ: Դա փորձով գիտեն ոչ միայն քրիստոնյաները, այլև՝ հեթանոսներն ու մոգերը:

Բայց զայն ևս պարտիմք գիտել, թէ³⁶⁵ հրեշտակք և դևք և ոգիք մարդկան անմարմինք են. զի զհրեշտակաց ասէ՝ արար զհրեշտակս իւր հոգիս, և զպաշտօնեայս իւր բոց հրոյ: Հոգիս կոչէ զնոսա վասն արագութեանն, որպէս զի ասիցէ՝ թէ քան զհողմս թեթևք են. քանզի ոգւոյ և հողմոյ անուն եբրայեցերէն³⁶⁶ և յունարէն և ասորերէն նոյն է. նա թէ և հայերէն ոք մանր միտ դնիցէ՝ նոյնպէս գտանի. յորժամ տագնապեալ ոք յումեքէ իցէ՝ ասէ, շետ ոգի կլանել, շետ ոգի առնուլ. և այնու զօդոյն՝ զոր միշտ ծծեմք՝ յայտ առնէ: Եւ բոցեղէնս կոչէ զնոսա վասն սաստկութեանն. որպէս այլուր ասէ, հզօրք են զօրութեամբ առնել զկամս նորա. այլ ոչ եթէ ի բնութենէ հողմոյ և հրոյ են. զի եթէ ի բնութենէ հողմոյ և հրոյ էին, ապա և նոքա յիրաւի մարմնաւորք կոչէին և ոչ անմարմինք. քանզի որ մարմնաւոր է՝ ի շորից հիւթից յօդեալ է, որպէս մարմինք մարդկան և բնաւ անասնոց. և որ ինչ անմարմին է՝ նա պարզ բնութիւն է, որպէս հրեշտակաց և դիւաց և ոգւոց³⁶⁷ մարդկան:

Եւ արդ ո՛ր իշխիցեն շնչել, որք ասեն՝ թէ³⁶⁸ հրեշտակք ընդ կայս ամուսնացան. զի նոքա հրեղէնք կոչին, և մարդիկ խոտեղէնք³⁶⁹: Իրպէս մարգարէն ասէ, թէ ամենայն մարմին խոտ է*: Ուստի յայտ իսկ է՝ թէ հրոյ ընդ³⁶⁹ա խոտոյ ոչ ամուսնութիւն լինի, այլ ծախումն: Եւ երեքեան ջոկքս այսոքիկ, քանզի համաբնեայք են, նմանագոյնս և նովին իսկ անուամբ³⁷⁰ անուանին: Ասի հրեշտակ ոգի, այլ ոգի հարկաւոր՝ որ է հնաբանդ և կամակատար. ասի և դև ոգի, այլ ոգի շար վասն անհնազանդութեանն և ապստամբութեանն³⁷¹. զոր թէպէտ և ի մեր լեզու՝ այս շար ասեմք, որպէս ի խորանաց հարցն մերոց առաջնոց ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ, այլ գիտեմք՝ եթէ այսն հողմ է, և հողմն՝ ոգի, ըստ յառաջագոյնն ասացելոյ: Քանզի յորժամ մեք ասեմք՝ թէ սիք շնչէ, ասորենեայք ասեն՝ այս շնչէ. և վասն տարածութեանն միայն և արագութեան կոչին հրեշտակք և դևք և հոգիք³⁷² մարդկան՝ ոգեղէնք, որ է հողմեղէնք: Որպէս վասն սաստկութեանն բոցեղէն կոչին հրեշտակք³⁷³. նոյնպէս և

* «Որպէս... խոտ է» մախադասությունը փերականգնում ենք ըստ գրչագրի (Շամ. Տրստ):

Բայց այն էլ պիտի իմանանք, որ և՛ հրեշտակները, և՛ դևերը, և՛ մարդկանց հոգիները անմարմին են: Հրեշտակների մասին (Գիրքն) ասում է՝ «Իր հրեշտակներն ստեղծեց որպես հոգիներ, իսկ իր սպասավորներին՝ իբրև կրակի բոցեր»¹⁷⁷: Նրանց հոգիներ է անվանում (Գիրքը) արագության պատճառով, որպեսզի ասի, թե քամիներից թեթև են, որովհետև հոգու (շնչի) և քամու անունը նույնն է¹⁷⁸ եբրայեցերեն, հունարեն և ասորերեն: Եվ եթե մարդ ուշադրությամբ հետամուտ լինի, (կըտեսնի), որ այդպես է նաև հայերենում: Երբ մեկը մի ուրիշից նեղված է լինում, ասում է՝ «Չթողեց շունչ քաշեմ, չթողեց շունչ առնեմ», դրանով էլ խոսում է այս օգի մասին, որը միշտ ծծում ենք: Եվ նրանց բոցեղեն է անվանում (Գիրքը) սաստկության պատճառով, ինչպես որ մի ուրիշ տեղ ասում է՝ «Հզոր են զորությամբ՝ նրա կամքը կատարելու համար»¹⁷⁹: Բայց քամու և կրակի էությունը չեն. որովհետև եթե քամու և՛ կրակի էությունը լինեին, ապա նրանք էլ իրավամբ մարմնավոր կանվանվեին և ոչ անմարմին. քանի որ այն, ինչ մարմնավոր է, բաղադրված է չորս նյութերից, ինչպես մարդկանց ու բոլոր անասունների մարմինները. իսկ ինչ որ անմարմին է, նա պարզ էություն ունի, ինչպես հրեշտակները, դեվերը՝ մարդկանց հոգիները¹⁷⁹:

Արդ՝ ո՛ւր են համարձակվում շշնջալ նրանք, որոնք ասում են, թե հրեշտակները կանանց հետ ամուսնացան. չէ՞ որ նրանք հրեղեն են կոչվում, իսկ մարդիկ՝ խոտեղեն. ինչպես որ մարգարեն է ասում՝ «Ամեն մի մարմին խոտ է»¹⁸⁰: Ուստի և պարզ է, որ կրակը խոտի հետ ոչ թե միավորվում, այլ ոչնչացնում է (այն)¹⁸¹: Եվ այս երեք առանձնակի խմբերը¹⁸², որովհետև էություն միան են, համապատասխանաբար միևնույն անունով էլ անվանվում են: Հրեշտակը ասվում է ոգի, բայց սպասավոր ոգի, այսինքն՝ հնազանդ ու կամակատար: Դեմ էլ է ասվում ոգի, բայց չար ոգի՝ անհնազանդ ու՝ ապստամբ լինելու պատճառով: Սա մեր ընդվույժ թեև «այս չար» ենք ասում՝ մեր նախնիների ավելորդապաշտությունից մեզ ավանդված սովորության համաձայն, բայց գիտենք, որ «այս»-ը¹⁸³ «հոգմ» է նշանակում, իսկ հոգմը ոգի է¹⁸⁴, ինչպես որ վերն ասվեց: Որովհետև երբ մենք ասում ենք, թե՛ «Սյուք է փշում», հարավակողմյան բնակիչներն¹⁸⁵ ասում են՝ «Այս է փշում»: Եվ միայն տարածվելու, արագ ընթանալու հատկության հիման վրա հրեշտակները՝ դևերն ու մարդկանց հոգիները կոչվում են ոգեղեններ, նույնն է թե հոգմեղեններ: Ինչպես որ հրեշտակները իրենց ուժգնության պատճառով բոցեղեն են կոչվում, նույնպես էլ արագ ընթանալու և տարածվելու հատկություն

վասն արագութեանն և տարածութեան հոգեղէնք, որ է հողմեղէնք. բայց բնութիւն նոցա ի վեր է քան զհողմ և քան զհօւր, նուրբ³⁷⁴ և արագ քան զմիտս:

Եւ չեն ինչ զարմանք՝ թէ նոքա մերոց դրացեաց արարածոց անուամբքս անուանին³⁷⁵, ուր և նոցա արարիչն ոչ զարշի զայնպիսի անուանւոյն³⁷⁶ զինքեամբ առնուլ՝ վասն իրիք իրիք տեսչութեանց: Կոչի Աստուած հոգի, այլ կայ ընտրութիւն³⁷⁷ ի միջի. ասէ, Աստուած հոգի կենդանի է. որ է կենարար. կոչի և հօւր, ըստ այնմ՝ թէ Աստուած քո հօւր ծախիչ է: Եւ արդ տեսցուք՝ թէ հո՞ւր միայն ծախիչ իցէ Աստուած. նա աւանիկ նորին հոգւոյ³⁷⁸ միւսով մարգարէիւ յայտ արարեաել՝ թէ լոյս է. ըստ այնմ՝ թէ Տէր լոյս իմ և կեանք իմ, ես յումմէ՞ երկեայց³⁷⁹:

Եթէ հօւր ծախիչ եեթ էր, զիա՞րդ կոչէր լոյս կենարար. ո՞չ ապաքէն յայտ է՝ թէ ուր սաստկութիւնն պիտոյ է, անդ հօւր կոչի. և ուր քաղցրութիւն՝ անդ լոյս կենարար, այս ինքն ի վեր է քան զհօւր և քան ըզլոյս. և այլ ինչ բազում անուանս³⁸⁰ առնու զինքեամբ վասն պէսպէս դարմանից:

Եւ յորժամ երեւել սրբոց իւրոց կամէր, ոչ այլով իւրիք կերպարանօք՝ այլ միայն մարդոյ կերպարանօք, զոր ըստ իւրում պատկերին արար, յայտնէր. և այն ոչ վայրապար ինչ լինէր, այլ զի զառաւել սէրն իւր՝ զոր ընդ մարդկան ունէր՝ ցուցանիցէ. և դարձեալ՝ զի յառաջագոյն կրթեացէ մարդիկ ածել ի գիտութիւն. զի յորժամ զորդին իւր իբրև զմարդ յաշխարհ առաքեսցէ, մի օտարոտի ինչ զիբսն համարեսցին. մանաւանդ զի հ'տիցեն՝ թէ ինքն իսկ այն կերպարանօք յայտնէր: Որպէս իջեալ ի Երախտն առ Ադամ՝ ոտնաձայն իբրև զմարդ առնէր: Եւ եկեալ Որդւոյ³⁸¹ առ Աբրահամ³⁸² երկուք հրեշտակօք, արժանի առնէր ճաշ ի վրանի նորա ուտելոյ: Եւ ի խօսս մատուցեալ ի լերինն ընդ Աբրահամու, զերկուս պատանիս իւր՝ զհրեշտակս մարդկակերպեալս՝ ի Սոդոմ առ գեղեցիկ ասպընջականն առ Դովտ³⁸³ արձակէր: Եւ հրացուցեալ և շայլայլեալ ըզհրեշտակն ի մորենւոջն³⁸⁴, ի մարդկեղէն բարբառ ածեալ, տայր ընդ նախընծայելոյ, առն Աստուծոյ ընդ Մովսեսի խօսել: Եւ այրակերպեալ զգօրավարն իւր զՄիքայէլ, գօրագլխին իւրում Յեսովայ ի դաշտին ցուցանէր: Եւ առաքեալ հրեշտակ ի տուն Մանուէլի խօսել ընդ նմա, մարդկօրէն ընծայեցուցանէր: Եւ երբէք երբէք գրե՝ թէ մարդացեալ իսկ՝ բերան ի բերան և³⁸⁵ ձեռն ի ձեռն ընդ բարեկամին իւրում ընդ Մովսեսի խօսէր: Եւ առնն Թագաւորի ըստ սրտի իւրում գտելոյ, Թաղծելոյ³⁸⁶ ի

համար 'կոչվում են) հոգեղեններ, այն է՝ հոգմեղեններ: Բայց նրանց էությունը հոգմից ու կրակից վեր է, մտքից էլ՝ նուրբ ու արագընթաց:

Եվ զարմանալի չէ, որ նրանք մեր շրջապատի առարկաների անուններով են անվանվում, և նրանց արարիչն էլ չի խորշում իր վրա այդպիսի անուններ վերցնելուց՝ զանազան բաներ կատարելու համար: Աստըված կոչվում է հոգի. բայց այստեղ տարբերություն կա: (Գիրքն) ասում է՝ «Աստված կենդանի հոգի է»^{*1}, որը և կենդանարար է^{*2}: Նաև կրակ է կոչվում՝ ըստ այն խոսքի, թե՝ «Քո աստվածը ոչնչացնող կրակ է»¹⁸⁶: Բայց այժմ տեսնենք, թե աստված ոչնչացնող կրակ է միայն: Եվ ահա նույն հոգու վերաբերյալ մյուս մարգարեի միջոցով հայտնվում է, որ լույս է՝ ըստ այն խոսքի, թե՝ «Տերն իմ լույսն ու կյանքն է. ես ումի՞ց պիտի վախենամ»^{*8}:

Եթե միայն ոչնչացնող կրակ լիներ, ինչպե՞ս կենարար լույս կկոչվեր. չէ՞ որ հայտնի է, թե որտեղ նրա սաստկությունն է պետք, այնտեղ կրակ է կոչվում, իսկ որտեղ՝ քաղցրությունը, այնտեղ կենարար լույս (է կոչվում), այսինքն¹⁸⁷ կրակից ու լույսից վեր է: Իր վրա ուրիշ շատ անուններ էլ է վերցնում՝ զանազան հոգացողությունների համար:

Եվ երբ ուզում էր երևալ իր սրբերին, չէր հայտնվում ուրիշ որևէ կերպ, քան միայն մարդու կերպարանքով, որին իր պատկերի համաձայն ստեղծեց: Եվ դա իզուր չէր լինում, այլ (նրա համար էր), որ մարդկանց նկատմամբ ունեցած իր առավել սերը ցույց տար. և, բացի դրանից, որպեսզի մարդկանց նախօրոք վարժեցնեն՝ տեղյակ դարձնելով, որ երբ իր որդուն, որպես մարդ, ուղարկեր աշխարհ, եղելությունն օտարոտի չըհամարեին և մանավանդ իմացած լինեին, թե հենց ինքն այն կերպարանքով էր հայտնվում, ինչպես որ իջնելով դրախտ, Ադամի մոտ՝ մարդու նման ոտնաձայն էր հանում^{*4}: Եվ երբ որդին երկու հրեշտակներով եկավ Աբրահամի¹⁸⁸ մոտ, նրան արժանավոր համարեց՝ նրա վրանում ճաշ ուտելով^{*5}: Լեռան վրա Աբրահամի հետ խոսքի բռնվելով՝ իր երկու պատանիներին՝ մարդակերպ հրեշտակներին, ուղարկեց Սոդոմ¹⁸⁹, լավ հյուրընկալող Դոմտի¹⁹⁰ մոտ^{*6}: Մորենու թփուտի մեջ հրակերպված, բայց չայլայլված հրեշտակին մարդկային լեզու տալով՝ խոսեցրեց աստըծու նախընծայված մարդու՝ Մովսեսի¹⁹¹ հետ: Իր զորավար Միքայելին դաշտում մարդակերպված ցույց տվեց իր զորագլուխ Հեսուփին¹⁹²: Հրեշտակ ուղարկելով Մանվելի տուն՝ նրա հետ խոսելու համար՝ (նրան) մարդակերպ ներկայացրեց^{*7}: Երբեմն գրեթե մարդացած՝ իր բարեկամ Մովսեսի հետ խոսում էր դեմ հանդիման, ձեռք-ձեռքի^{*8}: Կրած հարվածներից թախծող և իրեն սրտամոտ եղող այն թագավորին^{*9} ներ-

հարուածոցն³⁸⁷, հրեշտակ ի կերպարանս մարդոյ սուսեր ի ձեռն ցուցանէր: Եւ Ծգեկիէլի հրատեսիլ և բոցալեզու ի կառս ազգի ազգի կերպարանօք յօդեալ, և կառավար մարդկակերպարան երևեցուցանէր. և քերոքէս ազգի ազգի զազանօք յօդեալ, և ձեռն ձգեալ իբրև զմարդոյ քրորէի ի միշոյ քրորէից ցուցանէր: Եւ իւր իսկ երբեմն իբրև զհինօրեայ, երբեմն իբրև զմատաղօրեայ, վասն այլ և այլ տեսչութեանց կերպարանեալ՝ ցանկալւոյ³⁸⁸ առնն երևէր: Են այնպէս իւր և իւրոց ծառայիցն նոյնգունակ երևելով՝ զառաւել սիրոյն, զոր ընդ մարդոյն ունէր, յայտ առնէր:

Այս ամենայն ասացաւ, զի ցուցցի թէ որ ինչ երևի՝ մարմնաւոր³⁸⁹ է, և որ ինչ ոչ երևի՝ անմարմին. և ի մարմնաւորացն են որ թանձրամարմինք են, և են որ անօսր մարմինք³⁹⁰. որպէս Առաքեալ ասէ, թէ այլ մարմինք երկնաւորացն³⁹¹, և այլ մարմինք երկրաւորացս: Երկրաւորաց՝ մարդկան և անասնոց, թռչնոց և սողնոց. և երկնաւորաց՝ արեգական և լուսնոյ և աստեղաց: Եւ զի զնոցանէ ասէ, զհրեշտակաց³⁹², անդէն զնովիմբ ածեալ ասէ՝ թէ այլ փառք արեգական են, և այլ փառք լուսնի:

Եւ միանգամայն իսկ ասացեալ, թէ որ ինչ ի զգայնոցս շօշափի կամ զննի կամ ազդի՝ այն մարմնաւոր է, և որ՝ զգայնոց ոչ ազդի³⁹³ անմարմին: Նուրբ է տարր լուսոյ, այլ զի ակամբ զննի՝ մարմնաւոր է. նուրբ է տարր օդոյ, այլ զի³⁹⁴ ցրտութեամբն ազդի մարմնոյ՝ մարմնաւոր է. նուրբ է տարր հրոյ, այլ զի ջերմութեամբն ազդի մարմնոյ մարմնաւոր է. նոյնպէս և ջրոյ՝ որ քան զժանուսնսն³⁹⁵ նբբագոյն է, և քան զթեթեան թանձրագոյն:

ԻԴ

Եւ արդ քանզի անմարմինք են հրեշտակք և դէք, յայն սակս և ժրնունդք ոչ գոն նոցա:

Այլ, ասեն, համբարուաց³⁹⁶ ծնունդք գոն³⁹⁷ և մեռանին:

Նախ զայն տեսցուք, թէ բնաւ գուցե՞ն այլ ինչ արարածք բանաւորք քան զհրեշտակս և զդէս և զմարդիկ. և ապա եկեսցուք յայնր ի քնին, թէ իցե՞ն ի դիւաց կէսք մարմնաւորք և կէսքն անմարմինք: Զի չիք ինչ արարած բանաւոր արտաքս քան զայս երիս ջոկս, զհրեշտակաց, զդիւաց և զմարդկան, յամենայն աստուածատուր գրոց և ի բնութենէ արա-

կայացրեց հրեշտակը՝ մարդկային կերպարանքով, սուրը ձեռքին: Ծղեկիելին¹⁹³ երևացրեց մի մարդակերպ կառապան՝ հրատեսիլ ու բոցեղեն զանազան կերպարանքներով հարմարեցված կառքում, տեսակ-տեսակ քաղաններից բաղկացած քերովբեներով¹⁹⁴, ձեռքը տարածած, որպես թե քերովբեների մեջ մարդ-քերովբե էր*¹: Հենց ինքն էլ այլևայլ կարգավորումների համար, երբեմն ծեր, երբեմն մանկահասակ ձևանալով էր երևում այն սիրելի մարդուն¹⁹⁵: Եվ այսպես իր ու իր ծառաների նույն կերպ երևալու միջոցով հայտնի էր դարձնում այն առավել սերը, որ ուներ մարդու հանդեպ:

Այս բոլորն ասվեց, որպեսզի ցույց տրվի, թե ինչ որ երևում է՝ մարմնավոր է, իսկ ինչ որ չի երևում՝ անմարմին. և մարմնավորների մեջ կան, որ թանձրակազմ են, կան, որ նոսրակազմ են. ինչպես որ առաքյալն է ասում, թե՝ «Երկնայիններն ու երկրայինները տարբեր մարմիններ ունեն»*²: Երկրայիններն են՝ մարդիկ ու անասունները, թռչուններն ու սողունները, իսկ երկնայիններն են՝ արեգակը, լուսինն ու աստղերը: Բայց որ նրանց մասին է խոսում և ոչ թե հրեշտակների, (երևում է նրանից,) որ անմիջապես նրանց վրա (խոսքը) բերելով ասում է, թե՝ «Արեգակն այլ փառք ունի, լուսինը՝ այլ»*³:

Կարճ ասած՝ ինչ որ մեր զգայարաններով շոշափվում կամ զննվում, զգացվում է, այն նյութական է, իսկ ինչ որ զգայարանների վրա չի ազդում՝ ոչ նյութական: Լուսի տարրը նուրբ է, բայց որ աչքով զննվում է, նյութական է: Օդի տարրը նուրբ է, բայց որ ցրտությամբ ազդում է մարմնի վրա, նյութական է: Կրակի տարրը նուրբ է, բայց որ տաքությամբ ազդում է մարմնի վրա, նյութական է: Նույնն էլ ջրինն է, որը ծանր մարմիններից¹⁹⁶ ավելի թեթև է, իսկ թեթևներից՝ ավելի ծանր:

Ի՞նչ

Եվ արդ՝ որովհետև հրեշտակներն ու դեերը անմարմին են, այդ պատճառով էլ նրանք ծնունդ չունեն:

«Սակայն,— ասում են,— համբարուները¹⁹⁷ ծնունդ ունեն և մեռնում են»:

Նախ այն տեսենք, թե արդյոք հրեշտակներից, դեերից ու մարդկանցից բացի, ուրիշ բանական արարածներ կա՞ն, և ապա գանք այն բանի քննությանը, թե դեերի մի մասը մարմնավոր և մյուս մասն անմարմի՞ն են: Որ այս երեք դասերից՝ հրեշտակներից, դեերից և մարդկանցից դուրս ուրիշ բանական արարած չկա, հայտնի է ամբողջ Աստվա-

րածոց յայտնի է: Բայց թէպէտ և ասին ինչ անուանք³⁹⁸ ի գրոց յուշկապարկաց կամ համբարուաց³⁹⁹ կամ պարկաց, ըստ կարծեաց մտաց մարդկան ասին, և ոչ ըստ բնութեան. քանզի դիւաց է կերպարանս կերպարանս ցուցանել, և մարդիկ ըստ կերպարանացն անուանս դնեն. որպէս յորժամ քաղաքք և գիւղք⁴⁰⁰ աւերեսցին, և անդ դէք բնակիցեն, և կեղծս ի կեղծս յայտնիցին, և մարդկան ըստ կեղծեաց նոցա անուանս եղեալ՝ զոմն յուշկապարիկ, զոմն պարիկ, զոմն համբարու կոչիցեն. նոյնպէս և գրոց ըստ մարդկան կարծեացն եկեալ՝ առ ի նշանակելոյ զսաստկութիւն աւերածի աշխարհին, յուշկապարկաց⁴⁰¹ ասեն բնակել յաւերակսն, զոր յոյն լեզու իշացուլս ասէ:

Արդ ցուցցեն թէ գտանիցի՞ն իշացուլք ի Բաբելոնի⁴⁰². ապա ուրեմն յայտ է՝ եթէ անուանք⁴⁰³ առանց անձանց են յուշկապարկաց և իշացելուց. և Գիրք ըստ սովորութեան մարդկան կարծեաց եկեալ, նոյնպէս անուանեցին՝ առ ի զաւերն Բաբելոնի⁴⁰⁴ նշանակելոյ, իբրև զծովացուլն՝ զոր ի կովէ ելեալ ասեն, և զպայն իմն ի մարդկանէ, և զառեզն ի շանէ. և այն ոչ եթէ անձինք ինչ են, այլ անուանք զբանգտանաց, և բաջաղանք մոլորելոց մտաց ի դիւաց: Զի ի մարմնաւորէ աներևոյթ, ինչ ոչ ելանէ, որպէս ոչ յաներևոյթէ իմեքէ⁴⁰⁵ մարմնաւոր. ոչ երբէք ի մարդկանէ ելեալ պայն՝ եթէ առ⁴⁰⁶ երես արարած իցէ, և ոչ ի կովուց ծովացուլն ելեալ՝ եթէ ի ծովակս բնակիցէ: Զի մարմնաւորի չէ հնար՝ թէ ի շուրս կեցցէ⁴⁰⁷, որպէս և⁴⁰⁸ ոչ ջրականին՝ թէ ի ցամաքի կեցցէ. և ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, եթէ ընդ աներևոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ⁴⁰⁹, և յորժամ վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի դնիցի՝ թե լիզիցէ և ողջացուցանիցէ, զոր արալէզն կոչեն⁴¹⁰. այլ ամենայն՝ առասպելք են, և պառաւաց դրողըջինք, և մանաւանդ թէ ի դիւաց իսկ մոլորութենէ:

ԻԵ

Այլ և վիճեալ ևս պնտին ի բանիցն վերայ՝ Մին ասէ՝ թէ ի մերում գեղ⁴¹¹ ծովացուլ զկով գործեաց, և զգոչիւնն հանապազ մեք լսեմք ամենեքեան: Եւ միւսն ասէ. զպայն իսկ իմ աշօք տեսեալ է:

Մի՞թէ և զարալիզէ՞ն ևս ոք կարիցէ ասել՝ թէ և զայն ուրուք տե-

ծատուր գրքերից¹⁹⁸ և արարածների էությունից: Թեև Գրքում հիշատակվում են հուշկապարիկների¹⁹⁹, համբարունների կամ պարիկների²⁰⁰ ինչ-որ անուններ, բայց (դրանք) ասվում են ոչ թե (նրանց) գոյության համաձայն, այլ ըստ մարդկանց երևակայության: Քանի որ դեերին հատուկ է դանազան կերպարանքների ցույց տալ, ուստի մարդիկ ըստ այդ կերպարանքների անուններ են դնում: Ինչպես որ քաղաքներ և գյուղեր անվանվելիս այնտեղ դեեր են բնակվում ու հայտնվում շինծու կերպարանքներով, մարդիկ էլ, նրանց կեղծ կերպարանքների համեմատ անուններ դնելով, որը հուշկապարիկ, որը պարիկ, որը համբարու են կոչում, այնպես էլ Գիրքը, մարդկանց ենթադրություններին հարմարվելով, աշխարհի ավերածի սաստկությունը ցույց տալու նպատակով ասում է, թե ավերակներում բնակվում են հուշկապարիկներ*¹, որոնք հունարեն լեզվով իշացուլ²⁰¹ են անվանվում:

Այժմ ցույց կտա՞ն, որ Բաբելոնում իշացույեր են գտնվում²⁰²: Ուրեմն պարզ է, որ հուշկապարիկներն ու իշացույերը անուններ են՝ առանց էականների: Եվ Գիրքը, ըստ սովորության, հարմարվելով մարդկանց ենթադրություններին, նույնպիսի անուններ է գործածել*² Բաբելոնի ավերումը ցույց տալու համար: Այսպես են՝ ծովացույը, որ կովից սերված են համարում, պայը²⁰³ մարդկանցից և արալեզը²⁰⁴ շնից: Եվ դրանք ոչ թե ինչ-որ էականներ են, այլ՝ ստահող անուններ²⁰⁵ ու դեերից մուլբրված մտքերի ցնդաբանություններ: Քանի որ (ինչպես) մարմնավորից աներևույթ բան չի սերվում, այնպես էլ աներևույթ բանից՝ մարմնավոր: Պայը երբեք էլ մարդկանցից չի ծնվել, որ ականեր²⁰⁶ արարած լինի, ոչ էլ ծովացույն է կովերից ծնվել, որ ծովականերում բնակվի: Որովհետև հնարավոր չէ, որ ցամաքային կենդանին²⁰⁷ ջրում ապրի, ինչպես և ջրայինը՝ ցամաքում: Ոչ էլ շնից սերված ու ինչ-որ աներևույթ էականների հետ ապրող որևէ բան²⁰⁸ կա, որ երբ մեկը պատերազմում վիրավորված ընկրնի, (նրան) լիզի ու առողջացնի: Այս բոլորն առասպելներ են ու պառավական բարբառանքներ և առավելապես դեերից (կրած) մոլորություններից (են բխում):

ԻԵ

Սակայն դարձյալ վիճում ու պնդում են իրենց ասածները: Մեկն ասում է, թե՝ «Մեր գյուղում ծովացույը կով ծնեց²⁰⁹, և մենք բոլորս շարունակ լսում ենք նրա գոռոցը»: Մի ուրիշն էլ ասում է՝ «Հենց պայը ես աչքովս տեսել եմ»:

Մի՞թե մեկն էլ արալեզի մասին ևս կարող է ասել, թե այն որևէ

սեալ իցէ. և թէ⁴¹² յառաջին ժամանակսն արալէզք լիզէին զվիրաւորս և ողջացուցանէին, արդ ընդէ՞ր ոչ լիզիցեն և ողջացուցանիցեն. ո՞չ նոյն պատերազմունք են և նոյնպէս վիրաւորք անկանին:

Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին:

Եւ մեք զդիցն իսկ պահանջեսցուք ի նոցանէ: Մարմնաւորք էին արդեւք⁴¹³ դիքն, թէ⁴¹⁴ անմարմինք: Եթէ մարմնաւորք էին, յայտ է թէ⁴¹⁵ մարդիկ էին, և զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիս անուանէին⁴¹⁶. ապա եթէ անմարմինք էին, չէր մարթ անմարմնոցն ընդ կանայս մարմնաւորս ամուսնանալ: Զի եթէ այնմ հնար ինչ էր, ոչ երբէք դադարէր սատանայ ի կանաց սատանայածինս ծնուցանել. զի որ անմարմին ոք է, նա և անսերմն է. վասն զի սերմն մարմնաւորաց է, և ոչ անմարմնոց. և առանց սերման ի կնոջէ ծնանել⁴¹⁷ միւումն ևեթ մարթ եղև՝ որ արարիչն է բնութեան մարմնոյ. և որպէս կամեցաւ, կարող եղև ի կուսէ ծնանել առանց ամուսնութեան:

Ուստի ամենայն իմաստնոց արտաքնոց յիրաքանչիւր դիցն տկարութիւն հայեցեալ, չիշխեցին ասել՝ թէ ի կնոջէ ոք առանց ամուսնութեան ծնաւ: Եւ որպէս ոչ գոն ծնունդք դիւաց, նոյնպէս և ոչ մահ. թէպէտ և անմահ բնութեամբ Աստուածութիւնն և եթ է՝ որ մշտնջենաւորն է, և ոչ յումեքէ առեալ սկիզբն⁴¹⁸ լինելոյ. այլ և սկզբնաւորացն⁴¹⁹ և բանաւորաց պարզեաց աննախանձ զանմահութիւն, զհրեշտակաց և զդիւաց ասեմ, և զոգուց⁴²⁰ մարդկան: Յորոց մարդիկ, քանզի յերկուց բնութեանց են՝ ի մարմնաւորաց և յանմարմնոց, յիրաւի սերին ծննդնդեամբ⁴²¹, և գան յաճումն ամուսնութեամբ. և մեռանին մարմնովք, և ոչ ոգովք⁴²², վասն պատուիրանազանցութեանն⁴²³,

Այլ հրեշտակք և դեւք ոչ յաւելուած ծննդեամբ առնուն, և ոչ պակասութիւն մահուամբ. այլ որպէս հաստատեցանն՝ նոյնպէս և նովին թուով կան, առանց յաւելուածոյ և նուազութեան: Եւ ոչ այլ ինչ արարած գոյ՝ որ կարիցէ ի կերպարանս կերպարանս լինել, որպէս զվիշապացն և զնհանգացն համբաւեն. այլ միայն հրեշտակք և դեւք՝ որք կարող են գօղս գնդել և պարզել, և ազգի ազգի կերպարանս երևեցուցանել:

Այլ և վիշապք, ասեն, և նհանգք կեղծս ի կեղծս լինին. յորոց մին անձնաւոր է, և միւսն ոչ անձնաւոր:

մարդ տեսել է: Եվ եթե հին ժամանակներում արաւելները լիզում ու առողջացնում էին վիրավորներին, այժմ ինչո՞ւ չեն լիզում ու առողջացնում. (այժմ) նույն պատերազմները չե՞ն, և վիրավորներ չե՞ն ընկնում նույնպես:

«Բայց այն ժամանակ,— ասում են,— դուրացողները կային»:

Եվ մենք հենց հեթանոսական աստվածների մասին նրանցից (պատասխան) պիտի պահանջենք: Հեթանոսական աստվածները արդյոք մարմնավոր էին, թե՞ անմարմին: Եթե մարմնավոր էին, հասկանալի է, որ մարդիկ էին, և (պաշտողները,) մարդկանց ուրվականները պաշտելով, աստվածներ էին անվանում²¹⁰: Իսկ եթե անմարմին էին, (ապա) անմարմինները չէին կարող մարմնավոր կանանց հետ ամուսնանալ: Որովհետեւ եթե դա հնարավոր լիներ, սատանան երբեք չէր դադարի կանացից սատանայածիններ ծնեցնել: Անմարմին եղողը նաև անսերմ է, որովհետեւ սերմը մարմնավորներին է հատուկ և ոչ թե անմարմիններին: Կնոջից առանց սերմի ծնվելը հնարավոր եղավ միայն մեկին՝ մարմնի էության արարիչին, որը, ինչպես որ կամեցավ, կարողացավ ծնվել կույսից՝ առանց ամուսնության:

Ուստի բոլոր արտաքին գիտնականները²¹¹, յուրաքանչյուրն իր աստվածների անկարողությանը նայելով, չհամարձակվեցին ասել, թե (նրանցից) մեկը ծնվել է կնոջից՝ առանց ամուսնության: Եվ դեերը, ինչպես որ ծնունդ չունեն, նույնպես էլ մահ չունեն: Թեև անմահ էությամբ միայն աստված է, որը մշտնջենական է և ուրիշից գոյանալու սկիզբ չի առել, սակայն աննախանձ կերպով անմահություն պարգեւել նաև ստեղծված բանականներին. խոսք վերաբերում է հրեշտակներին, դեերին ու մարդկանց հոգիներին: Նրանցից մարդիկ, որովհետեւ երկբնույթ՝ մարմնավոր և անմարմին էությամբ են, իսկապես ծնունդով են սերվում ու ամուսնությամբ են բազմանում և, պատվիրանազանցության պատճառով²¹², մեռնում են՝ մարմնով, բայց ոչ հոգով:

Սակայն հրեշտակներն ու դեերը ո՛չ ավելանում են ծնունդով, ո՛չ էլ պակասում՝ մահով, այլ ինչպես ատեղծվել են, նույնությամբ ու նույն թվով էլ մնում են՝ առանց հավելման ու նվազման: Եվ չկա ուրիշ որևէ արարած, որ կարողանա զանազան կերպարանքներով հանդես գալ,— ինչպես որ ասում են վիշապների ու նհանգների²¹³ մասին,— այլ միայն հրեշտակներն ու դեերն են, որ կարող են օդը հավաքել-խտացնել ու տարածել և տեսակ-տեսակ կերպարանքներ ցուցաբերել:

«Բայց,— ասում են,— զանազան խաբուսիկ կերպարանքներ են ընդունում և՛ վիշապները, և՛ նհանգները», որոնցից մեկը գոյակ է, իսկ մյուսը՝ ոչ:

Վիշապն՝ որ մարմնաւոր է, զիւր կերպարանսն ոչ կարէ փոխել: Զի եթէ հնար ինչ էր մարմնաւորաց զկերպարանս փոփոխել, նախ մարդ՝ որ առաւել քան զնոսա է՝ փոխէր զկերպարանսն յինչ և կամէր. այլ որպէս մարդոյ ոչ է հնար⁴²⁴ փոխել ի կերպարանս ինչ՝ յոր և կամիցի, նոյնպէս և ոչ վիշապին:

Նա և ոչ նհանգ⁴²⁵ ինչ անձնաւոր գոյ, բայց եթէ դև ի տեղիս բնակեալ իցէ, և մերթ կերպարանիցի, և մերթ վնաս գործիցէ: Եւ ոչ վիշապք զտոհմականս արդեանց կրեն, և ոչ գրաստ գոյ նոցա՝ եթէ զարդիւնս ի կալոյ⁴²⁶ ուրեք կրիցեն, և ի զուր է կա՛լ կա՛լն ասել ումեք ի կալս՝ և ոչ ա՛ռ ա՛ռ: Զի վիշապն որ ինքն գրաստ է, այնու զի անասուն և անխօսուն է, զիա՞րդ՝ որ ինքն գրաստ է՝ զայլ գրաստ վարիցէ. զի վիշապի ալազգ ինչ բնութիւն չէ՝ եթէ ոչ օձի, այն յայտ իսկ է: Եւ զօձ յաղթանդամ, կամ զգազան ինչ ծովածին կոչեն Գիրք վիշապ. որպէս զմարդ յաղթանդամ հսկայ անուանեն, նոյնպէս և զօձ ցամաքային անճոռնի, և զգազանն ծովական լեռնաձև, զկիտացն ասեմ և զդելփինաց, վիշապս անուանեն. ըստ այնմ՝ թէ դու ջաղջախեցեր զգլուխ վիշապացն ի վերայ ջուրց. և ետուր կերակուր ժողովրդոց Եթովպացոց⁴²⁷:

Տեսանե՞ս, զի զձկունս մեծամեծս ծովածինս՝ վիշապս կոչեն Գիրք. և յայտ անտի⁴²⁸ է՝ թէ զձկանց ասէ, այնու⁴²⁹ եթէ ետուր կերակուր ազգաց Եթովպացոց⁴³⁰. Թէպէտ և աստ այլք ի սատանայ առակեցին զվիշապն, որպէս և զայն՝ զոր Յոբն գրեալ է: Եւ այլ ինչ ոչ են վիշապք՝ բայց կամ օձք մեծամեծք ցամաքայինք, կամ ձկունք անարիք ծովականք. զորոց ասեն, թէ լեռնաբերձք և⁴³¹ մեծամեծք են. և որս և կերակուր նոցա մանր ձկունք են, որպէս և⁴³² օձից մեծամեծաց մանր մանր⁴³³ ինչ ճճիք կամ անասունք: Եւ ոչ որս երբէք՝ որպէս մարդկան՝ արարեալ են⁴³⁴ վիշապաց, կամ առնիցեն. և ոչ տաճարք իբրև մարդկան են նոցա ի բնակութիւն. և ոչ զոր ի թագաւորազգեաց և ի դիւցազանց ունին կապեալ առ իւրեանս կենդանի. զի կենդանիք ի մարմնաւորաց երկու⁴³⁵ ևեթ կան, Ծնովք⁴³⁶ և Եղիա:

Այլ որպէս զԱղեքսանդրէ խաբէին դելք՝ թէ կենդանի կայցէ, որոց ըստ եգիպտական հնարողութեանն կապեալ արկեալ կախարդանօք զդելի շիշ, կարծեցուցանէին թէ Աղեքսանդրոս կենդանի իցէ և մահ խնդրիցէ. և զալուստն Քրիստոսի խայտառակեաց զխաբէութիւնն, և երարձ ի միջոյ զգայթակղութիւնն: Նոյնպէս և մոլորութիւնն դիւաց խաբեաց զդիւցապաշտս Հայոց, եթէ զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ դիւաց, որ

Վիշապը, որ մարմնավոր է, իր կերպարանքը չի կարող՝ փոխել-որովհետև եթե հնարավոր լիներ, որ մարմնավորները իրենց կերպարանքները փոխեին, նախ մարդը, որ նրանցից առավելն է, կփոխեր իր կերպարանքը ցանկացած բանին: Բայց ինչպես որ մարդը չի կարող կերպարանափոխվել ցանկացած բանին, այնպես էլ՝ վիշապը:

Եվ ինչ-որ գոյացական նհանգ չկա, այլ ինչ-որ տեղ բնակվող դե կա, որը երբեմն կերպարանավորվում է և երբեմն վնաս է տալիս: Ոչ էլ վիշապներ են կրում հանդերի բերքը. նրանք գրաստ էլ չունեն, որ բերքը կալերից մի այլ տեղ կրեն: Եվ իզուր է, որ կալերում մարդիկ ասում են՝²¹⁴ «Բռնի՛ր, բռնի՛ր» և ոչ թե՛ «Վերցրո՛ւ, վերցրո՛ւ»²¹⁵. քանի որ, անլեզու անասուն լինելու պատճառով, վիշապն ինքն էլ գրաստ է, և ինչպե՞ս ինքը ևս գրաստ լինելով ուրիշ գրաստ կթշի: Ակնհայտ է, որ վիշապը ուրիշ էռթյուն չունի, քան օձի: Եվ Գիրքը վիշապ է կոչում խոշորամարմին օձը կամ ծովածին որևէ գազան, ինչպես որ հաղթանդամ մարդուն հրակա է անվանում: Նույնպես և վիշապ է կոչում ցամաքային խոշոր օձը ու ծովային լեռնաձև գազանը, — նկատի ունեմ կետերը և դելֆինները, — ըստ այն խոսքի, թե՛ «Դու ջախջախեցիր վիշապների գլուխը ջրերի վրա և որպես կերակուր տվեցիր եթովպացի ժողովուրդներին»²¹⁶:

Տեսնո՞ւմ ես, որ Գիրքը ծովածին մեծամեծ ձկները վիշապ է կոչում: Իսկ որ ձկների մասին է ասում, հայտնի է այն խոսքերից, թե՛ «որպես կերակուր տվեցիր եթովպացի ազգերին», թեև այստեղ ուրիշները վիշապը իբրև սատանա ներկայացրին, ինչպես այն, որ Հոբն է գրել*¹: Եվ վիշապներն այլ բան չեն, քան ցամաքային մեծամեծ օձեր կամ ծովային հսկայական ձկներ, որոնց մասին ասում են, թե լեռնաձև ու մեծամեծ են. սրանց որսն ու կերակուրը մանր ձկներն են, ինչպես մեծամեծ օձերինն էլ՝ մանր-մունր ճիճուներ և անասուններ: Եվ վիշապները մարդկանց նման երբեք որս չեն արել ու չեն էլ անի, ոչ էլ մարդկանց նման տներ ունեն բնակվելու համար և թագավորազուններից ու դյուցազուններից ոչ մեկին իրենց մոտ կապած կենդանի չեն պահում՝ որովհետև մարմնավորներից միայն երկուսն են կենդանի մնում՝ Ծնովքն ու Ծղիան²¹⁷:

Բայց ինչպես որ դեներ Ալեքսանդրի վերաբերմամբ էին խաբեություն անում²¹⁸, թե կենդանի է, և իր մեջ, ըստ եզրիպտական հնարիմացության՝ կախարդանքներով դեռ կապելով ու գցելով շշի մեջ, կարծել էին տալիս, թե Ալեքսանդրը կենդանի է ու մահ է ուզում, և Քրիստոսի գալուստը խայտառակեց այն խաբեությունն ու մեջտեղից վերացրեց շար օրինակը, — այնպես էլ դեների մոլորությունը խաբեց հայոց կռապաշտենքին, թե Արտավազդ անունով մեկը բանտարկված է դեների կողմից, որը

ցայժմ կենդանի կայ, և նա ելանելոց է և ունեւոց զաշխարս, և ի օնոտի յոյս կապեալ կան անհաւատք. որպէս և Հրեայք՝ որ ի զուր ակնկալութիւն կապեալ կան, եթէ Դասիթ գալոց է՝ շինել զԾրուաղէմ և ժողովել զՀրեայս, և անդ թագաւորել նմա նոցա:

Եւ այնպէս ջանայ սատանայ՝ զի զամենայն ոք ի բարւոք ակնկալութենէ վրիպեցուցէ, և ի սնոտի յոյս կապիցէ: Մեծացուցանէ յաշս մարդկան զվիշապս, զի յորժամ ահագինք երևեսցին ոմանց՝ առնուցուն զնոսա ի պաշտօն: Կարծեցուցանէ թէ և նհանգք ինչ իցեն գետոց, և շահապետք վայրաց. և յետ կարծեցուցանելոյ՝ ինքն կերպարանի կամ ի վիշապի կերպարանս կամ ի նհանգի⁴³⁷ իմն և շահապետի, զի այնու ըզմարդն յիրմէ արարչէն թիրեացէ: Զի եթէ էր ինչ նհանգն անձնաւոր, ոչ երբեմն ի կնոջ կերպարանս երևէր, և երբեմն փոկ լինէր և լուղորդաց⁴³⁸ ընդ ոտս անկեալ՝ հեղձուցանէր. այլ կամ⁴³⁹ կինն կին կայր, կամ փոկն փոկ:

Նոյնպէս՝ և զոր շահապետ վայրաց կոչեն, ոչ մերթ մարդ երևէր և մերթ օձ, որով և զօձապաշտութիւնն հնարեցաւ յաշխարհ մուծանել: Նոյնպէս և վիշապն ոչ մի անգամ օձաձև երևէր, և միւս անգամ մարդկակերպ, որպէս յառաջագոյնն իսկ ասացաւ՝ թէ որ մարմնաւոր ինչ է, յայլ կերպարանս չկարէ փոխել:

Այլ թէ ի կալս ջորիք և ուղտք երևիցին՝ դիւաց կերպարանք են այն, և ոչ վիշապաց. և եթէ ի դաշտս երազազանք ձգիցին, և հեծեալք իբրև զմարդիկ զհետ երէոյ արշաւիցեն, կեղծիք դիւաց են և ոչ ճշմարտութիւն ինչ իրաց. և եթէ ի գետս ի կանաց ինչ ի կերպարանս երևիցին, սատանայի կերպարանք են: Քանզի նհանգ ինչ անձնաւոր չիք, և ոչ ի մարդ իբրև զդև մտանէ վիշապ, որպէս ոմանք ի շշելոյ դիւահաբին կարծեցին, քանզի մարմնաւորի ի մարմնաւոր չէ հնար մտանել: Եւս եթէ բառնայցի ի վեր այնպիսի վիշապն⁴⁴⁰, ոչ եթէ եզամբք ինչ անուանելովք՝ այլ ծածուկ զօրութեամբ իւրիք յԱստուծոյ հրամանէ, զի մի՛ շոգին մարդոց կամ անասնոյ մեղանշիցէ. որպէս որ բասիլիսկոսն կոչի ազգ ինչ օձից՝ հայելով միայն սատակէ զմարդ կամ զանասուն. ուստի յորժամ ի ջրհորս գտանիցի՝ ճրագ առեալ իջանեն ի ներքս ըմբռնել, զի հայեցեալ ընդ ճրագն՝ ոչ մեղանշիցէ մարդոյն օձն:

մինչև այժմ կենդանի է, նա էլ ելնելու և տիրելու է աշխարհը²¹⁹։ Եվ անհավատները դատարկ հույս են կապել, ինչպես հրեաները, որ զուր ակընկալություն ունեն, թե Դավիթը գալու է, որ շինի Երուսաղեմը, այնտեղ հավաքի իրենց ու թագավորի իրենց վրա։

Եվ սատանան ջանում է այնպես, որ յուրաքանչյուր մարդու շեղի բարի ակնկալությունից ու դատարկ հույսով կաշկանդի։ Մարդկանց աշքում մեծ է ցույց տալիս վիշապները, որպեսզի ոմանց երևալով ահռելի՝ պաշտվեն նրանց կողմից։ Կարծել է տալիս, թե գոյություն ունեն և՛ գետերի նհանգներ, և՛ դաշտերի շահապետներ²²⁰ ու, այդպես կարծել տալուց հետո, ինքը կերպարանավորվում է կա՛մ վիշապի, կա՛մ ինչ-որ նհանգի և շահապետի կերպարանքով, որպեսզի դրանով մարդուն իր արարչից խոտորի։ Բայց եթե նհանգը գոյակ լիներ, երբեմն կնոջ կերպարանքով չէր երևա, երբեմն էլ փոկ չէր դառնա ու չէր փաթաթվի լողորդների ոտքերը՝ խեղդելով (նրանց), այլ՝ կա՛մ կինը կին կմնար, կա՛մ փուկը՝ փուկ։

Նույնպես և նա, որը դաշտերի շահապետ են կոչում, մերթ որպես մարդ չէր երևա, մերթ՝ որպես օձ, որով և հնարվեց օձապաշտությունը աշխարհ մտցնել։ Այսպես էլ վիշապը մի անգամ օձածև չէր երևա, մի այլ անգամ՝ մարդակերպ։ Ինչպես նախօրոք էլ ասվեց, ինչ որ մարմնավոր բան է, ուրիշ կերպարանքի չի կարող փոխվել։

Բայց եթե կալերում ջորիներ և ուղտեր երևան, դրանք դեերի կերպարանքներ են, ոչ թե վիշապների։ Եվ եթե դաշտերում ցանցաթակարդներ լարվեն²²¹, ու որսի կենդանու ետևից մարդկանց նման հծյալներ արշավեն, (դրանք) դեերի կեղծիքներ են և ոչ թե ճշմարիտ իրողություններ։ Իսկ եթե գետերում կանանց կերպարանքով երևան, (դրանք) սատանայի կերպարանքներ են։ Ինչ-որ գոյավոր նհանգ չկա, և վիշապն էլ դեի նման չի կարող մտնել մարդու մեջ, ինչպես որ կարծեցին ոմանք՝ դիվահարի շշելուց (ելնելով)։ որովհետև անհնար է, որ մարմնավորը մտնի մարմնավորի մեջ։ Եվ եթե (այնպիսի վիշապը) մեջտեղից վերցվի²²², (ապա դա կլինի) ոչ թե եզ²²³ կոշվածներով, այլ աստծու հրամանից (բխող) գաղտնի գորությունը, որ նրա շունչը մարդու կամ անասունի չվնասի, ինչպես որ օձերի՝ բասիլիսկոս²²⁴ կոշվող տեսակն է սոսկ նայելով սպանում մարդուն կամ անասունը. ուստի երբ շրճորներում լինում է, բռնելու նպատակով (մարդիկ) իշնում են ներս՝ ճրագ վերցրած, որպեսզի նայելով ճրագին՝ օձը մարդուն վնաս չպատճառի։

Այլ մեք ըստ Գրոց սրբոց զհրեշտակս արբանեակս գիտեմք յօգնականութիւն մարդկան, ազգաց և թագաւորութեանց. ըստ այնմ զոր ասէն՝ թէ կացոյց սահմանս ազգաց ըստ թուոյ հրեշտակացն Աստուծոյ: Եւ դարձեալ այնու զոր ասէ յԱւետարանի, թէ մի՛ արհամարհէք զմի ի փոքրկանց, զի հրեշտակք նոցա հանապազ տեսանեն զերեսս հօր իմոյ՝ որ յերկինս, այսպէս իմն երեւի՝ թէ իւրաքանչիւր մարդոյ հրեշտակ առանձինն պահապան կայցէ, թէպէտ և այլք զաղօթից կարծեցին ասացեալ ի Տեառնէն, որպէս թէ աղօթք նոցա՝ որ հանապազ մտանեն առաջի Աստուծոյ՝ կոչին հրեշտակք: Այլ և առաքեալն⁴⁴¹ ասէ. ո՞չ ամենեքեան հոգիք հարկաւորք են առաքելացուք ի սպասաւորութիւն վասն այնոցիկ, որք⁴⁴² ժառանգելոց⁴⁴³ են զփրկութիւն. որ ի հարկի նմա կան, և փրկութեան սատարք մեզ լինին:

ԻԷ

Այլ թէ սատանայ է, ասեն, զրգոյիշ չարեաց, յայլս արարածոցն ընդէ՞ր մաղթէ զերկրպագութիւն հեթանոսութեան, և ոչ յինքն միայն կորզիցէ:

Զի բամբասեալ ի շարութենէ սատանայ, այն ամենեցուն յայտնի է: Արդ եթէ իւր միայն խնդրէր զպաշտօնն, վաղվազակի խրտուցանէր զպաշտօնեայսն իւր, այնու զի շար և շարչարիչ կարծիցի նոցա. այլ յօժարեցոյց զկէսսն՝ լուսաւորաց երկիր պագանել, և զայլս՝ օդոյ և հրոյ, երկրի և ջրոյ և հասակաց և փայտից և քարանց, մինչև օձից և զազանաց և ճճեաց անգամ. զի միայն զնախանձն՝ զոր ի մտի եղեալ էր գոռալոյ ընդ մարդոյն՝ կատարեսցէ: Եւ արդ մի՛ ինչ վերտեսցին⁴⁴⁴, որ արարածոց երկիր պագանեն՝ թէ զսատանայի զկամս ոչ առնիցեն. զի արարածոց պաշտօն մատուցանելոյ վարդապետ այլ որ չէր, բայց միայն սատանայ:

Եւ արդ զիարդ կարիցեն նզովել զսատանայ, որք զկամս նորա կատարեն. զի եթէ որք զճշմարիտն Աստուած պաշտեն, և վարուք ինչ զեղծիցին, բամբասին յաստուածական բարբառոյն՝ եթէ⁴⁴⁵ խոստանան գիտել զԱստուած, և գործովք իրեանց ուրացեալ են ի նմանէ, ո՞րչափ ևս

Սակայն մենք, ըստ Սուրբ գրքի՝ գիտենք, որ հրեշտակները սպասավորներ են՝ մարդկանց, ժողովուրդներին, թագավորություններին օգնելու համար, համաձայն այն խոսքի, որ ասում է, թե՝ «Ժողովուրդներին սահմաններ դրեց՝ ըստ աստծու հրեշտակների թվի»²²⁵։ Եվ դարձյալ, ըստ այն խոսքի, որ ասված է Ավետարանում, թե՝ «Մի՛ արհամարհեք այս փոքրիկներից ոչ մեկին, որովհետև նրանց հրեշտակները շարունակ տեսնում են երկնքում գտնվող իմ հոր երեսը»^{*1}, այնպես է դուրս գալիս, որ յուրաքանչյուր մարդու համար առանձին պահապան հրեշտակ կա. թեև ուրիշները կարծում են, որ դա տիրոջ կողմից ասված է աղոթքների վերաբերյալ, որպես թե նրանց աղոթքները, որոնք միշտ ուղղում են առտօժուն, հրեշտակներ են կոչվում։ Նաև առաքյալն է ասում՝ «Զէ՛ որ բոլոր հոգիները սպասավորներ են և ուղարկվում են ծառայելու նրանց համար, որոնք ծառանգելու են փրկությունը»^{*2}։ Նրանք աստծու ծառայության մեջ են և նպաստում են մեր փրկությանը։

ԻԷ

«Սակայն,— ասում են,— եթե սատանան է չարիքներ հրահրողը, (այսպե՛ս) հեթանոսական երկրպագությունը նա ինչո՞ւ է կամենում ուրիշ արարածների և չի կորզում միայն իր համար»²²⁶։

Որովհետև հանրահայտ է, որ սատանան վարկաբեկված է շարության պատճառով, ուստի եթե այդ պաշտամունքը միայն իր համար ուզեր, իրեն պաշտողներին անմիջապես կխրտնեցներ՝ նրանց կողմից էլ չար ու չարչարիչ կարծվելով։ Հետևաբար մի մասին համոզեց երկրպագել լուսատուներին, ուրիշներին՝ օգին, կրակին, հողին, ջրին ու կանգուն առարկաներին²²⁷ փայտերին, քարերին, և մինչև անգամ օձերին, գազաններին ու ճիճուներին, միայն թե իրագործեր մարդու նկատմամբ գոռոզանալու իր նախանձը, որ մտքում դրած ուներ։ Եվ արդ՝ ովքեր արարածներին երկրպագում են, թող չհոխորտան, թե սատանայի կամքը չեն կատարում, որովհետև արարածներին պաշտամունք մատուցելու խրատատուն ուրիշ մեկը չէր, այլ՝ միայն սատանան։

Եվ այսպիսով՝ սատանային ինչպե՞ս կարող են նվզվել նրանք, ովքեր նրա կամքն են կատարում. որովհետև եթե նրանք, ովքեր պաշտում են ճշմարիտ աստծուն, բայց, վարքով ապօրինություն անելով, դատապարտվում են աստվածային այն խոսքով, թե՝ «ես սատանում են ճանաչել աստծուն, սակայն իրենց գործերով ուրացել են նրան»^{*3}, որքա՛ն առավել

առաւել նոքա առանց պատասխանատուութեան⁴⁴⁶ են, որոց առեալ ըզ-պաշտօն ճշմարտին՝ անշնչոց և անմռնչից⁴⁴⁷ արարածոցն մատուցանեն:

ԻԸ

Բայց թէպէտ և պէսպէս զինուր վառեցաւ թշնամին ճշմարտու-թեան⁴⁴⁸, Յունաց իմաստնոցն կարծեցուցանելով⁴⁴⁹ թէ նիւթ ինչ միշտ առնթերակաց կայր Աստուծոյ՝ ուստի զարարածսն արար: Եւ քանզի նիւթոյ անուն ի նոցա լեզու ի մրուր*) մերձ է, վասն այնորիկ զշարեաց սկիզբն անտի⁴⁵⁰ կարծեցին:

Եւ Պարսից քէշին գտիչք առ ի տարակուսելոյ՝ թէ ուստի՝ շարիքն լինիցին, ընդ նոյն արահետս վրիպեալք ի ճշմարտութենէն՝ զնոյն բա-ջաղանս այլովք պատմութեամբք կարկատեցին, որպէս թէ ի միոջէ ի հօրէ երկու որդիք ծնան. մին բարի՝ և բարեաց⁴⁵¹ արարիչ, և մին չար՝ և չարեաց գործօն: Ի նոյն խարափ անկեալ և աղանդոցն, զոր թշնամին իբրև զորոմն ի մէջ ցորենոյ սերմանեաց, զի կէսքն երիս արմատս դնէին, բարւոյ և արդարոյ և չարի. և այլք երկուս բարւոյ և չարի. և ոմանք եւթն:

Եւ արդ եկեղեցւոյ⁴⁵² Աստուծոյ գործ այն է, զարտաքինսն իրօք ճշմարտութեան առանց Գրոց յանդիմանել, և զկարծեալսն ներքինս և ոչ ճշմարտեալս՝ Գրով սրբովք յանդիմանել:

Զհիւղայն կարծիս, որովք Յոյնքն մոլորեցան, բաւական համարես-ցուք առաջնոց բանիցն յանդիմանութեամբ վճարել. և ընդ Պարսից քէ-շին գտողս⁴⁵³, ապաւինեալ ի շնորհս Աստուծոյ, մատիցուք ի պալքար:

* Սնդ Բիւթ— Եւս՝ մրուր:

պատասխան շունեն տալու նրանք, որոնք, ճշմարիտ պաշտամունքը վերցրած, անշունչ ու անմուռն շարարածներին են մատուցում:

ԽԸ

Բայց, իրոք, ճշմարտության թշնամին տեսակ-տեսակ զենքերով զինվեց՝ հունական իմաստուններին կարծել տալով, թե աստծուն առ-ընթեր միշտ ինչ-որ նյութ կար, որից արարածներն ստեղծեց: Եվ որովհետև նյութի անունը նրանց լեզվով մոտ է մրուրի (անվանը)²²⁸, այդ պատճառով էլ կարծեցին, թե շարիքների սկիզբը այն մրուրից է:

Պարսից կրոնը հնարողներն էլ, տարակուսելով, թե որտեղից են լինում շարիքները, նույն ուղիներով շեղվելով ճշմարտությունից, նույն ցնդաբանությունները ուրիշ զրույցներով կցմցեցին՝ իբր թե մի հորից երկու որդիներ ծնվեցին. մեկը բարի ու բարիների արարիչ, իսկ մյուսը՝ չար ու չար բաների ստեղծիչ: Նույն խորխորատի²²⁹ մեջ ընկան նաև այն աղանդները, որոնք թշնամին սերմանեց՝ ինչպես որոմը ցորենի մեջ, քանի որ մի մասը երեք նախասկիզբ²³⁰ էր ենթադրում՝ բարու, արդարի ու չարի, ուրիշները՝ երկու բարու և չարի, իսկ ոմանք՝ յոթ:

Արդ՝ աստծու եկեղեցու գործն է՝ արտաքիններին²³¹ դատապարտել ճշմարիտ իրողություններով, առանց Գրքի, իսկ կարծեցյալ և ոչ արդարացի ներքիններին²³² Սուրբ գրքով:

Հյուլեին վերաբերող կարծիքը, որով հույները մոլորվեցին, բավական համարենք նախնիների խոսքերի քննադատությամբ հերքել. և պարսից կրոնը հնարողների հետ պալքարի մեջ մտնենք՝ ապավինելով աստծու շնորհներին:

Գ Ի Բ Զ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ՝

ԵՂԾ ՔԷՇԻՆ ՊԱՐՍԻՑՁ

Ա

Մինչ չև բնաւ էր ինչ, ասեն, ոչ երկինք և ոչ երկիր և ոչ այլ ինչ արարածք՝ որ յերկինս կամ յերկրի, Զրուան ոմն անուն էր, որ թարգմանի բախտ կամ փառք: Զհազար ամ յաշտ արար՝ զի թերևս որդի մի լինիցի նմա, որում անուն Որմիզդ³, որ զերկինս և զերկիր և զամենայն որ ի նոսա՝ առնիցէ. և յետ հազար ամի յաշտ առնելոյ՝ սկսաւ ւծել ըզմտաւ, ասէ. օգո՛ւտ ինչ իցէ յաշտս զոր առնեմ, և լինիցի՞ ինձ որդի Որմիզդ, եթէ ի զուր ինչ ջանայցեմ: Եւ մինչ դեռ նա զայս խորհէր, Որմիզդ և Արհմն յղեցան յարգանդի մօր իրեանց. Որմիզդն⁴ ի յաշտն առնելոյ, և Արհմն ի յերկուանալոյ անտի⁵: Ապա իմացեալ Զրուանայ, ասէ. երկու որդիք են յորովայնի անդ, որ ոք ի նոցանէ վաղ առ իս հասցէ՝ զնա թագաւոր արարից. և ծանուցեալ Որմիզդի⁶ զխորհուրդս հօրն՝ յայտնեաց Արհմենին. ասէ, Զրուան հայր մեր խորհեցաւ թէ ոք ի մէնջ վաղ առ նա երթիցէ, զնա թագաւորեցուցէ: Եւ զայն լուալ Արհմենին՝ ծակեաց զորովայնն, և ել հկաց առաջի հօրն: Եւ տեսեալ զնա Զրուանայ⁷, ոչ գիտաց եթէ ո՛ր ոք իցէ. և հարցանէր՝ եթէ ո՞վ ես դու: Եւ նա ասէ. ես եմ որդին քո: Ասէ ցնա Զրուան. իմ որդին անուշահոտ և լուսաւոր է, և դու խաւարին և ժանդահոտ ես: Եւ մինչ դեռ նոքա զայս ընդ միմեանս խօսէին, ծնեալ Որմիզդի⁸ ի ժամու իւրում լուսաւոր և անուշահոտ, եկն եկաց առաջի Զրուանայ: Եւ տեսեալ զնա Զրուանայ, գիտաց՝ եթէ Որմիզդ⁹ որդի նորա է, վասն որոյ զյաշտն առնէր. և առեալ զբարսմունսն՝ զոր ի ձեռքին իւրում ունէր, որովք զյաշտն առնէր, ետ ցՈրմիզդ և¹⁰ ասէ. ցայժմ ես վասն քո յաշտ առնէի, յայսմհետէ դու վասն իմ առնիցեա: Եւ ի տալ Զրուանայ¹¹ զբարսմունսն ցՈրմիզդ¹² և օրհնել զնա, մատուցեալ Արհմենի առաջի Զրուանայ՝ ասէ ցնա. ո՛չ այնպէս¹³ ուխտեցեր՝ թէ ո ոք յերկուց որդոցն իմոց յառաջ առ իս հասցէ, զնա թագաւոր արարից: Եւ Զրուանն առ ի շրիւլոյ զուխտն՝ ասէ ցԱրհմնն. այ՛ սուտ և

ՊԱՐՍԻՅ ԿՐՈՆԻ ՀԵՐՔՈՒՄԸ

Ա

Քանի դեռ բնավ ոչինչ գոյություն չունենք,— ասում են,— ո՛չ երկինքը, ո՛չ երկիրը, ո՛չ էլ մյուս արարածները, երկնքում կամ երկրի վրա են, կար մեկը՝ անունով Զրվան²⁸³, որը թարգմանվում է բախտ կամ փառք: Հազար տարի զոհ արեց նա, որպեսզի, թերևս, իրեն մի որդի լինի՝ Որմիզդ²⁸⁴ անունով, որը ստեղծի երկինքը, երկիրը ու այն ամենը, ինչ որ նրանց մեջ է: Եվ հազար տարի զոհ անելուց հետո սկսեց մտածել՝ ասելով. «Որե՛կ օգուտ կա՞, որ այս զոհն անում եմ, կունենա՞մ Որմիզդ որդի, թե իզուր եմ ջանում»: Եվ մինչ նա այսպես մտածում էր, Որմիզդն, ու Արհմնը²⁸⁵ սաղմնավորվեցին իրենց մոր արգանդում²⁸⁶, Որմիզդը՝ այն զոհ մատուցելուց, իսկ Արհմնը՝ երկմտելուց: Ապա Զրվանն իմանալով ասում է՝ «Երկու որդիներ կան որովայնում. նրանցից ով որ շուտ հասնի ինձ մոտ, նրան թագավոր կդարձնեմ»: Եվ Որմիզդը, իմանալով հոր մտադրությունը, հայտնեց Արհմնին՝ ասելով. «Մեր հայր Զրվանը մտածեց, թե մեզանից ով շուտ գնա իր մոտ, նրան թագավոր կդարձնի»: Արհմնը, այդ լսելով, ծակեց որովայնը և ելավ-կանգնեց հոր առաջ: Նրան տեսնելով՝ Զրվանը չիմացավ, թե ո՛վ է, ուստի հարցրեց՝ «Ո՞վ ես դու»: Իսկ նա պատասխանեց՝ «Ես քո որդին եմ»: Զրվանը նրան ասաց՝ «Իմ որդին անուշահոտ ու լուսավոր է, իսկ դու խավար ու դարձահոտ ես»²⁸⁷: Մինչ նրանք միմյանց հետ այսպես խոսում էին, իր ժամին Որմիզդը ծնվեց լուսավոր ու անուշահոտ, եկավ-կանգնեց Զրվանի առաջ: Եվ Զրվանը, տեսնելով նրան, իմացավ, թե իր որդի Որմիզդն է, որի համար զոհ էր անում: Եվ վերցնելով բարսմունքը²⁸⁸, որ բռնում էր իր ձեռքում ու նրանով զոհ անում, տվեց Որմիզդին և ասաց՝ «Մինչ այժմ ես էի քեզ համար զոհ անում, այսուհետև դու պիտի անես ինչ համար»: Եվ երբ Զրվանը բարսմունքը տվեց Որմիզդին ու օրհնեց նրան, Արհմնը մոտեցավ Զրվանին ու նրան ասաց՝ «Այնպես շուխտեցի՞ր, թե քո երկու որդիներից ով որ շուտ հասնի քեզ մոտ, նրան թագավոր կդարձնես»: Իսկ Զրվանը պայմանը չդրժելու համար Արհմնին ասաց՝ «Ա՛յ խաբեբա ու չարագործ,

շարագործ, տուեալ լիցի քեզ թագաւորութիւնն ինն հազար ամի, և բզ-
Ռոմիզդ¹⁴ ի վերայ քո արքայ կացուցեալ. և յետ ինն հազար ամի Ռո-
միզդ¹⁵ թագաւորեսցէ, և զինչ կամիցի առնել՝ արասցէ: Յայնժամ սկսան
Ռոմիզդ¹⁶ և Արհմեն առնել արարածս. և ամենայն ինչ՝ զոր Ռոմիզդն¹⁷
առնէր՝ բարի էր և ուղիղ, և զոր ինչ Արհմեն գործէր՝ չար էր և թիւր:

Բ

Այսպիսի անհաւատ և դանդաշանաց բանից տիմարաց մտաց կար-
կատելոց՝ չէր պարտ ամենեկին բնաւ¹⁸ առնել պատասխանի. զի բաւա-
կան էր իւրեանց իսկ անմտութիւնն յանդիմանել զնոսա անդստին ի նո-
ցին բանից՝ որ ընդ միմեանս կոռին, և միմեանց հակառակ են¹⁹: Բայց
քանզի այսու իմն մեծարոյ երեկն առաջնորդք քէշին իւրեանց հնազան-
դեցելոցն, և խեղդ ընդ անձն արկեալ՝ ձգեն զնոսա ի խորխորատ, հարկ
է տալ պատասխանի, ի ցուցանել՝ թէ ոչ ինչ աւելի քան զոր Մանի, զոր
ինքեանք²⁰ մորթեցին, ասեն:

Զի նա երկու արմատս բարւոյ²¹ և չարի ասէ, և զայն ոչ յղութեամբ
և ծննդեամբ²², այլ ինքնակացս՝ միմեանց հակառակ: և նոքա զնոյն ա-
սեն՝ տենջանօք Զրուանայն յղութեամբ և ծննդեամբ: Եւ թէ նոյն քէշ է
երկոցունց²³, ընդէ՞ր ատիցեն մօզք զզանդիկս, եթէ ոչ զի վարուքն զատ
են ի միմեանց. թէպէտ և կերպարանօք և ոչ ճշմարտութեամբ: Այլ ի քէ-
շին մի են երկոքեան. նոքա երկարմատեանք, և սոքա նոյնպիսիք. նոքա
արեապաշտք, և սոքա ծառայք արեգական. նոքա ամենայն անշնչոց
շունչ կարծեն, և սոքա նոյն օրինակ զնոյն իմանան:

Բայց զի Մանի կամեցաւ վերագոյն քան զնոցայն կեղծօք վարո՞
ցուցանել՝ թէ ամենեկին իսկ ազատ ի կարեաց ցանկութեանց իցէ, և ոչ
քան զնոցայն միայն՝ այլ և քան զամենայն քէշից, ուստի յանդիմանել
յաղչկանց խաղտելոյ²⁴ մորթազերծ մահուամբ պակասեցաւ ի կենար:
Որով յայտ է՝ թէ վարուք ևեթ մեկնեալ են ի միմեանց. զի նոքա կեր
պարանոդք են, և սոքա զեղիւք, և յայտ յանդիման անձնադիւրք, այլ
կրօնիւք նոյնք և նոյնպիսիք:

Թող քեզ տրվի ինը հազար տարվա թագավորություն, Որմիզդին էլ քեզ վրա արքա նշանակած լինեմ, իսկ ինը հազար տարուց հետո Որմիզդը թագավորի և ինչ ցանկանա անել՝ անի»։ Այն ժամանակ Որմիզդն ու Արհմնը սկսեցին արարածներ ստեղծել։ Եվ այն ամենը, ինչ Որմիզդն էլ ստեղծում, բարի էր և ուղիղ, իսկ ինչ որ Արհմնն էր ստեղծում, չար էլի ու ծուռ։

Բ

Այսպիսի անհավատալի և տխմարների մտքով կցմցված ցնւսբանություններին բոլորովին էլ պետք չէր պատասխան տալ, որովհետև բավական էր նրանց անմտությունը ցուցադրել հենց իրենց այն ւսածներով, որոնք միմյանց հակամարտ են ու հակասական։ Բայց ուովհետև այս կերպ քեշի²³⁹ առաջնորդները մեծարված կերևալին իրենց ենթարկվողներին և խիստ նեղելով՝ խորխորատ կզցեին սրանց, (ուստի)՝ անհրաժեշտ է պատասխանել ու ցույց տալ, որ ոչինչ ավելի չեն ասում, քան Մանին²⁴⁰ (ասաց), որին իրենք մորթազերծ արեցին։ Ուովհետև նա (Մանին) երկու՝ բարու ու չարի նախասկիզբ է ընդունում և այն էլ ոչ թե հղիությամբ ու ծնունդով, այլ՝ ինքնակա և միմյանց հակառակ, նրանք էլ նույնն են ասում՝ Զրվանի տենչանքով, (բայց) հղիությամբ ու ծնունդով։ Եվ եթե երկուսն էլ նույն կրոնն ունեն, մոգերը զանախներին²⁴¹ ինչու են ասում, եթե ոչ նրա համար, որ վարքով են միմյանցից տարբեր, թեպետ ձևականորեն և ոչ իսկությամբ։ Սակայն կրոնով երկուսն էլ մեկ են, նրանք երկարամատյաններ են²⁴², սրանք՝ նույնպես։ Նրանք արևապաշտներ են, սրանք՝ արեգակի ծառաներ։ Նրանք կարծում են, թե բոլոր անշունչները շունչ ունեն, սրանք էլ նույն ձևով (նույնն) են հասկանում։

Բայց քանի որ Մանին կամեցավ նրանցից, — և ոչ միայն նրանցից, այլ և բոլոր աղանդները (դավանողներից), — բարձր վարք ցույց տալ կեղծավորությամբ, իբր թե միանգամայն զերծ է ցանկասիրական կրթերից, ուստի աղջիկներին ձեռնահարելու մեջ մեղադրվեց և մորթազերծմամբ մեռավ։ Այսպիսով պարզ է, որ (մանիքեականներն ու զրավանականները) միայն վարքով են միմյանցից տարբերվում։ Թեև նրանք²⁴³ կեղծող են, և սրանք՝ զեղի ու բացահայտորեն փափկասեր, սակայն կրոնով նույնն են։

Արդ՝ մեր թողեալ զնոսա, հարցցուք զսոսա: Զրուանն, զոր յառաջ րան զամենայն ինչ ասեն, կատարեալ ոք էր, թէ անկատար: Եթէ ասի- շեն՝ եթէ կատարեալ էր, լուսիցեն՝ եթէ կատարեալն յումմէ՝²⁵ կարօտա- նայր խնդրել որդի, որ գայցէ և զերկինս և զերկիր առնիցէ. զի եթէ կատարեալ էր, ինքն իսկ կարող էր առնել զերկինս և զերկիր: Ապա եթէ անկատար էր, յայտ է, թէ էր ոմն ի վեր քան զնա, որ զնորա թերակա- տարութիւնն լնու կարէր: Եւ եթէ էր ոք ի վեր քան զնա, նմա պարտ էր առնել՝ զերկինս և զերկիր և զամենայն որ ի նոսա՝ առ ի ցուցանելոյ զիր բարերարութիւնն²⁶ և զօրութիւն. և ոչ Զրուանայ որդի շնորհել, որ զերկինս և զերկիր և զամենայն որ ի նոսա՝ առնիցէ:

Այլ, ասեն, փառաց առնէր զյաշտն:

Հարցցուք. փառքն յումեքէ՞ յաջողեալ²⁷ էին նմա, թէ վասն զի մըշ- տընջենաւոր էր՝ փառաւոր էր: Եթէ յումեքէ պարգեւեալ էին նմա փառքն, հարկ է կարծել՝ թէ էր ոմն ի վեր քան զնա զօրագոյն և փառաւորագոյն, ուստի ի նա փառքն հասին: Ապա եթէ չէր ոք ի վեր քան զնա, ի զուր էր զյաշտն հազարամեան առնել. զի փառքն ոչ եթէ անձնաւոր ինչ են, այլ ի յաջողութենէ ուրուք անուանին փառք, որպէս ի շաջողութենէ ու- րուք անուանի թշուառութիւն. և երկոքին ի դիպաց արգասիք են, և ոչ անձանց հաստատութիւնք:

Եւ այլ ևս. զի եթէ արեգակն և լուսին չե ևս էին լեալ, որով ժամ- քըն և ատուրք և ամիսք և տարիք կարգին, հազար ամն ուստի՞ երևէր. զի չէին ի միջի լուսաւորքն, որք²⁸ զթիւ ատուրց և ամսոց և տարեաց կարգէին. այլ յայտ է՝ թէ անմտութեամբ լի են բաջաղանքն:

Դարձեալ թէ երկինք և երկիր և որ ի նոսայն՝ չէին, ո՞ւր առնէր ըզ- յաշտն կամ ի՞նչ: Յորժամ երկիր չէր և ոչ տունկք ինչ որ ի նմանէ, զբա- րըսմունսն ուստի՞ գտանէր ունել ի ձեռին. կամ բնաւ զի՞նչ իսկ յազէր, զի անասունք չե ևս էին արարեալ: Եւ որ քան զամենայն անմտագոյն է, զհազար ամ, ասեն, յաշտ արար. և յետ հազար ամին յերկուացաւ, ասէ՝ թէ լինիցի՞ ինձ որդի Որմիզդ²⁹, և եթէ չլինիցի, և իզուր ինչ վաստա- կիցիմ: Եւ այնու ցուցանէ՝ թէ տկար էր Զրուանն և կարօտ և առանց գի- տութեան. և պատճառք չարեացն նոյն է, և ոչ Արհմն³⁰, Զի եթէ նորա-

Այժմ մենք, թողնելով նրանց (մանիքեականներին), հարցնենք սրանց (մողերին)՝ Զրվանը, որին ամեն ինչից առաջ են համարում, կատարյալ՝ մեկն էր, թե՞ անկատար։ Եթե ասեն, որ կատարյալ էր, կլսեն, թե կատարյալը ումի՞ց կարիք կունենար խնդրելու որդի, որը գար և երկինքն ու երկիրը ստեղծեր. քանի որ եթե կատարյալ լիներ, հենց ինքը կարող էր ստեղծել երկինքն ու երկիրը։ Իսկ եթե անկատար էր, պարզ է, որ նրանից վեր կար մեկը, որը կարող էր նրա թերակատարությունը լրացնել։ Եվ եթե իրենից վեր մեկը կար, նա պիտի ստեղծեր երկինքն ու երկիրը և այն ամենը, ինչ որ նրանց մեջ են՝ իր բարերարությունն ու զորությունը ցույց տալու համար, և ոչ թե Զրվանին որդի շնորհեր, որը երկինքն ու երկիրը և նրանց մեջ եղող ամեն ինչ ստեղծեր։

«Բայց,— ասում են,— փառքի համար էր զոհ անում»։

Հարցնենք՝ փառքը մեկի կողմից էր շնորհված նրան, թե՞ (ինքը) մշտնջենական լինելու պատճառով էր փառավոր²⁴⁴։ Եթե փառքը մեկի յկողմից էր պարգևված նրան, պետք է կարծել, որ կար մեկը նրանից վեր՝ ավելի հզոր ու ավելի փառավոր, որից փառքը հասավ նրան։ Իսկ եթե նրանից վեր մեկը չկար, հազարամյա զոհ անելը իզուր էր. որովհետև փառքը գոյավոր բան չէ, այլ մեկի հաջողությունից է փառք կոչվում, ինչպես որ մեկի անհաջողությունից էլ թշվառությունն է անվանվում։ Երկուսն էլ դեպքերի արգասիք են և ոչ թե հաստատ գոյակներ։

Մի բան ևս։ Եթե դեռ ստեղծված չէին արեգակը և լուսինը, որոնցով ժամերն ու օրերը, ամիսներն ու տարիներն են որոշվում, հազար տարին որտեղի՞ց էր երևում։ Քանի որ մեջտեղում չկային լուսատուները, որոնք օրերի, ամիսների ու տարիների թիվը պիտի ցույց տային, ուրեմն պարզ է, որ անմտության մեջ լի են այն շաղակրատանքները։

Դարձյալ՝ եթե չկային երկինքը, երկիրը և ինչ որ նրանց մեջ է, որտե՞ղ կամ ինչո՞վ էր զոհ անում (Զրվանը)։ Երբ չկար երկիրը, ոչ էլ նրանից (բուսնող) տունկերը, բարսմունքը որտեղի՞ց էր գտնում՝ իր ձեռքում բռնելու. կամ թե ի՞նչ էր զոհում, քանի որ անասունները դեռ ըստեղծված չէին։ Եվ որը ամենից անմիտ բանն է, «Հազար տարի,— ասում են,— զոհ արեց. և հազար տարուց հետո հրկմտեց՝ ասելով. «Կլի-նի՞ ինձ Որմիզդ որդի. եթե չլինի, իզուր տեղը պիտի շարչարվեմ»։ Եվ դա ցույց է տալիս, որ Զրվանը տկար, կարիքավոր ու տգետ էր. շարիքների պատճառն էլ նույն ինքն է և ոչ թե Արհմնը։ Որովհետև եթե նա երկ-

չէր յերկուացեալ, որպէս ասեան, Արհմանն ոչ լինէր՝ զոր շարեացն արարիչ համբաւեն. այլ ինքն երկմտեաց, որ անհաւատն է և լի անկարգութեամբ:

Զի ոչ երբէք ի միողէ աղբերէ երկու բղխմունք ելանեն, մինն³¹ քաղցր և միւսն դառն. և ոչ ի միողէ ծառոյ երկու պտուղք՝ մին անոյշ և մին դաժան: Արդ, եթէ քաղցր գիտեն զԶրուանն, ոչ պարտին զդառն պտուղն զԱրհման³² ի նմանէ համարել. և եթէ դառն հաշուին, չէ պատճառ³³ զքաղցր պտուղն զՈրմիզդ³⁴ ի նմանէ դնել: Եւ ի դէպ ելանէ նոցա աստուածական բարձառն, որ ասէ. կամ արարէք զժառն քաղցր, և զպտուղ նորա քաղցր, և կամ արարէք զժառն դառն, և զպտուղ նորա դառն. զի ի ծառոյ անտի պտուղն իւր ճանաչի:

Եւ թէ³⁵ արարածք յիւրաքանչիւր յօրինուածս³⁶ կան, և երբէք զսահմանօքն եղեւօք նոցա ոչ անցանեն, ո՞րչափ ևս առաւել Զրուանն՝ եթէ մշտնջենաւոր ոք էր, և արարածս առնելոյ հնարս խնդրէր՝ եթէ անձամբ և թէ այլով և թէ որդովն՝ որպէս ասեան, պարտ էր կարգ ինչ ցուցանել և ոչ անկարգութիւն:

Զի ոչ երբէք տեսաք՝ թէ կովք էշս ծնան, և էշքս³⁷ եղինս, և ոչ գայլք մաքիս՝ և ոչ մաքիք աղուէսս³⁸, և ոչ առիւծք³⁹ ձիս, և ոչ ձիք օձս. բայց միայն մի ինչ ծնունդ է՝ զոր մարդիկ հնարեցան արտաքոյ կարգաց բնութեան, ծնուցանել ի ձիոց և յէշոց ջորիս. և նոյնք անսերմն և անծնունդ են. զի ոչ յԱստուծոյ կարգեցան՝ այլ ի մարդկանէ՝ հնարողութենէ: Արդ Զրուանն եթէ արջառ էր, զկարիճն զԱրհման⁴⁰ գիտ՞որ ծնանէր. և եթէ գայլ էր, զգառնն զՈրմիզդ⁴¹ հի՞մ ծնանէր. ո՞չ ապաքէն մարդկան մտաց բաշաղանք են:

Զի և Զրուանն իսկ մարդ լեալ է, այր մի քաջ առ Տիտանօքն. և որպէս սովոր են Յոյնք և Արիք և ամենայն ազգք հեթանոսաց՝ զքաջս առ դիւցաղունս ունել, հայեցեալ ընդ այն քէշակարկատին Պարսից՝ թէ որովհետեւ մարդիկ աշխարհիս զնա առ աստուածս ունին, ես զերկնից իսկ և զերկրի և զամենայն արարածոց արարչութիւնն ի նմանէ կարծեցուցիցի:

Եւ զի ճշմարիտ է բանս, յայտ անտի⁴² է՝ զի մարդկօրէն բարութք զբէշն կարկատէ, և յղութեամբ և ծննդեամբ զկրօնսն կցկցէ: Զի նախ երկուց արարչաց՝ զբարոյ⁴³ և զշարի ի միողէ հօրէ զծնունդսն համբաւէ. և ապա մայրենի և քուրական առականօք զարարած լուսաւորացն մուծանէ: Եւ զայն ոչ վասն այլ իրիք, այլ վասն մարմնասիրութեան և ա-

³¹ Ի մարդկան (էջ 89):

մտած շլիներ, ինչպես ասում են նրանք, չէր լինի Արհմենը, որին շարիք-ների արարիչ են հռչակում իրենք: Բայց ինքը երկմտեց²⁴⁵, որը անհա-վատալի և լիապես անկարգ բան է:

Քանի որ մեկ աղբյուրից երբեք երկու տեսակ ջուր չի բխում՝ մեկն անուշ, մյուսը՝ դառը, ոչ էլ մեկ ծառից երկու տեսակ պտուղներ (են լի-նում)՝ մեկը քաղցր, մյուսը՝ դառը, ուստի եթե Զրվանին ընդունում են քաղցր, չպետք է դառը պտուղը՝ Արհմենին, նրանից (ծնված) համարեն, իսկ եթե դառն են հաշվում, պատշաճ չէ²⁴⁶, որ քաղցր պտուղը՝ Որմիզ-աին, նրանից (սերված) կարծեն: Ծվ նրանց համար հարմար է գալիս աստվածային խոսքը, թե՛ «Կամ արե՛ք ծառը քաղցր ու նրա պտուղը՝ քաղցր և կամ արե՛ք ծառը դառը ու նրա պտուղը դառը, որովհետև ծա-ռից է իր պտուղը ճանաչվում»^{*1}:

Ծվ եթե արարածները մնում են յուրաքանչյուրն իրենց հորինված-քում ու երբեք դուրս չեն գալիս իրենց համար դրված սահմաններից, (ապա) առավել ևս Զրվանը, եթե որ մշտնջենավոր մեկն էր ու արարած-ների ստեղծելու հնարներ էր որոնում՝ թե՛ անձամբ, թե՛ որդու կամ մի ուրիշի միջոցով, ինչպես ասում են, պարտավոր էր կարգ ու կանոն ցույց տալ և ոչ թե անկարգություն:

Որովհետև երբեք շտեպանք, որ կովերը էշեր ծնեին, էշերը՝ եզներ, ոչ էլ գալյերը՝ մաքիներ, մաքիները՝ աղվեսներ, առյուծները՝ ձիեր, ձիե-րը՝ օձեր. սակայն մի ծնունդ կա միայն, որը մարդիկ բնության օրենք-ներից դուրս հնարեցին՝ ձիերից ու էշերից ջորիներ ծնեցնելու: Նրանք էլ անսերմ ու անծնունդ են, քանի որ ոչ թե աստծուց են ստեղծվել, այլ մարդկանց հնարամտությունից (են առաջ գալիս): Այսպիսով՝ եթե Զր-վանը տավար էր, կարիճ Արհմենին ինչպե՞ս էր ծնում, և եթե գալյ էր, դառ Որմիզդին ինչպե՞ս ծնեց, չէ՞ որ մարդկանց մտքի ցնդաբանություն-ներ են (դրանք):

Քանի որ Զրվանը ևս մարդ է եղել, մի քաջ տղամարդ՝ տիտանների օրոք, և հույները, արիները²⁴⁷ ու բոլոր հեթանոս ժողովուրդներն էլ սո-վոր են քաջերին դուցազուններ համարել, (ուստի) պարսից կրոնը կըց-մըցողը տեսնելով, որ իր երկրի մարդիկ (նույն ձևով) նրան (Զրվանին) աստված են համարում, (ասում է՝) «Ես պիտի կարծի տամ, որ երկնքի, երկրի ու բոլոր արարածների ստեղծումը նրանից է»:

Խոսքիս ճշմարիտ լինելը նրանից է երևում, որ (կցմցողը) ըստ մարդ-կային բարքերի է հարմարեցնում քեշը և հղիության ու ծննդյան (հի-մունքով) է կցմցում իր ուսմունքը²⁴⁸: Որովհետև նախ ազդարարում է, թե բարի և շար երկու արարիչները մեկ հոր ծնունդներ են, և ապա մեջ-տեղ է բերում այն, թե մոր ու քրոջ (հետ ունեցած) սեռական գործո-

խորժական ցանկութեանն⁴⁴։ Քանզի հայեցեալ յազգն արիական՝ թէ ի-
գասէր էր, ըստ նմին նորին մեղկ բարուցն նմա օրէնս կցկցեաց, զի
յորժամ զաստուածոցն իրեանց լափցեն՝ թէ յանարժան խառնակութիւնս
մտաբերեցին, և նոքա նոցին նմանեալք՝ զնոյն անառակութիւնս անխտիր
գործեցցեն։ յորմէ աստուածականն հեռի՝ որ ի վեր է։ Զի Աստուծոյ որ-
դի ունել՝ ոչ ամուսնութեամբ վայելէ, այլ մշտնջենաւորութեամբ, որպէս
մտաց զբան, և աղբեր զգետ, և հրոյ զջերմութիւն, և արեգական զու-
սաւորութիւն։ Եւ ոչ որպէս նոքայն ժտին՝ թէ կարօտեալ էր՝ զի որդի մի
լինիցի նմա, որում անուն իցէ Որմիզդ⁴⁵։

Ո՛վ մորոսութիւն. չև ուրեք որդի ի միջի, և նա շղացելոյն և շծնելոյն
անուն դնէր։ Ամենայն ծննդոց⁴⁶ յետ ծննդեանն⁴⁷ դնին անուանք⁴⁸, և
նա զիա՞րդ յառաջ քան զծնանելն դնէր նմա անուն Որմիզդ⁴⁹, բայց թէ
հաւատայր՝ թէ և արդարև լինէր նմա որդի. և եթէ հաւատայր՝ ընդէ՞ր
ևրկմտեաց, և եղև երկմտութեամբն պատճառ ծննդեանն⁵⁰ Արհմենի, ուս-
տի շարիքն յաշխարհ մտին։ Եւ այն են զարմանք՝ զի մինն ի հազարա-
մեայ յաշտն առնելոյ հազիւ լինէր, և միւսն յառժամայն յերկմտութենէ
անտի⁵¹։

Դարձեալ որ զայն գիտաց՝ եթէ երկու որդիք են յորովայնի
անդ, զայն ընդէ՞ր ոչ ծանեալ՝ թէ մինն⁵² բարի* և միւսն չար։
Եւ⁵³ թէ⁵⁴ գիտաց և ոչ եղծ զչարն, ինքն է պատճառ չարին. առաջ
եթէ զայն չգիտաց, զիա՞րդ իցէ հաւատալի՝ եթէ զմիւսն ծանեալ, և եթէ
յայնժամ ոչ իմացալ, յորժամ խաւարին⁵⁵ և ծանդահոտ ետես զնա՝ և
յա՞նժամ արդեւք⁵⁶ ոչ գիտաց։ Ալ և գիտաց և ետես և արար զխաւա-
րինն թագաւոր. ինքն⁵⁷ է պատճառ չարեացն՝ այնու զի ոչ եղծ զչարն,
այլ և թագաւորութիւնն** ևս ետ նմա ինն հազար ամի։ Եւ ո՞ւմ թագա-
ւորեցոյց զնա⁵⁸, եթէ ոչ բարիոք արարածոցն եղելոցն յՈրմզդայ⁵⁹ առ
ի շարշարելոյ զնոսա՝ խառնելով ի նոսա զիւր չար արարածս։

Ալ և զՈրմիզդ, ասեն, թագաւորեցոյց ի վերայ նորա։

Եթէ թագաւոր նորա իցէ Որմիզդն⁶⁰, զիա՞րդ զբարիոք արարածսն
իւր տայցէ շարշարել։ Եթէ հայրն յորդոյն արարածս ոչ խնայեաց՝ այնու
զի ի ձեռս չարին մատնեաց, որդին զիւրսն զիա՞րդ ոչ զընդայցէ։ Առ
տկարութեան ինչ, թէ առ շարակամութեան։ Եթէ առ տկարութեան չգե-
մեղիցէ, ապա ոչ այժմ թագաւորել է նմա, և ոչ ի վախճանի՝ որպէս ա-

* քարի է (էջ 80)։

** թագաւորութիւն (էջ 80)։

դուքյուններով են ստեղծվել լուսատուները: Եվ դա՛ ոչ թե ուրիշ բանի, այլ մարմնասիրության ու ցանկասիրության պատճառով: Որովհետև տեսնելով, որ արիական ցեղը իգասեր էր, նրա նույն մեղկ բարքին համապատասխան նրա համար կրոն կցմցեց, որպեսզի իրենց աստվածների մասին լսելով, թե անվայել խառնակեցությունների են հետամուտ եղել, իրենք էլ, նրանց նմանվելով, նույն անառակություններն անեն անխտիր, իսկ դրանից հեռու է և վեր է մնում աստվածայինը: Որովհետև աստծուն պատշաճ է որդի ունենալ ոչ թե ամուսնությամբ, այլ հավիտենականությանամբ, ինչպես որ մտքին (հատուկ է առաջ բերել) խոսքը, աղբյուրին՝ գետը, կրակին՝ տաքությունը, արեգակին՝ լուսավորությունը, ուստի այնպես չէ, ինչպես նրանք են հանդգնում ասել, թե փափագում էր, որ մի որդի ծնվեր իրեն, որի անունը Որմիզդ լիներ:

Օ՜ հիմարություն. դեռ մեջտեղը որդի չկար, և նա չսաղմնավորվածին ու չծնվածին անուն էր դնում: Բոլոր ծնունդներին անուններ են դրվում ծնվելուց հետո, իսկ նա (Զրվանը) ծնվելուց առաջ ինչպե՞ս էր նրան Որմիզդ անունը դնում: Բայց (գուցե ասեն,) թե հավատում էր, որ իսկապես իրեն որդի է ծնվելու: Իսկ եթե հավատում էր, ինչո՞ւ երկմտեց և իր երկմտանքով պատճառ դարձավ Արհմնի ծննդյան, որով չարիքներն աշխարհ մտան: Եվ դարմանալին այն է, որ մեկը հազարամյա զոհաբերությամբ հաղիվ ծնվեց, իսկ մյուսը հենց նոր երկմտելուց (ծնվեց):

Դարձյալ՝ նա, որ իմացավ, թե որովայնում երկու որդիներ կան, ինչո՞ւ այն էլ չիմացավ, որ մեկը բարի է, իսկ մյուսը՝ չար: Եվ եթե իմացավ, բայց չոչնչացրեց չարին, (ուրեմն) ինքն է չարի պատճառը: Իսկ եթե այն չիմացավ, ինչպե՞ս կարելի է հավատալ, թե մյուսին ճանաչեց: Եվ եթե այն ժամանակ չիմացավ, (իսկ հետո,) երբ տեսավ՝ նրան խավարին ու զարշահոտ, արդյոք այն ժամանակ է՞լ չիմացավ: Սակայն և՛ իմացավ, և՛ տեսավ, և՛ թագավոր դարձրեց խավարայինին. (ուստի) ինքն է չարիքների պատճառը, որովհետև չոչնչացրեց չարին և դեռ թագավորություն էլ տվեց նրան ինը հազար տարով: Եվ ո՞ւմ վրա թագավորեցրեց նրան (Արհմնին), եթե ոչ Որմիզդի կողմից ստեղծված բարի արարածների վրա, որպեսզի նրանց չարչարի՝ խառնելով նրանց հետ իր չար արարածներին:

«Սակայն,— ասում են,— Որմիզդին էլ թագավորեցրեց նրա վրա»: Եթե Որմիզդը նրա թագավորը լիներ, ինչպե՞ս թույլ կտար, որ նա (Արհմնը) իր բարի արարածներին չարչարեր: Եթե հայրը որդու արարածներին չխնայեց՝ չարի ձեռքը տալով (նրանց), որդին իր արարածների նկատմամբ ինչո՞ւ չպիտի հոգ տանի. անկարողության, թե՛ չարակամության պատճառով: Եթե անկարողության պատճառով վտանգից ազատ չի պահում²⁴⁹, ապա նա ո՛չ այժմ է թագավորում, ո՛չ էլ հետո, ինչպես

սենն՝ յաղթել կարէ: Իսկ եթէ առ շարակամութեան իցէ, գտանի զի ոչ միայն հայրն՝ որ թագաւորեցոյց զշարն՝ է պարտ շարեաց, այլ և որդին՝ որ կամակից եղև հօրն և համարձակիչ շարին:

Դարձեալ զի զթագաւորութիւնն որդոցն ետ, միում զինն հազարամեան, և միւսումն զանսպառականն, ինքն յորո՞ւմ կարգի կայցէ: Զի մինչ շէրն ինչ՝ շէր իմիք թագաւոր, քանզի և ոչ արարիչ իրիք էր. և յորժամ որդիքն եղեն, նոքա եղեն արարիչք՝ ոմն բարեաց և ոմն չարեաց, և նոքին թագաւորք՝ ոմն ժամանակեան և ոմն յաւիտենական. և մնաց Զրուանն դատարկ յարարչութենէ և ի թագաւորութենէ. զի արարիչ չէ, քանզի շէր իւր արարեալ . և թագաւոր չեղև, քանզի ո՞յր արարածոց լինէր թագաւոր: Եւ յայտ է՝ թէ ոչ էր երբէք Զրուանն, և ոչ է: Զի որ է ոք, կամ կամ արարիչէ արարած: Արդ սա քանզի ոչ արարիչ է և⁶¹ ոչ արարած, ոչ երբէք նա Աստուած, և ոչ է և ոչ լինի:

Դ

Այլ իբրև Զրուանն⁶², ասեն, զայն ի մտի խորհեցաւ՝ թէ ոք⁶³ յորդոցն իմոց վաղ առ իս հասցէ՝ զնա թագաւոր արարից, գիտաց Որմիւզ⁶⁴ և զխորհուրդն յայտնեաց Արամենին:

Թէ զհօրն խորհուրդ⁶⁵ ծանեաւ Որմիւզ⁶⁶, զեղբօրն շարաճճոյ զխորհուրդ ընդէ՞ր ոչ գիտաց՝ թէ ծակէ զորովայնն և ելանէ, և յառաջ⁶⁷ երթայ առնուլ զթագաւորութիւնն, որ լինելոց էր առ եղեռանէ նմա և արարածոցն իւրոց, զի նախ յառաջնումն իսկ յետս հարեալ վատթարիցէ ըզնա, և ապա զինն հազար ամն զեղջ և ապաշաւ լինիցի առ ի գար հայելոյ իւր յուղիղ յարարածսն, զոր աղաւաղեալ կամակորիցէ: Եւ կամ Զրուանն, որ զերկուց որդւոց⁶⁸ զյղութիւնն գիտաց յորովայնի, յորժամ ձկեալ առաջի կայր Արամենն՝ ընդէ՞ր ոչ ծանեաւ զնա:

Դարձեալ որ զիւր որդին Որմիւզ⁶⁹ անուշահոտ և լուսաւոր անդէն յորովայնին գիտէր, զմիւս որդին՝ թէ ժանդահոտ և խաւարին իցէ: Ի՞բր ոչ գիտաց: Ո՞չ ապաքէն յայտ է՝ եթէ ոչ իրք հաւաստիք պատմին ի նոցանէ, այլ առասպելք կարկատունք:

Եւ միւսն ևս՝ որ քան զամենայն անհաւատագոյնն է, զի մին ի հա-

ասում են, կարող է հաղթել: Իսկ եթե շարակամության պատճառով է, դուրս է գալիս, որ շարիքների համար պատասխանատու է ոչ միայն հայրը, որ թագավորեցրեց շարին, այլև՝ որդին, որ համախոհ եղավ հորը և քաջալերող՝ շարին:

Դարձյալ՝ թե որ թագավորութունը հանձնեց որդիներին՝ մեկին ինը հազար տարով, մյուսին՝ հավիտենապես, (ապա) ինքը ո՞ր կարգում պիտի մնար: Զէ՞ որ երբ դեռ ոչինչ չկար, չկար նաև որևէ բանի թագավոր, որովհետև որևէ բանի արարիչ էլ չկար: Իսկ երբ որդիները ծնվեցին, դարձան արարիչներ, մեկը բարիների, մյուսը՝ չարերի: Հենց նրանք էլ թագավորներ եղան, մեկը ժամանակավոր, մյուսը՝ հավիտենական: Այսպիսով Զրվանը արարչությունից ու թագավորությունից դատարկ մնաց. և արարիչ չէ, որովհետև ինքը չի ստեղծել, թագավոր էլ չեղավ, որովհետև ո՞ւմ արարածներին պիտի թագավոր լիներ: Ուրեմն պարզ է, որ Զրվանը երբեք գոյութուն չի ունեցել և չկա: Որովհետև այն, որ գոյութուն ունի, կա՛մ արարիչ է, կա՛մ արարած: Եվ քանի որ սա (Զրվանը) ո՛չ արարիչ է, ո՛չ էլ արարած, (հետևաբար) երբեք էլ աստված չի եղել, չկա ու չի էլ լինի:

Դ

«Սակայն,— ասում են,— երբ Զրվանը իր մեջ մտածեց, թե՛ «Իմ որդիներից ով շուտ ինձ մոտ հասնի, նրան թագավոր կդարձնեմ»²⁵⁰, Որմիզդը իմացավ ու այդ միտքը հայտնեց Արհմնին»:

Եթե Որմիզդը հոր միտքն իմացավ, (ապա) ինչո՞ւ չիմացավ չար եղբոր մտադրութունն էլ, թե ծակելու է որովայնն ու դուրս է գալու, նա առաջինն է գնալու և ստանալու թագավորութունը, որը ողբերգական էր լինելու իր և իր արարածների համար, որովհետև հենց սկզբում ետ մղելով նա պիտի թուլացներ իրեն, և ապա (ինքը) ինը հազար տարի պիտի զղշար ու ցավեր, որ նա ծուռ է նայում²⁵¹ իր բարի արարածներին, այլանդակում ու այլակերպում է նրանց: Կամ Զրվանն էլ, որ իմացավ երկու որդիների սաղմնավորվելը որովայնում²⁵², ինչո՞ւ չճանաչեց Արհմնին, երբ սա եկավ-կանգնեց իր առաջ:

Դարձյալ՝ նա, որ գիտեր, թե իր Որմիզդ որդին անուշահոտ և լուսավոր էր՝ հենց որովայնում գտնվելու ժամանակից, ինչպե՞ս չիմացավ, որ մյուս որդին գարշահոտ և խավարին է: Մի՞թե պարզ չէ, որ նրանց կողմից²⁵³ պատմվում են ոչ թե հավաստի բաներ, այլ՝ կցմցված առասպելներ:

Եվ մյուս՝ ամենից անհավատալի բանն էլ այն է, որ մեկը հազա-

վարամեայ յաշտն առնելոյ հազիւ լինէր, և միւսն յառժամայն յերկուանալոյ անտի⁷⁰: Եւ եթէ ի յերկուանալոյ անտի⁷¹ եղև Արհմնն որդի, ոչ պարտ էր զնա իւր որդի կոչել. զի եթէ իւր որդի էր, նմին նման գոյր և նոյնպիսի. կամ թէ բարի էր՝ բարի, կամ⁷² թէ չար էր՝ չար: Միթէ և նոյնպէս հայրն Զրուան և բարի՞ էր արդեւ⁷³ և չար. և ի բարիոք երակէն նորա բարոք որդին եղև, և ի չար մայրէն նորա չարն: Եւ թէ⁷⁴ այնպէս ինչ ոչ էր, ապա և ոչ նա զչարն իւր որդի կոչէր, և ոչ թագաւորութիւնն⁷⁵ տայր նմա: Այլ թէ ինքն բարի էր, զչարն եղծանէր և բարւոյն⁷⁶ տայր զթագաւորութիւնն. որով ինքն քաջանուն լինէր, և զբարի որդին իւր զՈրմիզդ⁷⁷ շառնէր միշտ սրտառու: Այլ յայսմ ամենայնէ յայտ է՝ եթէ ոչ երբեք լեալ է Զրուանայ հայր աստուածոց⁷⁸, և ոչ տուիչ թագաւորութեանց:

Ե

Դարձեալ ասեն. զբարսմունսն զոր ի ձեռին ունէր՝ ցորդի՞ իւր ցՈրմիզդ⁷⁹ ետ, և ասէ. ցայժմ ես վասն քոյ յաշտ առնէի, յայսմ հետէ դու վասն իմ առնիցես:

Արդ եթէ նա վասն նորա յաշտ առնէր, զի որդի լինիցի նմա⁸⁰, իսկ Որմիզդ⁸¹ վասն նորա յՈ՞ր սակս առնէր. միթէ կասկած ինչ ուստեք էր նմա, և այնր աղագաւ սլատուիրէր⁸² նմա վասն իւր յաշտ առնել. միթէ յորմէ զորդի՞ն խնդրեաց, թէ գուցե ընդ որդոյն տալոյ՝ զնա բաժ առնուցու: Եթէ այն ինչ ի մտի էր նորա, բարսմունքն ինչ ոչ կարէին օգնել. և ի տալ զբարսմունսն շասաց սա՝ թէ դու ինձ յաշտ առնիցես. զի ցուցէ թէ էր ոմն՝ որում նա վասն որդոյն յաշտ առնէր. և որդոյն պատուիրեաց⁸³ վասն իւր նմին յաշտ առնել:

Եւ եթէ էր ոք ի վեր քան զնա և քան զորդին, որում զյաշտն առնէին, զնա պարտ էր խմանալ պատճառ իրեանց և արարիչ ամենեցուն, և ոչ զԶրուան պատճառ Որմիզդի⁸⁴ և Արհմննի. և զնոսա արարիչ շարեաց և բարեաց: Քան Զրուանայ որդի արարիչ տայր, որ ի վերն քան զԶրուանն⁸⁵ էր, ինքն իսկ իւրովի չկարէ՞ր զերկինս և զերկիր և որ ինչ ի նոսա՝ առնել, որպէս յառաջագոյնն ասացաւ, և զիւր զօրութիւնն և զբարեբարութիւնն ցուցանել: Կամ թէ յորդոյն իւրմէ Արհմննայ⁸⁶ կասկած ինչ էր նմա, և վասն այնորիկ զբարսումնսն յՈրմիզդ⁸⁷ տայր, զի նոքօք յաշտ արարեալ վերագունին՝ անկասկած լինիցի, ապաքէն

րամյա զոհաբերությամբ հազիվ ծնվեց, իսկ մյուսը երկմտելուց անմիջապես հետո (ծնվեց): Եվ եթե Արհմն որդին այն երկմտելուց ծնվեց, (Զրվանը) նրան չպիտի կոչեր իր որդին, որովհետև եթե իր որդին լիներ, հար և նման պիտի լիներ իրեն՝ կա՛մ բարի, եթե (ինքը) բարի է, կա՛մ թե չար, եթե (ինքը) չար էր: Մի՛թե Զրվան հայրը միաժամանակ և՛ բարի էր, և՛ չար, ու նրա բարի երակից բարի որդի ծնվեց, չար երակից՝ չար: Եվ եթե այնպես չէր, ապա նա Զարին չէր կոչի իր որդին, ոչ էլ թագավորութուն կտար նրան: Իսկ եթե բարի էր ինքը, չարին կոչնչացնելու թագավորութունը կտար բարուն, որով ինքը մեծանուն կդառնար և իր բարի որդի Որմիզդին մշտապես չէր նեղացնի: Սակայն այս բոլորից պարզ է, որ երբեք չի եղել Զրվանը աստվածների հայր, ոչ էլ թագավորութուններ տվող:

Ե

Դարձյալ ասում են՝ «Բարսմունքը, որ բռնում էր իր ձեռքում, տվեց իր որդուն՝ Որմիզդին, և ասաց՝ «Մինչ այժմ ես էի քեզ համար զոհ անում, այսուհետև դու ինձ համար պիտի անես»:

Արդ՝ եթե ինքը զոհ էր անում նրա (Որմիզդի) համար, որ նա²⁵⁴ ծնվի իրեն որդի, իսկ Որմիզդը ի՞նչ նպատակով պիտի զոհ աներ իր (Զրվանի) համար. մի՛թե՞ Զրվանը որևէ տեղից կասկած ուներ և այն պատճառով էր պատվիրում նրան (Որմիզդին)՝ իր համար զոհ անել. մի՛թե նրանից (էր կասկածում), որից խնդրեց որդին՝ (մտածելով,) թե որդին տալու դիմաց գուցե հատուցում պահանջի: Եթե նրա մտքում այդ բանն էր, բարսմունքը որևէ կերպ չէր կարող օգտակար լինել: Ուրեմն բարսմունքը հանձնելիս սա շատաց, թե՛ «Դու ինձ զոհ պիտի մատուցես», որպեսզի ցույց տար, թե կար մեկը, որին ինքը զոհ էր մատուցում՝ որդու համար և որդուն պատվիրեց իր համար նրան (այն մեկին) զոհ մատուցել:

Եվ եթե իրենից ու իր որդուց վեր կար մեկը, որին զոհ էին մատուցում, նրան պետք էր ընդունել իրենց պատճառ ու ամեն բանի արարիչ և ոչ թե Զրվանին (համարել գոյանալու) պատճառ Որմիզդի ու Արհմնի, իսկ սրանց էլ՝ չարերի ու բարիների արարիչ: Ով Զրվանից վեր գոյութուն ուներ, փոխանակ Զրվանին արարիչ որդի տալու, հենց ինքը չէ՞ր կարող ստեղծել երկինքը, երկիրը ու ինչ որ կա նրանց մեջ, — ինչպես նախօրոք ասվեց, — և իր զորութունն ու բարերարութունը ցույց տալ: Կամ եթե նա (Զրվանը) իր Արհմն որդուց կասկած ուներ և այն պատճառով բարսմունքը Որմիզդին տվեց, որ նրանով զոհ անի բարձրագույնին, (ու ինքը) կասկածից զերծ լինի, ուրեմն մեջտեղը պիտի լիներ մեկը, ու

պարտ էր ումեք ի միջի լինել, որում զյաշտն առնէր: Եւ եթէ էր ոք ի միջի՝ որում օրէն էր զյաշտն առնել, ապա Զրուանն չէր մշտնջենաւոր, այլ յումեքէ եղեալ: Եւ պարտ է խնդրել յումմէ⁸⁸ նայն եղև, և ո՛վ էր՝ ում ինքն զյաշտն առնէր, և ո՛վ այն՝ որում որդոյն հրամայեաց վասն իւր յաշտ առնել: Զի ոչ է մարթ ումեք սկիզբն⁸⁹ առնուլ լինելոյ, եթէ ոչ յայլմէ առնուցու զլինելն. և Աստուած միայն կարող իցէ առնել յոչընէ⁹⁰ ինչ որպէս և կամի: Եւ արդ ո՛վ իցէ որ զԶրուանն արար, եթէ ոչ Աստուած, որում և զյաշտն առնէր. որ և որդի այնպիսի ետ նմա, զի զերկինս և զերկիր և որ ի նոսա՝ առնիցէ: Եւ այն են զարմանք՝ զի ինքն ոչ արար, և որդոյն Զրուանայ կարող է⁹¹ տալ զառնելն:

Այլ չէր ոք ի միջի, ասեն, որում Զրուան զյաշտն առնէր. եթէ այնպէս իցէ, և ոչ Զրուանն իսկ էր. և մեծի ծաղու արժանի է, զի չէրն չէին վասն չէին⁹² յաշտ առնէր:

Զ

Այլ թէ և բախտ ևս էր՝ որպէս ասենն՝ Զրուանն, ապաքէն ուրուք Բախտ էր. և ո՛վ էր արդեւք՝ ոյր բախտն էր: Զի բախտ անձնաւոր ինչ չէ, այլ դէպք աշողութեան. որպէս յարդարութենէն արդարն կոչի, և ի աշողութենէն քաջն⁹³, նոյնպէս և ի փառաւորութենէ անտի⁹⁴ բախտաւոր: Արդ եթէ բախտ էր Զրուանն՝ չէր ինչ անձնաւոր. ուստի յայտ է՝ թէ բնաւ և էր իսկ ոչ Զրուանն:

Եւ եթէ՝ որպէս ասեն՝ ի յերկուանալոյ անտի⁹⁵ յղացաւ Արհման, յառաջնումն իսկ պարտ էր նմա յերկուանալ՝ զի թող անդէն ետ ընդ ետ լինէր նմա որդի, և ոչ հազար⁹⁶ ամ տառապել և յաշտ առնել՝ զի որդի ծնցի⁹⁷: Սակայն եղև նմա թէ չար և թէ բարի, և զարութիւնն յիւրոց բարուց առ, և ոչ ի ծննդեն⁹⁸ անտի⁹⁹, քանզի չէր մարթ միում արգանդի զշարեացն գործօնեայ և զբարեացն արարիչ ընդունել: Զի եթէ չար էր, չարին ևեթ պարտէր ասպնջական լինել. և եթէ բարի էր, բարւոյն¹⁰⁰, Քանզի բարին և չար ի միում¹⁰¹ անկանել ոչ մարթէին, որպէս զի ոչ զայլք և զառինք ի միոջէ արգանդէ ծնանին. զորոց զբարւոյն¹⁰² կողմն յՈրմըզդէ դնեն, զարդառաց և զոչխարէ՞ և զայլոց պիտանացուաց. և զչարին կողմն յԱրհմանայն¹⁰³, զգայլոց և զգազանաց

* զոչխարաց (էջ 90):

րին զոհը մատուցելու: Եվ եթե մեջտեղում կար մեկը, որն արժանի էր զոհ մատուցելուն, ուրեմն Զրվանը մշտնջենական չէր, այլ մեկի կողմից ստեղծված էր: Եվ պետք է որոնել, թե ինքն ումից ստեղծվեց, ո՞վ կար, որին ինքը զոհ էր մատուցում, և ո՞վ էր նա, որին, իր համար, իր որդուն հրամայեց զոհ մատուցել: Որովհետև հնարավոր չէ, որ մեկը լինելու սկիզբ առնի՝ առանց ուրիշից գոյացում ստանալու, և միայն աստված կարող է ոչնչից բան ստեղծել, ինչպես որ կամենա: Եվ արդ՝ ո՞վ է (նա), որը Զրվանին ստեղծեց, եթե ոչ աստված, ում և զոհն էր մատուցում, որը և նրան այնպիսի որդի տվեց, որ երկինքը, երկիրը և նրանց մեջ եղածներն ստեղծի: Եվ այն է զարմանալին, որ ինքը չստեղծեց, բայց կարողացավ²⁵⁵ Զրվանի որդուն շնորհել ստեղծելու:

«Սակայն, — ասում են, — մեջտեղը ոչ ոք չկար, որին Զրվանը զոհ մատուցիր»:

Եթե այդպես էր, ուրեմն Զրվանն էլ գոյություն չուներ: Եվ մեծ ծաղրի է արժանի (այն), որ չեղածը չեղածին չեղածի մար զոհ էր մատուցում:

Զ

Իսկ եթե Զրվանը բախտ էլ էր, ինչպես ասում են նրանք, ուրեմն մեկի բախտն էր. և ո՞վ էր արդյոք, որի բախտն էր (Զրվանը): Որովհետև բախտը գոյավոր բան չէ, այլ՝ հաջող պատահմունք: Ինչպես որ (մեկը) իր արդարության պատճառով է արդար կոչվում, քաջության պատճառով՝ քաջ, նույնպես և փառավորության պատճառով՝ փառավոր (է կոչվում): Արդ՝ եթե Զրվանը բախտ էր, (ուրեմն) գոյավոր բան չէր. ուստի պարզ է, որ Զրվանը բնավ գոյություն չի ունեցել:

Եվ եթե, ինչպես ասում են, այն երկմտելուց Արհմեր սաղմնավորվեց, հենց առաջուց նա (Զրվանը) պիտի երկմտեր, որպեսզի այն ժամանակ անմիջապես իրեն որդի լիներ²⁵⁶, և ոչ թե հազար տարի տառապեր ու զոհ աներ, որ որդի ունենար²⁵⁷: Սակայն եթե նա ունեցավ թե՛ չար, թե՛ բարի (որդիներ), ուրեմն (չարը) չարությունն ստացավ իր բարեից և ոչ թե ծնունդից, որովհետև հնարավոր չէր, որ մեկ արգանդը ընդուներ չար բաների հեղինակին ու բարիների արարչին: Եթե չար էր, միայն չարին պիտի հյուրընկալ լիներ, իսկ եթե բարի էր՝ բարուն, որովհետև բարին ու չարը չէին կարող համատեղվել²⁵⁸, ինչպես որ գայլերն ու գառները մեկ արգանդից չեն ծնվում: Դրանցից բարու կողմը՝ խոշոր եղջերավոր անասունները, ոչխարները²⁵⁹ և ուրիշ պիտանիները, Որմիզդից (ստեղծված) են համարում, իսկ չարի կողմը՝ գայլերը, գազաններն ու վնասա-

և զճճեաց վնասակարաց: Եւ զայն ոչ գիտեն՝ թէ որպէս վնասակարացըն¹⁰⁴ ընդ անվնասակարսն՝ շմարթի բնակել¹⁰⁵, նոյնպէս և ոչ բարւոյն¹⁰⁶ ընդ շարին մարթէր ի միում արգանդի յղենալ: Զի զոր օրինակ չէ մարթ զհուր և զջուր ի մի վայր առնել՝ թէ գուցէ յովկեալ կողմնն ապականիչ ընկերին¹⁰⁷ իւրում լինիցի, նոյնպէս և ոչ բարւոյն¹⁰⁸ և շարի ի մի վայր մտանել հնար էր. ապա թէ ոչ. կամ նա զսա ապականէր, կամ սա զնա:

Արդ եթէ ի. սերմանէ իցեն որդիքն, շմարթէր միումն երկուս սերմանս հակառակ միմեանց արկանել. նա և¹⁰⁹ ոչ միում արգանդի երկուս սերմանս ալ և ալս ընդունել: Զի թէպէտ և բազում արք ի մի կին մերձենայցեն՝ ալ ոչ եթէ ամենեցուն սերմանքն կոուիցին. քանզի առաջին անկեալ սերմնն զայսն իբրև զաւելորդս ի բաց թքանէ: Եւ զիս¹¹⁰ րդ էր՝ զի այն արգանդ¹¹⁰ երկուս սերմանս միմեանց թշնամիս ընդունէր:

Եւ դարձեալ ընդէ¹¹¹ ր ոչ յաղթեաց յաշտածին ծնունդն, և եղև արգել յերկուական ծննդեանն¹¹¹. ալ իչեալ միմեանց թշնամիքն հաշտութեամբ խաղաղիկ ի միում արգանդի գառէին: Նա և հայրն եթէ երկու¹¹² որդիս գիթէր յորովայնին՝ զմին բարի և զմինն չար, ոչ խառն ի խուռն պարտ էր խոստանալ զթագաւորութիւնն, ալ այնմ միայն՝ վասն որոյ զյաշտն առնէր:

Բայց ապաքէն և Որմիզդն¹¹³ մինչ չև ծնեալ էր՝ թերակատար էր. և լիս¹¹⁴ րդ թերակատար¹¹⁴ զխորհուրդն հայրենի իմացաւ. զի որ զխորհուրդս ուրութ ճանաչիլ կարէ, նա ի վեր է քան զնա. որ Աստուծոյ միւսն է, և ոչ մարդոյ: Ուստի Որմիզդ¹¹⁵ վերագոյն է քան զհայրն և հօր և իմաստուն. զի մինչ դեռ¹¹⁶ յորովայնի էր՝ զխորհուրդ հօրն գիտաց. և ելալ յորովայնէ անտի¹¹⁷ կարող եղև զերկինս և զերկիր առնել, զոր հայրն ոչ կարաց առնել:

Եւ արդ՝ որ այնչափ հօր և իմաստունն էր քան զհայրն, գտանի վատթարագոյն՝ զի ի վատթարէն խաբեցաւ, այնու¹¹⁸ զի զխորհուրդ հօրն յայտնեաց նմա՝ ընդ որում անհաշտ թշնամութիւնն* պարտ էր ունել և ոչ բարեկամութիւն:

Դարձեալ՝ թէ ծակել ևս պարտ ինչ էր զորովայնն և եւանել, նմա պարտ էր՝ որ զխորհուրդ հօրն իմացաւ. զի թող ինքն նախ երթայր և¹¹⁹ առնոյր զթագաւորութիւնն, և ոչ Արհմենայ՝ որ ոչ զխորհուրդ հօրն գիտէր, և ոչ թագաւորութեանն ինչ անգ էր: Բայց թէ ծակեաց զորովայնն, թերևս և սպան իսկ զմայրն. զոր պարտ է խնդրել՝ թէ արդարև արդեւք մայր գո¹²⁰ յր նոցա:

* Թշնամութիւն (էջ 90):

կար ճիճունեքը՝ Արհմնից: Եվ չգիտեն, թե ինչպես որ վնասակարները անվտանգների հետ չեն կարող քնակվել, այնպես էլ բարին շարի հետ մեկ արգանդում չէր կարող սաղմնավորվել: Որովհետև ինչպես որ չի կարելի կրակն ու ջուրը մի տեղում պահել²⁶⁰, — քանի որ գերակշռող կողմը կոչնչացնի իր զուգակցին, — այնպես էլ հնարավոր չէր, որ բարին ու շարը մի տեղ մտնեին. եթե ոչ, կա՛մ նա սրան կոչնչացնեի, կա՛մ սա՛ նրան:

Իսկ եթե որդիները սերմից լինեին, մի մարդ չէր կարող իրար հակառակ երկու սերմեր գցել. ոչ էլ մեկ արգանդը (կարող էր) երկու տարբեր սերմեր ընդունել: Քանի որ թեկուզև շատ տղամարդիկ մի կնոջ կրմերձենան, սակայն բոլորի սերմերը չեն հաստատվի²⁶¹, որովհետև առաջին ընկած սերմը դուրս է մղում մյուսները՝ իբրև ավելորդություններ: Իսկ ինչպե՞ս կլիներ, որ այն արգանդը երկու՝ միմյանց թշնամի սերմերը ընդուներ:

Եվ դարձյալ՝ զոհաբերության մոռացած ծնունդը ինչո՞ւ չհաղթեց ու արգելք չեղավ երկմտական ծնունդին²⁶², այլ թշնամիները, միմյանց զիջելով²⁶³, միևնույն արգանդում հաշտ ու խաղաղ պառկում էին²⁶⁴, նաև հայրը, եթե գիտեր, որ որովայնում կան երկու որդիներ, մեկը բարի, մյուսը շար, թագավորությունը պիտի խոստանար (նրանց) ոչ թե առանց խտրության, այլ միայն նրան, որի համար զոհ էր անում:

Բայց, իսկապես, Որմիզդն էլ, երբ դեռ չէր ծնվել, թերակատար էր: Իսկ թերակատարը հոր միտքն ինչպե՞ս իմացավ. քանի որ ով մեկի միտքը կարողանում է իմանալ, նա բարձր է նրանից, (իսկ) դա հատուկ է միայն աստծուն և ոչ մարդուն: Հետևաբար Որմիզդը հորից բարձր է, հզոր ու իմաստուն, որովհետև դեռ որովայնում եղած ժամանակ իմացավ հոր միտքը և, որովայնից ելնելով, կարողացավ երկինքն ու երկիրը ստեղծել, ինչ որ չկարողացավ հայրն անել:

Եվ արդ՝ նա, ով հորից այնքան հզոր ու իմաստուն էր, ավելի վատթար է դուրս գալիս, որովհետև վատթարից խաբվեց՝ նրանով, որ հոր միտքը հայտնեց նրան, ում հետ անհաշտ թշնամություն պիտի ունենար և ոչ բարեկամություն:

Դարձյալ՝ եթե պետք էր նաև որովայնը ծակել ու դուրս գալ, (այդ) պիտի աներ նա, ով հոր միտքն իմացավ. առաջ ինքը թող գնար, որ թագավորությունն ստանար, ոչ թե Արհմնը, որը ո՛չ հոր միտքը գիտեր, ո՛չ էլ թագավորության արժանի էր: Իսկ եթե ծակեց որովայնը, գուցե և մորըն էլ սպանեց: Այս էլ պետք է քննել, թե արդյոք նրանք իսկականից մայր ունեի՞ն:

Այլ ուստի՞ յայտ իցէ՝ թէ մայր գոյր. մանաւանդ զի ասեն ի՛սկ թէ մինչ չև էր ինչ բնաւ, ոչ երկինք և ոչ երկիր, Զրուան միայն էր. որ մեծի ծաղու արժանի է՝ եթէ ինքն հայր իցէ և ինքն մայր, և նոյն սերմանարկու և նոյն սերմնընկալ¹²⁰: Եւ որ ևս վատթարագոյնն է, իբրև ծակեաց, լսեն, Արհմեն զորովայնն և եկն եկաց առաջի հօրն, ոչ ծանեաւ զնա հայրն: Արդ զիա՞րդ ոչ ճանաչէր, զի ոք ուրեք չէր՝ մինչ ինքնն միայն էր. ո՞չ ապաքէն յայտ էր՝ թէ որ առ այն¹²¹ եկն, մի ոք յորդոցն նորա էր. և գտանի վատթարագոյն ևս քան զվատթարն, զի նա զսա ծանեաւ, և սա զնա ոչ ծանեաւ, և յուրաստ էր յորդոյ անտի¹²² թէ իմ որդին անուշահոտ և լուսաւոր է, և դու խաւարին և ժանդահոտ ես: Եւ զիա՞րդ ոչ էր նորա որդի, որ ընդ բարւոք որդոյն նորա ի նմին արգանդի յղացեալ էր. և զնմանէ յուրաստ էր՝ թէ չես դու իմ որդի, և զմիւսմէն խոստուի՞ թէ որդի իմ է: Եւ եթէ իբրև ի չարէ յուրաստ էր, ապա և յղութեանն զնա չէր սլարս արժանի առնել, այլ անդէն իբրև ի չարէ խորշել և սատակել. և ոչ միայն զնա, այլ և զՈրմիղդ¹²³ որ զխորհուրդսն ի վեր հհան:

Է

Այլ և միւսն ևս անպիտանագոյն է՝ դժ, ասենն, թէ և զբարսմունսն ետ նմա՞¹²⁴ առնել վասն իւր յաշտ, իբր ոչ եթէ յՈրմըղդի¹²⁵ կամ ի յազելն էր զօրութիւնն՝ այլ ի գաւազանսն: Զի եթէ ինքն հաւատարիմ էր լսելի լինելոյ, ապա աւելորդ իմն էր զգաւազանսն ի ձեռին ունել. և եթէ ինքն չէր արժանի, և ոչ գաւազանքն բաւական էին արժանի առնել յազելոյ զանարժանն. զի բարսմունս ունել և յաշտ առնել՝ մարդկան գործ է և ոչ Աստուծոյ: Իսկ եթէ նա Աստուած էր, և կարող էր զերկինս և զերկիր առնել, զի՞նչ պիտոյ էր նմա բարսմունս ունել և յաշտ առնել, զի զհայրն ի կասկածանացն ապրեցուցէ: Որ զերկինս և զերկիր կարող էր առնել առանց բարսմանցն, զհայրն զիա՞րդ որ կարէր անհոգ առնել առանց գաւազանացն: Եւ արդ յայտ եղև՝ թէ հայրն¹²⁶ անմիտ և տկար և յայլ ապաստան էր, և որդին նոյնպէս տկար և անմիտ. զի ոչ նա՝ որդի առանց յաշտ առնելոյ կարաց ծնանել, և ոչ որդին՝ առանց զգաւազանսն ի ձեռն առնելոյ կարաց զնա ազատ առնել ի կասկածանաց:

Բայց որտեղի՞ց է հայտնի, որ մայր կար. մանավանդ որ ասում են էլ, թե՝ «Քանի դեռ քնավ ոչինչ գոյություն չունեն, ո՛չ երկինքը, ո՛չ էլ երկիրը, միայն Զրվանը կար»։ Խիստ ծաղրի է արժանի այն, թե ինքը և՛ հայր էր, և՛ մայր, նույնն էլ սերմ գցող ու սերմ ընդունող։ Եվ առավել լատթարն այն է, որ ասում են, թե երբ Արհմենը ծակեց որովայնը ու եկավ-կանգնեց հոր առաջ, հայրը նրան շճանաչեց։ Իսկ ինչո՞ւ շճանաչեց (այն դեպքում), որ երբ միայն ինքն էր, և ոչ մի տեղ (ուրիշ) ոչ ոք չկար. մի՞թե, իրոք, հայտնի չէր, թե ով իր մոտ եկավ, իր որդիներից մեկն էր։ Եվ վատթարից ավելի վատթարն այն է, որ նա (Արհմենը) սրան (Զրվանին) ճանաչեց, իսկ սա նրան շճանաչեց և ուրացավ այդ որդուն՝ (ասելով,) թե՝ «Իմ որդին անուշահոտ ու լուսավոր է, իսկ դու խավար ու զարշահոտ ես»։ Եվ ինչպե՞ս նրա որդին չէր նա, որը նրա բարի որդու հետ միենույն արգանդում էր սաղմնավորվել։ Բայց (Զրվանը) ուրացավ՝ (ասելով), թե՝ «Դու իմ որդին չես», իսկ մյուսի մասին խոստովանեց, թե՝ «Իմ որդին է»։ Եվ եթե ուրանում էր նրան, որպես չարի, ապա սաղմնավորման ևս արժանի չպիտի աներ, այլ անմիջապես պիտի խորշեր չարից ու սպաներ (նրան) և ոչ միայն նրան, այլև Որմիզդին, որը իր Դուսարությունը երևան հանեց։

Է

Եվ մյուսն էլ շատ անպիտան բան է, որ ասում են, թե բարսմունքը նրան տվեց՝ իր համար զոհ անելու. կարծես զորությունը ոչ թե Որմիզդի ու զոհաբերության, այլ այն ճիպոտների²⁶⁵ մեջ էր։ Որովհետև, եթե ինքը վստահ էր ընդունելի լինելու, ապա ճիպոտները ձեռքում բռնելն ավելորդ էր։ Բայց եթե ինքն արժանի չէր, ոչ էլ ճիպոտները կարող էին զոհ մատուցելու արժանի դարձնել անարժանին. քանի որ բարսմունք բռնելն ու զոհ մատուցելը մարդկանց գործ է և ոչ թե աստծու²⁶⁶։ Իսկ եթե նա աստված էր և կարող էր երկինքն ու երկիրն ստեղծել, հորը կասկածանքից ազատելու համար ի՞նչ պետք ուներ բարսմունք բռնելու և զոհ անելու։ Նա, որ երկինքն ու երկիրը կարող էր ստեղծել առանց բարսմունքի, ինչո՞ւ չէր կարողանում հորը անհոգ դարձնել առանց ճիպոտների։ Ուրեմն պարզ է դառնում, որ հայրն անխելժ ու թույլ էր և ուրիշին ապավինած²⁶⁷, որդին նույնպես թույլ ու անխելժ էր. որովհետև ո՛չ նա կարողացավ առանց զոհ անելու որդի ունենալ, ո՛չ էլ որդին կարողացավ առանց ճիպոտները ձեռքը վերցնելու նրան ազատել կասկածանքից։

Նա և լիկանաց ևս չարին երկոքին պատճառք եղեն, չարչարելոյ ըզբարւոք արարածս բարւոյն¹²⁷: Զի Որմիզդ¹²⁸, ասեն, որ ինչ բարի էր՝ զայն առնէր, և արս արդարս և բարեգործս, և Արհմանն զչար արարածս և զդեւս:

Արդ՝ եթէ դեւքն չարի արարածք և չարք էին բնութեամբ, և ոչ մի ոք ի նոցանէ բարի ինչ երբէք իմանալ կարէր. նա և ոչ Արհմանն իսկ գըլխովին: Բայց արդ տեսանեմք, զի միումն՝ որ կարի վայելուչն իսկ է ի մէջ արարածոց, որպէս ասեն, Արհմանն եղև հնարագիւտ լինելոյ: Իբրև ետես, ասեն, թէ արարածս գեղեցիկս արար Որմիզդ¹²⁹, և լոյս չգիտաց առնել, խորհեցաւ ընդ դեւս՝ ասէ, զի՞նչ օգուտ է Որմըզդի, զի այնպիսի գեղեցիկ արարածս արար՝ և ի խաւարի կան, զի լոյս ոչ գիտաց առնել: Արդ եթէ իմաստուն էր, ընդ մօրն մտանէր, և արեգակն որդի լինէր. և ընդ քեռն անկանէր, և լուսին ծնանէր, և պատուէր¹³⁰ տայր՝ զի մի՛ ոք զխորհուրդն ի վեր հանցէ: Զայն լուեալ Մահմեայ դիւի՝ վաղվաղակի առ Որմիզդ¹³¹ հասանէր, և զխորհուրդն նմա ի վեր հանէր: Ո՛վ անմտութիւն և անհամ մորոսութիւն. որ զերկնից և զերկրի և զամենայնի որ ի նոսա՝ զհանգամանսն առնելոյ կարաց գտանել, զսակաւիկ ինչ զհայթաթանացըն¹³² հնարս չմարթէր իմանալ: Եւ այնու ոչ միայն զՈրմիզդ¹³³ անմիտ առնեն, այլ և զԱրհմանն՝ բարի բարի արարածոցն հնարագիւտ:

Որպէս և զմիւս ևս ասեն՝ թէ Արհմանն ասաց, ոչ եթէ չկարեմ առնել բարի ինչ, այլ չկամիմ. և առ ի հաստատուն զբանն առնելոյ արար սիրամարգ, Տեսանե՞ս զի կամօք է չար՝ և ոչ ի ծնէ:

Արդ զի՞նչ պայծառագոյն քան զլոյս կայցէ, որում Արհմանն հնարագիւտ եղև. կամ զի՞նչ գեղեցկագոյն քան զսիրամարգ՝ զոր առ ի ցուցանելոյ զգեղեցկագործութիւնն արար: Եւ այսու յայտ է՝ զի թէ չար ոք էր բնութեամբ Արհմանն, ոչ հնարագիւտ լուսոյ լինէր, և ոչ արարիչ գեղեցկութեան: Նա և թէ դեւք բնութեամբ չարք էին, չէր հնար Մահմեայն հանգամանաց լուսոյն առնելոյ գուշակ լինել, որում ցայժմ պաշտօնեայք այնրը քէշի երիցս յամի զոհս մատուցանեն. ուստի յանդիմանեալ կշտամ-

Նաև երկուսն էլ չարի լլկանքների պատճառ եղան՝ շարշարելու բարու բարի արարածներին. որովհետև «Որմիզդը,— ասում են,— ստեղծում էր այն, ինչ որ բարի էր, (այդ թվում) և արդար ու բարեգործ մարդկանց, իսկ Արհմենը՝ չար արարածներն ու դևերը»:

Այսպիսով՝ եթե դևերը չարի արարածներ էին ու էությամբ չար, ապա նրանցից ոչ մեկը երբեք չէր կարող բարի բան մտածել, և ոչ իսկ հենց ինքը՝ Արհմենը: Բայց ահա տեսնում ենք, որ, նրանց (զրադաշտականների) ասելով՝ Արհմենը ստեղծման հնար գտավ մի բանի, որը արարածների մեջ ամենավայելուչն է: «Երբ (Արհմենը) տեսավ,— ասում են,— որ Որմիզդը գեղեցիկ արարածներ ստեղծեց, իսկ լույս չկարողացավ ըստեղծել, դևերի հետ խորհուրդ արեց, ասաց՝ «Ի՞նչ օգուտ Որմիզդին, որ այնպիսի գեղեցիկ արարածներ ստեղծեց, որոնք մնում են խավարի մեջ, քանի որ լույս չկարողացավ ստեղծել: Իսկ եթե նա իմաստուն լիներ, մոր հետ կքներ, արեգակ-որդի կծնվեր, և քրոջ հետ մերձավորություն կունենար, լուսին կծնվեր»: Եվ պատվիրեց, որ ոչ ոք այս գաղտնիքը երևան չբերի: Մահմի դեր, այս լսելով, անմիջապես գնում է Որմիզդի մոտ ու նրան հայտնում գաղտնիքը:

Օ՜ անմտություն ու անհամ հիմարություն. նա, ով երկիրքը, երկիրը ու նրանց մեջ գտնվող բոլոր բաները ստեղծելու միջոցները կարողացավ գտնել, այդ փոքրիկ բանը գտնելու հնարը չէ՞ր կարող իմանալ: Եվ դրանով ոչ միայն Որմիզդին են դուրս բերում անխելք, այլև Արհմենին՝ բարի, բարի արարածներ ստեղծելու հնար գտնող²⁶⁸:

Այսպես էլ մյուսն են ասում, թե Արհմենն ասաց՝ «Ոչ թե բարի բան ստեղծել չեմ կարողանում, այլ չեմ կամենում». և իր խոսքը հաստատելու նպատակով ստեղծեց սիրամարգը:

Տեսնո՞ւմ ես, որ կամքով է չար և ոչ թե ի ծնե:

Իսկ ի՞նչ կա ավելի պայծառ, քան լույսը, որի (ստեղծման) համար Արհմենը հնար գտավ. կամ ի՞նչն է ավելի գեղեցիկ, քան սիրամարգը, որն ստեղծեց՝ իր գեղեցկագործությունը ցույց տալու նպատակով: Ուստի սրանով պարզ է, որ եթե Արհմենը էությամբ չար լիներ, լույսի (ստեղծման) հնար գտնող չէր լինի, ոչ էլ գեղեցկության ստեղծիչ: Եվ եթե դևերը էությամբ չար լինեին, հնարավոր չէր լինի, որ լույսի ստեղծման միջոցները (Որմիզդին) հաղորդեր Մահմի դեր, որին այդ կրոնի սպասավորները մինչև այժմ տարին երեք անգամ զոհ են մատուցում. ուստի հանդիմանվում ու մեղադրվում են, որ իրենք ևս դիվապաշտ են:

բին՝ թէ և նոքա դիւապաշտք են. և դեւքն ոչ շարիք ի բնէ, այլ կամօք: Եւ ևթէ ինքնեանք դիւի զոհս¹³⁴ մատուցանեն, որո՞վք երեսօք զդիւապաշտսն հալածիցեն: Տեսանե՞ա զի ամենայն ինչ, որ ի նոցանէ, ասի, առասպելք են և սնոտի պատմութիւնք:

Թ

Դարձեալ նոքին որ զլուսաւորացն արարած յայսպիսի սլաւնառանաց դնեն, շրջեալ¹³⁵ զայս բանս՝ այլ իմն պատճառ լինելոյ արեգական մութանն: Արհմեն, ասեն, զՈրմիզդ¹³⁶ ի ճաշ կոչեաց. և եկեալ Որմըզդի՞¹³⁷ չկամեցաւ զճաշն ուտել, եթէ ոչ նախ որդիքն նոցա կոռլիցեն¹³⁸: Եւ ի խնթկել որդոյն Արհմենի զորդին Որմըզդի¹³⁹, ի խնդիր եղեն դատաւորի և ոչ գտին. ապա առեալ արարին զարեգակն, զի լիցի նոցա դատաւոր:

Արդ հնարագիւտ լինելոյ արեգական սսեն զԱրհմեն. և աստ յայտնի իսկ արարչակից լուսոյ: Եւ եթէ այլ ոք չգոյր դատաւոր, և առ հայրն չկարէի՞ն երթալ, կամ առ այն՝ որում հայրն և որդին յաշտ առնէին ըստ առասպելին:

Եւ արդ զիա՞րդ իցեն թշնամիք միմեանց Որմիզդն¹⁴⁰ և Արհմեն՝ որք ի միում արգանդի գայռացին, և ի միմեանց ճաշ երթային, և իրերաց գործակցութեամբ զարեգակն ստեղծեալ՝ դատաւոր կացուցանէին: Արդ զմին՝ Զրադաշտ ոմն զեղխագործութեան դնէ, եթէ ի մայրենի և ի քեռական առականաց արեգակն և լուսին արարան, զի ընդ այն հայեցեալ ազգին՝ ի նոյն պղծութիւնս անխտիր լինիցին՝ և զմիւսն՝ վասն զամօթն ծածկելոյ համբաւէ՝ թէ վասն դատաւորութեանն արարին: Եւ քանզի ընդ գրովք չեն կրօնքն, երբեմն զայն ասեն, և այնու խարեն. և երբեմն զայս, և սովին պատրեն զտխմարս: Բայց թէ աստուած էր Որմիզդն¹⁴¹, յոչընչէ¹⁴² կարող էր առնել զլուսաւորսն՝ որպէս զերկինս և զերկիր, և ոչ ի ժանդագործութենէ, կամ առ ի չգոյէ դատաւորի:

Ժ

Դարձեալ միւս ևս իմն ասեն, որ ամենեին չէ հաւատալի, թէ իբրև մեռանէր որդի* Որմըզդի¹⁴³ զսերմն իւր յաղբիր մի արկ, և մօտ ի վախճան յայն սերմանէ կոյս մի ծնանելոց է, և ի նմանէ որդի եղեալ՝ հար-

* Ուղղումը առաջադրել է Լ. Մարինը. այժ ընդունվել է քանասիրության Կողմից (ծան. հրատ.):

իսկ դեհրը շար են ոչ թե ի բնե, այլ՝ կամքով: Եվ եթե իրենք դեհն զոհ են մատուցում, դիվապաշտներին ի՞նչ երեսով են հալածում: Տեսնո՞ւմ ես, որ այն բոլորը, ինչ նրանց կողմից ասվում են, առասպելներ ու փուշ զրույցներ են:

Թ

Այնուհետև՝ նրանք, որոնք լուսատուների ստեղծումն այսպիսի պատճառների են վերագրում, այս խոսքերը շուտ տալով՝ արեգակի ըստեղծման մի այլ պատճառ են մեջտեղ բերում: «Արհմանը, — ասում են, — Որմիզդին ճաշի հրավիրեց. և Որմիզդը գալով չկամեցավ ճաշն ուտիլ, մինչև որ նրանց որդիները չկովեին: Եվ երբ Արհմանի որդին հարվածեց Որմիզդի որդուն, դատավոր փնտրեցին ու չգտան. ապա ստեղծեցին արեգակը, որ իրենց դատավոր լինի»:

Այնտեղ Արհմանին համարում են արեգակի ստեղծման հնարը գտնող, իսկ այստեղ՝ հայտնապես²⁶⁹ լույսի արարչակից: Եվ եթե ուրիշ մեկը չկար որպես դատավոր, չէի՞ն կարող գնալ իրենց հոր մոտ կամ նրա մոտ, որին հայրն ու որդին զոհ էին մատուցում՝ ըստ առասպելի:

Ուրեմն ինչպե՞ս միմյանց թշնամի կլինեին Որմիզդն ու Արհմանը, որոնք մի արգանդում պառկեցին և մեկմեկու մոտ ճաշի էին դնում ու իրար գործակցությամբ արեգակն ստեղծելով՝ դատավոր էին կարգում: Այսպես, ոմն Զրադաշտ²⁷⁰ մի դեպքում անառակությամբ է բացատրում (ասելով), թե արեգակն ու լուսինը մայրական ու քույրական սեռական խառնակությունից ստեղծվեցին, որպեսզի ազգը, դրան հետևելով, անխտիր նույն պղծության մեջ լինի. իսկ մյուս դեպքում, ամոթը ծածկելու նպատակով, հայտարարում է, թե դատավորության համար ստեղծեցին (արեգակը): Եվ որովհետև իրենց կրոնը զրի առնված չէ, երբեմն այն են ասում ու նրանով խաբում, երբեմն էլ այս են ասում ու սրանով մոլորեցնում տխմարներին: Իսկ եթե Որմիզդն աստված լիներ, կարող էր լուսատուներն ստեղծել ունչից, ինչպես երկինքն ու երկիրը, և ոչ թե պղծագործությունից կամ դատավոր չլինելու պատճառով:

Ժ

Դարձյալ մի ուրիշ բան էլ են ասում, որն ամենևին հավատալի չէ. թե՛ «Երբ Որմիզդի որդին²⁷¹ մեռնում էր, իր սերմը մի աղբյուրի մեջ գցեց, և (աշխարհի) վախճանին մոտ այն սերմից մի կույս է ծնվելու, իսկ նրանից մի որդի լինելով շարդելու է Արհմանի զորքերից շատերին. և

կանէ զբազումս ի զօրացն Արհմենի. և երկու ևս նոյնպիսիք նոյնգունակ հղեալք, հարկանեն զնորա զօրսն և սպառեն:

Նախ այնու յանդիմանին, զի ջուր՝ սերման ոչ պահիչ է, այլ կորուսիչ: Եւ ապա միւսովն կշտամբին. քան աղբերն զսերմնն կենդանի տայր պահել՝ զինքն ընդէ՞ր ոչ զօրեաց պահել կենդանի, այլ այնպիսւոյ¹⁴⁴ բարւոյ¹⁴⁵ աստուծոյ որդի՝ ի շարէն որդւոյն¹⁴⁶ սատակեցաւ: Եւ յայտ է՝ թէ որք յանկածութեանն յաղթեցին բարւոյն¹⁴⁷ և որդւոյն¹⁴⁸ նորա, և ի վախճանի նոքին բանանալոց են, որոց այնչափ անչափ զօրս համարեն: Դարձեալ՝ եթէ աստուածք նոցա մահնանացուք իցեն, ինքեանք¹⁴⁹ յարութեան ակն զիա՞րդ ունիցին. և մանաւանդ երեքմատեանն յարութեան՝ զոր չէ պարտ յարութիւն համարել, այլ չյարութիւն: Բայց թէ արդարեւ՝ որպէս ասենն՝թէ որդին մեռաւ, և յՈրմըզդէ¹⁵⁰ և ի միւսմէ որդւոյն¹⁵¹ նորա ի խորաշնտէ չէր օրէն թերահաւատ լինել՝ թէ չմեռանիցին. որովհետեւ միանգամ ամուսնաւորաց և մահկանացուաց ազգ է տոհմ աստուածոց¹⁵² նոցա:

Եւ զայնպիսի աստուածս ոչ առ աստուածս պարտ է ունել, այլ առ շաստուածս: Զի որ ճշմարիտ Աստուածն է, զամենայն ինչ զիւր մըշտընջենաւորութեամբ ունի. որպէս զէութիւնն, նոյնպէս և զյաւէժ կենդանութիւնն, և զորդին միշտ ընդ իւր ունել՝ առանց իրիք պատճառանաց և միջնորդութեան. և զարարչութիւնն ոչ ի հայթայթանաց, այլ ի կամակար կարողութենէ: Եւ ոչ զոք ունի իւր հակառակ՝ թէ ինքն բարկաց արարիչ իցէ և միւսն շարեաց. որպէս նոքա Որմըզդի¹⁵³ զբարի արարածքսն դնեն և Արհմենի զշարսն. զոր ոչ կարեն ցուցանել, թէ հաւաստեալ հայիցին, շար ինչ արարած՝ որ ի բնէ շար իցէ, ոչ զԱրհմնն և ոչ զգեւս՝ զոր նմա արարածս դնեն. որպէս բազում անգամ յոգնագոյն¹⁵⁴ օրինակօք ոչ մոռացաք յառաջին ճառսն յայտ առնել:

Այլ թէ Արհմնն շար կարծիցի նոցա, վասն զհարամանի անունն յանձին կրելոյ՝ առ ի յարեւէ զարեգակնատնչիկսն արկանելոյ, ուստի և զանունն իսկ զհարամանոյ առ, նոյնպէս և սատանայն անուն՝ ոչ բնութեան ինչ անուն, այլ բարուց, որպէս ի բարութենէ ոք բարի կոչի, և ի շարութենէ շար. և այն ոչ եթէ բնածին բարք են, այլ եկամուտս: Եւ յայտ անտի¹⁵⁵ է, զի բազում անգամ զբազում անզգամս¹⁵⁶ տեսանեմք զգօնացեալս, և զգօնսն¹⁵⁷ անզգամեալս. զլկտիս զգաստացեալս, և զզգաստս լկտեցեալս. այն՝ որ ի բանաւորաց ի կողմանէ անտի է¹⁵⁸:

նրա նման երկուսն էլ, նույն ձևով ծնվելով, կոտորելու ու ոչնչացնելու են նրա զորքերը»:

Նախ՝ նրանով են քննադատվում, որ ջուրը ոչ թե պահում, այլ կորցրնում է սեմմը: Ապա՝ մյուսով էլ են կշտամբվում. աղբյուրին սեմմը կենդանի պահել տալու փոխարեն ինչո՞ւ չկարողացավ ինքն իրեն կենդանի պահել, այլ այնպիսի բարի աստծու որդին (լինելով)՝ չարի որդու կողմից սպանվեց: Եվ պարզ է, որ ովքեր ստորությամբ հաղթեցին բարուն ու նրա որդուն, վերջում էլ իշխելու են նրանք, որոնց խիստ շատ զորքեր են վերագրում:

Դարձյալ՝ եթե նրանց աստվածները մահկանացուներ են, (այա) իրենք ինչպե՞ս են հարություն ակնկալություն ունենում և այն էլ եռուկի²⁷² հարություն, որը չպետք է հարություն համարել, այլ՝ չհարություն: Բայց եթե, իսկապես, ինչպես ասում են, որդին մեռավ, ուրեմն Որմիզդի ու իր մյուս որդու՝ Խորաշետի նկատմամբ չի կարելի թերահավատ լինել, որ նրանք էլ պիտի մեռնեն. որովհետև նրանց աստվածների ամբողջ տոհմը ամուսնացածների ու մահկանացուների սերունդ է:

Եվ այնպիսի աստվածներին ոչ թե աստված, այլ շատաված պետք է համարել. քանի որ ով ճշմարիտ աստված է, իրեն հատուկ ամեն ինչ մշտնջենավորությամբ ունի՝ ինչպես էությունը, նույնպես և հավերժական կենդանությունը. և իր հետ միշտ ունի որդին՝ առանց մեկի պատճառման կամ միջնորդման. արարչագործությունն էլ ոչ թե ձեռքբերումով է, այլ՝ սեփական կարողությամբ: Նա իրեն հակառակ մեկը չունի, որ ինքը բարիների արարիչ լինի, իսկ մյուսը՝ չարերի, ինչպես որ նրանք²⁷³ են Որմիզդին բարի արարածները, իսկ Արհմնին՝ չարերը վերագրում: (Բայց) եթե ճշտությամբ դիտեն, չեն կարող մատնացույց անել որևէ չար արարած, որ ի բնե չար լինի, ո՛չ Արհմնին, ո՛չ էլ դեերը, որոնց նրա արարածներն են համարում, ինչպես որ շմոռացանք առաջին ճառերում բաղում անգամ խիստ շատ օրինակներով ցույց տալ:

Բայց որ Արհմնը նրանց կողմից չար է կարծվում, խարաման²⁷⁴ անունն իր վրա կրելու պատճառով է, քանի որ արևապաշտներին արևից զրկեց, ուստի և հենց խարաման անունն ստացավ: Նույնպես էլ սատանա անունը ոչ թե ինչ-որ էություն, այլ բարբի անուն է, ինչպես որ մեկը բարությունից բարի է կոչվում, չարությունից՝ չար: Իսկ դրանք ոչ թե բնածին են, այլ՝ ստացովի բարքեր: Եվ (դա) երևում է այնտեղից, որ շատ անգամ տեսնում ենք բազմաթիվ անզգամներ խոհեմացած և խոհեմներ՝ անզգամացած, լկտիներ՝ չափավորված և չափավորներ՝ լկտիացած. այն՝ որ բանականների կողմից է լինում:

ԺԱ

Նա անբանաւորացն անասնոցն վասն այլ և այլ բարուցն ոչ երկուս արարիչս պարտ է իմանալ, որպէս նոքայն առ տիմարութեան կարծեցին՝ թէ Որմիղդն¹⁵⁹ զանասունս, զշորքոտանիս և զթռչունս և զձկունս և զամենայն ինչ՝ որ բարի և զեղեցիկ է՝ արար. և Արհմնն զգազանս շարս և զթռչունս պիղծս և զսողունս և զօձս և զկարիճս և զամենայն վնասակար ճճիս: Եթէ երկինք և երկիր և օդք և ջուրք Որմըզդի:¹⁶⁰ արարածք իցեն, զիա՞րդ վնասակարքն արարեալք յԱրհմենայ ի նորա երկրի բնակիցեն, և զնոյն օդս ծծիցեն, և նովին կերակրովք:¹⁶¹ որ յերկրէ¹⁶² են՝ բուծանիցին, և ի նոյն ջուրս պիղծ ճճիքն ընդ սուրբ ձկունսն սնանիցին, և ի նոյն օդս պիշակեր թռչունքն ընդ աղնուագոյն թռչունսն շողայցեն. զորս պարտ էր Որմըզդի¹⁶³ բարիոք արարածոցն սատակել և ոչ սնուցանել. քանզի նորա է երկիր և ջուրք և օդք:

Եւ եթէ գազանք վասն վնասակարութեանն ի շարէ ումեքէ արարչէ կարծիցին, զմարդիկ առաւել արժան է ի շարէ արարչէ իմանալ, և ոչ զնոսա: Զի սոքա աւելի վնասակար են գազանացն՝ քան թէ¹⁶⁴ գազանքն սոցա. զի սոքա ելեալ ի քաղաքաց և ի գիւղից՝ հետամուտք¹⁶⁵ լինին կոտորելոյ զգազանսն, և նոքա սրացեալք ի լերինս և յափափայս ճեպեն¹⁶⁶ անկանել փախստականք. յորոց կիսոցն և մորիքն արտաքոյ ընտելութեան¹⁶⁷ մարդկան են:

Նոյնպէս և սողնոցն զխօշին միայն զմարդոյն առեալ, է որ ի ծակս, է որ ի սորս, է որ ընդ փապարս երկրի մտեալ զօղեն. և եթէ ի կարի նեղելոյ զնոսա մարդկան՝ մեղանշիցեն, այն մարդկան վնաս է և ոչ նոցա: Եւ այնու¹⁶⁸ ոչ ի շարէ ումեքէ պարտ է զգազանսն և զճճիս իմանալ, այլ ի միոջէ բարւոյ¹⁶⁹ արարչէ. զկէսսն ի պէտս, և զկէսսն ի զարդ, և զկէսսն զարհուրեցուցիչս՝ վասն զտարապարտ հպարտութիւն մարդոյն ցածուցանելոյ: Դարձեալ ի նոցա վնասակարութիւնն հայեցեալ՝ միմեանց շմեղանշել. զի թէ զնոցայն վնասակարութիւնն՝ որ ոչ խորհրդով լինի՝ առեալ պարտ իցէ, ո՞րչափ ևս առաւել զմարդկան մեղանշականութիւն՝ որ խորհրդով և նենգութեամբ լինիցի:

Նա և չքոտեօքն զկծեցուցանէ զմեզ. որպէս լուովն¹⁷⁰ և ճանճիւ¹⁷¹ և մծխով և գոռեխով¹⁷², մնով և մկամբ, և այլովք նոյնպիսեօք, որք¹⁷³

Նաև այլևայլ բարքերի պատճառով անբանական անասունների համար երկու արարիչներ չպետք է ընդունել, ինչպես որ նրանք տխմարությունից կարծեցին, թե Որմիզդն ստեղծեց անասունները՝ շորքոտանիները, թռչունները, ձկները և այն ամենը, ինչ որ բարի ու գեղեցիկ է, իսկ Արհմնը՝ շար գազաններն ու պիղծ թռչունները, սողունները՝ օձերը, կարիճներն ու բոլոր վնասակար ճիճուները: Եվ եթե երկինքն ու երկիրը, օդն ու ջրերը Որմիզդի ստեղծածներն են, (ապա) Արհմնի ստեղծած վնասակար էակները ինչպե՞ս են բնակվում նրա երկրի վրա, նույն օդը շնչում, կերակրվում նույն ուտելիքներով, որ հողից են, և նույն ջրերի մեջ (ինչպե՞ս են) պիղծ ճիճուները մաքուր ձկների հետ սնվում, նույն օդում գիշակեր թռչունները՝ ազնիվ թռչունների հետ ճախրում: Որմիզդի բարի արարածները դրանց պիտի ոչնչացնեին և ոչ սնեին, որովհետև հողը, ջրերն ու օդը նրանն են:

Եվ եթե գազանները իրենց վնասակարության պատճառով ինչ-որ շար արարչից (ստեղծված) են կարծվում, առավել ևս մարդկանց պետք է շար արարչից (ստեղծված) համարել և ոչ թե նրանց, որովհետև մարդիկ գազանների համար ավելի վնասակար են, քան թե գազանները՝ սրանց համար: Զէ՞ որ մարդիկ, քաղաքներից ու գյուղերից ելնելով, հետամուտ են լինում՝ կոտորելու գազաններին, իսկ նրանք վազելով շտապում են ընկնել լեռներն ու ապառաժուտները՝ որպես փախստականներ: Նրանց մի մասի բներն էլ մարդկանց համար անմատչելի են:

Նույնպես և սողունները, մարդու ոտնաձայնն իսկ զգալով, որոնք ծակերը, որոնք ճեղքերը, որոնք էլ գետնի խոռոչները մտնելով թաքնվում են: Իսկ եթե մարդկանցից խիստ նեղվելով՝ վնասում են, դա մարդկանց մեղքն է և ոչ նրանց²⁷⁵: Ուրեմն գազաններն ու զեռունները ոչ թե շար մեկից (ստեղծված) պետք է կարծել, այլ՝ մեկ բարի արարչից— մի մասը կարիքների, մի մասը զարդի, իսկ մյուսներն էլ, որպես զարհուրեցուցիչներ, մարդու անհարկի հպարտությունը մեղմացնելու համար: Այլև (նրա համար են, որ) նրանց վնասակարությանը նայելով՝ (մարդիկ) միմյանց վնաս չպատճառեն: Եվ եթե պետք է ատել նրանց վնասակարությունը, որ շատածված է լինում, որչա՞փ ավելի (պետք է ատել) մարդկանց հանցավորությունը, որը մտածված ու նենգությամբ է լինում²⁷⁶:

Նաև մեզ կսկծեցնում է (աստված) շնչին էակներով, ինչպես՝ լվով, ձանճով, մծեղով, իշամեղով, մծղուկով, մկնով և ուրիշ նույնպիսի բա-

շնչիկքն են, և զմեզ աշխատ կարեն առնել: Զի է ի նոցանէ՝ որ զմեզ աշխատ առնէ, և է ինչ՝ որ մերոմն վնասակար լինի. որպէս և մուկն և ցեց և որդն, և որ ինչ նոցա նմանող իցէ: Եւ նոքօք ցածուցեալ զնստուցանէ զմիտս մէր. զի յորժամ գիտիցեմք՝ թէ և փոքունքն կարող են մեզ վնասակար լինել, իջցուք ի տարապարտ հպարտութենէ՝ շունել զանձինս առ մեծարգիս:

Դարձեալ՝ և զխնամն ևս Աստուծոյ զմտաւ ածել՝ թէ ուր փոքունքն կարեն մեղանշել մեզ, զիա՞րդ կարէաք ապրել՝ թէ ընդ սողունս և ընդ գազանս բնակակիցս արարեալ էր զմեզ: Այլ և յայն ևս հայել պարտիմք՝ թէ ո՛րչափ անասունս վասն մերոց պիտոյից ընդ մեօք¹⁷⁴ հնազանդեաց, զձիս և զուղտս և զփիղս և զարջառ և զոշխար. և ի լերանց և ի դաշտաց՝ զայծեմունս և զեղջերուս¹⁷⁵ և զառինս և զվարազս, որոց¹⁷⁶ կէսքն կրելիք են և կէսքն ուտելիք:

Եւ զայն ևս գիտել ետ¹⁷⁷ մեզ, թէ որոց նա կամի՝ յաղթականք կարեմք լինել. և որոց ոչ կամի՝ չկարեմք յաղթել՝ ոչ միայն արգաւորացն, այլ և շնչենոցն: Զի՞նչ վատթարագոյն քան զլուծն և զմուկն կայցէ. և զայն ոչ սպառել կարեմք, և ոչ աշխարհէ մերժել: Եւ այլն* ևս ինչ մի ի ջուրս է, և զմեր պէտս ոչ հարկանիցէ, բայց միայն զի զկծեցուցանիցէ. յորժամ տեսանիցեմք՝ թէ չեմք բաւական զնոսա սպառել, ծանիցուք զանձանց տկարութիւն, և զիջցուք ի զուր՝ հպարտութենէ, և նմա միայն տացուք զյաղթութիւնն, որ շնչենովքն զմեզ աշխատ առնէ, և զմեծամեծսն հնազանդէ մեզ. զոր օրինակ¹⁷⁸ զփիղս¹⁷⁹ և զուղտս և զառիծս¹⁸⁰ և զինծս և զյովազս. զորոց զկէսսն ի կրելիս, և զկէսսն ի զքօսանս ընտելացուցեալ¹⁸¹ համբուրեցուցանէ:

ԺԲ

Իսկ այլք այլազգ կարծեցին զսատանայէ, թէ Աստուած իսկ զնա չար արար:

Արդ եթէ Աստուծոյ զնա չար արարեալ էր, ընդէ՞ր հալածէ եկեղեցի զգնու. եթէ վրէժխնդիրք չարեաց հաստատեցան դեւք, ապա վնաս առնէ եկեղեցի այնոցիկ՝ որ նոքօքն խրատիցին, և հակառակ կամացն Աստուծոյ կայ. զի նա ի խրատ արար զնոսա, և սա հալածէ: Բայց փե

* այլ (էջ 90):

ներով, որոնք աննշան են, բայց կարողանում են մեզ նեղություն պատճառել: Նրանցից կա այնպիսին, որ մեզ շարժարում է, և կա, որ մեր ունեցածին է վնասակար, ինչպես՝ մուկը, ցեցը, որդը և նրանց նմանները: Նրանցով (աստված) խոնարհեցնում ու մեղմացնում է մեր միտքը, որպեսզի երբ իմանանք, թե փոքրիկներն էլ կարող են մեզ համար վնասակար լինել, իջնենք անհարկի հպարտությունից, մենք մեզ մեծապատիվ չհամարենք:

Դարձյալ՝ աստծու հոգացողությունը ևս պետք է մտաբերենք, որ երբ փոքրիկները կարողանում են մեզ վնաս պատճառել, ինչպես՝ կարող էինք ազատվել, եթե մեզ սողունների ու զազանների հետ բնակակից արած լինել: Այլև պարտավոր ենք ուշադրություն դարձնել այն բանին ևս, թե որքան անասուններ մեր կարիքների համար մեզ ինթարկեց՝ ձիերը, ուղտերը, փղերը, տավարն ու ոչխարը, լեռներից ու դաշտերից՝ այծյամները, եղջերուները, վայրի խոյերը, վարազները, որոնց մի մասը (բեռ) կրող է, իսկ մի մասը՝ ուտելի:

Եվ (աստված) մեզ իմանալ տվեց նաև այն, որ կարող ենք հաղթել նրանց, որոնց ինքն է կամենում, իսկ որոնց չի կամենում, չենք կարող հաղթել, ոչ միայն նշանավորներին, այլև շնչիններին: Ի՞նչն է ավելի վատթար, քան լուռ և մուկը, բայց ոչ կարողանում ենք դրանք ուշնշացնել, ոչ էլ աշխարհից հեռացնել: Իսկ ուրիշն էլ ջրերի մեջ է լինում և մեր կարիքներին չի ծառայում²⁷⁷, այլ միայն ցավ է պատճառում: Երբ տեսնում ենք, որ ի վիճակի չենք դրանք ուշնշացնելու, ճանաչում ենք մեր անզորությունը և իջնում մեր անտեղի հպարտությունից, հաղթությունը վերապահում ենք նրան, ով շնչին էականորով մեզ նեղություն է պատճառում, իսկ մեծամեծները ենթարկում է մեզ, ինչպես՝ փղերը, ուղտերը, առյուծները, ինձերը և հովազները, որոնց մի մասը (ծանրություն) քաշելու, մի մասն էլ բավականություն համար է վարժեցնում ու ընտելացնում:

Իսկ ուրիշները սատանայի մասին կարծեցին այլ կերպ՝ թե նրան հենց աստված չար ստեղծեց:

Արդ՝ եթե աստված էր նրան չար ստեղծել, (ապա) եկեղեցին ինչու է հալածում դեերին: Եթե դեերը ստեղծվեցին չարիքների դիմաց վրեժխնդիր լինելու, ուրեմն եկեղեցին վնաս է հասցնում նրանց, որոնք դեերով պիտի խրատվեն, ու (այդպիսով) հակառակվում է աստծու կամքին, որովհետև նա խրատի համար ստեղծեց դեերը, իսկ սա հալածում

զհալածելն ոչ յանձնէ ինչ ունի՝ այլ Աստուծոյ, յայտ անտի¹⁸² է. եթէ ոչ նախ փշեաց Տէրն յերկոտասանն հոգի, և ետ իշխանութիւն եօթանասնիցն, ոչ կարէին հանել զդեւս: Նա և ինքն իսկ եթէ խրատիչ գիտէր զնոսա, ոչ սաստէր ի նոսա. և ոչ աշակերտացն իւրոց հալածել հրամայէր, որոց իւրն հրաման տուեալ էր մտանել ի մարդիկ:

Եւ զիսրդ իցէ. զի հրեշտակք երբ¹⁸³ լսեն զանունն¹⁸⁴ Աստուծոյ՝ ուրախ լինին, և դեւք ոչ երբէք. այլ առաւել, իբրև լսեն, քստմնին: Եթէ կարճիչք յանցանաց էին դեւք, ոչ երբէք զմարդիկ ի կռապաշտութիւն յօժարեցուցանէին, և ոչ ի պէսպէս աղանդս փիլիսոփայից և հերձուածողաց. ոչ ի բաշխս բախտից, և ոչ ճակատագրաց¹⁸⁵, և ոչ կապելոց հրամանաց. ոչ ընդ աստեղս պշուցանել՝ թէ նոքա ինչ իցեն պատճառք բախտաւորութեան և չուառութեան:

Եւ զի դիւաց զիւտ է կռապաշտութիւն, վկայէ Դաւիթ՝ թէ ամենայն աստուածք հեթանոսաց դեւք են: Եւ երանելին Պաւլոս ասէ¹⁸⁶, թէ զի՞նչ հաղորդութիւն կայ Քրիստոսի¹⁸⁷ ընդ Բելիարայ: Եւ ահաւանիկ, որպէս ասենն, հաղորդութիւն կայ նոցա ընդ միմեանս. զի եթէ վասն զի չաբ¹⁸⁸ արար զնա Աստուած՝ չարչարիցէ, չէ օրէն զնա չար կոչել՝ այլ վրեժխընդիր. զի չար յայնժամ էր, թէ զհրամանն ոչ կատարէր:

Բայց ընդէ՞ր ոչ նա, այլ հրեշտակ Աստուծոյ հճար զանդրանիկսն և զհիպտացուց¹⁸⁹, և բազում անգամ զձրեայսն յանապատի անդ: Զի եթէ նա յայն հղեալ էր, ընդէ՞ր ոչ նայն հարկանէր՝ այլ հրեշտակ: Եւ յաւուրս Դաւիթ՝ և թանասուն հազար յերկոտասան ցեղիցն Իսրայէլի, և ի բանակէ ասորեստանոյն՝ հարիւր եւթանասուն⁹⁰ և հինգ հազար զօրս¹⁹¹ և հար հրեշտակ Աստուծոյ, և ոչ դեւք: Ընդէ՞ր և յաւուրս Յեսովայ որդւոյ¹⁹² Յովսեփեկայ՝ հրեշտակ ասէր ցբանսարկուն, որ կայր նմա հակառակ, թէ սաստեցէ ի քեզ Տէր՝ սատանայ: Ընդէ՞ր¹⁹³ որդիք սատանայի կոչին Հրեայքն⁹⁴ վասն զօրինօքն անցանելոյ, եթէ նա կայցէ ի հրամանին՝ զոր առ, և նոքա անցին զպատուիրանաւն⁹⁵: Եւ բնաւ իսկ սուտ ընդէ՞ր կոչիցի, որ արդարն կայցէ ի կարգին. զի ոչ ի նմանէ է չարութիւնն, այլ յայնմանէ՝ որ զնա այնպիսի արար. և զմէ՞ առաքիցի ի խաւարն արտաքին:

Այլ, ասեն, հանգիստ է նմա խաւարն: Նա աւանիկ ոչ զայն աղաղակէր լէգէոնն¹⁹⁶ դիւաց, այլ թէ տանջանք պատրաստեալ են նմա: Զի՞ կայ մեր և քո, ասէ, որդի Աստուծոյ, զի եկիրդ այսր յառաջ քան ըզ-

է (նրանց): Բայց որ (եկեղեցին) ոչ թե ինքնուրույնաբար, այլ աստծու (կամքով) է հալածում, երևում է նրանից, որ եթե տերը նախապես տա-
ւորներկուսին հոգի չփչեր և յոթանասունին իրավունք չտար, նրանք չէին
կարող հանել դեերը²⁷⁸: Նաև հենց տերն ինքը, եթե նրանց որպես խրա-
տիչ ճանաչեր, չէր սաստի և ոչ էլ իր աշակերտներին կառաջարկեր հա-
լածել նրանց, որոնց հրաման էր տվել մտնել մարդկանց մեջ:

Եվ ինչպե՞ս է, որ հրեշտակները աստծու անունը լսելիս ուրախա-
նում են, իսկ դեերը՝ երբեք, այլ, դեռ ավելին, երբ լսում են, սարսուռ
են: Եթե դեերը հանցանք խափանողներ լինեին, մարդկանց երբեք չէին
մղի հավատալու կռապաշտության, փիլիսոփայական ու հերձվածողական
զանազան աղանդների, բախտաբաշխության, ճակատագրի վիճակվա-
ծության, ոչ էլ նայել կտալին աստղերին, որպես թե նրանք բախտավո-
րության կամ թշվառության պատճառ լինեն:

Եվ որ կռապաշտությունը դեերի գյուտն է, հաստատում է Դավիթը՝
(ասելով,) թե՝ «Հեթանոսական բոլոր աստվածները դեեր են»²⁷⁹, Երա-
նելի Պողոսն էլ ասում է, թե՝ «Քրիստոսն ի՞նչ առնչություն ունի Բե-
լիարի հետ»²⁸⁰: Եվ ահա, ինչպես ասում են, նրանք միմյանց հետ ա-
ւորնչություն ունեն. թե որ նա (Բելիարը) աստծու կողմից շար ստեղծվելու
պատճառով է շարշարում, չի կարելի նրան շար կոչել, այլ (պետք է
կոչել) վրեժխնդիր, որովհետև շար կլինեի այն ժամանակ, երբ (աստ-
ծու) հրամանը չկատարեր:

Բայց ինչո՞ւ ոչ սատանան, այլ աստծու հրեշտակը հարվածեց ե-
գիպտացիների առաջնեկներին*¹ և շատ անգամ՝ հրեաներին՝ անապա-
տում: Թե որ այդ բանի համար նա էր հաստատված, ինչո՞ւ ոչ ինքը,
այլ հրեշտակն էր հարվածում: Եվ Դավթի²⁸¹ օրոք Իսրայելի տասներկու
ցեղերից յոթանասուն հազար*², իսկ ասորեստանյան բանակից՝ հարյուր
ութսունհինգ հազար²⁸² ջարդեց աստծու հրեշտակը, և ոչ թե դեերը²⁸³,
ինչո՞ւ Հովսեփի որդի Հեսուկի²⁸⁴ օրոք հրեշտակն իրեն ընդգիմացող
բանասարկուին ասաց՝ «Սատանա, տերը թող սաստի քեզ»*³: Եվ ինչո՞ւ
են հրեաները սատանայի որդիներ կոչվում*⁴ օրինազանցության հա-
մար, եթե նա (սատանան ենթարկված) է մնում ստացած հրամանին,
իսկ պատվիրանազանց են եղել նրանք: Հապա ինչո՞ւ է խաբեբա կոչ-
վում նա, որը ճշտությամբ կարգ ու կանոնի մեջ է մնում: Թե որ շարու-
թյունը իրենից չէ, այլ նրանից, ով այդպիսին ստեղծեց նրան, ինչո՞ւ
է ուղարկվում դեպի արտաքին խավարը:

«Սակայն, — ասում են, — խավարը նրա համար հանգիստ է»: Եվ
ահա այդ չէր աղաղակում դեերի լեզեռներ, այլ (այն,) թե տանջանք է
պատրաստված իր համար: «Մեզ հետ ի՞նչ բան ունես, Աստծու որդի, —

ժամանակն տանջել զմեզ: Եւ զի զվատթարութիւնն նորա յայտ առնիցէ, ասէ. ոչ ոք կարէ առնուլ զգործիս հզօրին, եթէ ոչ նախ զհզօրն կապիցէ: Արդ ընդէ՞ր կապէր զնա, եթէ ոչ՝ զի գիտէր թէ՞¹⁹⁷ կամօք շարանայ, և յորժամ կամի՝ կարող է զգօնանալ:

Եթէ ի բնէ ի շարշարել եղեալ էր զնա՝ ընդէ՞ր բամբասէր շարի անուամբ¹⁹⁸, որ զբնութիւնն նոյնգունակ որպիսի եղեն՝ պահէր: Նա և ոչ պատժոց արժանի էր, վասն ստուգելոյ զբնութիւնն. քանզի և ոչ զհուր ոք պատժէ, թէ ընդէ՞ր այրես. և ոչ զջուրս, թէ ընդէ՞ր հեղձուցանէք: Եւ միանգամայն և հրամանացն ևս հարցուածք սովին մտօք լուծանին:

ԺԳ

Հրամանա՞ւ, ասեն, մեռանիցին մարդիկ, թէ առանց հրամանաց:

Նախ պարտիմք գիտել՝ թէ զի՞նչ հրամանք¹⁹⁹ իցեն, և ուստի՝ բան հրամանացն ընդ աշխարհ տարածեալ իցէ:

Հրաման կապեալ վասն մահուան՝ յաստուածատուր գիրս ոչ ուրեք գտանեմք. քանզի Տէրն մահու և կենաց՝ և կարճել իշխէ զհրամանն իւր և երկայնել: Որպէս առ ջրհեղեղան ասէ. եղիցին աւուրք կենաց մարդկանս այսորիկ հարիւր և քսան ամ. և վասն բազմութեան անօրէնութեանն պակասեցոյց ի նոցանէ²⁰⁰ զքսանն: Եւ որպէս առ Ադամամքն ասէ²⁰¹, յաւուր յորում ուտես ի պտղոյ ծառոյն, ի նմին մեռանիս. և առ իւրում բարեբարութեանն, և²⁰² վասն որդէծնութեան և մարդկան յաշխարհի սիրելոյ ներեաց նմա ինն հարիւր և երեսուն ամ, զի մի՛ գեղեցիկ ստեղծուածն²⁰³ իւր համօրէն ջնջեսցի: Եւ վասն արտասուացն Ծղեկիայի արքայի՝ յաւելաւ՝ նմա հնգետասան ամ: Եւ վասն ապաշխարութեան նինուէացուցն²⁰⁴ ոչ կորոյս զթաղաքն յաւուրն երրորդի ըստ քարոզութեան մարգարէին իւրոյ:

Եւ ոչ որպէս քաղեայքն աստեղանշմարք, որ և զծննդոց²⁰⁵ պատճառս և զմահուանց՝ յաստեղաց իրրե ի կենդանեաց դնեն*: Որպէս թէ յորժամ ծնանիցին, անդէն և մահուանքն իւրաքանչիւր ուրուք անվրէպ սահմանիցին. և ըստ այն ոչ յառաջել ումեք մեռանել հնար իցէ, և ոչ յամենալ:

* յաւել (էջ 91):

** «Եւ ոչ որպէս... կենդանեաց դնեն» Քատվածը հմմտ. «Վնցարեայ», էջ 182, 1—7 (ծագ. հրատ.):

ասում է,— որ ժամանակից առաջ եկար այստեղ՝ մեզ տանջելու»^{*1}։ Եվ որպեսզի նրա վատթարությունը հայտնի դարձնի, (տեքը) ասում է՝ «Ոչ ոք հզորի գործիքները չի կարող հափշտակել, մինչև որ հզորին չկապի»^{*2}։ Իսկ (տեքը) ինչո՞ւ էր կապում նրան (սատանային), եթե ոչ (նրա համար), որ դիտեր, թե կամովին է շարանում, և երբ կամենա, կարող է խելոքանալ։

Եթե ի բնե սատանային հաստատել էր շարժարելու համար, շարի անունով ինչո՞ւ պիտի վարկաբեկեր նրան, որը իր էությունը պահում էր այնպես, ինչպես ստեղծվել էր։ Պատիժների էլ արժանի չէր լինի՝ իր այդ իսկական էություն համար. քանի որ ոչ ոք կրակը պատժի չի ենթարկում՝ (ասելով)՝ թե՛ «Ինչո՞ւ ես այրում», ոչ էլ ջրերը՝ թե՛ «Ինչո՞ւ եք խեղդում»։ Եվ միաժամանակ ճակատագրի հարցերն էլ այս մտքով են լուծվում։

ԺԳ

Հարցնում են՝ «Մարդիկ ճակատագրո՞ւմ են մեռնում, թե՞ առանց՝ ճակատագրի»։

Նախ պիտի իմանանք, թե ի՞նչ է ճակատագիրը, և «ճակատագիր» հասկացությունը որտեղից է տարածվել աշխարհում։

Մահվան համար սահմանված ճակատագիր Աստվածատուր գրքերում ոչ մի տեղ չենք գտնում, որովհետև մահվան ու կյանքի տեքը կարող է և՛ կրճատել, և՛ երկարացնել իր հրամանը, ինչպես որ ջրհեղեղի ժամանակ ասաց՝ «Այս մարդկանց կյանքի օրերը թող լինեն հարյուր քսան տարի»^{*3}. Բայց անօրինության շատանալու պատճառով նրանցից քսանը պակասեցրեց։ Կամ ինչպես Ադամին ասաց՝²⁸⁵ «Որ օրը այն ծառի պտղից ուտես, նույն օրը կմեռնես»^{*4}։ Բայց իր բարերարության պատճառով նաև որդեծնության ու աշխարհում մարդկանց բազմանալու նկատառումով նրան ներեց ինն հարյուր երեսուն տարի^{*5}, որ իր գեղեցիկ ստեղծածը ամբողջովին չբնաջնջվի։ Կամ (ինչպես) Եզեկիա արքայի արցունքների համար նրա (կյանքի) վրա ավելացրեց²⁸⁶ տասնհինգ տարի²⁸⁷։ Նիրվաճիկների զղջման համար էլ՝ քաղաքը չկործանեց երրորդ օրը՝ իր մարգարեի քարոզի համաձայն²⁸⁸։

Եվ այնպես չէ, ինչպես աստղագետ քաղեկաներն են կարծում՝ թե ծնունդների ու մահերի պատճառը աստղերն են՝ լի՜րե կ'ենդանիներ։ Իբր թե, երբ (մարդիկ) ծնվում են, անմիջապես ճշտությամբ սահմանվում է յուրաքանչյուրի մահվան ժամանակը, և անհնարին է. որ մեկը դրանից առաջ կամ հետո մեռնի։

Այլ յանդիմանեն զնոսա և պատերազմացն դէպք. զի ի միում աւուր քիւրք բիրտուց մարդկան կոտորին այլ և այլ տիտւք կէսք մատաղօրեայք, և կէսք երիտասարդք, և այլք ի կատարեալ հասակի ծերութեան. որոց ծնունդքն ի միում ժամու չէին, և մահքն ի միասին եղանին:

Սև դարձեալ՝ թէ յաստեղաց էին պատճառք ծննդոց, ընդէ՞ր ի հընդիկս ոչ ոք երբէք սպիտակ ծնաւ, և ոչ յայլ աշխարհս այնպիսի ինչ երևակ, մի՞ թէ ա՞նդր միայն ոչ եհաս աստղն սպիտակարար, և ոչ յայլ աշխարհս աստղն սևագործ: Սև ատամունքն հնդկին ուստի՞ իցեն այնչափ սպիտակ:

ԺԴ

Դարձեալ բախտաւորութեանց և շուռութեանց՝ զաստեղսն զնեն պատճառս. որպէս թէ աստեղատունք ինչ իցեն, և ըստ դիպիւոյ պատճառաւորաց աստեղացն յաստեղատունսն՝ նոյնպիսիք և ծնունդքն լինիցին:

Մինչ դեռ առիւթն²⁰⁶, ասեն, յաստեղատանն իցէ՛ և ծնանիցի ոք, թագաւոր լինելոց է. և մինչ դեռ եզն²⁰⁷ է՝ և ծնանիցի ոք, հզօր և բարինշան գալոց է. և մինչ դեռ խոյն է՝ և ծնանիցի ոք, մեծատուն լինելոց է, և²⁰⁸ որպէս նայն թաւ և ասուեղ է. և յորժամ կարիճն է՝ և ծնանիցի ոք, շար և մեղանշական լինելոց է*: Սև ալլքն ևս ալլոց աղգի ւզգի իրաց պատճառք լինին: Որպէս թէ յորժամ Կռոնոսն²⁰⁹ յաստեղատունն մտանիցէ²¹⁰, թագաւոր մեռանի. որ եղեն իսկ երկիցս, որպէս ասենն, առ Թէոդոսիւ կայսերք. և քաղեայքն պնդեալ էին՝ թէ²¹¹ մեռանի թագաւորն, և նա ոչ մեռաւ, զի յամօթ լիցի սափաստտ արուեստգիտութիւնն:

Արդ նախ զայն ասասցեն. ո՞ հճան զայնպիսի երկրական անուանըս՝ զգիշակեր և զխոտակերս յերկինս, զի պատճառք²¹² ծննդեան²¹³ մարդկան լինիցին*. զի որ ոք ուրուք պատճառ ծննդեան²¹⁴ կարիցէ լինել, նա ի վեր քան զնա՝ որոյ պատճառն է՝ պարտի լինել իմաստութեամբ: Արդ հասարակաց մտօք հայեցեալ, տեսցուք ո՞ ի վեր իցէ, մա՞րդն՝ որ անասնոյն տիրէ, թէ անասունն՝ որ մարդոյն ի հարկի կայ. և ոչ միայն ի հարկի կայ. այլ և կերակուր նորա է: Սև գազանացն զկէսսն փախտականս եղեալս տեսանեմք, և զկէսսն յանառախիտ մայրիս ամրացեալս՝²¹⁵ յորժամ զբարբառ միայն մարդոյն լսիցեն: Քանզի զահ և զերկիւղ մարդոյն՝ արկեալ է արարչին ի վերայ գազանացն և սողնոցն և անասնոցն և թռչնոց, վասն՞ առաւել

* «Եւ մինչ դեռ եզն է... լինելոց է» Ռատվածը Ռմմտ. «Վեցաւրեայ», էջ 187, 18—188, 7 (ծան. Ռրատ.):

** «Ո՞ եհան... մարդկան լինիցին» Ռատվածը Ռմմտ. «Վեցաւրեայ», էջ 188, 16—189, 1 (ծան. Ռրատ.):

Բայց նրանց հերքում են պատերազմական անցքերը, երբ մեկ օրում բյուրավոր մարդիկ են կոտորվում՝ այլևայլ հասակներով, ոմանք մատաղահաս, ոմանք երիտասարդ, ոմանք էլ կատարյալ ծեր հասակում: Նրանց ծնունդները նույն ժամին չեն եղել, իսկ մահը միաժամանակ է լինում:

Եվ, բացի դրանից, եթե ծնունդների պատճառն աստղերն են, ինչո՞ւ հնդիկների²⁸⁹ մեջ ոչ ոք երբևէ սպիտակ չծնվեց, և ոչ էլ ուրիշ աշխարհներում՝ մի այնպիսի սևամորթ. մի՞թե չհասավ այնտեղ սպիտակարար աստղը, կամ ուրիշ աշխարհները՝ սևարար աստղը: Եվ հնդիկի ատամները որտեղի՞ց են այնքան սպիտակ:

ԺԴ

Դարձյալ՝ բախտավորության ու թշվառությունների պատճառը աստղերն են համարում, որպես թե ինչ-որ աստղատներ գոյություն ունեն, և պատճառ դարձող ինչպիսի աստղեր որ հանդիպում են այդ աստղատներում, (այդ ժամանակ) նույնպիսի էլ ծնունդներ են լինում:

Ասում են՝ երբ աստղատանը առյուծն²⁹⁰ է, և (այդ ժամանակ) մարդ է ծնվում, նա թագավոր է դառնալու. երբ ցուլն է²⁹¹, և ծնվում է մեկը, նա հզոր ու բախտավոր է լինելու. երբ խոյն²⁹² է, և ծնվում է մեկը, մեծատուն է լինելու, խոյի նման թավ ու բրդոտ. իսկ կարիճի²⁹³ ժամանակ ծնվողը շար ու մեղսագործ է լինելու: Եվ մյուսներն²⁹⁴ էլ ուրիշների համար զանազան իրողությունների պատճառ են լինում: Որպես թե, երբ Կռոնոսը²⁹⁵ աստղատունը մտնի, թագավոր կմեռնի, որը և, ինչպես ասում են, երկու անգամ եղավ Թեոդոս կայսեր²⁹⁶ ժամանակ: Թեև աստղագուշակները պնդել էին, թե թագավորը կմեռնի, բայց նա չմեռավ. որպեսզի խայտառակվի այն սուտումուտ հնարագիտությունը:

Արդ՝ նախ թող այն ասեն. այնպիսի գիշատիչ ու խոտաճարակ երկրային անասուններն²⁹⁷ ո՞վ հանեց երկինք, որ մարդկանց ծննդյան պատճառ լինեն, քանի որ նա, ով կարող է մեկի ծննդյան պատճառը լինել, իմաստություն միտի բարձր լինի նրանից, որի (ծըննդյան) պատճառն է: Այժմ պարզ մտքով նայենք ու տեսնենք, թե ո՞րն է բարձր, մա՞րդը, որ տիրում է անասունին, թե՞ անասունը, որ ծառայում է մարդուն, և ոչ միայն ծառայում է, այլև նրա կերակուրն է: Եվ տեսնում ենք, որ զազանների մի մասը փախչում, մի մասն էլ թաքնվում է խիտ անտառներում (գտնվող) բներում՝ հենց որ լսում են մարդկային ձայնը. որովհետև արարիչը մարդու ահն ու երկյուղը գցել է զազանների, սողունների, անասունների և թռչունների վրա՝ նրան առավել պատվելու

զնա պատուելոյն. զորոյ և զարարածն նորանշան իմն ընծայեցուցանէ, թէ ստեղծ որպէս ձեռօք, և փշեաց շունչ կենդանի որպէս թէ բերանով. և այնու, զի առաւել պատուական²¹⁶ ցուցանիցէ զնա, յայտ առնէ:

Այլ զի Աստուած ի յօղապատ մարմնոց ի վեր է, այն յայտնի է ճշմարտից: Եւ եթէ վասն նորա եղեն գաղանքն և անասունքն, որպէս փորձ իրացն իսկ ցուցանէ, զիա՞րդ էր՝ զի յերկինս ելանէին և մարդկան ծննդեան պատճառք լինէին. որք այնչափ հեռի են ի կենդանութենէ, որչափ ճրագ մի՞ որ ի մարդկանէ կազմեալ իցէ լուսատու լինել տան ի գիշերի: Եւ չկենդանիքն զիա՞րդ կարիցին կենդանեացն պատճառ ծըննդեան²¹⁷ լինիլ:

Այլ թէ չէին կենդանիք, ասեն, և ոչ գնայունք էին. բայց զի գնան, յայտ է՝ թէ կենդանիք են:

Արդ լուիցեն. եթէ²¹⁸ ամենայն ինչ որ գնայուն է՝ կենդանի իցէ, ապա և ջուրք որ գնան՝ կենդանի համարեսցին. և կրակ վասն շարժելոյն՝ կենդանի կարծեսցի. և օդք և հողմք վասն շնչելոյն՝ կենդանի հաշուեսցին. և տունկը և խոտոց բոյսք, որ թէպէտ յամրագնացք են, սակայն աճելովն երևին՝ թէ գնայունք²¹⁹ են. և արդ որպէս ոչ ամենայն գնայուն՝ կենդանութիւն մտաւոր և բանաւոր ունի, նոյնպէս և ոչ արեգակն, և ոչ լուսին և աստեղք, և ոչ երկիրք իսկ՝ ընդ որով նորա շրջին՝ կենդանութիւն ինչ մտաւոր և բանաւոր ունին: Այլ երկիրք և երկիր անօթք ետեղակալք են հաստատեալք յարարչէն, ունել ամփոփ ընդ ինքեամբ՝ զամենայն՝ որ ի միջի նոցա է. և լուսաւորքն իբրեւ ճրագունք լուցեալք, վասն զիւաւորն ի միջոյ մեծի տանս փարատելոյ: Եւ են հարկաւորք բնակաւորք, հրամանաւ արարչին իւրեանց, ի վայելս ամենայն կենդանեաց. և իւրեանց ինքեանք²²⁰ չեն, քանզի ոչ գիտեն՝ թէ իցեն և թէ չիցեն: Որպէս և երկիրք և երկիր և ջուրք և փայտք և քարինք են վասն որոց եղևնն, և իւրեանց ինքեանք չեն: Քանզի ոչ գիտեն՝ եթէ իցեն և թէ չիցեն, այնու զի չեն մտաւորք և բանաւորք:

Դարձեալ, որպէս ասենն, թէ յորժամ առիւծն²²¹ իցէ յաստեղատանն՝ թագաւոր ծնանելոց է. թէ այնպէս էր, բազում անգամ բազում թագաւորաց պարտ էր ծնանել. զի ոչ մի միայն ծնանի՝ յորժամ առիւծն²²² յաստեղատանն իցէ, այլ բազումք:

* Ընդ ինքեամբք (էջ 91):

համար: Նրա ստեղծումն էլ զարմանալի ձևով է ներկայացնում, այսինքն թե՛ այնպես ստեղծեց՝ որպես ձեռքով, (նրա մեջ) կենդանության շունչ փչեց՝ որպես բերանով: Եվ դրանով հայտնի է դարձնում, որ նրան առավել պատվական է ցույց տալիս:

Իսկ որ աստված անդամակազմ մարմիններից վեր է, դա հայտնի է ճշմարտասերներին: Եվ եթե, ինչպես իրողությունների փորձն է ցույց տալիս, գազաններն ու անասունները մարդու համար ստեղծվեցին, ինչպե՞ս կլինեի, որ (նրանք) երկինք բարձրանային ու մարդկանց ծննդյան պատճառ դառնային: Աստղերը կենդանությունից այնքան են հեռու, որքան ճրագը, որ մարդկանց կողմից պատրաստված է՝ գիշերը տանը լույս տալու համար: Եվ ոչ կենդանիները ինչպե՞ս կարող են կենդանիների ծննդյան պատճառը լինել:

«Բայց եթե (աստղերը) կենդանիներ չլինեին,— ասում են,— շարժուն չէին լինի, իսկ քանի որ շարժվում են, պարզ է, որ կենդանիներ են»:

Այժմ թող լսեն, եթե ամեն շարժուն բան կենդանի լինի, ապա ջրերն էլ, որ հոսում են, կենդանի պիտի համարվեն, կրակը ևս, շարժվելու պատճառով, կենդանի պիտի կարծվի. օդն ու քամիները, փչելու պատճառով, կենդանի պիտի հաշվվեն. այլև (կենդանի պիտի համարվեն) տունկերն ու խոտաբույսերը, որոնք թեև դանդաղընթաց են, սակայն իրենց աճամբ շարժուն են երևում: Այսպիսով՝ ինչպես որ ամեն շարժվող մտային ու հոգեկան կենդանություն չունի, նույնպես էլ ո՛չ արեգակը, ո՛չ լուսինը, ո՛չ աստղերը և ո՛չ իսկ երկինքը, որտեղով նրանք շրջում են, մտային ու հոգեկան կենդանություն չունեն: Այլ երկինքն ու երկիրը անշարժ անոթներ են՝ հաստատված արարչի կողմից, տեղավորելու այն ամենը, ինչ կա իրենց մեջ, և լուսատուները, որպես վառված ճրագներ, այս մեծ տան միջից²⁹⁸ խավարը հեռացնելու համար են: Նրանք պետքական բնակավորներ են՝ (սահմանված) իրենց արարչի հրամանով՝ բոլոր կենդանիների վայելքի համար և իրենք իրենց համար չեն, որովհետև չգիտեն՝ իրենք գոյություն ունե՞ն, թե ոչ: Այդպես էլ երկինքը, երկիրը, ջրերը, փայտերը և քարերը (նրա համար են), ինչի համար որ ստեղծված են և իրենք իրենց համար չեն, որովհետև չգիտեն՝ գոյություն ունե՞ն, թե ոչ, քանի որ մտավոր ու բանական չեն:

Դարձյալ՝ նրանց ասելով՝ երբ առյուծը լինի աստղատանը, թագավոր է ծնվելու: Եթե այդպես լինեի, շատ անգամ բազմաթիվ թագավորներ պիտի ծնվեին, որովհետև երբ առյուծն աստղատանն է գտնվում, ոչ թե լոկ մեկ, այլ բազմաթիվ մարդիկ են ծնվում:

Եւ եթէ արդարեւ առիծն²²³ էր պատճառ ծննդեան թագաւորաց, ապա ոչ թագաւորի որդի թագաւոր լինէր, այլ ոչր ուրուք և դիպէր ծնունդն մտանելոյ առիծուն²²⁴ յաստեղատունն: Իսկ եթէ տեսանեմք՝ եթէ թագաւորի որդի թագաւոր լինի, որպէս Դաւթայ որդի²²⁵ Սողոմոն ի հօրն աթոռ նստաւ, և նորա որդին ի նորա աթոռ*. և մի ըստ միոջէ կարգ թագաւորացն Յուդայ ձգեցաւ մինչև ցմակաբէացիսն: Նոյնպէս զասորեստանեայցն և զբաբելացւոցն²²⁶ որդի ի²²⁷ հօրէ առնուին²²⁸ կարգաւ զթագաւորութիւնն: Որպէս և ի Սասանայն ումեմնէ՝ սասանականքն որդի ի հօրէ կարգաւ առին մինչև ցայսօր զթագաւորութիւնն սասանականացն. և չբաւաւ առիծն²²⁹ յերկինս մտեալ յաստեղատունն. զի զթագաւորութիւնն յայլ ազգ ուրեք կարասցէ փոխել յերկրին արեւելից:

ԺԵ

Եւ յայտ է՝ թէ որպէս թագաւորութեանն չէ աստղն պատճառ, նոյնպէս և ոչ զօրութեանն, և ոչ մեծատուն առնելոյ. մանաւանդ իսկ զի տեսանեմք զմեծատունս աղքատացեալս, և զաղքատս մեծացեալս: Մի՞թէ²³⁰ զա՛յն ևս կարիցեն ասել՝ թէ մի և նոյն աստղ մեծութեան և աղքատութեան կարէ պատճառք լինել և զօրութեան և տկարութեան. քանզի և զհօրս երբէք երբէք տկարացեալս տեսանեմք, և զտկարսն զօրացեալս. և զշարսն զգօնացեալս, և զզգօնս շարացեալս: Եւ ո՛ր իցէ այն, զոր ասենն, եթէ որ²³¹ ինչ ի ճակատագրին գրեալ է հրամանացն, այնմ չէ հնար վրիպել. այլ որ փառաւորն գրեցաւ՝ փառաւոր է, և որ չուառն՝ չուառ, և ուր հրամանանքն իցեն և յումմէ²³² հրամանքն, ըստ այնմ և մեռանին. և վրիպել չէ հնար ի սահմանելոյ հրամանէն:

Ո՛ր հրաման տկար, և անզօր սահման, զոր և գողքն և աւազակքն կարեն խախտել, յորժամ ի վերայ հասեալ՝ զումն յընչից²³³ և յարեւ արկանիցեն: Եւ եթէ ի սահմանելոյ ինչ հրամանէ իրքն գործիցին, չէ պարտ՝ ոչ թագաւորաց մահու հրաման տալ, և ոչ դատաւորաց քերել և սպանանել զմարդասպանն. որք զպատուհասն ի վերայ ածելով յայտ առնեն՝ թէ ոչ ըստ սահմանելոյ ինչ հրամանացն եղանին²³⁴ մեղքն մեղանշականացն, այլ ի բռնաւորութենէ²³⁵ շարագործութեանն:

Եւ կամ յորժամ հէն յաշխարհ արշաւիցէ՝ տեռազերծ առնել և կոտորել զմարդիկ, մի՛ զօրս ժողովեացեն, և մի՛ գունդս առ գունդս կազմեացեն՝ հանելոյ զհէնն յաշխարհէ. այլ²³⁶ իրաւունս տացեն՝ թէ հրա-

* «Դարձեալ... Աորա արոռ» Քատվածը հմմտ. «Վեցարեայ» էջ 102, 13—103, 4 (ծագ. հրատ.):

Եվ եթե իսկապես առյուծը լիներ թագավորների ծննդյան պատճառ, ապա թագավոր կդառնար ոչ թե թագավորի որդին, այլ նա, որի ծնունդը կգուգադիպեր առյուծի՝ աստղատունը մտնելուն: Բայց մենք տեսնում ենք, որ թագավորի որդին է թագավոր դառնում, ինչպես Դավթի որդի Սողոմոնը²⁹⁹ իր հոր աթոռը նստեց, նրա որդին էլ՝ նրա աթոռը, և այսպես հաջորդաբար Հուդայի³⁰⁰ թագավորների շարքը ձգվեց մինչև մակաբայեցիները: Նույնպես և ասորեստանցիների ու բաբելացիների թագավորությունը կարգով ժառանգում էին հորից որդի: Ինչպես նաև ոմն Սասանից Սասանյանները³⁰¹ հորից որդի կարգով ստացան թագավորությունը՝ մինչև այսօր. իսկ երկնքում առյուծն աստղատունը մտած չեղած՝, որ կարողանար արևելյան երկրում թագավորությունը ուրիշ ցեղի փոխանցել:

ԺԵ

Եվ պարզ է, որ աստղը չէ պատճառը ինչպես թագավորության, այնպես էլ հղորություն կամ հարստության, մանավանդ որ տեսնում ենք հարուստներին աղքատացած և աղքատներին՝ հարստացած: Մի՞թե այն էլ կարող են ասել, որ միևնույն աստղը կարող է և՛ հարստության ու աղքատության, և՛ զորեղության ու անզորության պատճառ լինել. քանի որ հզորներին ևս տեսնում ենք հաճախ անզորացած ու անզորներին՝ զորեղացած, ինչպես և շարերին՝ խելոքացած, խելոքներին՝ շարացած: Եվ որտե՞ղ է մնում այն, որ ասում են, թե ինչ որ ճակատագրով գրված է, անհնար է, որ վրիպի. այլ «փառավոր» գրվածը փառավոր է, իսկ «թշվառ»-ը՝ թշվառ: Եվ ճակատագրով որտեղ կամ ում ձեռքով (մեռնելը) վճռված է, ըստ այնմ էլ (մարդիկ) մեռնում են. հնարավոր չէ սահմանված ճակատագրից շեղվել:

Օ՜ տկար ճակատագիր և անզոր վճիռ, որ գողերն ու ավազակներն էլ կարողանում են խախտել, երբ հարձակվելով՝ մարդուն կողոպտում ու սպանում են: Եվ եթե դիպքերը պիտի կատարվեն ճակատագրի ինչ-որ սահմանումով, (ապա) ո՛չ թագավորները պիտի մահվան հրաման տան, ո՛չ էլ դատավորները պիտի տանջեն ու սպանեն մարդասպանին: (Այն-ինչ) նրանք պատիժ տալով հայտնի են դարձնում, որ հանցավորների հանցանքները ոչ թե ճակատագրի ինչ-որ սահմանումով, այլ շարագործ քոնությունմբ են լինում:

Եվ կամ՝ երբ ավազակախումբը արշավում է երկիրը՝ մարդկանց կողոպտելու և կոտորելու համար, թող զորք չհավաքեն ու իրար ետևից գնդեր չկազմեն՝ երկրից ավազակներին դուրս քշելու համար, այլ թող

մանք են աշխարհին ի հինէ կոտորել, մեք ընդէ՞ր դառնացեմք ընդդէմ հրամանացն. այլ գումարելով զգօրսն և հանելով զթշնամին յաշխարհէ, ցուցանեն՝ եթէ ոչ ըստ սահմանելոյ ինչ հրամանի կոտորածքն գործիցին, այլ ի բռնաւորութենէ հինին՝ որ եկեալ ժլատութեամբ կոտորէ զաշխարհ, և մերկանայ յընչից²⁸⁷ և յստացուածոց²⁸⁸:

ԺԶ

Բայց զայն ևս դիտել պարտ է՝ թէ^{288ա} զամենայն ինչ զվնաս, որ ի վնասակարաց գործիցի, յառաջագոյն գիտէ Աստուած:

Եւ եթէ գիտէ՝ ասեն, զվնասս՝ որ գալոց են ի վերայ մարդկան, ընդէ՞ր ոչ արգելուցու:

Եթէ ո՛րչափ վնասս արգելու Աստուած ի մարդկանէ՝ այն ոչ ամենեցուն յայտնի է, այլ նմա միայն՝ որ զամենեցուն²³⁹ գիտնամս ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից բաշխէ: Կարճէ երբէք և զվնասս վնասակարացն, զի մի՛ այնպէս երեւցի՝ թէ չկարիցէ արգելու զվնասսն: Դարձեալ թուլացուցանէ և վնասակարին՝ յազեցուցանել զկամս իւր յընկերին²⁴⁰, զի մի՛ թուիցի ընդ հարկաւ վարել զբանաւորսն, այլ զի յիւրաքանչիւր գործոց անցնիւր հանդէսք երեւիցին:

Եւ կանխաւ գիտէ զամենայն, և կանխագիտութիւնն չէ պատճառ չարեաց: Քանզի և ոչ յորժամ տեսանիցէ որ զընկեր²⁴¹ իւր ընդ լպիրծ տեղիս գնացեալ, և ասիցէ՝ թէ զլորելոց է, նա ինչ եղև պատճառք զյորման ընկերին²⁴²: Եւ ոչ, յորժամ ընդ աւազակուտ տեղիս դիմեալ զընկերն²⁴³ որ տեսանիցէ, և ասիցէ՝ թէ եղեռն գտանէ, նա ինչ իցէ պատճառք վնասուն: Եւ ոչ յորժամ զազնուականի ուրուք զորդի յաղակատանըս հասեալ տեսանիցէ որ²⁴⁴, և ասիցի՝ թէ²⁴⁵ կորուսանելոց է զինչըսն²⁴⁶ հայրենիս, նա ինչ իցէ պատճառք վատնելոյ ընչիցն: Նոյնպէս և ոչ Աստուծոյ յառաջգիտութիւնն է պատճառք բարեաց կամ չարեաց:

Գիտէ Աստուած կանխաւ զամենայն. այլ է ինչ՞ դոր կամի, և է ինչ՞ զոր ոչ կամի: Կամեցաւ ածել ջրհեղեղ, և ոչ իւր այն կամք էին՝ թէ ջրհեղեղաւ մարդիկ և անասուն առ հասարակ տատակիցին, այլ անարժան խառնիցն ազգին յանդգնութիւնն ած զնա յայն՝ առնել զոր ոչն կամէրորպէս ինքն իսկ ուխտէ մարգարէին՝ թէ ոչ կամիմ զմահ մեղաւորին, այլ զդառնալն նորա և զկեալ:

պատճառաբանեն, թե՝ «երկրի ճակատագիրն է ավազակից կոտորվել, մենք ինչո՞ւ պիտի դեմ գնանք ճակատագրին»։ Բայց զորքեր գումարելով և երկրից թշնամուն դուրս վռնդելով ցույց են տալիս, որ կոտորածները ճակատագրի ինչ-որ սահմանումով չեն տեղի ունենում, այլ՝ ավազակի բռնություն, որը գալով անհագարար կոտորում է ժողովրդին, զրկում ունեցվածքից։

ԺԶ

Բայց այն ևս պետք է իմանալ, թե աստված նախապես գիտե ամեն մի վնաս, որ կատարվում է վնասակարների կողմից։

«Իսկ եթե, — ասում են, — գիտե վնասները, որ վրա են հասնելու մարդկանց, ինչո՞ւ չի արգելում»։

Թե աստված մարդկանցից որքան վնասներ է վանում, հայտնի է ոչ բոլորին, այլ միայն իրեն, որ խնամք է բաշխում բոլորին՝ յուրաքանչյուրին իր կարիքների համաձայն։ Երբեմն խափանում է վնասակարների վնասները, որ այնպես չթվա, թե չի կարող արգելել վնասները։ Բայց նաև թույլ է տալիս, որ վնասագործը հագուրդ տա իր ցանկությանը՝ ընկերոջ հանդեպ, որպեսզի չթվա, թե հարկադրանքով է կառավարում բանականներին, այլ՝ որպեսզի յուրաքանչյուրի գործերից ամեն մեկի պատկերը երևա։

Եվ նախապես գիտե ամեն ինչ, բայց կանխագիտությունը չարիքների պատճառ չէ։ Քանի որ երբ մեկը տեսնի իր ընկերոջը լպրծուն տեղերով քայլելիս և ասի, թե գլորվելու է, նա ընկերոջը գլորման պատճառ հո չի դառնա։ Կամ՝ երբ մեկը տեսնի ընկերոջը դեպի ավազակներով լի տեղերը գնալիս և ասի, թե շարագործության կհանդիպի, հո ինքը վրնասի պատճառ չի լինի։ Կամ էլ՝ երբ մեկը տեսնի մի ազնվականի որդու ցոփության հասած⁸⁰² և ասի, թե կորցնելու է հայրենական ունեցվածքը, ինքը հո ունեցվածքի վատնման պատճառ չի լինի։ Այդպես էլ աստծու կանխագիտությունը բարիքների կամ չարիքների պատճառ չէ։

Աստված նախապես ամեն ինչ գիտե, բայց բան կա, որ կամենում է, բան էլ կա, որ չի կամենում։ Ուզեց ջրհեղեղ բերել⁸⁰⁸։ Բայց նա չէր կամենում, որ ջրհեղեղով մարդիկ ու անասուններն ընդհանրապես կոտորվեն, այլ նրանց անվայել խառնակեցության հանդգնությունը նրան մղեց այդ բանին՝ անելու այն, ինչ որ չէր կամենում։ Ինչպես որ հենց ինքն է պնդում մարգարեի բերանով, թե՝ «Կամենում եմ ոչ թե մեղավորի մահը, այլ՝ նրա դարձի գալն ու ապրելը»^{*1}։

Կամէր՝ թէ չէր յանցուցեալ Ադամայ. և քանզի կանխաւ գիտէր զյանցանելն, յառաջագոյն պատուիրեաց²⁴⁷ նմա՝ շուտիլ ի պտղոյ ծառոյն. և զի ոչ անսաց հրամանին. յիրաւի պատժեցաւ: Կանխաւ գիտաց զՅակոբայ՝ թէ առաքինի լինելոց է, և զԾոռաււի՝ թէ յանալիտանութիւնս կրոծանելոց է. և վասն այնորիկ մինչ չե ծնեալ էին, և մինչ չե մի ինչ բարի կամ չար գործեալ էին²⁴⁸, ասէ. զՅակոբ սիրեցի և զԾոռաւ ատեցի: Եւ յառաջագոյն հայեցեալ ի նախանձաւորութիւնն Յովսիայ²⁴⁹ արքայի Յուդայ, ազդ²⁵⁰ արար կանխագոյն մարգարէիւն²⁵¹ թէ յառնելոց է ի նոցանէ թագաւոր, որ զկուսպաշտութիւնն որդւոցն²⁵² Իսրայէլի եղծանիցէ: Եւ յառաջագոյն ծանուցեալ զազնուականութիւնն Կիւրոսի պարսկի, Կանխաւ գուշակեաց՝ եթէ արծակելոց է զգերիս ժողովրդեանն: Եւ յայտ է՝ թէ²⁵³ կանխաւն գիտել առաւելութիւն է սքանչելի էութեանն:

ԺԷ

Զբարին կամել և ոչ զչար՝ բարերարութիւն մարդասէր բնութիւնն էր. յառաջագոյն հայեցեալ ի հաստութիւն Փարաւոնի, ասէ. ևս խստացուցից զսիրտն Փարաւոնի:

Եւ թէ նա խստացոյց, ասեն, ընդէ՞ր եհար հարուածովք²⁵⁴ զնա և զերկիրն եգիպտացւոց²⁵⁵:

Այլ Առաքեալ մտանէ ջատագով Տեառնն իւրոյ՝ թէ²⁵⁶ ոչ նա խրտացոյց զՓարաւոն, այլ ինքն անձամբ զանձն: Եւ ասելն Աստուծոյ՝ թէ ես խստացուցի, այնպիսի ինչ է՝ որպէս ոք յորժամ զընկեր²⁵⁷ իւր կամ զծառայ մեծարիցէ, և նա հպարտացեալ արհամարհիցէ զմեծարիչն. և նա ասիցէ՝ թէ զի՞ դնեմ նմա մեղ, ես անձամբ արարի ինձ թշնամանս՝ զի ածի ի պատիւ զանարժանն: Նոյնպէս և զԱստուծոյն իմանալի է՝ թէ ես ներելովն իմով եղէ պատճառք խստանալոյն նորա, զի ոչ յառաջնումն սատակեցի զանդրանիկն նորա:

Այլ կամեցաւ, ասէ, Աստուած ցուցանել զբարկութիւնն իւր, և յայտընի առնել զգորութիւն իւր, զոր ած բազում երկայնամտութեամբ ի վնասայ ամանոցն կազմելոց ի կորուստ: Ուստի յայտ է՝ թէ երկայնամտութիւնն Աստուծոյ եղև պատճառ խստութեան սրտին Փարաւոնի, այնու զի զվերջին հատուածն²⁵⁸ յառաջնումն ոչ ած ի վերայ նորա:

Ուղում էր, որ Ադամը մեղք գործած չլիներ, և որովհետև նախապես գիտեր, թե մեղք է գործելու, վաղօրոք պատվիրեց նրան՝ ծառի պտղից չուտել. բայց քանի որ (Ադամը) չենթարկվեց պատվիրանին, իրավացիորեն պատժվեց³⁰⁴: Նախապես իմացավ (աստված), որ Հակոբն առաքինի է լինելու, իսկ Ծաավն³⁰⁵ անպիտանություններով կործանվելու է. այդ պատճառով էլ, երբ դեռ նրանք չէին ծնվել ու քանի դեռ որևէ բարի կամ չար բան չէին կատարել, ասաց՝ «Հակոբին սիրեցի և Ծաավին ատեցի»³¹: Եվ առաջուց տեսնելով Հուդայի՝ թագավոր Հովսիայի³⁰⁶ նախանձախնդրությունը՝ մարգարեի միջոցով նախապես ազդարարեց, թե նրանցից ելնելու է մի թագավոր, որը Իսրայելի որդիների կռապաշտությունը պիտի ջնջի³²: Եվ վաղօրոք գիտենալով պարսիկ Կյուրոսի³⁰⁷ ազնվությունը՝ նախապես գուշակեց, թե ազատելու է ժողովրդի գերիներին³³:

Պարզ է, որ նախապես գիտենալը նրա սքանչելի էությունն առավելությունն է:

ԺԷ

Բարին և ոչ թե չարը կամենալն էր (նրա) մարդասիրական բնավորության բարեբարությունը: Վաղօրոք տեսնելով Փարավոնի ըմբուսությունը՝ ասում է. «Ես խստացնելու եմ Փարավոնի սիրտը»³⁰⁸:

«Եվ եթե,— ասում են,— նա խստացրեց, ինչո՞ւ հարվածներ հասցրեց նրան ու եգիպտական երկրին»:

Բայց առաքյալը պաշտպան է կանգնում իր տիրոջը՝ (տեսելով), թե նա շխտացրեց Փարավոնին, այլ Փարավոնն ինքը՝ իրեն: Եվ ասածու «Ես խստացրի»³⁰⁹ ասելը այնպիսի բան է, ինչպես որ մեկը երբ իր ընկերոջը կամ ծառային մեծարում է, իսկ նա գոռոզանալով արհամարհում է մեծարողին, և սա ասում է՝ «Ինչո՞ւ եմ նրան մեղադրում, անձամբ ինքս ինձ համար նախատինք արեցի, որովհետև անարժանին պատվեցի»: Այսպես էլ պետք է իմանալ ասածու մասին, (որի ասածը նշանակում է,) թե՝ «Իմ ներելով ես նրա խստանալուն պատճառ դարձա, որովհետև սկզբում չսպանեցի նրա առաջնեկին»:

«Բայց,— ասում է (առաքյալը),— աստված կամեցավ ցույց տալ իր բարեկամությունը և հայտնի դարձնել իր զորությունը՝ մեծ ներողամտությամբ վերաբերվելով կորուստի համար պատրաստված անոթների նկատմամբ»³¹⁰: Ուստի պարզ է, որ Աստծու ներողամտությունը եղավ պատճառ Փարավոնի խստասրտության, որովհետև վերջին հարվածը նրան սկզբում չհասցրեց:

Այլ զի շէր քարացուցեալ Աստուծոյ զսիրտն Փարաւոնի, այնու²⁵⁹ ի-
մանալի է՝ զի մերթ հաւանէր արծակել զժողովուրդն, և մերթ չհաւանէր:
Եւ անօթս կազմեալս ի կորուստ ինքեանք զանձինս արարին, և ոչ Աս-
տուած, զորմէ ասէն առաքեալ՝ եթէ կամի, զի ամենայն մարդիկ կեցցեն,
և ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն: Եւ ո՞չ ապաքէն և նոքա յամե-
նայն մարդկանէ լին:

Եւ ոչ որպէս ընդդիմակաց կողմն ասէ՝ եթէ ոչ ըստ կամել է, և ոչ
ըստ ընթանալ, այլ ըստ Աստուծոյ ողորմելոյն. զի որում կամի՝ ողոր-
մի, և որում կամի՝ խստանայ: Եւ ըմբերանեալ զդիմակաց կողմնն Ե-
րանելոյն²⁶⁰, ասէ. դու ո՞վ ես, ո՞վ մարդ, որ պահանջես պատասխանի
յԱստուծոյ. եթէ և այնպէս ինչ էր, դու ո՞վ էիր՝ որ համարս պահանջէիր
յԱստուծոյ. մի թէ ասիցէ՞ կաւն ցբրուտն՝ թէ ընդէ՞ր այդպէս ստեղծե-
ր զիս: Բայց զի ոչ այնպէս է, նորին իսկ ի նմին թղթի գրեալ՝ ասէ. թէ²⁶¹
որում կամիք՝ ընծայեցուցանէք զանձինս ձեր ի հնազանդութիւն, եթէ
արդարութեան, և եթէ հնազանդութեան մեղաց: Եւ առ Տիմոթէոս գրեալ՝
ասէ. եթէ ոք սրբէ զանձն իւր, եղև նա անօթ կազմեալ պիտանացու ի
գործ տեսուն իւրոյ: Եւ մարգարէն ասէ, եթէ ակործեսցիք և լուիջիք ինձ,
զբարութիւն երկրի կերիջիք:

Եւ այսու ամենայնիւ և այլովք բազմօք յայտ է՝ եթէ ոչ նա անօթս
բարկութեան կազմէ ի կորուստ, և ոչ անօթս ողորմութեան ի փառս, այլ
ինքեանք զանձինս կամ ի կորուստ կամ ի փառս: Եւ զի չիք ակնառու-
թիւն առ ի յԱստուծոյ, ասէ. միթէ Հրէի՞ց միայն Աստուած²⁶² իցէ՝ և
հեթանոսաց ոչ. այո՞ և հեթանոսաց. զի նոյն Աստուած է՝ որ արդարա-
ցուցանէ զթլփատութիւնն հաւատովք, և զանթլփատութիւնն նովին հա-
ւատովք: Եւ դարձեալ՝ թէ զորս կոչեաց ոչ միայն ի Հրէից, այլ և ի հեթա-
նոսաց: Եւ այլուր՝ թէ մի է Տէր, և մի հաւատ, և մի մկրտութիւն, և մի
Աստուած ի վերայ ամենեցուն և ընդ ամենեկեան, և ամենայնիւ:

Դարձեալ՝ յառաջագոյն սպառնացեալ գերութիւն ժողովրդեանն,
ուխտէր՝ թէ ես խօսեցայ, արդ արարից և ոչ դարձուցից: Եւ ոչ թէ իւր
այն կամք էին, այլ նոցա ամպարշտութիւնն²⁶³ ած զնա յայն՝ որ ոչն
կամէր: Եւ եթէ ի նմին հետտութեան յետ սպառնալեացն՝ նոցա չէր ա-
ղուացեալ²⁶⁴, ոչ մատնէր զնոսա ի ձեռն թշնամեացն: Լավ համարէր
զիւր բանսն շրջել, քան զնոսա ի ձեռս այլազգեաց մատնել. որպէս ի

Իսկ թե աստված Փարավոնի սիրտը չէր քարացրել, դա պետք է հասկանալ նրանով, որ երբեմն համաձայնվում էր ազատել ժողովրդին, երբեմն էլ չէր համաձայնվում: Եվ կորուստի համար պատրաստված անոթներ իրենց իրենք դարձրին, ոչ թե աստված, որի մասին առաքյալն ասում է, թե՛ «Կամենում է. որ բոլոր մարդիկ փրկվեն ու ճշմարտությունը ճանաչելու գան»^{*1}: Եվ չէ՞ որ նրանք էլ այդ «բոլոր մարդկանցից» էին:

Եվ այնպես չէ, ինչպես հակառակորդ կողմն է ասում, թե (մարդկանց) կամեցողությունը կամ վարվեցողությունը չի լինում (դա), այլ՝ աստծու ողորմությանը^{*2}, որովհետև որին կամենում է՝ ողորմում է, որին կամենում է՝ խստանում է^{*3}: Եվ երանելին, պապանձեցնելով հակառակորդ կողմին, ասում է՝ «Դու ո՞վ ես, ո՞վ մարդ, որ պատասխան ես պահանջում աստծուց. եթե այնպես էլ եղած լիներ, դու ո՞վ էիր, որ հաշիվ պահանջեիր աստծուց. մի՞թե կավը բրուտին կասի, թե՛ «Ինչո՞ւ այդպես ստեղծեցիր ինձ»^{*4}: Բայց որ այդպես չէ, (այդ մասին) հենց նա, նույն թղթի մեջ գրելով, ասում է՝ «Դուք ում որ կամենում եք, ձեր անձը նվիրում եք՝ ծառայելու թե՛ արդարության, թե՛ մեղքի»^{*5}: Եվ Տիմոթեոսին^{Յ1} գրելով, ասում է՝ «Եթե մեկը մաքրում է իր անձը, նա դառնում է պատրաստի պիտանի անոթ՝ իր տիրոջ գործի համար»^{*6}: Մարգարեն էլ է ասում՝ «Եթե խորոժեք և ինձ լսեք, երկրի բարիքները կուտեք»^{*7}:

Այս բոլորով և ուրիշ շատ բաներով հայտնի է, թե նա (աստված) չէ, որ (մարդկանց) բարկության անոթներ է պատրաստում կորուստի համար, ոչ էլ ողորմության անոթներ՝ փառքի համար, այլ իրենք են իրենց (մղում) կա՛մ կորուստի, կա՛մ փառքի: Եվ որ Աստված կողմնակալություն չունի, (առաքյալը) ասում է՝ «Մի՞թե աստված միայն հրեաներինն է և հեթանոսներինը չէ. այո՛. հեթանոսներինն էլ է, որովհետև նույն աստվածն է, որ արդարացնում է թլփատությունը՝ հավատով և անթլփատությունը՝ նույնպես նույն հավատով»¹²: Դարձյալ (ասում է,) թե՛ «Որոնց կանչեց (որպես բարկության ու ողորմության անոթներ), ոչ միայն հրեաներից, այլև հեթանոսներից էին»^{*8}: Մի այլ տեղ էլ (ասում է,) թե՛ «Կա մեկ տեր, մեկ հավատք, մեկ մկրտություն և մեկ աստված՝ բոլորի վրա, բոլորի հետ ու բոլորի մեջ»^{*9}:

Դարձյալ՝ ժողովրդին առաջուց սպառնալով գերութամբ՝ հաստատապես ասաց, թե՛ «Ես խոսեցի և այժմ կանեմ ու (ասածս) ետ չեմ վերցնի»^{*10}: Դա ոչ թե իր կամքն էր, այլ նրանց ամբարշտությունը՝ նրան մղեց այդ բանին, որն ինքը չէր կամենում: Եվ սպառնալիքից հետո եթե նրանք նույն անհնազանդությունը չեն զավորվել, նրանց չէր մատենի թշնամիների ձեռքը: Բարվոք կհամարեիր իր խոսքերը փոխել. քան

նինուէացւոցն²⁶⁵ ապաշխարութիւնն հայեցեալ, ոչ կործանեաց զքաղաքըն:

Դարձեալ և զԾրեմիա յառաջագոյն նկատեալ՝ ասէ, մինչ չև նկարեալ էիր յորովայնի, ծանեայ զքեզ: Ծանեայ զքեզ, ասէ. զի ցուցցէ՝ եթէ յառաջագոյն գիտէր թէ որպիսի՝²⁶⁶ ոք լինելոց է. և դրոշմեաց զնա ընդ սուրբս այնու՝ զոր ասէ, թէ մինչ չև ելեալ էիր յարգանդէ, սրբեցի զքեզ, և մարգարէ ազգաց ետու զքեզ:

Նոյնպէս և զՍամուէլ և զՅովաննէս և զՊաւղոս. որպէս և ասէ իսկ՝ թէ ընտրեաց²⁶⁷ զիւ յորովայնէ մօր իմոյ աւետարանել զՈրդին իւր ինև. և զամենայն իսկ սուրբս, որպէս ասէ Առաքեալ՝ թէ զորս յառաջագոյնն ճանաչէր, յառաջագոյն սահմանեաց կերպարանակից լինել պատկերի Որդւոյն²⁶⁸ իւրոյ: Եւ դարձեալ՝ թէ ընտրեաց²⁶⁹ զմեզ յառաջ քան զլինելն աշխարհի:

Եւ զի բարեաց կամեցող է Աստուած, ուսուցանէ Տէր մեր յասելն՝ թէ այս են կամք Հօր իմոյ, որ յերկինս է, զի ամենայն որ տեսցէ զՈրդի և հաւատասցէ ի նա, ընկալցի²⁷⁰ զկեանսն յաւիտենից: Եւ դարձեալ՝ թէ իմ կերակուր այն է, զի արարից զկամս Հօր իմոյ. և այս են կամք Հօր իմոյ, զի զամինայն զոր ետ ցիս Հայր²⁷¹ ոչ կորուսից ի նմանէ, այլ յայուցից զնա յաւուրն յետնում:

Արդ կամի՝ զի ամենեքեան որ հաւատան յՈրդի, մի՛ կորիցեն. այլ զի յարիցեն յաւուրն յարութեան: Եւ գործն յարութեան յետ ազգաց բազմաց լինելոց է: Բայց Աստուած զբարութե²⁷² կամսն և ունէր ի բնէ, և ունի. և ոչ են եկամուտ ի նա կամքն, այլ բնակաւորք ըստ անճառ բարեբաթութեանն: Եւ որպէս յառաջագոյն ասացաք, իւր կամքն միշտ բարեախորժք, և կամի՝ զի և իւր բանաւոր արարածքն ցանկացողք բարեաց և գործօնեայ՝ արդարութեան լինիցին:

Բայց քանզի գիտէ՝ թէ կէսք գան ըստ կամաց նորա, և կէսք ոչ գան, վասն այնորիկ զկիսոցն առաքինութիւն՝ վասն զայլս ի բարութե նախանձ յորդորելոյ՝ անդատին յորովայնէ քարոզէ. նոյնպէս և զայլոցն զանպիտանութիւն. իբր ոչ թէ ինքն զոմն յորովայնէ անպիտան ստեղծանիցէ, և զոմն պիտանի: Եւ թէ այնպես ինչ էր, զի՞ պիտոյ էր զպիտանին պովել և զանպիտանն պարսաւել, թէ ինքն արարիչ է պիտանութեանն և անպիտանութեան. նա և ոչ մեղադիր պարտ էր լինել անպիտանութեան, թէ իւր զնա այնպէս ստեղծեալ էր յորովայնէ:

* գործօնեայք (էջ 91):

ներանց մատնել այլազգիներին, ինչպես որ նինվեացիների զղջումը տեսնելով՝ քաղաքը չկործանեց³¹³:

Դարձյալ՝ Երեմիային³¹⁴ առաջուց նկատելով ասում է. «Երբ դեռ որովայնում կերպարանավորված չէիր, ճանաչեցի քեզ»³¹⁵: «Ծանաչեցի քեզ» է ասում, որպեսզի ցույց տա, որ առաջուց գիտեր, թե ինչպիսի՝ մարդ է լինելու. և սրբերի կողքին դրեց նրան՝ ասելով, թե՝ «Երբ դեռ արգանդից դուրս չէիր հկել, մաքրեցի քեզ և արեցի աղոթքներն մարգարե»³¹⁶:

Այսպես էլ՝ Սամվելին³¹⁷, Հովհաննեսին³¹⁸ ու Պողոսին³¹⁹. ինչպես որ (Պողոսն) ասաց, թե՝ «Մորս որովայնից ինձ ընտրեց, որպեսզի իր որդուն իմ միջոցով ավետարանի»³²⁰: Բոլոր սրբերին էլ, «որոնց առաջուց ճանաչում էր, նախապես սահմանեց կերպարանակից լինելու իր որդու պատկերին», — ինչպես ասում է առաքյալը³²¹: Եվ դարձյալ, թե՝ «Մեզ ընտրեց աշխարհի ստեղծումից առաջ»³²²:

Եվ որ աստված բարիքներ կամեցող է, դա ուսուցանում է մեր տերերը, երբ ասում է, թե՝ «Երկնքում գտնվող իմ հոր կամքն այս է՝ ով որ տեսնի որդուն և հավատա նրան, հավիտենական կյանք կստանա»³²³: Դարձյալ, թե՝ «Իմ կերակուրն այն է, որ կատարեմ իմ հոր կամքը»³²⁴, և «Այս է իմ հոր կամքը՝ թե այն բոլորից, որոնց տվեց ինձ իմ հայրը, ոչ մեկին չկորցնեմ, այլ հարություն առնել տամ վերջին օրը»³²⁵:

Այդպիսով (աստված) կամենում է, որ բոլոր նրանք, որոնք հավատում են որդուն, չկորչեն, այլ հարություն առնեն հարության օրը: Իսկ հարության գործը բազմաթիվ սերունդներից հետո է լինելու: Բայց ստված բարի կամքը և՛ ի բնե ունի, և՛ ունի: Կամքը նրա մեջ չի մուծվել, այլ լինական է՝ նրա անճառ բարերարության համաձայն: Եվ, ինչպես վերոն ասացինք, ինքը բարուն ախորժող կամք ունի և ուղում է, որ իր բանական արարածներն էլ բարիքներ ցանկացող ու արդարությանը ծառայող լինեն:

Բայց որովհետև գիտեմ, թե ոմանք ըստ իր կամքի են վարվում, ոմանք՝ ոչ, այդ պատճառով մի մասի առաքինությունը հենց արգանդից է հայտարարում՝ մյուսներին դեպի բարի նախանձը մղելու համար: Նույնպես էլ ուրիշների անպիտանությունն (է հայտարարում): Չպետք է կարծել, թե ինքը մեկին արգանդից անպիտան է ստեղծում, մեկին՝ պիտանի: Իսկ եթե այդպես լիներ, ի՞նչ անհրաժեշտություն կլիներ պիտանիին գովելու և անպիտանին պարսավելու. չէ՞ որ (այդ դեպքում) ինքը կլիներ արարիչը պիտանիության ու անպիտանության: Նաև չպիտեի դատապարտեր անպիտանությունը, եթե այն ինքն ստեղծած լիներ արգանդից:

Եւ արդ յայտ է՝ եթէ ասելն Աստուծոյ, թէ զՅակոբ սիրեցի և զԾաւ ատեցի, կանխաւ գիտել է՝ թէ սա սիրելի լինելոց է յիւրոց բարուց, և նա ատելի: Եւ զի յիւրոց բարուց եղև ատելի Ծաւ, ասէ Առաքեալ. մի՛ ոք պոռնիկ կամ²⁷³ պիղծ իբրև զԾաւ, և մի՛ ոք²⁷⁴ արմատ դառնութեան ի վեր երևեալ՝ զայլս նեղիցէ: Եւ յայտ արար՝ թէ յիւրոց կամաց եղև այնպիսի Ծաւ, և ոչ յԱստուծոյ ստեղծուածոց²⁷⁵. որպէս և այլուր ասէ՝ թէ արար Աստուած զմարդն ուղիղ, և նոքա խորհեցան խորհուրդ չարութեան: Եւ մարգարէին ասէ. ես տնկեցի զքեզ որթ վայելուչ, և զիս՝ որդարձար ինձ²⁷⁶ ի դառնութիւն որթդ խոպանացեալ:

ԺԸ

Ուստի յայտ է՝ թէ Աստուած զգործուածն²⁷⁷ ամենեցուն գեղեցիկ գործէ. և ի բարութիւն և ի չարութիւն դառնալոյ զանձնիշխանութիւնն արար կամակար, զի յոր կողմն և կամիցի՝ կարող իցէ դառնալ. և ըստ գործոցն և զհատուցումն նոյնպիսի առնուցու. և մի՛ իբրև զանասուն վարիցի, որոց ոչ գործք ինչ բարիք կան, և ոչ հատուցման ականակալութիւն, այնու զի անասունն է, և չգիտէ ընտրել²⁷⁸ զչար ի բարոյ²⁷⁹ խորհրդիւ, բայց ի բնական բարուցն. որովք յիշատակօք միայն վարի յօգտակարն²⁸⁰, և խորշի ի վնասակարէն:

Յորս են և ազգմունք ինչ բնականք՝ որովք հանդերձելոց իրիք իրաց ազգ²⁸¹ լինիցի նոցա. որպէս ձիոյն՝ ի սմբակէն վարելոյ. և եզինն՝ ձմերանի ընդ ալուց կողմն նստելոյ, և մօտ ի գարունն ընդ դրաց կողմնն դառնալոյ. և ծիծռան²⁸² յառաջ քան զաշունն ի ջերին տեղիս ի ձմերոց երթալոյ. և խորդոյն՝ իմանալ յառաջագոյն զձմերունս կարևորս, և վաղ ի մարմանդ տեղիս փութալոյ. և ճալից՝ վաղագոյն տարմատարմ շրջելոյ. և աղանեաց՝ համագունդ երամ երամ խաղալոյ. և ագռաւուց՝ ի ծմակաց վաղագոյն ի ջերին տեղիս գնալոյ. և անգեղց՝ ի հեռաստանէ զգիշոյ ականելոյ դիտաւորութեան:

Եւ այլոցն ևս²⁸³ ամենայն անասնոց և թռչնոց. որպէս և մրջեան՝ յամարանոյն պատրաստելոյ զկերակուր, և ընդ երկու զհատն կտրելոյ՝ զի մի բուսանիցի. և ի ջեր ժամանակս հանելոյ զկտիկն յորջէ անտի²⁸⁴ և ցամաքեցուցանելոյ*. մեղուաց²⁸⁵ զգուրս մեղուանոցացն յառաջ

* «Եւ այլոցն... ցանաքեցուցանելոյ» հատվածը հմմտ. «Վեցարեայ», էջ 299 14—300, 8 (ծան. հրատ.):

Ուրեմն պարզ է, որ երբ աստված ասում էր, թե՝ «Հակոբին սիրեցի և Յսավին ատեցի»³¹⁸, նախապես գիտեիր՝ նա իր բարքով սիրելի է լինելու, իսկ սա՝ ատելի: Եվ որ Յսավն իր բարքով ատելի դարձավ, առաքյալն է ասում՝ «Ոչ ոք Յսավի նման թող պոռնիկ կամ պիղծ չլինի»^{*1} և «Զլինի թե մի դառն արմատ վեր բարձրանա ու նեղի ուրիշներին»^{*2}: Այդպիսով հայտնեց, թե Յսավն իր կամքով այնպիսին դարձավ, ոչ թե աստծու ստեղծումով: Նույնպես և ուրիշ տեղ է ասում, թե՝ «Աստված մարդկանց ուղիղ ստեղծեց, բայց նրանք չար բան մտածեցին»^{*3}: Նաև մարգարեի միջոցով է ասում՝ «Ես տնկեցի քեզ (որպես) վայելույժ որթ, իսկ դու ինձ համար ինչո՞ւ դարձար դառնություն, անբերրիացած որթ»^{*4}:

ԺԸ

Ուստի պարզ է, որ Աստված բոլորին որպես կերտվածք գեղեցիկ է կերտում, բայց սահմանել է (նաև) ազատակամությունը՝ դեպի բարին կամ դեպի չարը ինքնակամ թեքվելու համար, որպեսզի ով որ կողմը ցանկանա՝ կարողանա շուռ գալ և ըստ իր գործերի՝ համապատասխան հատույցում ստանա, չապրի անասունի նման, որը ո՛չ բարի գործեր ունի, ո՛չ էլ հատուցման արկնկալություն, որովհետև անասուն է և չի կարող մտածելով չարը բարուց զանազանել, այլ բնական բարքով³¹⁹ (է կողմնորոշվում): Ղրանով էլ միայն հիշողությամբ է առաջնորդվում դեպի օգտակարը և խորշում վնասակարից:

Նրանց մեջ³²⁰ կան նաև բնազդներ, որոնց շնորհիվ նրանք վրա հասնող ինչ-ինչ երևույթների ազդարարություն են ստանում: Ինչպես՝ ձին (ունի) սմբակով (գետինը) փորելու³²¹ (բնազդ), եզը՝ ձմռանը (գոմի) խորքի կողմը նստելու և գարնան դեմ դռների կողմը դառնալու, ծիծեռնակը՝ աշնան գալուց առաջ դեպի տաք տեղեր ձմեռանոց գնալու, կոտնկը՝ նախազգալով ձմռան խստությունները՝ վաղ դեպի մեղմ տեղեր շտապելու, ճայերը՝ ավելի վաղ խումբ-խումբ շրջելու, աղավնիները՝ համախմբված երամներով շարժվելու, ագռավները՝ ծավակներից շուտով տաք տեղեր մեկնելու, անգղերը՝ հեռվից ուշադիր նայվածքով (նկատելու և) լեշի գնալու³²²,

Այսպես էլ մյուս բոլոր անասուններին ու թռչուններին (հատուկ են բնազդներ): Օրինակ՝ մրջյունը ամառվանից նախապատրաստում է ուտելիքը և հատիկը կտրում է երկու մասի, որ շրուանի, իսկ տաք ժամանակներում բնից հանում է կտրած հատիկն ու չորացնում. մեղու-

քան զցուրտն ականամոմով խնկոյ. և արջոյ՝ յառաջագոյն քան զձմեռն ի բայոց մտանելոյ. և էրէոյ՝²⁸⁶ կանուխ ի լեռանց ի դաշտ դիմելոյ. և հղջերուաց՝ գտակաւ զժամանակ խառնիցն իմանալոյ. և իշաւվարաց քինացելոյ՝ զարու յաւանակս ի մատաղութեան կտրելոյ: Եւ այս ամենայն սուղեցութիւնք²⁸⁷ բնականք են յանասունսն, և ոչ խորհրդականք, որ յարարէն նոցա տնկեալ են ի նոսա՝ առ ի յօժարելոյ յօգտակարն և խորշելոյ ի վնասակարացն:

ԺԹ

Եւ ոչ միայն յանասունսն են բնական ազդեցութիւնք²⁸⁸, այլ և ի մարդկան, որ խօսունք և իմաստունք են: Որպէս յորժամ ական խաղայցէ, բնական ազդեցութեամբ²⁸⁹ վասն զնորոգ ոք տեսանելոյ լինի՝ ասեն՝ նշանտկ, որք այնմ ստէպ միտ դնեն: Յորժամ²⁹⁰ յերանս կամ յայլ անդամս միս խաղայցէ, նշանակ հեծանելոյ ուրուք է՝ ասեն, կամ համդերձս աղնիս ագանելոյ, կամ սիրելւոյն²⁹¹ պատահելոյ, կամ դան ըմպելոյ²⁹²: Նոյնպէս և յորժամ ոտն կծիցէ կամ ձեռն, մին՝ ասեն՝ ճանապարհի դնալոյ նշանակ է կամ անձրեւի, և միւսն՝ առնլոյ ինչ յումեքէ կամ տալոյ: Նոյնպէս և փնչելն, և լեզուին կծել, և ունկանն հարկանել, և ըմբռնին կծել, ոչ եթէ յայսոյ իմեքէ լինի, այլ ի բնական ազդեցութենէ անտի՝²⁹³ զոր տնկեալ է արարչին յանդամսն: Զի յորժամ ի խորհրդական զգուշութենէն զեղծիցի, բնական ազդեցութեամբն²⁹⁴ պատրաստարեսցի:

Եւ յօրանջելն²⁹⁵ և ձգտել, որպէս կարծեցին ոմանք, ոչ ի դիւէ լինի՝ այլ ի մեղկութենէ և թուլութենէ՝ մարմնոյն: Ուստի զստէպ յօրանջելն²⁹⁶ և ձգտելն՝ հմուտ բժիշկք ի մթերելոյ մաղասոց ասեն, զոր և փորձն իսկ յայտ առնէ. զի յորժամ ստէպ ոք յօրանջիցէ²⁹⁷, սարսափիւն գայ զոսկերօքն և քստմունք գնան ընդ անդամսն:

Եւ ոչ փնչելն ի հրեշտակէ, այլ կամ ի ցրտոյ՝ կամ վասն այլ իրիք բնական ազդեցութեան²⁹⁸, Նա և յոգոցն հանել՝ երբեմն յիշատակաւ լինի, և երբեմն առանց յիշելոյ զոք: Եւ զի բնական ազդեցութիւնք²⁹⁹ են և ոչ ի դիւաց, յայտ անտի³⁰⁰ է՝ զի և յանասնոց բնութիւնս գտանին նոյնք: Եւ յոգոցն հանել՝ յորժամ ոչ զոք կամ զինչ ինչ բարի կամ զկարկս յիշելոյ լինիցի՝ բնական ազդեցութիւն³⁰¹ է, առ ամփոփելոյ զոմն ընդ երկիւղիւ արարչին, և ճանաչելոյ զիւրոյ բնութեանն տկարութիւն: Եւ յորժամ յիշատակաւ լինիցի, կամ առ սիրոյ սիրելւոյ³⁰² լինի, կամ

* ի թուութեան (էջ 81):

Ներքը, ցրտերն սկսվելուց առաջ, ականամոմով փակում են փեթակների մուտքերը. արջերը, նախքան ձմռան գալը, քուն են մտնում. էրենները⁵²⁸ շուտ լեռներից դաշտերն են դիմում. եղջերուները ճշտիվ զգում են զուգավորման ժամանակը. վայրի էշերը, նախանձով լցված, արու մրտրուկներին մատաղ հասակում ամլացնում են: Եվ այս ամենը անասունների մեջ ոչ թե գիտակցական են, այլ բնազդներ են, որ նրանց արարչի կողմից հաստատված են իրենց մեջ՝ օգտակարին ձգտելու և վնասակարներից խուսափելու համար:

ԺԹ

Սակայն, բնազդներ կան ոչ միայն անասունների, այլև մարդկանց մեջ, որ խոսող և գիտակցող են: Օրինակ՝ երբ աշքը խաղում է, այդ բանին հաճախ հետամուտ եղողներն ասում են, թե բնազդով նոր մարդ տեսնելու նշան է: Երբ ազդրերում կամ մարմնի այլ անդամների մեջ մկան է շարժվում, ասում են՝ (ձի) հեծնելու, կա՛մ ընտիր հագուստներ հագնելու, կա՛մ սիրելիին հանդիպելու, կամ ծեծ ուտելու նշան է: Նույնպես և, երբ ոտքն է քորվում կամ ձեռքը, ասում են՝ առաջինը ճանապարհ դնալու կամ անձրևի, իսկ մյուսը՝ որևէ մեկից մի բան ստանալու կամ տալու նշան է: Այսպես էլ փռշտալը, լեզուն կծելը, ականջի կանչելը, կոկորդի քորվելը ոչ թե ինչ-որ ոգուց են լինում, այլ՝ բնազդից, որը արարիչը հաստատել է մարմնի անդամների մեջ, որպեսզի (մարդը) գիտակցական զգուշավորության թերացման դեպքում բնազդով պաշտպանվի:

Եվ հորանջելն ու ճապկտալը ոչ թե, ինչպես ոմանք կարծեցին, դեպից է լինում, այլ՝ մարմնի մեղկությունից ու թուլությունից: Այդ պատճառով հմուտ բժիշկները կարծում են, թե հաճախակի հորանջելն ու ճապկտալը լորձանյութի հավաքվելուց է, բրբ հենց փորձն էլ է ցույց տալիս, որովհետև երբ մեկը հաճախ հորանջում է, ոսկրերի վրա դող է գալիս, և մարմնի մասերով սաքսուռ է անցնում:

Ոչ էլ փռշտալն է դեկից, այլ կա՛մ ցրտից է, կա՛մ ինչ-որ ուրիշ բնական ներգործությունից: Նաև հառաչելը երբեմն (որևէ բան կամ մեկին) հիշելով է լինում, երբեմն՝ առանց որևէ մեկին հիշելու: Եվ որ (դրանք) բնազդներ են ու դեերից չեն, պարզ է նրանով, որ անասունների էության մեջ էլ կան նույն բաները: Եվ հառաչելը, երբ որևէ մեկին կամ ինչ-որ բարի բան կամ տառապանքը հիշելուց չի լինում, բնազդ է՝ մեկին ասածու երկյուղի ազդեցության տակ պահելու և (նրան) իր էության տկարությունը զգալ տալու համար: Իսկ երբ հիշելով է, (այդ դեպքում) կա՛մ փրելիի սիրուց, կա՛մ անվայել գործերի ու վնասների համար զղջալուց

առ անարժանս ինչ և զվնասս աշխարհելոյ: Որպէս յորժամ ի լրջեաց ծու-
լայցէ, գիշերական երազովքն ամփոփի ընդ երկիւղիւ:

Ի

Սւ երազոցն այլ և այլ պատճառք են: է ինչ՝ զոր ցերեկ ընդ բերան
ածիցէ մարդն, ի նոյն և ի դադարել մարմնոյն և ի քունն զբաղնուն
միտքն. և է ինչ՝ զոր բնաւ չիցէ ածեալ զմտաւ, և տեսանէ յերազի: Սւ
այնր երկու պատճառք են:

Կամ հաստատուն ինչ տեսանել իբր ընդ հայելի օրինակաւ՝ յԱստու-
ծոյ շնորհացն ազդեցութենէ³⁰³, վասն ի լաւութիւնս զմարդն յորդորելոյ,
և ոչ յայտ յանդիման ճշմարտութեամբ. որպէս Յովսեփայ³⁰⁴ և Դանիէլի
մեծամեծ իրաց տեսիլք յայտնեցան:

Սւ մի իմն* ի հակառակորդէն. քանզի նա անմարմին է, որպէս
շունչ մարդոյն անմարմին. և ածեալ կերպարանս կերպարանս առաջի
նկարէ, մերթ զկանաց՝ վասն ի ցանկութիւն գրգռելոյ, և մերթ զահագին
գազանաց և զսողունոց՝ վասն զարհուրեցուցանելոյ. որպէս և Յորն ասէ՝
թէ և երազովք զարհուրեցուցանես զիս: Սւ բազում³⁰⁵ անգամ ի կանաց
կերպս եղեալ, զարս խաբէ յերազի. և է երբէք՝ յարանց կերպս դարձեալ,
զկանայս յանցուցանէ: Իբր ոչ եթէ արուական³⁰⁶ և իգական անդամք
կայցեն նորա, այլ խաղտեալ³⁰⁷ զաման ցանկութեանն՝ տայ հեղուլ ի բաց
զարութիւնսն: Սւ ոչ յորժամ ի մարդ մտեալ իցէ, և յարուական կամ
յիգական բարբառս պատճառիցի, պարտ է հաւատալ՝ թէ արութիւն կամ
իգութիւն գուցէ նորա: Սւ ոչ յորժամ ցուցանէ՝ թէ ի գանէ կամ ի սրոյ
երկնչիցի, հաւատալի է. զի նմա գան՝ Աստուծոյ սաստն է, և սրբոց
շնորհք՝ զոր ի Հոգւոյն³⁰⁸ սրբոյ ունիցին: Կամ ի յարթութեան³⁰⁹ կամ
ի քաղցրաբուն հանգստեան ցուցանէ՝ թէ ի գանէ և ի սրոյ երկնչիցի,
զի զմարդիկ յայն ապաստան արարեալ՝ ծուլացուցանիցէ խնդրելոյ յԱս-
տուծոյ զօգնականութիւնս. զոր և Տէրն իսկ յայտ արար ասելովն, եթէ
այս ազգ աչ:եղանէ՝ եթէ ոչ պահովք և աղօթիւք:

Սւ ոչ ամենայն թալանալ և ցնորել մարդկան ի գիւէ է, այլ է՝ որ ի
մաղձոյ է, և է՝ որ ի մաղասէ, և է՝ որ յուղղոյն սնանալոյ, և է՝ որ ի

* միւսն (էջ 92):

է լինում: Ինչպես որ (մեկը,) երբ արթուն ժամանակ ծուլանում է, գիշերային երազներով երկյուղի մեջ է ընկնում...

Ի

Ծրազներն էլ զանազան պատճառներ ունեն: Դեպք է լինում, երբ մարդ ցերեկը մի բան է մտքով անցկացնում, նույն բանով միտքն ըզբաղվում է նաև մարմնի հանգստանալու ժամանակ, քնի մեջ, իսկ դեպք էլ է լինում, երբ (այդ) բանի մասին բնավ մտածած չի լինում, բայց երազում տեսնում է: Եվ դա երկու պատճառ ունի:

Կամ աստծու շնորհների աղոթելովյամբ որևէ հաստատուն բան տեսնում են որպես հայելու մեջ, օրինակով և ոչ թե բացահայտ ճշմարտությամբ. (դա լինում է) մարդուն լավ բաների մղելու համար. ինչպես Հովսեփին³²⁴ ու Դանիելին³²⁵ մեծամեծ երեւոյթների տեսիլներ երեւացին:

Կամ էլ³²⁶ (լինում է) հակառակորդից (դեհից). քանի որ այն անմարմին է, ինչպես որ մարդու. շուշն է անմարմին, ուստի զանազան կերպարանքներ է պատկերում (մարդու աչքի) առջև. մերթ՝ կանանց (կերպարանքներ)՝ ցանկութուն զրգռելու համար, մերթ՝ ահռելի գազանների ու սողունների՝ զարհուրեցնելու համար. ինչպես և Հոբն է առում, թե՛ «Ծրազներով զարհուրեցնում ես ինձ»³²⁷: Եվ շատ անգամ կանանց կերպարանքով երևալով՝ տղամարդկանց խաբում է երազի մեջ. երբեմն էլ լինում է, որ տղամարդկանց կերպարանքի փոխվելով՝ կանանց է մոլորեցնում: Նա ոչ թե արական ու իգական անդամներ ունի, այլ ցանկության գործարանը խաղաղելով՝ դուրս է թափել տալիս սերմը: Եվ երբ մտած է լինում մարդու մեջ ու արականի կամ իգականի ձայներով է ներկայանում, չպետք է հավատալ, թե նա արուի կամ էգի հատկություն ունի: Իսկ երբ ցույց է տալիս, թե ժեծից կամ սրից վախենում է, չպետք է հավատալ, որովհետև նրա համար ժեծը աստծու սաստն է և սրբերի շնորհները, սուրբ հոգուց են ստանում: Կամ արթուն ժամանակ և կամ քաղցր քնով հանգստանալիս ցույց է տալիս, թե ժեծից ու սրից վախենում է, որպեսզի մարդկանց դրան ապավինել տալով՝ ժուլացնի աստծուց օգնություն խնդրելու գործում: Եվ այդ մասին հենց տերն է հորդորել՝ ասելով, թե՛ «Այս տեսակի դեք (այլ կերպ) դուրս ելնի, քան պատահելով ու աղոթքով»³²⁸:

Եվ մարդկանց նվաղելն ու ցնորվելը ամեն դեպքում դեհից չի լինում, ալլ պատահում է, որ մաղձից է լինում, երբեմն լորձանյութից է լինում, երբեմն՝ ուղեղի դատարկվելուց, երբեմն՝ ստամոքսի խանգարվելուց,

ստամոքսէ խանգարելոյ, և է՝ որ յորովայնէ խստախալոյ մինչև/ ցփրփրել անգամ և զաչս յեղեղուլ⁸¹⁰:

ԻԱ

Այլ յուղղոյն սնանալոյ և ի մտաց իսկ անկանի մարդ, և խօսի ընդ արմս, և կագի ընդ հողմս: Ուստի բժիշկք յամառին՝ թէ բնաւ շիք դեւ որ ի մարդ մտանիցէ. այլ ցաւք են այն, և մեք դարմանովքն³¹¹ կարեմք բժշկել:

Այլ մեք դայն ոչ ասեմք. քանզի ճշմարիտ է մեզ բան Աւետարանին³¹², եթէ բազում դեւք, իբրեւ տեսանէին զՅիսուս, աղաղակէին և ելանէին ի մարդկանէ. և նա սաստէր ի նոսա և ոչ տայր խօսել նոցա. հանդերձ այլովք նոյնպիսեօք: Եւ լուսնոտքն որք³¹³ ասին, ոչ եթէ լուսնոյ վնասեալ՝ այնպիսիք կոչին, այլ դաս ինչ է դիւաց՝ որ ըստ լուսնոյ³¹⁴ յայտնին:

Եւ փորձել այնչափ իշխէ սատանայ, որչափ հրաման առնու: Եւ յայտ ի Յոբայ փորձանացն է. զի Եթէ ոչ նախ առ հրաման յԱստուծոյ, ոչ ժտեցաւ փորձել զնա. և ի խոզից երամակէն, յոր ոչ իշխեցին մտանել գեւքն՝ եթէ ոչ տօին հրաման ի Տեառնէ:

ԻԲ

Այլ են ոմանք՝ որ վիճին, եթէ բնաւ իսկ սատանայ ոչ փորձէ զմարդ:

Այլ յանդիմանին յԱռաքելոյ, որ ասէ՝ թէ բազում անգամ կամեցայ գալ առ ձեզ, և խաբանեաց զիս սատանայ: Եւ դարձեալ ասէ՝ թէ ոչ մեզ մարտ ընդ մարմնոյ և ընդ արեան, այլ ընդ իշխանութիւնս և ընդ պետութիւնս և ընդ աշխարհակալս աշխարհի իաւարիս այսորիկ: Եւ յԱւետարանին ասէ՝ թէ սատանայի³¹⁵ իսկ արեւալ էր ի սրտի Յուդայի Սկարովտացւոյ³¹⁶, մատնել զնա: Եւ դարձեալ՝ թէ ընդ պատառոյն եմուտ սատանայ: Դարձեալ³¹⁷. խնդրեաց սատանայ խարբալել զձեզ իբրեւ զցորեան:

Եւ փորձելոյն³¹⁸ այնչափ տայ նմա իշխանութիւն, որչափ մարդն հանդուրժիլ կարէ. որպէս երանելի Առաքեալ ասէ՝ թէ հաւատարիմ է Աս-

երբեմն՝ փորկապությունից: (Դրանք հասցնում են) մինչև անգամ փրկ-
փրկելու և աչքերը շուռումուռ տալու (վիճակի):

ԻԱ

Ուղեղի դատարկվելուց մարդը ցնորվում է և խոսում է պատերի հետ,
կռվում հողմերի հետ: Ուստի բժիշկները պնդում են, թե բնավ էլ դե չկա,
որ մարդու մեջ մտնի, այլ դրանք հիվանդություններ են, և իրենք³²⁷ դե-
ղերով կարող են բուժել (այդ հիվանդությունները):

Բայց մենք դա չենք ընդունում, որովհետև մեզ համար ճշմարիտ է
Ավետարանի այն խոսքը, թե՝ «Բազմաթիվ դեեր, տեսնում էին Հիսուսին,
աղաղակում ու դուրս էին ելնում մարդկանց միջից, և նա սաստում էր
նրանց ու թույլ չէր տալիս, որ խոսեն»^{*1} և նման այլ բաներ: Եվ «լուս-
նոտ» կոչվածները այդպես են անվանվում ոչ թե լուսնից վնասված լի-
նելու պատճառով, այլ՝ դեերի մի դասից, որը լուսնի նման է հայտնե-
րվում:

Եվ սատանան հանդգնում է փորձության ենթարկել այն չափով, որ
չափով որ հրաման է ստանում: (Դա) հայտնի է Հոբի փորձություններից,
թե ինչպես (սատանան) մինչև աստծուց հրաման չստացավ, չհանդգնեց
փորձության ենթարկել նրան³²⁸: Այլև (հայտնի է) խոզերի երամակից,
որի մեջ դեկսը չհամարձակվեցին մտնել, մինչև տիրոջից հրաման չստա-
ցան^{*2}:

ԻԲ

Ոմանք էլ կան, որ վիճում են, թե սատանան մարդուն երբեք փոր-
ձության չի ենթարկում: Բայց (նրանք) հանդիմանվում են առաքյալի
կողմից, որն ասում է, թե՝ «Շատ անգամ կամեցա գալ ձեզ մոտ, սա-
կայն սատանան ինձ արգելք եղավ»^{*3}: Դարձյալ ասում է, թե՝ «Մեր
պատերազմը ոչ թե մարմնի ու արյան, այլ այս խավար աշխարհի իշ-
խանությունների, պետութայնների ու տիրակալների հետ է»^{*4}: Ավե-
տարանում էլ է ասվում, թե՝ «Հենց սատանան էր Հուդա Սկարովտացու³²⁹
սրտում գրել մատենել նրան»^{*5}: Դարձյալ, թե՝ «Սատանան պատառի
հետ մտավ»^{*6}: Այլև՝ «Սատանան փնտրեց ձեզ, որ ցորենի նման մա-
ղի»^{*7}:

Եվ փորձության ենթարկելու իրավունք է տալիս նրան այնքան, որ-
քան մարդը կարող է հանդուրժել, ինչպես որ երանելի առաքյալն է ա-

տուած, որ ոչ արկցէ ձգեզ ի փորձութիւն՝ առաւել քան զկարձեռ, այլ արասցէ ընդ փորձութեանն և զելս՝ զի համբերել կարասցիք: Եւ Տէր մեր ուսուցանէ յաղօթան ասել մեզ՝ թէ մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն³¹⁹, այլ փրկեա զմեզ ի շարէ: Զի ցուցցէ թէ և աղօթիւք կարեմք ապրել ի փորձանաց շարին:

ԻԳ

Եթէ այդպիսի³²⁰ իցէ, ասեն, փորձելոյ վասն հաստատեալ է զնա Աստուծոյ:

Այլ մեք ի վերագոյնսն իսկ բազում վկայութեամբ Գրոց սրբոց ցուցաք, թէ ոչ ի շարշարել և ի փորձել արարեալ է զնա Աստուծոյ. այլ և նովա՝ որ ի շարութիւնն կործանեցաւ, գործ բարւոք գործէ Աստուած. թէպէտ և շարն ոչ այնպիսի մտօք մատչի փորձել, այլ համարի յաղթել, և գտանի պարտաւորեալ: Թուլացուցանէ ըստ շարեաց կամաց նորա փորձել զառաքինիս. և մտեալ ի փորձութիւնսն նորա՝ իբրև ի բովս, զըտին և ընտրին³²¹ իբրև զոսկի սուրբ ելեալ ի հալոցաց:

Արդ եթէ շարեաց արբանեակ արարեալ էր զնա Աստուծոյ, ոչ յաւուրսն Աքաաբայ՝ հոգի սուտ լինէր ի բերան մարգարէիցն ստոց. այլ նմա պարտ էր հարկանել զայն սպասաւորութիւնն: Եւ ընդէ՞ր հոգի՞ որ ոչ դաւանէ³²² զՏէր Յիսուս՝ շիցէ³²³ *) յԱստուծոյ, որ զԱստուծոյ սպասըն ոչ խափանէ. և ընդէ՞ր մարդասպան կոշիցի, որ կեցուցիչն է փորձութեամբք. և ընդէ՞ր որք ոչն հաւատան ի Տէր Յիսուս՝ որդիք շարին կոշիին, եթէ նա Աստուծոյ բանիւ իցէ փորձիչ: Եւ եթէ շարին կամարարի Աստուծոյ որդիք իցեն շրեայք, ընդէ՞ր և ոչ Աբրահամ³²⁴ այնպէս անուանիցի³²⁵. և ընդէ՞ր սուտ և մարդասպան անուանիցի ³²⁶ շարն, եթէ ճշմարտութեան կայցէ և ոչ ի ստութեան:

Եւ գրեսցուք՝ թէ շրեայն յանձնէ խօսիցի սուտ, նա ընդէ՞ր կոշիցի հայր շրէին՝ որ ոչ սուտ առնէ զընութիւնն, այլ որպէս եղևն՝ այնպէս խօսի: Եւ ընդէ՞ր ասիցէ Առաքեալ՝ թէ հնազանդելոց է փրկչին մերում հանդերձ մահուամբ և սատանայ, և անկանելոց է յիշխանութենէ և ի պետութենէ իւրմէ՝ որ աստուածանալն անձամբ կամեցաւ: Եւ ընդէ՞ր կապիցի և ի տանջանս մատնիցի ո՞չ ապաքէն՝ զի իւրովք կամօք զԱս-

* Իցէ:

սում, թե՛ «Հարազատ է աստված, որը ձեզ չի գցի փորձության մեջ՝ ավելի, քան ձեր կարողությունն է, այլ փորձության հետ ելք էլ ցույց կտա, որ կարողանաք դիմանալ»^{*1}։ Եվ մեր տերը սովորեցնում է մեզ, որ աղոթելիս ասենք, թե՛ «Մեզ մի՛ տանիր դեպի փորձություն, այլ շարից փրկի՛ր մեզ»^{*2}, որպեսզի ցույց տա, որ աղոթքներով էլ կարող ենք ազատվել շարի փորձանքներից։

ԻԳ

Ասում են՝ «Եթե այդպես է, (ուրեմն) աստված նրան փորձության ենթարկելու համար է ստեղծել»։

Բայց մենք Սուրբ գրքի բազմաթիվ վկայություններով վերը ցույց տվեցինք, որ աստված նրան չի ստեղծել շարշարելու և փորձելու համար, այլ նրանով էլ, որ շարությանը կործանվեց, բարի գործ է կատարում աստված. շնայած որ շարն այնպիսի մտքով չի ձեռնարկում փորձության ենթարկելը, այլ կարծում է, թե կհաղթի, բայց պարտված է դուրս գալիս։ (Աստված) թույլ է տալիս նրան՝ իր շարակամությամբ փորձության ենթարկել առաքինիներին, և (սրանք), մտնելով նրա փորձությունների մեջ, որպես հնոցի մեջ, զտվում, ընտրվում են՝ հալոցներից դուրս եկած մաքուր ոսկու նման։

Իսկ եթե աստված նրան ստեղծել էր շարիքի սպասավոր, Աբաաբի³³⁰ օրոք սուտ հոգի չէր լինի սուտ մարդարենների բերանում^{*3}, այլ նա այն սպասավորությունը պիտի աներ։ Եվ ինչո՞ւ այն հոգին, որ չի դավանում տեր Հիսուսին, աստծուց չէ նա, որ աստծու սպասարկությունը չի խափանում։ Ինչո՞ւ մարդասպան պիտի կոչվի նա, որ ապրեցնող է փորձություններով։ Եվ ինչո՞ւ տեր Հիսուսին շհավատացողները շարի որդիներ պիտի կոչվեն, եթե նա աստծու խոսքով է փորձության ենթարկում։ Եթե հրեաները շարի կամակատար որդիներ են աստծու, ինչո՞ւ Աբրահամն³³¹ էլ այդպես չի անվանվում։ Եվ շարն ինչո՞ւ պիտի սուտ ու մարդասպան անվանվի, եթե ճշմարտության մեջ է, ոչ թե ստի։

Ասենք թե հրեան իրենից է սուտ խոսում, (իսկ) ինչո՞ւ պիտի հրեայի հայր^{*4} կոչվի նա (սատանան), երբ սուտ չի դարձնում նրա էությունը, այլ նա ինչպես ստեղծված է, այնպես էլ խոսում է։ Եվ ինչո՞ւ է առաքյալն ասում, թե՛ «Մահվան հետ մեր փրկիչին հնազանդվելու է նաև սատանան, որն ընկնելու է իր իշխանությունից ու պետությունից, որովհետև անձամբ աստվածանալ կամեցավ»^{*5}։ Ինչո՞ւ պիտի կապվի ու տանջանքների ենթարկվի. ո՞չ այն պատճառով, որ իր կամքով էր ուզում մարդկանցից վերցնել աստծու պաշտամունքը և (իր կամքով էլ) կոա-

տուժոյ սպասն խնդրէր առնուլ ի մարդկանէ, և ի կռապաշտութիւնս ձգէ, և դիւթութեամբք և հմայիւք և քաղէութեամբ վրիպեցուցանէ զմարդիկ յԱստուծոյ ճշմարտութենէն:

Եւ թշնամի կոչի՝ վասն զորոմնն ի մէջ ցորենոյ սերմանելոյ. ուստի յայտ է՝ եթէ ոչ³²⁷ բնութեամբ է թշնամի, այլ կամօք: Եւ եթէ բնութեամբ էր նմա չճանաչելն զԱստուած Հայր, զՈրդին զիս՞րդ կարէր ճանաչել և աղաղակել՝ թէ դու ես Որդին Աստուծոյ: Եւ դարձեալ զառաքելոցն³²⁸ նորա ասել՝ թէ արքն այնոքիկ ծառայք են Աստուծոյ բարձրելոյ:

Եւ յայսմ ամենայնէ յայտ է՝ եթէ ոչ է բնութեամբ չար, այլ կամօք. և ոչ չար և չարչարիչ արարեալ է զնա Աստուծոյ, այլ չարակամ բարուքն նորա: Եւ ասքինեցուցանէ զարդարս. և նորա ոչ ինչ գոյ յայնմ շնորհ:

ԻԴ

Եւ ոչ լուսաւորքն, որպէս յառաջագոյն ասացաք, կենդանիք ինչ են և պատճառք բարեաց կամ չարեաց, այլ միայն յոր կարգեցանն՝ զայն սպասաւորութիւն հարկանեն: Որպէս ասաց Մովսէս, թէ արար Աստուած զլուսաւորսն մեծամեծս, և եդ զնոսս ի հաստատութեան երկնից՝ լուսատու լինել յերկիր: Ուստի յայտ է՝ թէ վասն լուսատու լինելոյ միայն արարան, և ի նշանս և ի ժամանակս յաւուրս, յամիսս և ի տարիս: Ոչ իբրև զկենդանիս, այլ իբրև զլուսաւորս լուսատու լինել՝ որք³²⁹ ի ներքոյ երկնից, և զնշանս աստուածգիտութեան ցուցանել, և զանձրեաց և զօդոց փոփոխմանց: Որպէս և Տէր մեր ասէ. յորժամ տեսանիցէք ընդ առաւօտս զերկինս կարմրացեալ, ասէք՝ թէ անձրև լինելոց է, և լինի. և յորժամ հարաւ շնչիցէ, ասէք՝ թէ խորշակ մեծ³³⁰ լինելոց է, և լինի:

Քանզի ընդ ծագել արեգական, օդոյն³³¹ զխոնաւութիւն ջուրց առեալ՝ զճառագայթիւք³³² արեւու արկանէ, և քանզի չև ևս է թանձրացեալ և ամպացեալ³³³ օդն, ասկաւիկ մի արգելլովն զնշոյլսն՝ կարմրացուցանէ միայն զարեւն, և ոչ մթացուցանէ. ուստի երևի՝ թէ անձրևի նշանակ է: Նոյնպէս և լուսին³³⁴ ի խոնաւութենէ օդոց նեղեալ, ջանայ յիւրմէ զխոնաւութիւնն ի բաց պարզել. ուստի մերձեալ խոնաւութեանն, և ի նա չհասեալ՝ բակ առեալ ծրանայ շուրջ զնովաւ. որով յայտ առնի անձրև վաց նշանակ: Եւ այն ոչ միայն ի լուսնի, այլ և ի ճրագի՝ որ նուազագոյն³³⁵ լոյս է՝ ևս երևի:

պաշտության մեջ է գցում մարդկանց, կախարդութիւններով, հմայութիւններով, աստղագուշակությամբ աստծու ճշմարտութիւնից շեղում:

Թշնամի է կոչվում՝ որումը ցորենի մեջ ցանկիւ պատճառով*1: Ուստի պարզ է, որ ոչ թե էությամբ է թշնամի, այլ՝ կամքով: Եվ եթե հայր Աստծուն չճանաչելը նրա էութիւնից լինէր, նա ինչպե՞ս կարող էր որդուն ճանաչել ու բացականշել, թե՛ «Դու ես աստծու որդին»*2, կամ էլ նրա առաքյալների մասին ասել, թե՛ «Այն մարդիկ բարձրալ աստծու ժառանգրն են»*3:

Եվ այս ամենով պարզ է, որ (սատանան) էությամբ չէ շար, այլ՝ կամքով. աստված էլ նրան շար ու շարչարիչ չի ստեղծել, այլ նրա շարակամ բարքով առաքինացնում է արդարներին. իսկ այդ բանում նա (սատանան) ոչ մի շնորհ չունի:

ԻԴ

Իսկ լուսատուները, ինչպես նախօրոք ասացինք, կենդանիներ և բարի կամ շար բաների պատճառ չեն, այլ միայն մատուցում են այն ժառայութիւնը, որի համար նշանակվել են: Ինչպես Մովսեսն³⁸² ասաց, «Աստված ստեղծեց մեծամեծ լուսատուները և նրանց դրեց երկնքի հաստատության մեջ, որ լուսատու լինեն երկրին»*4: Ուստի պարզ է, որ (նրանք) ըստեղծվեցին՝ միայն լույս տալու և ժամանակները, օրերը, ամիսներն ու տարիները նշանակելու համար, ոչ թե որպես կենդանիներ, այլ որպես լուսատուներ՝ երկնքի սակ գտնվողներին լույս տալու, աստվածաճանաչման: Ինչպես նաև անձրևների ու եղանակի փոփոխութիւնների նշանները ցույց տալու համար: Ինչպես և մեր տերն է ասում, «Երբ տեսնում եք առավոտյան կողմ երկինքը կարմրած, ասում եք, թե անձրև է լինելու, և լինում է. և երբ հարավային քամին է փչում, ասում եք խիստ տոթ է լինելու, և լինում է»*5:

Քանի որ արևը ծագելիս՝ օդը վերցնում է ջրերի խոնավութիւնն ու արևի ճառագայթների վրա է թափում և (նույն) օդը, դեռևս խտացած ու ամպացած չլինելով, փոքր-ինչ աղոտացնում է ճառագայթները ու միայն կարմրեցնում է արևը և ոչ թե մթնեցնում: Դրանից երևում է, որ անձրևի նշան է:

Այսպես էլ լուսինը, օդի խոնավութիւնից սեղմվելով, ձգտում է խոնավութիւնն իրենից հեռացնել. ուստի խոնավութիւնը, մոտենալով, բայց նրան չհասնելով, բակ է կազմում նրա շուրջ. դրանով անձրևի նըշան է ցույց տրվում: Եվ դա նկատվում է ոչ միայն լուսնի, այլև խիստ նվազ լույս ունեցող ճրագի շուրջ:

Եւ ոչ երկինք շրջին, զորմէ ասեն արտաքին իմաստունքն՝ թէ մերթ ի շրջելն ծածկեն զլուսաւորսն, և մերթ յայտնեն: Եւ եթէ զամենայն օր շրջիցին՝ զիա՞րդ զարեւն աւուր³³⁶ աւուր ի նոյն արեւելս ածիցեն, և զլուսին յամսեան հազիւ ի նոյն տեղիս: Եւ այլ ևս աստեղք են, որ ի տարւոջ³³⁷ հազիւ մի անգամ հասանեն ի նոյն տեղի. և են, որպէս ասենն, յերկոտասան ամ ի նոյն տեղի. և է, որ ի տարւոջ³³⁸ և ի կիսում. և է, որ յերեսուն ամի:

Այլ ի փորձ իրացն այլազգ յայտ առնի³³⁹: Զի աստեղքն, որք³⁴⁰ պցայգ յերկինս են, և զցերեկ անդէն գտանին. թէ երկինք շրջէին, ոչ ի նոյն շաւիղս՝ յորս ցայգն տեսանէաք՝ ի նոյնս և զցերեկն գտանէին. աչքանզի ընդ նոյն շաւիղս դնան, որպէս և տեսանեմք իսկ և զլուսին և զաստեղս ի նոյն շաւիղս, յայտ է՝ թէ նոքա գնան, և երկինք կան անշարժ ետեղակալք: Որպէս և Աստուածատուր իսկ Գիրք հաստատութիւն կոչեն զերկինս: Եւ ոչ ինչ հաստատութիւն է, չէ շարժուն:

Իսկ այլոց ի Գրոց պատճառս առեալ, ասեն. ի նոյն իսկ Գիրք գրեալ է՝ թէ եդ զնոսա ի հաստատութեան երկնից. ուստի յայտ է՝ թէ բեւեռեալք են, և ոչ գնայունք:

Այլ³⁴¹ թէ այնպէս իցէ, յորժամ³⁴² զԱդամայ առէ՝ թէ եդ զնա ի դրախտին փափկութեան, բեւեռեալ համարեսցին, և մի՛ ղնայուն: Իսկ եթէ զԱդամայ շրջելն՝ եդ կոչեն Աստուածատուր Գիրք, յայտ է՝ թէ և զլուսաւորացն զգնացս՝³⁴³ եդ անուանեն³⁴⁴ Գիրք:

Մանաւանդ զի և ի բազում իսկ տեղիս գտանեմք զգնացս փոսաւորացն. որպէս յորժամ ասիցէ Յեսու որդի Նաւեայ, թէ³⁴⁵ կայցէ արեգակն հանդէպ ձորոյն Գաբաւոնի, և լուսին դէպ դաշտին էլոնայ³⁴⁶: Եւ շասաց՝ թէ երկինք դադարեսցեն ի գնացից իւրեանց, այլ լուսաւորք. ուստի յայտ է՝ եթէ երկինք ետեղակալ են, և լուսաւորքն գնայունք³⁴⁷: Եւ առ Եզեկիաւ ասէ. դարձցի շողն անդրէն յետս գտասն աշտիճանօք Աքաղեան ապարանիցն: Որով երևի՝ թէ արեգակն դարձաւ յետս, և ոչ երկինք: Եւ յէկէսիաստէսն³⁴⁸ գրեալ է՝ թէ ծագէ արեգակն, և մտանէ արեգակն, և ի տեղի իւր ձգի. ինքն ծագեալ անդ գնայ առ հարաւով, և պատի առ հիւսիսեալ³⁴⁹. զի ցուցցէ՝ թէ ցերեկ առ հարաւակողմամբ գնայ ընդ արե-

Ծրկինքը չի պտտվում, որի մասին արտաքին գիտնականներն³⁸³ ասում են, թե պտտվելիս մերթ ծածկում է լուսատուները, մերթ երևացնում: Եվ եթե միշտ պտտվում է, ինչպե՞ս է, որ արևն ամեն օր նույն արևելքի մեջ է բերում, իսկ լուսինը՝ հազիվ ամիսը մեկ, նույն տեղերը: Ուրիշ աստղեր էլ կան, որ տարվա մեջ մի անգամ հազիվ են հասնում նույն տեղը. (այնպիսիներն) էլ կան, որ, ինչպես ասում ձե, տասներկու տարում (են հասնում) նույն տեղը, կա, որ՝ մեկ ու կես, կա, որ՝ երեսուն տարում:

Բայց իրողությունների փորձից ուրիշ բան է երևում:— Աստղերը, որ գիշերը երկնքում են, ցերեկն էլ են այնտեղ գտնվում: Եթե երկինքը պտտվեր, (աստղերը) ցերեկը նույն ուղիներում չէին գտնվի, որտեղ գիշերն էինք տեսնում: Նրանց: Բայց քանի որ նույն ուղիներով են ընթանում, ինչպես հենց նույն ուղիներում ենք տեսնում և՛ լուսինը, և՛ աստղերը, պարզ է, որ նրանք շարժվում են, իսկ երկինքը մնում է անշարժ, հաստատուն: Այդպես էլ հենց Աստվածատուր գիրքը երկինքը հաստատություն է կոչում³⁸⁴: Իսկ ինչ որ հաստատուն է, շարժուն չէ:

Բայց ուրիշները, Գրքից պատճառաբանություն բերելով, ասում են՝ «Հենց նույն Գրքում է գրված, թե՝ «Նրանց դրեց երկնքի հաստատության մեջ»³⁸⁵, ուստի պարզ է, որ (լուսատուները) բեկեղված են ու գնայուն չեն»:

Սակայն, եթե այդպես լիներ, երբ Ադամի մասին ասում է, թե՝ «Նրան դրեց վայելչական դրախտի մեջ», բեկեղված պիտի համարեն և ոչ թե գնայուն: Իսկ եթե Ադամի շրջելը Աստվածատուր գիրքը «դրեց» է ասում, պարզ է, որ լուսատուների շարժվելն էլ է «դրեց» ասում: Մանավանդ որ (Գրքի) բազմաթիվ տեղերում գտնում ենք լուսատուների շարժման մասին. օրինակ՝ Նավեի որդի Հեսուն³⁸⁶ ասում է, թե՝ «Թող կանգնի արեգակը Գաբալոնի ձորի դիմաց, իսկ լուսինը՝ էլոնի դաշտի դեմ»³⁸⁷, Եվ չասաց, թե՝ երկինքը թող դադարի իր ընթացքից, այլ՝ լուսատուները. ուրեմն պարզ է, որ երկինքն անշարժ է, իսկ լուսատուները՝ շարժվող: Եղեկիայի³⁸⁸ վերաբերմամբ էլ է ասում՝ «Շողը թող տասը աստիճանով ետ դառնա Աբազյան ապարանքից»³⁸⁹: Դրանից երևում է, որ ետ դադարեց արեգակն է, ոչ թե երկինքը: Եվ «Եկլեսիաստես»³⁹⁰-ում գրված է, թե՝ «Արեգակը ծագում է, արեգակը մտնում է և իր տեղն է դառնում: Նրբ ինքը ծագում է, գնում է դեպի հարավ և պտտվում դեպի հյուսիս»³⁹¹, որպեսզի ցույց տա, թե ցերեկը հարավային կողմով գնում է դեպի արև-

մուտս, և զցայգ առ հիւսիսեալ³⁵⁰ դառնայ յարեւելս³⁵¹ ընդ լեռանց ստորոտովք, որպէս ասեն իմաստունք. և ոչ ընդ ծով, որպէս ասենն, և ոչ ի ներքոյ երկրի. զի ի ներքոյ երկրի ոչինչ է, որպէս ասէ Յոբ՝ թէ ձգեաց զերկիրս ի վերայ ոչընչի³⁵². և յասորի ծառի*,³⁵³ թէ կացոյց զերկիր ի վերայ ոչընչի³⁵⁴: Եւ ընչի իմիք յոչընչի չէ հնար գնալ, և ոչ ցամաքական բնութեան ընդ խոնաւութիւն ջուրց:

Այլ, ասեն, մեք իսկ աշօք տեսանեմք, զի ի ծովէ ելանէ:

Եւ զայն ոչ զիտեն՝ թէ վասն զի ցամաք ուրեք ի ծովէ անտի³⁵⁵ ոչ երևի, յայն սակս թուի՝ թէ ի ծովէ անտի³⁵⁶ ելանիցէ: Որպէս յորժամ թէ յարեւմուտս ոք մօտ իցէ, և լեառն ինչ յարեւելից կողմանէ կայցէ, թուի նմա՝ թէ ի լիոնէ անտի³⁵⁷ ելանիցէ արեգական: Եւ յամենայն տեղիս, որ ընդ անբաւ³⁵⁸ ինչ ոք ուրեք կայցէ, թուի նմա՝ թէ անտի³⁵⁹ ուստեք ի մօտէ ելանիցէ արեգական: Նոյնպէս և նոցա՝ որ մօտ առ ծովուն կայցեն, քանզի ոչ կարէ ակնբաց ի ցամաք գործել, թուի՝ թէ ի ծովէ ելանիցէ. որ ոչ ի ծովէ անտի³⁶⁰ ելանէ, այլ ի ծագաց երկնից: Որպէս և Դաւթի ի Հոգւոյն³⁶¹ սրբոյ ուսեալ, ասէ՝ թէ ի ծագաց երկնից են ելք նորա, և հանգիստք նորա մինչև ի ծագս նորուն:

Այլ և ցօղ սաստիկ, ասեն, արկանէ յաշխարհին. ուստի յայտ է՝ թէ ի ծովէն ելանէ:

Եւ զայն ոչ զիտեն՝ թէ զօդոյն, որ ցայգ առնու³⁶² ի խոնաւութենէ ջուրց, հաստիւ ջերմութեան ճառագայթից արեգականն՝ շթեցուցանէ ի բաց զտամկութիւնն, ուստի ոչ միայն անդ, այլ յամենայն երկրի ընդ արեւածայրս³⁶³ ցօղ ունկանի:

Եւ եթէ երկիրք շրջիցին, զիա՞րդ զԿոռնայն³⁶⁴ և զայլոց աստեղաց պատճառաւորաց ասիցեն յառտեղատունսն մտանել, որոց մտանելն ապաքէն դնալով լինիցի, և ոչ առանց գնացից:

ԻԶ

Այլ և երկիր, ասեն, ի միջոցի կայ: Եւ տան օրինակ ինչ այսպիսի՝ թէ զփամփուշտ³⁶⁵, յորժամ փշել կամիցիս, ընկեա³⁶⁶ ի ներքս հաստ մի կորեկան. և փութն՝ որ ի փամփշտին արգելու՝ առնու զկորեկահաստն և

* Հետեւելով Հ. Աճառյանի, Լ. Մարիեսի և այլոց պնդումներին՝ հրատարակութեան «Ասորիսի ասի» արտահայտությունը փոխարինել ենք գրչագրի «յասորի ծառի» ընթերցմամբ (ծան. Յրատ.):

մուտք, իսկ գիշերը հյուսիսային կողմով դառնում է գեպի արևելք՝ լեռների ստորոտներով, ինչպես ասում են գիտնականները, և ոչ թե ծովի միջով, ինչպես (ուրիշներն) են ասում, ոչ էլ երկրի տակով, որովհետև երկրի տակ ոչնչություն է, ինչպես Հոբն է ասում, թե՛ «Կախեց երկիրը ոչնչի վրա»³³⁶, և Նսայու (Մարգարեության) ասորական (օրինակում)³³⁹, թե՛ «Հաստատեց երկիրը ոչնչի վրա»³⁴¹:

Եվ որևէ առարկա ոչնչության վրայով չի կարող գնալ, ոչ էլ ցամաքային գոյացությունը՝ ջրերի խոնավության միջով:

«Բայց,— ասում են,— հենց մենք մեր աչքով տեսնում ենք, որ (աբեր) ծովից է ելնում»:

Եվ չգիտեն, որ ծովից ցամաքը շերտալու պատճառով այնպես է թվում, թե (աբեր) ծովից է ելնում: Ինչպես որ մեկը եթե կանգնած լինի արևմտյան կողմում, իսկ արևելյան կողմում մի լեռ լինի, նրան կթվա, թե այն լեռնից է ելնում արեգակը: Եվ բոլոր տեղերում, եթե մեկը կանգնած է լինում անսահմանափակ տարածության մեջ, նրան թվում է, թե այնտեղ ինչ-որ մոտիկ տեղից է ելնում արեգակը: Նույնպես էլ ծովի մոտ գտնվողները, քանի որ չեն կարող տեսադաշտը ցամաքին հասցնել³⁴⁰, կարծում են, թե (աբեր) ծովից է ելնում, այնինչ ոչ թե ծովից, այլ երկրներից է ելնում: Ինչպես որ Դավիթը³⁴¹, սուրբ հոգուց սովորելով, ասում է, թե՛ «Երկնքի ծայրերից է նրա ելքը, նրա հանգիստն էլ՝ մինչև նույնի ծայրերը»³⁴²:

«Բայց,— ասում են,— սուստիկ ցող է իջեցնում երկրի վրա, ուրեմն պարզ է, որ ծովից է ելնում»:

Եվ չգիտեն, որ արեգակի ճառագայթների ջերմությունը հասնելով գետնի և ցայտեցնում գիշերը ջրերի խոնավությամբ հագեցած օդի թացությունը. այդ պատճառով էլ ոչ միայն այնտեղ, այլև ամբողջ երկրի վրա արևածագին ցող է նստում:

Եվ եթե երկինքն է պտտվում, (ապա) Կոռնոսի ու պատճառ դարձող³⁴² մյուս աստղերի մասին ինչու են ասում, թե «մտնում են սասողատունը»: (Իսկ) նրանց մտնելը, իսկապես, գնալով է լինում և ոչ թե առանց շարժման:

ԻԶ

«Սակայն,— ասում են,— երկիրը մեջտեղն է կանգնում»: Եվ այսպիսի օրինակ են բերում. եթե կամենաս փուշիկը փշել, նրա ներսը մի կորեկահատիկ գցիր. և փուքը, որ փակվում է փուշիկի մեջ, կվերցնի

ի միջոցի ունի, ոչ ի վեր տայ գալ և ոչ ի խոնարհ ձգել: Նոյնպէս, ասեն, և օդս՝ որ է ի մէջ գնդին երկնից՝ փակեալ կայ, և ունի զաշխարհս ի հասարակածի. ոչ ի վեր տայ վերանալ և ոչ ի խոնարհ հակել:

Նախ յիրեանց իսկ բանիցն յանդիմանին. զի ասեն՝ թէ որ ինչ թեթեւ է, ի վերին³⁶⁷ կողմն գնայ. և որ ինչ ծանր է, ի խոնարհ: Որպէս և փորձ իսկ իրացն յայտ առնէ. զի ծուխ և շոգի երկրի՝ և բոց հրոյ, քանզի թեթեւ են, ի վեր կողմն գնան. և զքար և զերկաթ և զփայտ և զայլ ևս ինչ նոյնպիսիս, որչափ և ի վեր ոք ձգիցէ՝ ի խոնարհ միտեալ իջանեն: Եւ եթէ զսակաւ ինչ զծանրութիւնս ոչ կարէ օդն ի վեր առնուլ ունել, որչափ ևս առաւել զայնչափ ծանրութիւն երկրի չէ հնար օդոյ ի վեր ունել, այլ Աստուծոյ բանին՝ որ կացոյց զնա ի վերայ ոչընչի³⁶⁸:

Եւ որ երկմտիցէ ոք՝ թէ զիս՝ որ կարիցէ այսչափ³⁶⁹ ծանրութիւն ի վերայ ոչընչի³⁷⁰ կալ, հայեցեալ յերկնիցն հաստատութիւն՝ որ ոչ ի վերայ իրիք կայ, և հաւանեացի՝ թէ որ զերկինս բանիւ հաստատեաց ի վերայ ոչընչի³⁷¹, նոյն և զերկիր կացոյց ի վերայ ոչընչի³⁷², և նորին³⁷³ հրամանն ունի և³⁷⁴ զերկոսին անշարժս և ետեղակալս: Ըստ այնմ՝ թէ ինքն ասաց, և եղեն. հրամայեաց, և հաստատեցան: Եւ կացոյց զնոսա յաւիտեանս յաւիտենից³⁷⁵. հրաման եղ, և ոչ անցցէ:

Եւ³⁷⁶ այլ ևս³⁷⁷ ասեն: Թէ³⁷⁸ ի վերայ ոչընչի³⁷⁹ կամ երկիր, զիս՝ որ ասէ Դաւիթ՝ թէ հաստատեաց զերկիր ի վերայ ջուրց. և դարձեալ՝ թէ ինքն ի վերայ ծովու արկ զհիմունս նորա, և ի վերայ գետոց պատրաստեաց զնա:

Որ զայդ³⁸⁰ ի Դաւթայ լուաւ, զմիւսն ի Յոբայ և յԵսայիայ լուիցէ, զի նոքա ի վերայ ոչընչի³⁸¹ ասեն, և սա ի վերայ ջուրց: Արդ ոչ եթէ հակառակ ինչ միմեանց են Գիրք, այլ զոր միոյն թողեալ է, միւսն առնու³⁸² նովին Հոգւով³⁸³: Որպէս տեսանեմք իսկ՝ զի որ ինչ Մովսէսի չէ ասացեալ, այլ մարգարէք լցին նովին Հոգւով³⁸⁴: Մովսէս ասէ. եստեղծ Աստուած զմարդն հող յերկրէ, և փշեաց ի նա շունչ կենդանի: Եւ փշին դեռ ևս ի միջի կայ կարծելոյ՝ թէ իցէ՝ արարած շունչն թէ չիցէ: Արդ քայ Զաքարիա մարգարէ նովին Հոգւով³⁸⁵ վարեալ, և³⁸⁶ ցուցանէ զարարած շունչոյն: Ասէ. որ հաստատէ զհոգի մարդոյն ի նմա. և Եսայիաս ասէ՝ թէ զամենայն շունչ ես արարի:

Նոյնպէս և ոչ զհրոյ և ոչ զջրոյ, և ոչ զօդոյ, և ոչ զփայլատականց, և ոչ զորոտմանէ, և ոչ զխաւարէ ճառէ ինչ Մովսէս. զորս յերկուց ի մեծ

կորեկահատիկն ու մեջտեղում կպահի, թույլ չի տա ո՛չ վեր բարձրանալ, ո՛չ էլ ցած իջնի: Ասում են՝ այսպես էլ օդը, որ երկնքի գնդի մեջ փակված է, երկիրը պահում է մեջտեղում. թույլ չի տալիս ո՛չ դեպի վեր բարձրանալ, ո՛չ էլ դեպի ցած հակվել:

Նախ հենց իրենց խոսքերով քննադատվում են. որովհետև ասում են, թե ինչ որ թեթև է, դեպի վեր է գնում, իսկ ինչ որ ծանր է՝ դեպի ցած: Երևույթների փորձն էլ է այդպես ցույց տալիս. ինչպես՝ երկրի ծուխն ու գոլորշին և կրակի բոցը, թեթև լինելու պատճառով, դեպի վերևի կողմն են գնում, իսկ երբ մեկը քարը, երկաթը, փայտը և նման ուրիշ բաներ որքան էլ դեպի վեր է նետում, դեպի ցած ձգտելով իջնում են: Եվ եթե օդը չի կարողանում այդ փոքր ծանրությունները վեր բռնած պահել, առավել ևս հնարավոր չէ, որ երկրի այնքան ծանրությունը վեր պահի: Բայց դա կարող է անել, աստծու խոսքը, որը երկիրը հաստատեց ոչնչի վրա:

Եվ այն մարդը, որ երկմտում է, թե այսքան ծանրությունն ինչպե՞ս կարող է ոչնչի վրա կանգնել, նայելով երկնքի հաստատությունը, որը որևէ բանի վրա չէ, կհամոզվի, թե ով երկինքը խոսքով հաստատեց ոչնչի վրա, նույնն էլ երկիրը դրեց ոչնչի վրա: Եվ նրա հրամանն էլ երկուսին պահում է անշարժ ու հաստատուն՝ ըստ այն խոսքի, թե՝ «Ինքն ասաց, և եղան, հրամայեց, և ստեղծվեցին. հաստատեց նրանց հավիտյանս հավիտենից. հրաման տվեց, և զանց չի արվում»¹:

Ուրիշ բան էլ են ասում:— «Եթե երկիրը ոչնչի վրա է հաստատված, Դավիթն ինչո՞ւ է ասում, թե՝ «Հաստատեց երկիրը ջրերի վրա»² և դարձյալ, թե՝ «Ինքը ծովի վրա գցեց նրա հիմքերը և գետերի վրա պատրաստեց այն»³:

Ով Դավթից լսեց այդ, մյուսն էլ Հորից ու Ծառաց թող լսի, որովհետև սրանք ռոչնչի վրա»³⁴³ են ասում, իսկ նա՝ «ջրերի վրա»³⁴⁴: Այդպիսով գրեցրեց³⁴⁵ ոչ թե միմյանց հակասում են, այլ ինչ որ մեկը թողել է, մյուսը լրացնում է նույն հոգով: Ինչպես տեսնում ենք էլ, թե ինչ որ Մովսեսը³⁴⁶ չի ասել, ուրիշ մարգարեներն են լրացրել նույն հոգով: Մովսեսն ասում է՝ «Աստված ստեղծեց մարդուն երկրի հողից և նրա մեջ կենդանի շունչ փչեց»³⁴⁷: Եվ «փչել»-ը դեռևս տեղիք է տալիս կասկածելու, թե շունչը ստեղծված (առարկա) է, թե ոչ: Ահա գալիս է միևնույն հոգով ղեկավարվող Զաքարիա մարգարեն³⁴⁷ և ցույց է տալիս շնչի ստեղծված (առարկա) լինելը: (Զաքարիան) ասում է՝ «Նա ստեղծեց մարդու հոգին նրա մեջ»³⁴⁸, Ծառին էլ ասում է, թե՝ «Ամեն շունչ ևս ստեղծեցի»³⁴⁹:

Այսպես էլ Մովսեսը չի խոսում ո՛չ կրակի, ո՛չ ջրի, ո՛չ օդի, ո՛չ փայլատակումների, ո՛չ որոտման, ո՛չ խավարի մասին: Դրանց վերաբերյալ

անօթոցն, յերկնից և յերկրէ, պարտ է իմանալ՝ թէ ամենայն ինչ որ ի միջի նոցա գտանի՝ հարկ է զի ընդ նովին արարեալ իցէ. քստ այնմ՝ թէ արար Աստուած զերկինս և զերկիր և զամենայն որ ի նոսա:

ԻԷ

Այլ զի մի՛ պատուօք³⁸⁷ ինքնակեցութեան տգիտաց կարծիցին, որոց արարածն ի Մովսէսէ ոչ ճառեցաւ, առ ի հատանելոյ զպատճառն պատ-
ճառախնդրացն՝ այլովք մարգարէիւք նոյն Հոգի ընծայեցուցանէ զարա-
րածն նոցա:

Նախ Դաւիթ իսկ, որով զամենայն իմանալի զօրութիւնսն և զերևելի արարածս ի փառատրութիւն արարչին կոչէ, յորժամ ասիցէ. օրհնեցէք զնա երկինք և երկիր և հրեշտակք և զօրութիւնք և հուր և հողմք և մրրիկք՝ որ առնեն զբան նորա: Եւ որ ի պաշտօն մտանեն, և զարբանեկութիւնն հարկանեն, յայտ է՝ թէ արարածք են:

Եւ ձիւն և սառն և կարկուտ և մրրիկք՝ թէ յայլմէ արարչէ էին, որ կոչէր զնոսա Հոգին ի փառատրութիւն³⁸⁸, այլ իբրեւ զօտարոտիս մեկու-
սի դնէր: Բայց նա տեսանեմք աւանիկ՝ զի ոչ զնոսա միայն, այլ և զվի-
շապո և զգազանս և զխաւար և զփայլատակունս. զոր ի շարէ դնեն, ի նոյն փառատրութիւն նորին Հոգւոյ³⁸⁹ կոչեցեալ և Դաւթաւ և երեք ման-
կամբքն ի հնոցի անդ ընծայեցուցանէ. զի ցուցցէ՝ թէ յուսմէ³⁹⁰ արա-
ջեալ են. ի նորին և ի փառատրութիւն յիրաւի կոչին:

Եւ ոչ որպէս Մարկիոնն դանդաշէ՝ թէ արդարոյն արարածոց սլարտ է օտարին բարոյ³⁹¹ պաշտօն մատուցանել վասն բարեարութեան. զո-
րոյ անհամութիւնն ի դէպ ժամանակի յանդիմանեացուք:

ԻԸ

Եւ արդ, թէպէտ յայնմանէ, իսկ յայտ է՝ թէ որ ինչ ի փառատրութիւն արարչին կոչի, նորա արարած է, այլ և զմիոյ միոյ իսկ ի նոցանէ զա-
րարած մարթի ի Դրոց ցուցանել:

Նախ զհրեշտակացն, որպէս ասէ Դաւիթ՝ թէ արար զհրեշտակս իւր հոգիս, և զպաշտօնեայս իւր բոց հորոյ: Ապա և զհրոյ, և զայլոցն ևս մի քստ միողէ. զփայլատակունս իւր յանձրեւս արար: Եւ փայլատակունք ոչ

պետք է իմանալ երկու մեծ անոթներից՝ երկնքից ու երկրից, որովհետև ինչ որ գտնվում է նրանց մեջ, պետք է որ նրանց հետ³⁴⁸ ստեղծված լինի՝ ըստ այն խոսքի, թե՝ «Աստված ստեղծեց երկինքն ու երկիրը և նրանց մեջ եղող ամեն ինչ»^{*1}:

ԻԷ

Բայց որպեսզի տգետները չկարծեն, թե ինքնագոյություն պատիվն ունեն նրանք, որոնց ստեղծվելը Մովսեսի կողմից չպատմվեց, պատճառ փնտրողների պատճառաբանությունը ժխտելու համար, նույն հոգին ուրիշ մարգարեների միջոցով ցույց է տալիս նրանց ստեղծված լինելը:

Նախ՝ հենց Դավթի միջոցով³⁴⁹, որը բոլոր անտեսանելի գոյացություններն ու տեսանելի առարկաները արարչին փառաբանելու է կոչում, երբ ասում է՝ «Օրհնեցե՛ք նրան, երկինք ու երկիր, հրեշտակներ ու զորություններ, կրակ, քամիներ ու մրրիկներ, որ կատարում եք նրա խոսքը»^{*2}: Եվ (նրանք), որ ծառայության են մատնում ու սպասավորություն անում, պարզ է, որ ստեղծվածներ³⁵⁰ են:

Իսկ եթե ձյունը, սառույցը, կարկուտն ու մրրիկները ուրիշ արարչից (ստեղծված) լինեին, հոգին նրանց չէր կոչի (աստծու) փառաբանության, այլ, իբրև օտարոտիներ, մի կողմ կթողներ: Բայց ահա տեսնում ենք, որ ոչ միայն դրանք, այլև վիշապները, գազանները, խավարն ու փայլատակումները, որոնց շար (արարչից ստեղծված) են համարում, նույն հոգին նույն փառաբանության է կոչել և՛ Դավթի, և՛ հնոցի մեջ նկատված երեք կտրիճների³⁵¹ միջոցով, որպեսզի ցույց տա, թե ումից ստեղծված են, նրա փառաբանության համար էլ իրավամբ կանչվում են: Եվ ոչ թե, ինչպես Մարկիոնն³⁵² է ցնդաբանում, արդարի արարածները պետք է բարի օտարին պաշտեն՝ բարեբարության համար: Դրա անհեթեթությունը մի հարմար ժամանակ կքննադատենք:

ԻԸ

Եվ արդ՝ չնայած որ հենց նրանով պարզ է, թե ինչ որ կանչվում է արարչի փառաբանման, նրա արարածն է, բայց նրանցից յուրաքանչյուրի արարած լինելը մեկ առ մեկ կարելի է ցույց տալ և Գրքից:

Նախ՝ հրեշտակների մասին: Օրինակ, Դավիթն ասում է, թե՝ «Իր հրեշտակներին հոգիներ արեց և իր պաշտոնյաներին՝ կրակի բոց»^{*3}: Ապա մեկ առ մեկ (խոսում է) և՛ կրակի, և՛ ուրիշ բաների մասին: «Իր փայլականներն անձրևներ դարձրեց»^{*4}: Իսկ փայլականները որևէ այլ տեղից

եթէ այլ ուստեք են, եթէ ոչ ի բնութենէ հրոյ: Եւ զխաւարէ ասէ. եղիր զխաւար, և եղև գիշեր: Եւ զորոտմանէ և զհողմոյ միանգամայն ասէ Ամովս՝ թէ որ հաստատէ զորոտումն և հաստատէ զհողմ, Տէր ամենակալ անունն է նորա: Եւ այսպէս զոր միոյ մարգարէի թողեալ իցէ՝ միւսովն լնու Հոգին սուրբ:

Արդ եթէ Դաւիթ ասէ՝ եթէ ի վերայ ջուրց է երկիր, և Յոբաւ և³⁹² Եսայեաւ՝ թէ³⁹³ ի վերայ ուղիւն³⁹⁴ կայ, ոչ ինչ է ընդ այն զարմանալ, և ոչ զմարգարէութիւնն հակառակ միմեանց համարել. քանզի և այն ճշմարիտ է, և այս հաստատուն: Եւ առ օրինակ ի մարմնոյ. որոյ ի վերայ մորթ և միս է, և ի միջի երակք և խողովակք արեան³⁹⁵, և ի ներքոյ դարձեալ նոյնպէս մորթ և միս. և է մարմին և ի վերոյ քան զերակս արեանն և ի ներքոյ³⁹⁶ քան զերակսն: Ըստ նմին օրինակի³⁹⁷ և երկիր ի վերայ ջրոց է: Քանզի ի միջի իւրում ունի զջուրս, և ի ներքոյ քան զջուրս. և ի վերայ ուղիւն հաստատեալ կայ ետեղակալ, և ունի յինքեան զամփոփ³⁹⁸ զլոյծ բնութիւն ջրոցն: Եւ երկոցունց³⁹⁹ մարգարէութեանցն մի և նոյն զիտաւորութիւնն է, և չիք ինչ այլաբանութիւն ի միջի: Քանզի ոչ այլ և այլ Հոգի ետուն զմարգարէութիւնն, այլ նոյն և մի Հոգի, որ արժանի արար զմին պատմիչ առնել այլոց իրաց, և զայլսն մնացելոցն ի նմանէ:

Արդ զի երկինք ոչ շրջին, զի ամենայն ինչ որ չէր և եղև՝ արարած է⁴⁰⁰ և ոչ ինքնակաց, առաջին բնութեանցն օրինակք և Գրոց վկայութիւնք քաւական էին հաւանեցուցանել զմտավարժս: Բայց քանզի՝ ի նմին յամառութեան կան՝ զամենայն ինչ կենդանի և շնչաւոր համարելով⁴⁰¹, ոչ հեզգասցուք ըստ մերում կարի և այնմ ևս առնել պատասխանի:

չեն, քան կրակի էությունից³⁵³։ Խաղարի մասին էլ ասում է՝ «Դրեցիր խավարը, և եղավ գիշեր»³⁵⁴։ Իսկ որոտման ու հողմի մասին միաժամանակ ասում է Ամովսը³⁵⁵, թե՝ «Ով ստեղծում է որոտումը և ստեղծում է քամին, նրա անունը Տեր ամենակալ է»³⁵⁶։

Եվ այսպես՝ ինչ որ մի մարգարեն շաց է թողել, սուրբ հոգին մյուսի միջոցով լրացնում է։

Ուրեմն, եթե Դավթի միջոցով³⁵⁷ (հոգին) ասում է, թե՝ «Երկիրը ջրերի վրա է, իսկ Հոբի և Սասյու միջոցով՝ թե՝ «Ոչնչի վրա է դնվում», դրա վրա չպետք է զարմանալ, ոչ էլ մարգարեությունները միմյանց հակառակ համարել, որովհետև և՛ այն է ճշմարիտ, և՛ այս՝ հաստատ։ Վերցրու օրինակ մարմնից, որի վերևի մասում մորթ ու միս կան, մեջը՝ նյարդներ ու արյան խողովակներ, իսկ ներքևի մասում՝ դարձյալ նույնպիսի մորթ ու միս. և մարմին կա թե՛ արյան երակներից վերև և թե՛ երակներից ներքև։ Նույն ձևով էլ երկիրն է ջրերի վրա. որովհետև իր մեջ պարունակում է ջրերը և ջրերի ներքևում է. և՛ ոչնչի վրա հաստատված է անշարժորեն, և՛ իր մեջ ամփոփած՝ բովանդակում է ջրերի լույծ էությունը։ Եվ երկու մարգարեություններն էլ միևնույն միտքն ունեն. այնտեղ որևէ հակասություն չկա։ Քանի որ մարգարեությունը տարբեր հոգիներ շեն տվել, այլ՝ միևնույն հոգին, որը արժանի է համարել մեկին պատմիչ դարձնել զանազան իրողությունների, իսկ ուրիշներին՝ նրա կողմից բաց թողնվածների։

Այսպիսով՝ որ երկինքը չի պտտվում, որ ամեն բան, ինչ չկար, բայց ստեղծվեց, արարած³⁵⁸ է և ոչ թե ինքնագո, հիշյալ գոյականների օրինակները և Գրքի վկայությունները բավական էին (դրանում) համոզելու խելամիտներին։ Բայց քանի որ նույն համառություն մեջ են մնում (նրանք, որոնք) ամեն ինչ կենդանի ու շնչավոր են համարում, (ուստի) չենք ծուլանա, ըստ մեր կարողության՝ դրան ևս պատասխան տալ։

Գ Ի Ր Զ Ե Ր Ր Ո Ր Պ

ԵՂԾ ԿՐՕՆԻՑ ՅՈՒՆԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅՆ՝

Ա.

Լուսին, ասեն, քան զարեգակն երեսուն² օր անցեալ ընդ ամենայն աստեղատունսն, այսինքն ընդ ամենայն երկինս, հասանէ ի նոյն տեղի, և արեգակն ի տարուջ³: Եւ երկինք զմի տիւ և գիշեր առածեալ զինքեամբք, շրջին ի նոյն տեղի: Եւ եւթն աստղ միայն է գնալուն, և այլն ամենայն բիւռեալ են յերկինս. և որ գնալուն աստեղքն են՝ արեգակն և լուսին, և այլ եւ հինգ աստղք, ոչ թէ⁴ յարեւելից յարեւմուտս գնա⁵: այլ յարեւմտից յարեւելս:

Եւ տան օրինակ ինչ՝ որ ոչ նման է. եթէ յորժամ անիւ շրջանակիցի, և մըջիւն մի ի խեցին գնայցէ յարեւմտից կողմանէ ընդ արեւելս⁶, վասն անուին՝ արագագոյն ընդ արեւմտից կողմն շրջելոյ թուի՝ թէ մըրջինն յարեւելից յարեւմուտս կոյս ընթանայցէ. որ ոչ յարեւելից յարեւմուտս կողմն գնայցէ՝ այլ յարեւմտից արեւելս, և անին ստէպ շրջելովն տոյսպէս երեւցուցանէ:

Եւ երկինք, ասեն, որչափ ի վեր են՝ դոյնչափ ի խոնարհ են, և դոյնչափ յամենայն կողմանց շուրջ զերկրաւ, և զերկիրս շուրջ ջուր պատէ, և զջուրն և զերկիր՝ օդ, և զօդն և զջուր և զերկիր՝ հուր: Եւ լուսնի շիք իւր լոյս առանձինն, այլ յարեգակնէ⁶ զայ ի նա լոյսն. և յայտ անտի⁷ է, ասեն, զի յորմէ⁸ կուտէ արեգակն⁹ իցէ, յայնմ թերէ սկսանի ի նմա լոյս ծնանել. և ըստ հեռաւորութեան արեգականն՝ սակաւ զայ ի նա լոյսըն. և ըստ տակաւ տակաւ մերձեանալոյն՝ յաճախէ ի նա լոյսն. և յորժամ մօտ հասանէ ի նա՝ լնու. և յորժամ անցանէ զարեգակամբ՝ սկսանի տակաւ նուաղել. և որչափ ի բացն հեռանայ՝ այնչափ պակասէ ի նմանէ լոյսն, մինչև ամենևին նուաղէ. և յորժամ միւս անգամ հանդիպի, ծագէ ի նմա սակաւիկ ինչ ի լուսոյն վասն հեռաւորութեան. և որչափ մերձեանայ, այնչափ առ սակաւ սակաւ աճէ ի նա լոյսն:

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐՆԵՐԻ ՈՒ ՈՒՄՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԵՐՔՈՒՄԸ

«Լուսինը,— ասում են,— արեգակից ավելի արագ⁸⁵⁷ երեսուն օրում անցնելով բոլոր աստղատներով, այսինքն՝ ամբողջ երկնքով, հասնում է նույն տեղը, իսկ արեգակը (այդ տարածությունն անցնում է) մեկ տարում: Երկինքն էլ, մեկ ցերեկ ու մեկ գիշեր պտավելով իր շուրջը, վերադառնում է նույն տեղը: Եվ միայն յոթ աստղեր կան շարժուն, իսկ մյուս բոլորը բեկեղած են երկնքում: Նրանք, որոնք շարժուն աստղեր են—արեգակը, լուսինը ու մյուս հինգ աստղերը— ոչ թե արեւելքից դեպի արեւմուտք են գնում, այլ՝ արեւմուտքից դեպի արեւելք»:

Եվ բերում են շհամապատասխանող մի օրինակ. թե երբ անիվը պտտվում է, և շրջանակի վրա մի մրջյուն է գնում արեւմտյան կողմը ավելի արագ պտտվելու պատճառով թվում է, թե մրջյունը արեւելքից դեպի արեւմտյան կողմն է ընթանում, այնինչ ոչ թե արեւելքից դեպի արեւմտյան կողմն է գնում, այլ՝ արեւմուտքից դեպի արեւելք, և անիվն արագ պտտվելով է այնպես ցույց տալիս:

Ասում են՝ երկինքը որքան դեպի վեր է, նույնքան դեպի վար է, նույնչափ էլ բոլոր կողմերից երկրի շուրջ է: Երկիրը շրջապատված է ջրով, ջուրն ու երկիրը՝ օդով, օդը, ջուրը և երկիրը՝ կրակով: Լուսինն էլ սեփական լույս չունի, այլ արեգակից է լույս գալիս նրան: Իսկ դա, ասում են, այնտեղից է երևում, թե ո՞ր կողմում արեգակն է լինում, այն կողմից էլ նրա վրա լույս է հայտնվում. և արեգակի հեռու լինելու դեպքում նրան սակավ լույս է հասնում, աստիճանաբար մոտենալու հետ լույսը շատանում է, իսկ երբ մոտենում է նրան, լրիվ է դառնում. և երբ արեգակից այն կողմն է անցնում, սկսում է հետզհետե նվազել. որքան հեռանում է, այնքան լույսը նրանից պակասում է, մինչև բոլորովին նվազում է, իսկ երբ կրկին հանդիպում է, լույսից մի փոքր ընկնում է նրա վրա՝ հեռավորության պատճառով, և որքան մոտենում է, այնքան լույսը կամաց-կամաց շատանում է նրա վրա:

Եւ լուսին, ասեն, ի ներքոյ է քան զարեգակն և քան զամենայն աստեղս. և քանզի ի ներքոյ է, յորժամ կշիռ դէպ արեգական պատահիցէ՝ յայնժամ խաւարի արեգակն: Եւ պատճառս փոփոխմանց տարերացի¹⁰ շորից բնութեանցն զաստեղս՝ իբրեւ զկենդանիս ինչ դնեն: Զայս ամենայն ասեն հայթայթանօք, զի զերկինս և զլուսաւորոն կենդանիս և աստուածս կարծեցուցեն:

Բ

Արդարեւ, որպէս երանելին Առաքեալ ասէ, թէ իմաստութեամբն Աստուծոյ ոչ ծանեաւ աշխարհ զԱստուած: Եւ զի՞նչ զարմանք են ընդ նոցա* թէ զերկինս վասն անշափ մեծութեանն, և զլուսաւորս վասն առաւել պայծառութեանն աստուածս կարծէին, յորժամ ի փայտս և ի քարինս և ի գազանս և ի ճճիս անգամ աստուածս խնդրէին, զորս իւրեանց իսկ բնութեան բարքն կշտամբեն. այնու զի արարչախնդիր և աստուածախոյզ են, և անկեալք¹¹ ի միողէ ճշմարտէն՝ ի բազումս ոտնառեցին, և ոչ ուրեք եղև կայ և հաստատութիւն: Զի խնդրելն զԱստուած, զովութեան արժանի էր. և ոչ զմին ևեթ՝ այլ զբազումս մութանել, անհնարին ամպարշտութիւն¹² է:

Գ

Եւ առաւել Յունաց իմաստունքն դարովին. զի հասեալ ի վերայ իմաստութեանն՝ չծանեան իմաստութեամբն զարարիչն: Քանզի դնեն և նոքա մի ինչ ինքնակաց պատճառ ամհնայնի, որոյ ոչ յումեքէ եղեալ, այլ ինքն անձամբ ինքնակաց առաջին գտեալ. և երկրորդ աստուած և արարիչ դնեն զմիտս. և երրորդ զշունչ, զոր ոգի ամենայնի կոչեն:

Զերկուան ի միողէ պատճառէ անտի:³ դնելով, ցուցին՝ թէ մերձեցան ի դրունս ճշմարտի գիտութեանն. և ի նոցանէ այլ անթիւ իմանալիս երևելիս աստուածս ծննդեամբ ստեղծանելով, անձամբ անձին փակեցին զդրունս հաւատոյ գիտութեանն՝ զի իբրեւ զարեգակն և զճառագայթս դնեն զԱստուած և զաստուածսն իմանալիս երևելիս. և բնաւ¹⁴ ոչ¹⁵ զաշխարհ մշտնջենաւորակից նմա. և յամենայնի զնորա ոգին իբրեւ շունչ ամենայնի, և յերկինս և ի լուսաւորոսն և ի հուր և յօդսն և ի ջուրս և յերկրի, մինչև ցօրինս և ցփայտս և ցծառս և ցարմատս խոտոյ անգամ: Եւ այնու կենդանութեամբ, ասեն, ամենայն արարածք զնորա բնու-

* ընդ Առսա (Էջ 92):

Ասում են նաև՝ լուսինը արեգակից ու բոլոր աստղերից ներքև է։ Եւ ներքև լինելու պատճառով, երբ ճիշտ արեգակի հանդեպ է լինում, այն ժամանակ արեգակը խավարում է։ Չորս տարրերի փոփոխությունների պատճառն էլ³⁶⁸ համարում են աստղերը՝ որպես ինչ-որ կենդանիներ։ Եվ այս բոլորն ասում են ճիգ ու ջանքով, որպեսզի կարծել տան, թե երկինքը և լուսատուները կենդանիներ ու աստվածներ են։

Բ

Հիրավի, ինչպես երանելի առաքյալն է ասում, «Աստծու իմաստությամբ աշխարհը չճանաչեց աստծուն»³⁶⁹։ Եվ ինչո՞ւ զարմանալ նրանց վրա, որ աստվածներ էին կարծում Թերկինքն՝ անշափ մեծության, լուսատուները՝ խիստ պայծառության պատճառով, երբ (ուրիշները) փայտերի, քարերի, գազանների և ճիճուների մեջ անգամ աստվածներ էին որոնում։ Նրանց կշտամբում է հենց իրենց բուն բարքը, որովհետև արարիչ որոնող ու աստված փնտրող են, բայց միակ ճշմարտին ուրանալով՝ բազմաստվածության մեջ սահեցին, ոչ մի տեղ կանգ չառան ու չհաստատվեցին։ Աստված որոնելը գովեստի էր արժանի, իսկ միայն մեկի փոխարեն բազմաթիվ (աստվածներ) քարոզելը սաստիկ անօրինություն է։

Գ

Առաջել ևս հունական իմաստասերները պիտի պախարակվեն, որովհետև գիտությունը վերահասու լինելով հանդերձ՝ արարչին գիտությամբ չճանաչեցին։ Նրանք էլ մի ինքնագո բան են ենթադրում՝ որպես ամեն ինչի սկզբնապատճառ, որը ոչ ոքից չի առաջացել, այլ հենց ինքն առաջին ինքնագոն է եղել։ Եվ երկրորդ աստված ու արարիչ են համարում միտքը, երրորդ՝ շունչը, որը կոչում են ամեն բանի ոգի։

Այն մեկ սկզբնապատճառից համարելով երկուսն էլ՝ ցույց տվեցին, որ մոտեցան ճշմարիտ գիտության դռներին, սակայն, նրանցից առաջացած ուրիշ անթիվ իմանալի ու տեսանելի աստվածներ երեակայելով՝ իրենք իսկ փակեցին հավատի գիտության դռները, որովհետև աստծուն և իմանալի ու տեսանելի աստվածներին պատկերացնում են արեգակի և (իր) ճառագայթների նման, ամբողջ աշխարհն էլ աստծուն՝ հավերժական գոյակից համարում։ Եվ նրա ոգին իբրև ամեն ինչի շունչ են ընդունում ամեն բանի մեջ՝ և՛ երկնքի, և՛ լուսատուների, և՛ կրակի, և՛ ջրերի, և՛ հողի, մինչև անգամ քարերի, փայտերի, ծառերի ու բույսերի արմատների մեջ։ Եվ այդ կենդանությամբ, ասում են, բոլոր ա-

թննէն կախեալ կան, որպէս ճառագայթք արեգական զանուէն¹⁶ կախեալ կան: Եւ ինքն մի է և բազում, և բազում է և մի. որպէս արեգակն մի է և բազում, զի մի անիւ է և բազում ճառագայթք: Եւ զայս ոչ ամենեքին այսպէս ասեն, այլ են բազում կրօնք փիլիսոփայից:

Դ

Պիւթագորեանքն և պերիպատիկեանքն՝ միութիւն և խնամակալութիւն ասեն և շոգհել աստուածոց: Եդ կրօնս Պիւթագորաս՝ զշնչաւորաց միս շճաշակել և ի գինւոյ¹⁷ ժուժկալել: Եւ ի լուսնոյ և ի վեր զամենայն ինչ որ է՝ անմահ համարել, և որ ինչ նորա ի ներքոյ՝ մահկանացուս: Եւ փոփոխումն շնչոց ի մարմնոց ի մարմինս մինչ¹⁸ ցանասունս և ցճճիս անգամ: Եւ լութեան կրօնս սահմանեաց. և յետոյ զիր անձնն աստուած անուանեաց:

Իսկ պղատոնեանքն, աստուած և հիւղ և իղոս, որ առաջին՝ նիւթ է, և երկրորդն՝ առանձինն ինչ ուրուք: Եւ զաշխարհս՝ արարած և եղծանելի: Եւ զշունչս՝ անարար և անմահ և աստուածական, որոյ երեք մասունք են՝ բանական, ցասնական և ցանկական: Եւ զկայնս հոսարակաց ամենեցուն համարել, և մի՛ ումեք մի կին առանձինն ունել. այլ զոր արքն կամիցին և կանայքն ախորժիցեն, այնք ընդ այնս լինել: Եւ փոփոխմունս շնչոց յայլ և այլ մարմինս մինչև ցճճիս և ցսողունս անդամ: Միանգամայն և աստուածս բազումս¹⁹ ի միոջէ ելեալ սահմանէ:

Իսկ ստոյիկեանքն մարմին դամենայն ինչ եդին, և զերեւելի աշխարհոս աստուած համարին: Իսկ ոմանք ի հրոյ էութենէ համարին ունել սմա զբնութիւն: Եւ աստուած զմիտս սահմանեցին, իբրև²⁰ թէ շունչ ամենայնի իցէ տարերն երկնից և երկրի. մարմին նմա՝ զամենայն ինչ որ է՝ եդին, և աչս՝ զլուսաւորսն: Եւ զմարմինս ամենեցուն կորստականս, և զշունչս փոփոխելիս ի մարմնոց ի մարմինս:

Իսկ եպիկուրեանքն ասեն. անհատ և անբաժին մարմինք էինք զառաջինն, և անտի²¹ եկաց ամենայն ինչ: Եւ վախճան յալութեամբ, զդանկութիւն սահմանեցին: Եւ թէ ոչ Աստուած գոյ, և ոչ խնամակալութիւն՝ որ վարիցէ զամենայն: Այս են կրօնք փիլիսոփայից:

րարածները նրա էությունից են կախված, ինչպես որ արևի ճառագայթները կախված են իր գնդից: Եվ ինքը մեկ է ու բազում և բազում է ու մեկ, ինչպես արեգակն է մեկ ու բազում, որովհետև մի գունդ է և բազում ճառագայթներ: Բայց սա այսպես ընդունում են ոչ բոլորը, որովհետև փիլիսոփայական բազմազան ուսմունքներ կան:

Դ

Պյութագորյանները³⁵⁹ և պերիպատետիկյանները³⁶⁰ միություն ու նախախնամություն են ընդունում և մերժում են աստվածներին զոհ մատուցելը: Պյութագորասը³⁶¹ կարգ սահմանեց՝ շնչավորների միսը չուտել ու զինուց ձեռնպահ մնալ: Եվ (առաջարկեց) լուսնից վեր գտնվող ամեն ինչ անմահ, իսկ նրանից վար եղողները՝ մահկանացուներ համարել, այլև (ընդունել) հոգիների փոխանցումը³⁶² մարմիններից մարմիններ, նույնիսկ անասունների ու ճիճուների մեջ: Լոուիյան կարգ սահմանեց և ապա իր անձը աստված անվանեց:

Իսկ պլատոնականները³⁶³ աստծու (հետ ընդունում էին) և՛ հյուլեն³⁶⁴, և՛ իդոսը³⁶⁵, որոնցից առաջինը նյութն է, երկրորդը՝ միայն մեկին հատուկ բան³⁶⁶: (Կարծում էին, որ) աշխարհը ստեղծված ու ոչնչանալու ենթակա է, հոգին՝ անստեղծ, անմահ ու աստվածային, որը երեք կողմ ունի՝ բանական, ցասումնական և ցանկական: (Գտնում էին, որ) կանանց բոլորինը պետք է համարել, և ոչ ոք առանձին կին չպիտի ունենա, այլ՝ տղամարդիկ ում որ կամենան, կանայք էլ ախորժեն, միմյանց հետ թող կենակցեն: (Քարոզում էին) հոգիների փոխանցելություն³⁶⁷ այլևայլ մարմինների մեջ, նույնիսկ ճիճուների ու սողունների մեջ: Միաժամանակ մեկից առաջացած բազմաթիվ աստվածներ էին սահմանում:

Ստոիկյաններն³⁶⁸ էլ ամեն ինչ մարմին կարծեցին և տեսանելի աշխարհը աստված համարեցին: Իսկ ոմանք ենթադրեցին, թե սա (աշխարհը) կրակի էությունից է գոյություն ստացել: Եվ միտքը աստված որակեցին, իբր թե (այն) երկնքի ու երկրի բոլոր տարրերի հոգին է. գոյություն ունեցող ամեն բան նրա համար մարմին համարեցին, իսկ լուսատուները՝ աչքեր: Բոլորի մարմինները կորստի ենթակա (ընդունեցին), հոգիներն էլ՝ մարմնից մարմին փոխանցվող:

Իսկ էպիկուրյաններն³⁶⁹ ասում են՝ «Սկզբնապես կային անմասնատելի ու անբաժանելի մարմիններ³⁷⁰, նրանցից էլ գոյացավ ամեն բան»: Եվ հաճույքը ընդունեցին որպես լավ նպատակ ու (հայտարարեցին), թե՝ «Ո՛ր աստված կա, ո՛չ էլ նախախնամություն, որ ղեկավարի ամեն բան»:

Սրանք են փիլիսոփաների ուսմունքները:

Բայց հեթանոսութեան սկիզբն²² ի Սերուբայ ժամանակաց անտի²³ եղև. զի որ լաւ ոք եկեալ յաշխարհ մեռանէր, վասն յիշատակի քաշութեանն զպատկերն երանգօք ի նկարու հանէին. և անտի²⁴ ուսեալ տրխմարաց՝ տակաւ ի պաշտօն առնոյին: Եւ կոոց և դրօշելոց հանգամանք՝ առ Թարայիւ հարբ Աբրահամու²⁵, և անտի²⁶ իւրաքանչիւր ոք իւրով արուեստիւ²⁷ զնոյն դրօշէր. դարբինն՝ դարբնութեամբ, հիւսնն՝ հիւսնութեամբ, արծաթագործն և պղնձագործ²⁸ և քարակոփ և բրուտ՝ իւրաքանչիւր արուեստիւ: Եւ անտի²⁹ կարգեալ հասանէր յեգիպտացիս և ի բաբելոնացիս և ի փոիւգացիս և ի փիւնիկեցիս գործ դրօշագործութեան և խորհուրդք նորին. և ապա ի Հելլէնս, որ են Յոյնք, առ Կեկրոպեա³⁰. և ևս յետոյ առաւել աստիք առ Կոռնաւն³¹ և Բէաւ և Դիաւ և Ապոդոնիւ և առ այլովք՝ բազմօք, զորս մի ըստ միոջէ աստուածս անուանէին:

Եւ Հելլէնք³² կոչին Յոյնք՝ յառնէ միոջէ, որում Հեղինոս անուն էր յելլադացւոց³³ աշխարհին: Բայց այլք ասեն՝ եթէ ի ձիթենւոյն³⁴, որ յԱթէնս բուսաւ իւրովի. վասն զի ձիթենի յունարէն ելէա³⁵ * կոչի:

Բայց Յոյնք ի Յաւանայ, որ էր մի յառաջնորդաց աշտարակագործութեանն, վասնորոյ Մերովպս³⁶ ամենեքին կոչին յաղազս բարբառոյն բաժանելոյ. քանզի բաժանումն յունարէն մերիսմոս** կոչի:

Եւ առաջին կրօնք՝ խուժականք և սկիւթականք և հեթանոսականք կոչէին, մինչև եկն Աբրահամու³⁷ աստուածպաշտութիւնն և աղաւաղեաց զայն:

Եւ յուդայութիւն ի Յուդայէ, որ է հրէութիւն, ի շորրորդէ որդւոյն³⁸ Յակոբայ. յորմէ Թագաւորութիւն էր, և կալաւ անունն զամենայն ազգն յուդայական:

Եւ ի վախճանի հրէութեան, քրիստոնէութեան անուն ի Քրիստոսէ. որ նախ յԱնտիոք անուանեցաւ աշակերտելոցն:

* Ελαια.

** Μεριμς.

Բայց հեթանոսությունն սկիզբ առավ Սերուբի³⁷¹ ժամանակներից. որովհետև երբ աշխարհ եկած մի քաջ անձնավորություն մեռնում էր, նրա քաջության հիշատակի համար պատկերը ներկերով նկարում էին, և տխմարները, այնտեղից սովորելով, հետզհետե պաշտում էին (այդպիսիներին): Կուռքերի ու արձանների հանգամանքն էլ Աբրահամի հոր՝ Թարայի օրոք (սկսվեց): Եվ այն օրերից յուրաքանչյուր ոք իր արհեստով նույնպիսի բաներ էր կերտում. դարբինը՝ դարբնությամբ, հյուսնը՝ հյուսնությամբ, արծաթագործն ու պղնձագործը, քարտաշն ու բրուտն էլ՝ յուրաքանչյուրն իր արհեստով: Եվ այն ժամանակվանից հիմնադրված արձանագործությունը իր (այդ) նշանակությամբ անցավ եգիպտացիներին, բաբելացիներին, փոյուզացիներին, փյունիկեցիներին և ապա՝ հելլեններին, այսինքն՝ հույներին, Կեկրոպսի³⁷² օրոք, իսկ հետո էլ ավելի շատ³⁷³ (տարածվեց) Կռոնոսի³⁷⁴, Բեայի³⁷⁵, Դիոսի³⁷⁶, Ապոլոնի³⁷⁷ ու բազմաթիվ ուրիշների օրոք, որոնց հաջորդաբար աստվածներ էին անվանում:

Եվ հույները հելլեններ են կոչվում Ելլադա երկրում (ասլուած) Հեղինոս անունով մի մարդուց: Բայց ուրիշներն ասում են, թե (այդ անունը) այն ձիթենուց է, որ ինքնիրեն բուսավ Աթենքում, որովհետև ձիթենին հունարեն ելեա³⁷⁸ է կոչվում:

Բայց հույները Հավանից³⁷⁹ են, որ աշտարակաշինության ղեկավարներից մեկն էր. դրա համար բոլորն էլ մերովպներ են կոչվում՝ լեզվի բաժանման հետևանքով³⁸⁰. որովհետև բաժանումը հունարեն մերիսմոս³⁸¹ է ասվում:

Առաջին կրոնները կոչվում էին խուժական, սկյութական և հեթանոսական, մինչև որ եկավ Աբրահամի աստվածապաշտությունը և վերացրեց դրանք:

Եվ հուդայությունը³⁸², որ հրեությունն է, Հուդայից³⁸³ է՝ Հակոբի շորրորդ որդուց: Թագավորությունը³⁸⁴ (ևս) նրանից էր: (Նույն) անունն էլ տարածվեց հուդայական ամբողջ ժողովրդի վրա:

Իսկ հրեությունից հետո (երևաց) քրիստոնեությունը՝ Քրիստոսի անունով, որով (այդ կրոնին) հետևողները անվանվեցին՝ նախ Անտիոքում³⁸⁵:

Արդ ի խնդրելն փիլիսոփայից զԱստուած ի բնական օրինաց՝ որ ի միտըսն տնկեալ³⁹ է, որպէս յառաջագոյնն ասացաք, գովութեան արժանի է. բայց ի բազում աստուածսն անկանել, և զաշխարհս նմա մշտնջենաւորակից դնել, անհնարին ամպարշտութիւն⁴⁰ է: Եւ ի դէպ ելանէ նոցա առաքելական բանն է՝ եթէ ծանեան զԱստուած, և ոչ իբրև զԱստուած փառաւորեցին:

Զի Աստուծոյ փառաւորութիւնն այն էր, թէ յարարածոցն մեկնեալ էր զպատիւ արարչին. որով և արարածքն իսկ իւրաքանչիւր շարժամբք և փոփոխմամբք զարարէն քարոզեն: Արդ եթէ աստեղքն ըստ նոցա բանդագուշանացն աստուածք իցեն, և երկինք և արեգակն և լուսին՝ որք⁴¹ անխօսքն և անմոռնչ են, զի՞նչ աւելի իցէ պատճառն քան զպատճառաւորսն: Եւ մանաւանդ յորժամ զնորին իսկ զմիտսն և զշունչ, թէ մարթիցի Աստուծոյ շունչ ասել, ամենայն արարածոց շնչաւորաց և անշնչից բնութեամբ ի նորա էութենէն դնեն. որ անհնարին ամպարշտութեանն⁴² է, զԱստուծոյ զիւրոյ էութեանն կենդանութիւն՝ հոգեւորաց և շնչաւորաց և անշնչից առ հասարակ համարել. և ոչ առաւել արարած կենդանութիւն ի հրեշտակս և ի դեւս և ի մարդկան, որ բանաւորքն և տաւորքն են. և յալլ շնչաւորսն՝ բնական կենդանութիւն ի շորից հիւթոց խառնեալ և յօդեալ, որք յորժամ քակտիցին, և կենդանութիւն ի նոյն չորեսին հիւթսն լուծանի:

Են ոգիք հրեշտակաց և դիւաց, և շունչք մարդկան: Արդ և յիւրեանց բանիցն իսկ ո՞չ ամաչիցեն, որք զշունչն անարար անմահ և աստուածեղէն յԱստուծոյ բնութենէ անտի⁴³ ասեն. և դարձեալ տանջանս և պատիժքս շնչոցն յանցուցելոց դնեն, որ յետնոյ հայհոյութեանն է՝ եթէ էութիւնն Աստուծոյ ի մասունս բաժանիցի, և ի բազում շունչս կոտորիցի. և դարձեալ զիւրոյ զկէս բնութիւնն միւս կէսն տանջիցէ, և կէսն ի փառս և կէսն յանարգանս, և մի թերին յանոյշս և միւս թերին ի դժոխս:

Եւ դարձեալ ասեն. թէ ոչ կենդանութիւն ինչ է յամենայնի, զիա՞րդ իցէ զի ամենայն ինչ շարժի. և սերմանք և տունկք արկեալք յերկիր բուսանին. և չէզս մարդկան և յանասնոց անկեալ սերմանք գան ի ծնունդըս և յաճումն. զորմէ⁴⁴ և ոչ մեք յուրաստ ինչ եմք, վասն փորձոյ իրացն զարդեանցն յայտ առնելոյ:

Այլ խնդիր այն է՝ թէ այն կենդանութիւն ոչ Աստուծոյ էութեանն կենդանութիւն է, այլ արարած կենդանութիւն այլազգ ի բանաւորսն և թ

Արդ՝ ինչպես առաջ էլ ասացինք, երբ փլիխսոփաները մտքում տեղ գտած բնական օրենքներով աստծուն են փնտրում, գովեստի են արժանի, բայց դեպի բազմաստվածություն հակվելը և աշխարհը աստծուն մշտական գոյակից համարելը սաստիկ անօրինություն է: Եվ նրանց վերաբերմամբ հարմար է գալիս առաքելական այն խոսքը, թե՝ «Ճանաչեցին աստծուն, բայց որպես աստված չփառավորեցին»²¹:

Իսկ աստծու փառավորումն այն կլինի, եթե արարածներից զատ պահած լինեին արարչի պատիվը. որովհետև հենց արարածները, յուրաքանչյուրն իր շարժումներով ու փոփոխություններով, արարչի մասին են հայտնում: Եվ եթե անխոս ու անմոռնչ աստղերը, երկինքը, արեգակը, լուսինը, ըստ նրանց ցնդաբանության՝ աստվածներ լինեին, պատճառը (արարիչը) ինչո՞վ ավելի կլինի հաեհանքներից (արարածներից), նամանավանդ, երբ նրա իսկ միտքն ու շունչը, — եթե կարելի է աստծուն շունչ վերագրել, — համարում են բոլոր՝ բնույթով շնչավոր ու անշունչ արարածների (գոյացման հիմքը)՝ նրա էությունից (բխած): Սաստիկ անօրինություն է աստծու իսկ էությանը հատուկ կենդանությունը հավասարապես վերագրել հոգևորներին, շնչավորներին ու անշունչներին և ոչ թե առավել ստեղծական (համարել այն) կենդանությունը, (որ կա) հրեշտակների, դեերի ու մարդկանց մեջ, որոնք բանականներն ու մտավորներն են, և մյուս շնչավորների մեջ (եղողը)՝ բնական կենդանություն՝ միավորված ու կազմված չորս նյութերով, որոնց խախտվելու դեպքում խափանվում է նաև նույն չորս նյութերի միջի կենդանությունը:

Հրեշտակներն ու դեերը ոգի ունեն, իսկ մարդիկ՝ շունչ (հոգի): Հետևաբար իրենց իսկ խոսքերից չե՞ն ամաշի նրանք, որոնք, անստեղծ, անմահ ու աստվածային շունչը (հոգին) աստծու էությունից համարելով, միաժամանակ (դրա) տանջանքներն ու պատիժները հանցավոր շնչերի են վերագրում: Ետին հայհոյանք է (ասել), թե աստծու էությունը բաժանվում է մասերի, կոտորակվում բազմաթիվ շնչերի, կամ թե՝ իր էության կեսը տանջում է մյուս կեսին, կեսը փառքի մեջ է, կեսը՝ անաբախքի, մի մասը²² երանության մեջ է, մյուսը՝ դժոխքի:

Եվ դարձյալ ասում են՝ «Եթե ամեն բանի մեջ կենդանություն չկա, (ապա) ինչպե՞ս է, որ ամեն ինչ շարժվում է. սերմերն ու տունկերը, հողի մեջ ընկնելով, բուսնում են, մարդկանց և անասունների էգերի մեջ ընկած սերմերը ծնունդ են տալիս ու աճում»:

Մենք ևս չենք ուրանում դրանք, որովհետև փորձն ու իրողությունները այդպես են ցույց տալիս: Բայց հարցն այն է, որ այդ կենդանությունը աստծու էության կենդանությունը չէ, այլ ստեղծական կենդանություն է՝ բանականների ու մտավորների մեջ տարբեր, անասունների

մտաւորս, և այլազգ յանասունսն և յամենայն շնչաւորսն և այլազգ ի բնականսն՝ որպէս ի սերմանս և որ յէգս մարդկան և անասնոց⁴⁵ անկանին: Յորոց մարդկանն առաւել և պատուականագոյն է. յորում և բնական կենդանութիւն է ըստ մարմնոյն, և բանաւորն սքանչելի ըստ շնչոյն: Զի մարմինն և նոցա ի շորից հիւթոցն կայ. և ոգին ոչ ի շորիցն հիւթոց յօդելոց, այլ ի պարզական և ի սուղական բնութենէ. և այլոց անասնոց ոչ նոյնպիսի, այլ ի բնական և յազդեցական⁴⁶ բնութենէ. և սերմանց ոչ նոյնպիսի, այլ ի բնական և յաշնչական խաղացից:

Է

Նոյնպէս և ոչ ի լուսաւորսն շնչաւորութիւն ինչ բանաւոր է, այլ բնական և խաղացական շարժմունք. ուստի ոմանք և հրեշտակս վարիշս եղին նոցա: Այլ մեք զԳրոց սրբոց զհետ երթիցուք, որ զանձրեւացն ասէ՝ թէ չև ևս էր Աստուծոյ տեղացեալ յերկիր: Եւ ոչ որպէս ոմանք դանդաշեցին՝ և սատանայ ունէր իշխանութիւն շարժելոյ և փոփոխելոյ զօդս, ըստ այնմ զոր Առաքեալն ասէ՝ թէ ըստ իշխանի իշխանութեան օդոյս այսորիկ: Իշխան օդոյս այսորիկ կոչէ զնա՝ վասն յերկնիցն անլանելոյ և յօդս թափառելոյ. և յայտ անտի⁴⁷ է զոր ասէ՝ թէ օդոյ խաւարիս այսորիկ. զի ցուցցէ՝ թէ ի լուսոյ ի խաւար կործանեալ է, և չէ օդոյ ըն փոփոխիչ՝ մերթ յանձրեւս, մերթ ի ձիւն, մերթ ի կարկուտ:

Այլ զի Աստուծոյ գործ է այն, և ոչ սատանայի, ասասցէ Դաւիթ Հոգւովն⁴⁸ սրբով ի մօտոյ՝ թէ հանէ զամպս⁴⁹ ի ծագաց երկրէ, և զփայլատակունս յանձրեւս արար. և հանէ զհողմս յըշտեմարանաց⁵⁰ իւրոց. և ւարձեալ՝ թէ դնէ զձիւն իբրեւ զսար, և զեղեամն իբրեւ զփռչի ցանեաց. և արկանէ զսառն իբրեւ զպատառս. հանդերձ այլովքն: Եւ մի մարգարէն ասէ՝ թէ կոչէ զջուր⁵¹ ծովու, և հեղու զնոսա ի վերայ երեսաց երկրի: Եւ Յոբ ասէ՝ թէ ո՞ ծնաւ զշիրս անձրեւի, և յորովայնէ ո՞յր ելանեն սառամանիք, և զեղեամն յերկինս ո՞ ծնաւ, որ իջանէ իբրեւ զջուր ծորեալ. զի ասիցէ՝ թէ իմ գործ է, և ոչ այլ ուրուք:

Նոյնպէս և զլուսաւորսն շարժել՝ նորա բանին գործ է, և ոչ այլոյ ուրուք. և ոչ միայն եւթն աստեղքն զնայունք⁵² են և այլքն առանց

ու (մյուս) քաղոր շնչավորների մեջ տարբեր, այլև տարբեր՝ բնական-ների մեջ, ինչպես սերմերի (և՛ բուսականների, և՛ նրանց,) որոնք մարդկանց ու կենդանիների էգերի մեջ են ընկնում: Դրանցից առավելն ու պատվականը մարդկայինն է, որի մեջ կա բնական կենդանությունը՝ ըստ մարմնի և սքանչելի բանականը՝ ըստ շնչի (հոգու): Որովհետև մարդկանց մարմինը ևս չորս նյութերից է կազմված, իսկ հոգին չորս բաղադրիչ նյութերից չի (բաղկացած), այլ՝ պարզ ու նուրբ տարրից: Բայց անասունների (կենդանությունը) նույնպիսին չէ, այլ բնական էություն մը ու բնազդով է. սերմերի (կյանքը) ևս նույնպիսին չէ, այլ՝ բնական և անշունչ ընթացումով:

Է

Լուսատուների մեջ նույնպես չկա բանական կենդանություն, այլ (կան) բնական ու ընթացական շարժումներ: Այս պատճառով էլ ոմանք ենթադրեցին, թե դրանք վարող հրեշտակներ կան: Բայց մենք Սուրբ գրքի հետքով գնանք, որն անձրևների մասին ասում է, թե՝ «Աստված երկրի վրա դեռ անձրև չէր թափել»¹: Ոչ էլ սատանան օդը շարժելու ու փոփոխելու իշխանություն ուներ, ինչպես ոմանք ցնդաբանեցին՝ օգտագործելով առաքյալի այն ասածը՝ «Ըստ այս օդի իշխանության իշխանի»²: Նրան³⁸⁷ այս օդի իշխան է կոչում երկնքից ընկնելու՝ և օդի մեջ թափառելու պատճառով: Իսկ դա պարզ է այնտեղից, որ «Այս խավար օդի»³⁸ է ասում, որպեսզի ցույց տա, որ կործանվել ու լույսից՝ խավարի մեջ (է ընկել) և նա օդը մերթ անձրևների, մերթ ձյան, մերթ կարկուտի փոխող չէ:

Բայց որ դա աստծու գործն է և ոչ թե սատանայի, սուրբ հոգու միջոցով Դավիթը³⁸⁸ անմիջապես կասի, թե՝ «Երկրի ծայրերից ամպերն է հանում և փայլակները անձրևներ է դարձնում, իր շտեմարաններից հողմերն է դուրս բերում»³⁹: Եվ դարձյալ, թե՝ «Զյուն է դնում բրդի նման, եղյամ է ցանում փողոս նման, սառույց է թափում պատառների նման...»⁴⁰ և այդպիսի ուրիշ բաներ: Մի մարգարե էլ ասում է, թե՝ «Կանչում է ծովի ջրերը ու դրանք թափում երկրի երեսին»⁴¹: Իսկ Հորն ասում է, թե՝ «Ո՞վ ծնեց անձրևի շիթերը, ո՞ւմ որովայնից են ելնում սառնամանիքները, և եղյամը երկնքում ո՞վ ծնեց, որն իջնում է ծորացող ջրի նման»⁴²: (Դա նրա համար է), որ (աստված) ասի, թե՝ «Իմ գործն է և ոչ մեկ ուրիշի»:

Լուսատուները շարժելը նույնպես նրա (աստծու) խոսքի գործն է և ոչ մեկ ուրիշի: Եվ ոչ թե յոթ աստղերն են միայն շարժուն ու մյուս-

զնացից, այլ ամենեքեան զնայունք՝ կէսքն յամրագնացք, և կէսքն ա-
րագագնացք. և ոչ յերկինս բեւեռեալ են, որպէս յառաջագոյնն ասացաւ,
թէ իբրեւ զշնչանն⁵³ շրջիցին, և զնոսա մերթ յայտնեացեն և մերթ ծած-
կեացեն: Եւ որ առաւել ծաղուն արժանի է, թէ արեգակն յարեմտից յա-
րեւելս զնայցէ, և ընդէ՞ր ոչ զարեմուտս⁵⁴ արեւելս կոչիցեն, և զարեւե-
լըս արեւմուտս:

Այլ բնաւ իսկ, ասեն, ոչ ուրեք մտանէ արեգակն. և զի ոչ մտանէ՞
անտի⁵⁵ յայտ է, զի ցայգ ի նորա լուսոյն ի լուսնի ամանն լոյս ծագէ.
քանզի ինքն երթեալ հեռացեալ յայլ կողմանս երկնիցն գտանի:

Եւ թէ ասիցես՝ թէ նա յերկինս իցէ ցայգ, խաւարս որ լինի՞ ուստի՞
իցէ:

Ասեն, յերկրիս ստուերէ լինիցի:

Անդ որ ի վեր յերկինս խաւար⁵⁶ լինի, ուստի՞ իցէ. ո՞չ ապաքէն
յայտ է՝ թէ ուրեք ծածկի ցայգ. որպէս և ի մտիցն է՝ տեսանել: Զի իբրեւ
ի վերուստ ի խոնարհ իջանէ, և զարձեալ յեւանելն՝ իբրեւ ի ներքուստ ի
վեր ելեալ համբառնայ:

Եւ ի զուր է ճամարտակելն նոցա, զի այնչափ մեծութիւն երկնից
տան քան երկրի. զի աստուածատուր՝ զիրք զերկինս թզաւ ասեն և զեր-
կիր քլաւ. և ոչ աւելի զթիզն քան զթիլն գտանեմք:

Ը

Դարձեալ և լուսնի՞ թէ ոչ իւր առանձինն իցէ լոյս, նախ նոցա բանն
ստի՞ զոր ասեն, եթէ ի յաճախելն յամենայն իմիք՝ աճէ հիւթն որ ի նմանէ,
և ի լնուլն՝ լնու, և ի պակասելն՝ պակասէ: Որպէս փորձ իրացն իսկ
յուզիդս ամենայն մսեղեաց ցուցանէ, և ի ծառս և ի տունկս խոնաւու-
թիւնն: Եւ յծրոպն տեղիք ինչ են ծովուց, որոց ջուրն ըստ աճել լուսնին՝
աճէ, և ըստ լնուլն՝ լնու, և ըստ պակասելն՝ պակասէ*: Եւ նոքա այս-
չափ ժմերտեալք՝ մինչեւ զամենայն մարդկան աչս կամին ունել, որ⁵⁷
ցայգ ի մտանել արեգականն՝ առաւել պայծառացեալ զլոյս լուսնի տե-
սանեն:

* «Եւ յԵրոպմ... պակասէ» հատվածը՝ Ռմմտ. «Վեցարեայ», էջ 210, 1—14: Կող-
բացու «Եւ յԵրոպմ» ընթերցումը աղավաղում է՝ կապված «Վեցարեայի» հայերեն
թարգմանության հետ (Ռմմտ. էջ 210, ծան. 1): «Վեցարեայի» հունարեն նախորդ-
նակից օգտվելու դեպքում նշված ընթերցման փոխարեն կունենայինք «ի կիրճս» կամ
«ի նեղուցս» — τοῖς ἐνρίτοις (քննադրում՝ εἰς τοὺς, էջ 882), Ռմմտ. «Բազ-
մավէպ», 1984, էջ 421, «Վեցարեայ», էջ 351, ծանոթագրություն 80. ծան. հրատ.):

ները՝ անշնորհ, այլ բոլորն էլ շարժուն են. մի մասը՝ դանդաղընթաց, իսկ մյուս մասը՝ արագընթաց: Եվ ինչպես վերն ասվեց, (դրանք) երկնքում բևեռված չեն, այլ շոնշանի³⁸⁹ նման պտույտ են գործում՝ մերթ երևալով, մերթ էլ ծածկվելով³⁹⁰: Եվ առավել ծաղրանքի արժանի է (այն), որ (ասում են,) թե արեգակը արևմուտքից դեպի արևելք է գնում: Իսկ (եթե այդպես է,) ինչո՞ւ արևմուտքը արևելք չեն կոչում, արևելքն էլ՝ արևմուտք:

Այլև ասում են՝ «Արեգակը բնավ ոչ մի տեղ չի մտնում. և շատնելն այնտեղից է հայտնի, որ գիշերը նրա լույսից լուսնի ամանի մեջ լույս է ծագում, որովհետև ինքը, գնացած, հեռացած լինելով, երկնքի ուրիշ կողմերում է գտնվում»:

Իսկ եթե հարցնես՝ «Թե որ նա (արեգակը) գիշերը երկնքում է լինում, խավարը, որ իջնում է, որտեղի՞ց է լինում», կպատասխանեն՝ «Երկրի ստվերից է լինում»:

Իսկ այնտեղ, վերը՝ երկնքում, խավարը, որ լինում է, որտեղի՞ց է լինում. մի՞թե պարզ չէ, որ (արեգակը) մի տեղ թաքնվում է գիշերը, ինչպես մայրամուտից կարելի է տեսնել, որովհետև կարծես վերևից ներքև է իջնում, իսկ կրկին ծագելիս կարծես ներքևից վեր ելնելով՝ բարձրանում է:

Եվ իզուր է նրանց մեծ-մեծ խոսելը, երբ երկնքին այնքան մեծություն են վերագրում՝ երկրի համեմատությամբ. քանի որ աստվածատուր գիրքը «երկինքը՝ թզով» է ասում, «երկիրը՝ քլով»³⁹¹, իսկ թիզը քլից մեծ չէ:

Ը

Դարձյալ՝ (պնդում են,) թե լուսինը սեփական լույս չունի: (Դրանով) նախ ժխտվում է իրենց ասած այն խոսքը, թե (լուսնի) մեծանալու ժամանակ ամեն մի առարկայի մեջ աճում է այնտեղ եղող³⁹² հյուսթը, լրանալու ժամանակ լցվում է, պակասելու ժամանակ՝ պակասում, ինչպես որ հենց փորձն ու իրողություններն են ցույց տալիս բոլոր մսեղեն (էակների) ուղեղների և ծառերի ու տունկերի միջի խոնավությամբ: Եվ ծվրոպայում ծովերի ինչ-որ տեղեր կան, որոնց ջուրը լուսնի աճելու հետ՝ աճում է, լրանալու հետ լցվում է, իսկ պակասելու հետ՝ պակասում: Նրանք³⁹³ այնքան են հանդգնացած, որ նույնիսկ ուզում են բոլոր մարդկանց աչքերը կապել, որոնք գիշերը, արևը մտած ժամանակ, լուսնի լույսն ավելի պայծառացած են տեսնում:

Զիա՞րդ⁵⁸ արագագոյն քան զարեգակն զլանձնաւոր լուսինն առիցեն. զի նա, ասեն, յերեսուն աւուր կատարէ զընթացսն⁵⁹, և արեգակն ի տարւոյ⁶⁰։ Զորս փորձ իրացն յանդիմանէ, և աստուածատուր գիրքն, որ ասէ՝ թէ արար երկուս լուսաւորս⁶¹ մեծամեծս, և եդ զնոսա ի հաստատութեան երկնից։ Եւ զի զառաւել պայծառութիւն արեգականն ցուցանիցէ, ասէ. արար զլուսաւորն մեծ՝ յիշխանութիւն տուրնջեան, և զլուսաւորն փոքր՝ յիշխանութիւն գիշերոյ, և զաստեղս։ Ուստի յայտ է՝ թէ յիւրաքանչիւր իշխանութիւնս կարգեալ են, և ոչ մի ի միոջէ առնու⁶² զլոյսն։

Եւ զաճելն և նուազել⁶³ լուսնի՝ իբրեւ ընդ պատենիւք իմն մտանել և հլանել ասեն իմաստունք։ Եւ նշանս անտի⁶⁴ տան, զի է երբէք՝ յորժամ յաճմունսն իցէ և լնլոյն, շուրջ զանօթովն ծանրանայ⁶⁵, որպէս թէ ընդ սակաւ ինչ փեռեկումն ծերպից՝ նշոյլք երեւեսցին։

Եւ զարձեալ խաւարելոյ արեգականն եթէ լուսնին պատահել պատճառ իցէ, յորժամ լուսինն մթանայցէ՝ նմա զի՞նչ պատահիցէ։ Եթէ զաստուղ պատճառ պատահելոյն դնիցեն, ահա ոչ տեսանեմք այնչափ մեծ աստուղ յերկինս՝ որ պատահելոյ⁶⁶ լուսնին՝ ծածկել կարիցէ զլուսինն. և ոչ աստղ ցածագոյն գոյ քան զլուսինն՝ թէ ի ներքոյ նորա հանդիպեալ զնա խաւարեցուսցէ⁶⁷։

Նա թէ և զարեգական լոյսն արգելուլ կարէր լուսինն⁶⁸, ապաքէն զիւր լոյսն ծագէր յերկիր, զի գոնեայ իբրեւ զլուսնակայ երեւէր տիւն և ոչ ամենեւին խաւարշուտ։

Այլ ճշմարիտ է բան Գրոյն, որ ասէ՝ թէ դարձուցից զարեգակն ի խաւար, և զլուսինն⁶⁹ յարիսն։ Զի ցուցցէ՝ թէ Տէր է լուսաւորացն, և լուսաւորելոյ և խաւարեցուցանելոյ, առ ի կշտամբութիւն արեւապաշտացն և լուսնապաշտացն։

Եւ չէ հնար լուսնի յերկիր իջանել. որպէս կախարդաց տեսեալ ի ժամանակի հրամանաւ Աստուծոյ զլուսնոյն արիւնագոյն լինելոյ զկերպարանսն՝ դիւի նմանել լուսնի բարբառնջեն⁷⁰, թէ զլուսին իջուցանիցեն. որում չէն* մարթ լինել, թէ որ քան զբազում աշխարհս⁷¹ մեծ է՝ թէ ի կալ մի փոքրիկ ամփոփիցի** և կթիցի անստինն։

* չէմ մարթ (էջ 93)։ Սրբագրողները զգուշացնում են, որ չպիտի շփոթել չէմ-ի հետ։

** «Եւ չէ հնար... ամփոփիցի» Ռապվածը հմտ. «Վեցարեւայ», էջ 212, 1—11 (Ծան. Ռրատ.)։

Ինչպե՞ս կարող են ընդունել, որ անկենդան լուսինը արեգակից ավելի արագընթաց է՝ ասելով, թե նա երեսուն օրում է կատարում իր շրջապտույտը, իսկ արեգակը՝ մեկ տարում: Այդ հերքում են իրողությանն են ու փորձը, ինչպես և աստվածատուր գիրքը, որն ասում է, թե՝ «Ստեղծեց երկու մեծ լուսատուները և դրանք դրեց երկնքի հաստատության մեջ»: Եվ որպեսզի արեգակի պայծառության առավելությունը ցույց տա, ասում է՝ «Ստեղծեց մեծ լուսատուն՝ ցերեկվա տիրապետության համար, և փոքր լուսատուն՝ գիշերվա տիրապետության համար, նաև աստղերը»³¹: Ուստի պարզ է, որ յուրաքանչյուրն ստեղծված է իր գործընթացով, և մեկը մյուսից չի ստանում իր լույսը:

Լուսնի աճելն ու նվազելն էլ իմաստասերները որպես ինչ-որ պատշաճի տակ մտնել ու ելնել են համարում: Եվ (իբրև) փաստարկ մատնացույց են անում այն, որ պատահում է, երբ (լուսինը) աճում ու լրանում է, գնդի շուրջ բակ է կալվմում³⁴, որպես թի ճեղքերը փոքր-ինչ բացվածքի միջից նշույլներ երևային:

Եվ դարձյալ՝ եթե արեգակի խավարման պատճառը լուսնին հանդիպելն է, (այս) երբ լուսինն է խավարում, նրան ի՞նչ է հանդիպում: Եթե աստղի հանդիպումն են պատճառ համարում, բայց չէ՞ որ երկընթեցում չենք տեսնում այնքան մեծ աստղ, որ լուսնին հանդիպելիս կարողանա ծածկել այն: (Լուսնից ավելի ցած էլ աստղ չկա, որ, նրա տակ հանդիպելով, խավարեցնի այն)³⁵:

Այլև՝ եթե լուսինը կարողանա արգելք լինել արեգակի լույսին, իսկապես իր լույսը կսփռեր երկրի վրա, որպեսզի ցերեկը գոնե լուսնյակ գիշերվա նման երևար և ոչ թե բոլորովին խավար:

Սակայն ճշմարիտ է Գրքի խոսքը, որ ասում է թե՝ «Արեգակը պիտի փոխեմ խավարի և լուսինը՝ արյան»³², որպեսզի ցույց տա, որ ինքը (աստված) լուսատուների տերն է, լուսավորում և խավարեցնում է (նրանց)՝ արևապաշտներին ու լուսնապաշտներին կշտամբելու նպատակով:

Եվ հնարավոր չէ, որ լուսինն իջնի երկրի վրա — ինչպես կախարդները տեսնելով, որ լուսնի կերպարանքը երբեմն աստծու հրամանով արյան գույն է ստանում, շաղակրատում են, թե լուսինը դեի է նմանվում, թե (իրենք) կարող են լուսինն իջեցնել: Անկարեղի է դա, (ինչպես և այն,) որ շատ աշխարհներից մեծ եղող մի բան փոքրիկ կալում տեղավորվի, կամ ստինք շունեցողը կթվի:

Եւ քանի անթիւ բիւրուց⁷² կախարդաց են յերկրի. եթէ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ իջուցանել կարէր զնա, ոչ երբէ՛ք տային նմա ելանել յերկինս: Այլ զի ոչ երբէք իջանէ՝ յայտ անտի⁷³ է, զի ոչ զիջանելն ոք տեսանէ զնորա, և ոչ զամբառնալն: Եւ եթէ կացեալ միտ դնիցես, անդէն անդէն մթացեալ անօթն լուսաւորի առ սակաւ սակաւ, մինչ և ամենեկն յարողարի: Զի թէ իջանելոյ ինչ հնար գոյր, թէպէտ և զիջանելն ոք ոչ տեսանէր, սակայն զհամբառնալն ամենեքեան⁷⁴ տեսանէին: Այլ լուսաւորացն այնչափ ինչ է, որպէս աստուածատուր գիրք ասեն՝ թէ եղիցին ի նշանս և ժամանակս և յաւուրս և ի տարիս:

Արդ եթէ լինին ինչ նշանս կամ ջերմոց կամ ցրտոց աստեղք, ոչ եթէ իբրեւ զկենդանիս ինչ լինիցին, այլ իբրեւ Աստուծոյ⁷⁵ կարգեալ յայն՝ զի մի՛ դատարկք ինչ յարարածոցն Աստուծոյ իցեն: Եւ Յունաց իմաստունքն այնու դարովելի են, զի թողեալ զպատճառն՝ պատճառաւորացն պաշտօն մատուցանիցեն. որպէս երանելի Առաքեալն ասէ՝ թէ սպասաւորեցան և պաշտեցին զարարածս և ոչ զարարիչն:

Եւ դարձեալ, ոչ որպէս ասենն է՝ եթէ զերկիրս ջուր պատիցէ, այլ ընդ երկիր և ի վերայ երկրի են ջուրք. և ըստ երկիր անդր ոչինչ է, և ոչ եթէ ջուրք: Եւ վկայեսցեն նոցա Հերակլի արձանքն՝ յորս գրեալ⁷⁶ է, ասեն, թէ յայսմ վայրէ ոք անդր մի ժտեսցի երթալ:

Եւ օդ ընդ⁷⁷ ջուրս և ընդ երկիր խառն է. և զի ընդ ջուրս օդ խառն է՝ ի զենոցն յայտ է, որ ի ջուրսն զօդոյն կենդանութիւնն ծծեն: Եւ զի ընդ երկիր նոյն օդ խառն է, յորժամ անձրեւ լեալ իցէ և արեւ տայցէ, ի գոլորշոյն՝ որ ի սրտէ երկրին⁷⁸ ի վեր ցոլանայ՝ յայտ յանդիման երեւի: Եւ զի ընդ օդս հուր խառն է, ի փայլատակաւացն՝ որ ի շփելոյ ընդ միմիանս⁷⁹ հողմոյն և ամպոց⁸⁰ արձակին՝ յայտ յանդիման ցուցանին: Եւ դարձեալ, թէ յապակի սպիտակ՝ ջուր արկեալ յարեաւ ունիցիս, լուսաւորութեան արեւուն մտեալ ընդ սպիտակութիւն ապակոյն⁸¹, և ընդ յստակութիւն ջրոյն օդով թափանցանց անցեալ՝ հուր ծնուցանէ: Եւ զի ընդ ջուրս հուր խառն է, ի քարանցն հանելոյ ի ջրոյ՝ զոր ընդ միմեանս շփիցեն և հանիցեն հուր՝ յայտ յանդիման ցուցանի. և գիշերի, յորժամ առ ծովեզեր կայցես և զջուրն ժքթիցես, նշոյլք լուսոյն հատանին:

* «Եւ օդ... յանդիման երևի» Ռատվածը Ռմմտ. «Վեցարեալ», էջ 21, 10—22, 8 (Ծան. Քրատ.):

Իսկ որքա՜ն անհամար բյուրերով կախարդներ կան երկրի վրա. եթե նրանցից յուրաքանչյուրը կարողանար լուսինն իջեցնել³⁹⁶, երբեք թույլ չէին տա նրան երկինք բարձրանալ: Եվ թե երբեք չի իջնում, այն-տեղից է հասնի, որ ոչ ոք չի տեսնում ո՛չ նրա իջնելը, ո՛չ էլ բարձրանալը: Իսկ եթե կանգնես և ուշադրությույն դարձնես, շուտով (կնկատես,) որ մթնած գունդը քիչ-քիչ լուսավորվում է, մինչև որ բոլորովին լրանում է: Ուստի եթե իջնելու որևէ հնար լիներ, թեև իջնելը ոչ ոք չէր տեսնի, սակայն բարձրանալը բոլորն էլ կտեսնեին: Բայց լուսատուներին այն-քան բան է հաստուկ, որ «լինեն նշաններ՝ ժամանակների, օրերի և տարիների (որոշման) համար», — ինչպես ասում է աստվածատուր դիրքը^{*1}:

Արդ՝ եթե որոշ աստղեր կա՛մ տաքերի, կա՛մ ցրտերի նշաններ են լինում, ոչ թե որպես ինչ-որ կենդանիներ են լինում, այլ որպես աստծու կողմից այդ բանի համար հաստատվածներ, որպեսզի աստծու արարածների մեջ անմասն մնացողներ չլինեն: Եվ հունական իմաստասերները նրանով են մեղադրելի, որ, պատճառը թողած՝ հետևանքներն են պաշտում³⁹⁷, ինչպես երանելի առաքյալն է ասում, թե՝ «Մառայեցին ու պաշտեցին ստեղծվածներին և ոչ ստեղծողին»^{*2}:

Ժ

Դարձյալ՝ ոչ թե «ջուր է շրջապատում երկիրը», ինչպես ասում են նրանք, այլ երկրի մեջ ու նրա վրա են ջրերը. և երկրից այն կողմ ոչընչությույն է, և ոչ թե ջրեր: Նրանց թող վկայեն Հերակլեսի արձանները³⁹⁸, որոնց վրա, ասում են, գրված է, թե՝ «Այստեղից այն կողմ ոչ ոք թող չհանդգնի գնալ»:

Օգն էլ խառնված է ջրերի ու հողի հետ: Եվ որ ջրերի հետ օդը խառն է, երևում է ջրային կենդանիներից, որոնք ջրերի մեջ օդի կենդանությունն են ծծում: Իսկ որ նույն օդը խառն է հողի հետ, ակնհայտորեն երևում է այն գոլորշուց, որ բարձրանում է երկրի կրճքից, երբ անձրև է եղած լինում, ու արև է անում: Որ օդի հետ էլ կրակ է խառնված, բացահայտորեն ցույց են տալիս կայծակները, որոնք առաջանում են քամու և ամպերի՝ միմյանց հետ շփվելուց: Եվ, բացի դրանից, եթե սպիտակ ապակու վրա ջուր թափես ու արևի առաջ պահես, արևի լույսը, մտնելով պայծառ ապակուց ու անցնելով հստակ ջրի և օդի միջով, կրակ կառաջացնի: Եվ որ ջրերի հետ կրակը խառն է, պարզորոշ երևում է ջրից դուրս բերած այն քարերից, որոնք միմյանց շփելով՝ կրակ են հանում. և եթե գիշերը ծովափին կանգնես ու ջուրը ցայտեցնես, լույսի նշույլներ կբեկվեն:

Եւ զեռունքն որ ի ջուրսն ի ներքս են, ի շորից հիւթոցն յօդեալ են, յերկրէ և ի ջրոյ, յօդոյ և ի հրոյ, որպէս և ամենայն մարմնաւորք՝ որ ի ցամաքին են: Զի այնպէս կազմեաց Աստուած զաշխարհ. նախ զշորս հիւթսն մեկնեալս արարեալ, ապա նոքօք յօդեաց զամենայն. և միոյ արարչի գործ է ամենայն ինչ, և նոյն վարէ և տածէ զբնաւ:

ԺԱ

Եւ ոչ որպէս զլուսն փիլիսոփայիցն նոցա Պիւթագորաս և պերիպատիկեանքն ասեն, մի միութիւն՝ պատճառ ամենայնի, և խնամակալութիւն. զոր ո՛չ ի նմանէ ասեն, այլ թէ զօրութիւն ինչ ինչ իցէ առանձին խնամակալութիւնն: Եւ⁸² որպէս պատճառ ամենայնի ի միոյն միութենէ տայ՝ և զխնամակալութիւնն ի նմանէ դնէր, զեղեցիկ և զովութեան արժանի կարգէր. բայց զի յայլմէ զպատճառսն կարգէ, և յայլմէ զխնամակալութիւնն, պարսաւանաց արժանի է և ոչ յարգանաց:

Եւ դարձեալ՝ զի աստուածոցն ոչ հրամայեաց զոհել, այնու⁸³ գովելի է. բայց զի ոչ յայտնի քարոզեաց՝ թէ մի Աստուած է և ոչ բազումք, այնու կարի դարովելի:

Գովելի և առաւել գովելի, զի վասն կարեաց և ցանկութեանց յաղթելոյ՝ ի կերակրոցն կրօնաւորեցաւ. բայց զի փոփոխմունսն ոգւոց⁸⁴ ի⁸⁵ մարմնոց ի մարմինս ետ*. այնու յոյժ եպերելի է: Որպէս թէ արդարոցն մեռելոց ոգիք յայլ ի սուրբ մարմինս փոխիցին, կամ ի մարդկան կամ յանասնոց սրբոց. և այն նոցա իբրեւ ընդ հատուցման բարեաց գործոց լինիցի: Եւ մեղաւորացն ոգիք յաղտեղի մարմինս փոխիցին, կամ ի մարդկան կամ ի զազանաց և ի ճճեաց և ի սողնոց. և այն նոցա ընդ հատուցման շարեաց գործոց լինիցի:

Եւ զմիսն շուտել՝ եթէ վասն զկարիս մարմնոցն խափանելոյ հրամայէր, բարւոք և յիրաւի առնէր. ապա եթէ իբր ի պղծոյ իմեքէ արարածոց** հրամայէր հրաժարել, վատթարագոյն⁸⁶: Այլ յայտ են պատճառքն՝ ուստի զմիսն շնչաւորացն հրամայէր շուտել⁸⁷. որպէս թէ հոգի ամառութեղէն իցէ ի մեռելիսն, և վասն այնորիկ չիցէ պարտ ուտել զմիս կենդանեացն: Վասն որոյ և մոգքն⁸⁸ նախ յազեն, և ապա սպանանեն զանա-

* ետ (Էջ 93): Տվյալ պարագայում նշանակում է՝ ենթադրեց, չսխալի շփոթել եղ-
ի հետ, զգուշացնում են սրբագրողները:

** արարածոյ (Էջ 94):

Ջրի մեջ ապրող կենդանիներն էլ կազմված են շորս նյութերից՝ հողից, ջրից, օդից ու կրակից: Այդպես են և ցամաքում գտնվող բոլոր մարմնավորները: Քանի որ աստված աշխարհն այդպես կազմեց. նախ շորս սկզբնանյութերը բաժան-բաժան ստեղծեց, ապա նրանցով բաղադրեց ամեն բան: Եվ ամեն ինչ մեկ արարչի գործն է: Նույն արարիչն էլ ղեկավարում ու խնամում է բոլորին:

ԺԱ

Եվ այնպես չէ, ինչպես նրանց փիլիսոփաների պարագրուխ Պյութագորասն ու պերիպատետիկյաններն են ասում, (իբրև) ամեն ինչի ըսկըզբնապատճառ՝ (գոյություն ունի) մեկ միություն, այլև՝ նախախնամություն³⁹⁹. և ընդունում են, որ նախախնամությունը ոչ թե նրանից է, այլ ինչ-որ առանձին գոյություն է: Իսկ (Պյութագորասը), ինչպես որ ամեն ինչի սկզբնապատճառ է ներկայացնում մեկ միությունը, եթե նախախնամությունն էլ նրանից համարեր, գեղեցիկ ու գովասանքի արժանի սահմանում տված կլիներ: Բայց քանի որ սկզբնապատճառն ուրիշ ու նախախնամությունն էլ ուրիշից է համարում, պարսավանքի է արժանի և ոչ թե հարգանքի:

Եվ դարձյալ՝ որ շառաջարկեց աստվածներին զոհ մատուցել, դրանով գովելի է, բայց որ հայտնապես չքարոզեց, թե մեկ աստված կա և ոչ թե բազում, դրանով խիստ պախարակելի է:

Գովելի և առավել գովելի է, որ կրթերի ու ցանկությունների հաղթահարման համար ուտելիքների հանդեպ սակավապեստ գտնվեց. բայց որ ընդունեց հոգիների փոխանցումները մարմնից մարմին⁴⁰⁰, դրանով խիստ մեղադրելի է: Որպես թե արդար մեռելների հոգիները ուրիշ սուրբ մարմինների՝ կա՛մ մարդկանց, կա՛մ մաքուր անասունների մեջ են փոխադրվում. և դա իբրև հատուցում է լինում նրանց՝ բարի գործերի դիմաց: Իսկ մեղավորների հոգիները, (իբր), փոխադրվում են կա՛մ մարդկանց, կա՛մ գազանների, միջատների ու սողունների կեղտոտ մարմինների մեջ. դա նրանց հատուցում է լինում՝ չար գործերի դիմաց:

Եվ եթե մարմնական կրթերի խափանման համար էր առաջարկում միս չուտել, լավ ու արդարացի էր անում. բայց եթե ինչ-որ պիղծ արարածից հրաժարվելու նկատառումով էր առաջարկում, շատ վատ էր անում⁴⁰¹, Սակայն հայտնի են այն պատճառները, որոնց հիման վրա առաջարկում էր չուտել շնչավորների միսը. որպես թե մսեղենների մեջ աստվածային հոգի կա, և այդ պատճառով չպետք է ուտել կենդանիների միսը: Դրա համար մոգերն էլ նախ զոհում են⁴⁰² անասունները և ապա

սունան, զի յանզգայ ելանիցեն շունչքն ի մարմնոց անտի⁹⁰։ Եւ զայն ոչ գիտեն՝ թէ⁹⁰ երկուս մահ սպանանեն. մի յազելովն, և միւս ևս փողոտելովն։

Նոյնպէս և Պիւթագորաս ոչ⁹¹ հրամայէ⁹² անասունս զոհել դից, որպէս թէ շիցէ պարտ զոհել աստուածս աստուածոց⁹³։ Քանզի հոգի աստուածեղէն ասէ յանասունսն. և յայտ անտի⁹⁴ է՝ զի երկիր պագանել հրամայէ, և զոհել ոչ։

Կարի անարժան գործ էր, և ի լուսնոյ ի վեր զամենայն ինչ անմահ համարել։ Յայտ առնէ, թէ զայն ամենայն աստուածս կարծէր. և անտի⁹⁵ ի խոնարհ մահկանացուս ղեկիով՝ ցուցանէր՝ թէ հուրդ և օդ և երկիր կենդանիք ինչ իցեն և մեռանիցին. որոց ոչ զկենդանութիւնն զգացեալ, և ոչ զմահու ազդումն⁹⁶ առնուն, որ շնչաւորացն է և ոչ անշնչոց։

Եւ հինգամեայ լռութիւնն, զոր նոր⁹⁷ յաշակերտութիւն եկելոցն սահմանեաց, թէպէտ և մեծի ժուժկալութեան օրինակ էր, քանզի և ոչ հարցանել ինչ իշխէին՝ բայց միայն լսել, այլ ոչ ինչ կարի յօգուտ էր։ Զի թէ յառաջ քան զհինգամեայ զժամանակն վճարէր ոք ի նոցանէ, թէպէտ և կաթի քաջ ի լսելոյն իմասնանայր, ոչ ինքն վայելէր յիմաստութեանն՝ քանզի ոչ իշխէր խօսել, և ոչ այլ ոք՝ վասն զի ոչ լսէր զիմաստութիւնն։

Եւ որ անհնարին յիմարութեանն է, յետոյ ասեն՝ զիւր անձն աստուած անուանեաց⁹⁸. որ յառաւել հպարտութենէն դիպեցաւ նմա. զի ոչ եկն ըստ բանի իմաստնոյն՝ թէ որչափ ի մեծութիւն հասանիցես, ի խոնարհութեան կալչիր զանձն։

ԺԲ

Իսկ Պղատոն, որ աստուածն և հիւզ և իդոս դնէ էությամբ, ցուցանէ թէ կերպարանաց արարիչ է Աստուած, և ոչ բնութեանց։ Ուստի և աղանւսացն առեալ նովին դանդաշեն՝ թէ որպէս Աստուածն էութեամբ էր, նոյնպէս և հիւզն և իդոսն՝ որ է առանձինն ինչ ուրուք. որպէս Աստուծոյ արուեստգիտութիւնն⁹⁹ առանձինն էր և հիւզեայն նիւթն, և ի կերպարանքս եւեթ կարաց ածել զհիւզն՝ որ խառն ի խուռն վարէր, և ոչ ի չգոյն ի գոյ ած զամենայն՝ որպէս և կարող ամենայնի. որ տկարութիւն արկանէ զԱստուծով, թէ կարօտ եղև յայլմէ նիւթ մուրանալ. որով ոչ ինչ

սպանում, որպեսզի անզգա դրուժյամբ մարմիններից շունչը դուրս գա: Այն էլ չգիտեն, որ երկու մահով են սպանում. մեկ զոհելով⁴⁰³ և մեկ էլ՝ վիզը կտրելով:

Պյութագորասը նույնպես և չի առաջարկում անասուններ զոհաբերել հեթանոսական աստվածներին, որպես թե պետք չէ աստվածներ զոհաբերել աստվածներին. որովհետև անասունների մեջ աստվածային հոգի է ընդունում: Իսկ (դա) երևում է այնտեղից, որ առաջարկում է երկրորդագիլ, բայց ոչ զոհել:

Խիստ անվայել բան էր նաև լուսնից վեր ամեն ինչ անմահ համաքելը: Հայտնի է, որ այդ ամենը աստվածներ էր կարծում. և, նրանից ներքև եղողները մահկանացու համարելով՝ ցույց էր տալիս, թե կրակը, օդը և հողը ինչ-որ կենդանիներ են ու մեռնում են: (Սակայն) դրանք ո՛չ կենդանություն են զգում, ո՛չ էլ մահվան ներգործությունը: Դա հատուկ է շնչավորներին և ոչ թե անշունչներին:

Եվ հնգամյա լուսնյունը, որ սահմանեց նոր⁴⁰⁴ աշակերտելու եկողների համար, թեև մեծ համբերատարության օրինակ էր, որովհետև չէին համարձակվում որևէ բան հարցնել, այլ միայն լսում էին, սակայն խիստ օգտակար էլ չէր: Քանի որ եթե մեկը հնգամյա ժամանակից վաղ մեռներ, թեկուզև լսած լինելուց շատ խիստ իմաստնացած լիներ, ո՛չ ինքը կվայելեր իմաստությունը, որովհետև չէր համարձակվել խոսել, ո՛չ էլ ուրիշ մեկը, որովհետև չէր լսել նրա իմաստությունը:

Եվ որ սաստիկ հիմարություն է՝ հետո, ասում են, ինքն իրեն աստված անվանեց: Դա նրան պատահեց խիստ հպարտությունից, որովհետև նա շվարվեց ըստ իմաստունի խոսքի, թե՝ «Որքան էլ մեծության հասնես, քեզ խոնարհության մեջ պահիր»^{*1}:

ԺԲ

Իսկ Պլատոնը⁴⁰⁵, որ էականությամբ է ընդունում և՛ աստծուն, և՛ հյուլեն, ու իդոսը⁴⁰⁶, ցույց է տալիս, թե աստված ձևերի արարիչ է և ոչ թե էությունների: Այստեղից օգտվելով՝ աղանդավորներն էլ նույն ձևով ցնդաբանում են, թե ինչպես որ աստված էր էությամբ (աստված), նույնպես էլ հյուլեն է և իդոսը, այսինքն՝ «մեկին ինչ-որ առանձնահատուկը»⁴⁰⁷: Ինչպես աստծու ճարտարագործությունը, հյուլեի նյութն էլ առանձին էր. և (աստված) կարողացավ միայն կերպարանքի բերել խոնիրխուն շարժվող հյուլեն, և ոչ թե, որպես ամեն բանի կարող՝ անգոյությունից գոյության բերեց ամեն ինչ: Սրանով թուլություն է վերագրվում աստծուն, (որովհետև ասվում է,) թե (աստված) ուրիշից նյութ

առաւել քան զարուեստագէտան¹⁰⁰ գտանի, թէ իբրեւ զնոսա կարօտ նիւթոյ իցէ։ Եւ զաշխարհ արարած և եղծանելի ասէ. և երբեմն նա և այլքն մշտնջենաւորակից Աստուծոյ։

Եթէ արարած և եղծանելի է, զիա՞րդ մշտնջենակից¹⁰¹ Աստուծոյ իցէ. և եթէ մշտնջենակից¹⁰² իցէ¹⁰³, որպէս ասենն՝ թէ որպէս ստուեր իրիք ոչ երբէք հեռանայ յիմեքէն՝ նոյնպէս և ոչ աշխարհս երբէք զատ յԱստուծոյ, թէ այնպէս իցէ, զուր է ասելն՝ թէ արարած եղծանելի է աշխարհս. բայց թէ զայն ևս իշխիցեն ամպարշտել¹⁰⁴ թէ որ¹⁰⁵ պատճառ ստուերին է, ի միջոյ բառնալոց իցէ։ Ապա թէ այն ոչ լինիցի, քանզի և շինի իսկ, և ոչ ստուեր ի միջոյ բառնալոց է. և տարապարտ են դանդաշանքն։

Եւ շունչքն՝ թէ վասն զի յԱստուծոյ էութենէն իցեն՝ անարարք և անմահք իցեն, երեք մասունքն ի նոսա ուտի՞ իցեն՝ բանականն և ցասական և ցանկական։ Զի թէպէտ և մինն է յԱստուած, զի նա է աղբիւր ամենայն բանաւորութեան, այլ ի ցասմանէ և ի ցանկանալոյ ի վեր և ազատ է Աստուած. քանզի առանց կարեաց և առանց մասանց է աստուածականն։

Եւ եթէ ինքն՝ որպէս ասենն՝ լաւութեանց վասն կոյս վճարեցաւ յաշխարհէ, այլոց զիա՞րդ հրամայէր զկանայս հասարակաց համարել, և ոչ իւրում կնոջ եւեթ սկել։

Եւ զաստուածեղէն շուշն ընդէ՞ր և նա իբրեւ զառաջինսն փոփոխելիս ի մարմնոց ի մարմինս համարէր, մինչև ի սողունս անգամ և ի ճճիս։ Որոյ հայհոյութիւնն ի բունն իսկ գնայ, ըստ նորա ամպարշտութեանն¹⁰⁶. որպէս թէ զկէսն յիւր յինքեան¹⁰⁷ ունիցի և զկէսն իւր ի սողունսն և ի ճճիս տանջիցէ. որ ոչ նորա է, որ անբաժին¹⁰⁸ և անքանակ և անհատ և առանց մասանց է։

Եւ եթէ, որպէս դանդաշենն, բազում աստուածք ի միոջէ Աստուծոյն ելեալ իցեն, ընդէ՞ր ոչ բազում աշխարհք իցեն, և ոչ բազում երկինք, և ոչ բազում արեգակունք, և ոչ բազում երկիրք։ Այլ թերեւ դատարկաւ աստուածս հճան յիւրմէ, և դատարկք աստուածքն ո՞ւմ պիտոյ իցեն։

մուրալու կարիք զգաց: Աստված դուրս է գալիս ոչ առավել, քան արհեստավորները, եթե նրանց նման նյութի կարիք է զգում:

Եվ աշխարհը ստեղծված ու ոչնչանալու ենթակա է համարում (Պլատոնը): Երբեմն էլ (նույն աշխարհը) նա և ուրիշները աստծուն մըշտագոյակից (են ընդունում):

Եթե (աշխարհը) ստեղծված ու ոչնչանալու ենթակա է, (ապա) ինչպե՞ս մշտագոյակից կլինի աստծուն: Իսկ եթե մշտագոյակից է՝ համաձայն նրանց այն ասածի, թե ինչպես առարկայի ստվերը երբեք չի հեռանում առարկայից, այնպես էլ այս աշխարհը անջատ չէ աստծուց, (եթե այդպես է), իզուր է, (ուրեմն,) ասել, թե այս աշխարհը ոչնչանալու ենթակա ստեղծված բան է: Սակայն համարձակվում են անօրինաբար այն էլ ասել, թե ինչ որ ստվերի պատճառն է, մեջտեղից վերանալու է: Իսկ եթե այդ չլինի, և հենց չի էլ լինում, ոչ էլ ստվերը մեջտեղից պիտի վերանա: Եվ անտեղի են այդ ցնդաբանությունները:

Եվ եթե շնչերը (հոգիները) աստծու էությունից լինելու պատճառով անստեղծ ու անմահ են, (ապա) նրանց մեջ որտեղի՞ց են երեք մասերը (հատկությունները)՝ բանականը, ցասումնականն ու ցանկականը: Ուրովհետև թեպետ (գրանցից) մեկը (բանականը) կա աստծու մեջ, որը ամբողջ բանականության աղբյուրն է, բայց աստված ցասումից ու ցանկությունից վեր և զերծ է, քանի որ աստվածային էությունը առանց կրքերի ու առանց (նման) հատկությունների է:

Եվ եթե ինքը (Պլատոնը), ինչպես ասում են, հանուն առաքինությունների կույս հեռացավ աշխարհից, ուրիշներին ինչպե՞ս էր առաջարկում կանանց բոլորին համարել և ոչ թե միայն սեփական կնոջ հետ լինել:

Եվ ինչո՞ւ նա էլ, առաքինների նման, աստվածային շնչերը (հոգիները) համարում էր փոխանցվող մարմնից մարմին, մինչև անգամ սողունների ու ճիճուների մեջ: Նրա հայհոյանքը, ըստ իր անօրինության՝ գնում է բուն իսկ (աստծուն). որպես թե (աստված) իր կեսը իր մեջ է պահում և կեսն էլ սողունների ու ճիճուների մեջ տանջում է: Դա հատուկ չէ նրան, որը անբաժանելի, անքակտելի⁴⁰⁸, անտրոհելի ու առանց մասերի է:

Եվ եթե, ինչպես նրանք են դուրս տալիս, մեկ Աստծուց բազմաթիվ աստվածներ են առաջացել, ինչո՞ւ ո՛չ բազմաթիվ աշխարհներ կան, ո՛չ բազմաթիվ երկինքներ, ո՛չ բազմաթիվ արեգակներ, ո՛չ բազմաթիվ երկրներ: Բայց գուցե իրենից դատարկ աստվածներ հորինեց. իսկ դատարկ աստվածներն ո՞ւմ են պետք:

Իսկ ստոյիկեանքն մարմնապիշք հայեցեալ, յերևելի աշխարհս, զամենայն ինչ մարմին կարծեցին. և զերևելի աշխարհս աստուած համարեցան: Որ աղանդամիտք¹⁰⁹ գիտեն ի փիլիսոփայից, ոչ ինքեանք զիմամանալի ինչ զմտաւ կարացին ածել, և ոչ յայլոց ուսանել կամեցան, եթէ է ինչ զօրութիւն՝ որ զերևելիսս շարժէ, և զշարժիչն պարտ է Աստուած իմանալ և ոչ զշարժունսն:

Իսկ ոմանք ի նոցանէ ի հրոյ էութենէ ասեն զբնութիւն աշխարհիս, վասն զարեգակն առաւել զարմանալի համարելոյ, և զբնութիւն հրոյ սաստկագոյն իմանալոյ: Եւ հայեցեալ ի միտս՝ թէ զամենայնէ մտօքն նկատել մարթեն, վասն այնորիկ զմիտս աստուած համարեցան. իբրեւ զշունչ երկնից և երկրի և ամենայնի որ ի նոսա, և աչս զլուսաւորսն, որք ըստ անարժան անմտութեանն՝ և ոչ պատասխանի առնելոյ արժանի են:

Եւ զմարմին իբրև զայլսն կորստական համարին, և զշունչսն փոփոխելի ի մարմնոց ի մարմինս, զոր և¹¹⁰ ոչ նոքա յայտնի¹¹¹ կարեն առնել, և ոչ այլքն աւագագոյնք քան զնոսա: Զի ամենեքեան¹¹² առասպելս արկանեն. և թէպէտ և կէսքն հասին ճշմարտութեանն, չկացին ի ճշմարտութեանն:

Իսկ եպիկուրայքն¹¹³ բնաւ ինքնակաց իսկ համարին զաշխարհս: Որպէս թէ նախ հողամաղք ընթանային. որպէս յորժամ շողն ընդ երդ մտանիցէ, և հողամաղք իմն երեւին ի շողն, այնպիսի ասեն՝ մարմինք անհատք և անբաժինք էին զառաջինն, և անտի¹¹⁴ թանձրացեալ յօդեցաւ ինքն աշխարհս: Եւ թէ ոչ Աստուած ոչ խնամակալութիւն ինչ է¹¹⁵, որ վարիցէ զաշխարհս: Զորս և փիլիսոփայքն ինչ լընչաց¹¹⁶ քերեն, և ամենեւին չհամարին զնոսա աղանդս: Զորոց և Առաքեալ ասէ, թէ առանց Աստուծոյ շրջէին յաշխարհի: Որոց այնքան կամակոր յամառութիւն եղև, մինչև յայնչափ¹¹⁷ ի բազում ի նախրաց փիլիսոփայիցն աստուածոց և ոչ մի աստուած ըմբռնել: Տեսանե՞ս՝ զի գործ ստահակութեան այնչափ բռնացեալ ըմբռնելեացն, մինչև անաստուած հանել յաշխարհէ:

Իսկ նյութապաշտ ստոիկյանները⁴⁰⁹, նայելով այս տեսանելի աշխարհին, ամեն ինչ⁴¹⁰ մարմին կարծեսցին և տեսանելի աշխարհը աստված համարեցին: Փիլիսոփաներից նրանք, որոնք աղանդամիտ են, չկարողացան ինքնուրույնաբար մտածել, ոչ էլ կամեցան ուրիշներից սովորել, թե կա իմանալի մի զորութիւն, որ շարժում է տեսանելի (առարկաները), և աստված պետք է ընդունել (այդ) շարժողին, ոչ թե շարժվողներին:

Իսկ նրանցից ոմանք աշխարհի գոյացութիւնը կրակի էութիւնից են կարծում՝ արեգակն առավել զարմանալի համարելու, կրակի էութիւնն էլ ավելի սաստիկ ընդունելու պատճառով: Եվ ուշադրութիւն դարձնելով մտքի վրա (ու իմանալով,) որ նրանով ամեն ինչ կարող են նկատել, այդ պատճառով միտքը աստված համարեցին՝ որպես երկնքի, երկրի ու նրանց մեջ գտնվող ամեն ինչի շունչ, իսկ լուսատուները՝ աչքեր: Դրանք, անվայել անմտութիւններ լինելու պատճառով, պատասխանի արժանի չեն:

Նրանք, ուրիշների նման, մարմինը համարում են կորստի ենթակա, իսկ շնչերը՝ մարմնից մարմին փոխանցվող, որը չեն կարող ապացուցել ո՛չ իրենք, ո՛չ էլ իրենցից ավելի խելոքները. որովհետև բոլորն էլ առասպելներ են հորինում⁴¹¹: Եվ թեպետ մի մասը հասավ ճշմարտութեանը, (սակայն) չմնաց ճշմարտութեան վրա:

Իսկ էպիկուրյանները⁴¹² աշխարհը համարում են լրիվ ինքնագո⁴¹³: Իբր թե նախապես փոշու մանր հատիկներ էին շարժվում՝ ինչպես որ շողը երգիկից ներս ընկնելիս նրա մեջ ինչ-որ փոշեհատիկներ են երեւում: Սկզբնապես, ասում են, մարմիններն այդպիսին էին՝ անսրոհելի ու անբաժանելի, որոնց թանձրացումով կազմվեց նույն այս աշխարհը. և թե՛ ո՛չ աստված կա, ո՛չ էլ նախախնամութիւն, որ ղեկավարի աշխարհը: Որոշ փիլիսոփաներ սրանց արհամարհում են⁴¹⁴ և ամենևին էլ չեն համարում (հասուկ) ուսմունքի հետևորդներ: Նրանց վերաբերմամբ է առաքյալն ասում, թե՛ «Աշխարհում շրջում էին առանց աստծու»⁴¹⁵: Նրանք այնքան կամակոր ու համառ գտնվեցին, որ մինչև իսկ⁴¹⁶ փիլիսոփաների աստվածների այնքան շատ նախիրներից և ոչ մի աստված չընդունեցին: Տեսնո՞ւմ ես, թե ստահակութիւնը ինչքան է բռնացել (այդպիսիների) ըմբռնողութեան վրա, որ (նրանց) մինչև անգամ անաստված է հեռացրել աշխարհից:

Առ Սերուբաւ եղև, ասեն, սկիզբն¹¹⁸ հեթանոսութեան: Ուստի յայտ է՝ թէ ցայն վայր աստուածապաշտք էին, և եկեղեցի Աստուծոյ ի սկզբանէ¹¹⁹ աշխարհի էր: Զորմէ և Դաւիթ ի Հոգւոյն¹²⁰ սրբոյ ուսեալ, մատուցանէր աղօթս՝ թէ չիշեա զեկեղեցի քո զոր ստացար ի սկզբանէ¹²¹:

Բայց թէպէտ և հեթանոսութիւնն եմուտ յաշխարհ, այլ աստուածապաշտութիւնն ոչ ամենեւին պակասեաց: Եւ յայտ անտի¹²² է, զի գնացեալ Աբրահամ¹²³ ի հեթանոսացն եկն աստուածապաշտաց պատահեաց. Մելիքսեդեկայ քահանայի Աստուծոյ բարձրելոյ, և քահանայ ոչ երբէք անուանի՝ եթէ ոչ ժողովուրդ գուցէ նորա. և Աբիմելեքայ՝ որ Աստուծովն եւեթ խօսէր ընդ Աբրահամու¹²⁴, և ոչ դիօք: Եւ բարեկամքն Յորայ և Եղիուս Աստուծով միայն ամենակալաւ խօսէին ընդ նմա:

Եւ այնպէս ոչ եթող երբէք Աստուած զաշխարհս առանց վկայութեան. որպէս մարգարէն առ հրէութեամբն ասէր իբրև յերեսաց Աստուծոյ՝ թէ յամենայն տեղիս արկանեն խունկս և մատուցանեն պատարագս անուան իմում: Զի ցուցցէ՝ թէ յամենայն դարս աստուածապաշտք գտանէին, որք¹²⁵ յանդիմանէին զհեշմակապատսն*:

ԺԶ

Այլ, ասեն, ընդէ՞ր յամեաց գալուստն Քրիստոսի, և կորեան այնչափ ազգք՝ առանց աստուածապաշտութեան:

Եթէ չէր աստուածաբարոզս աստուածապաշտութեանն յամենայն դարս առաքեալ, թերեւս գոյր մուտ այնպիսի բանից. բայց զի ոչ երբէք դադարեալ ի վկայութիւն տալոյ, անձանց մեղ դիցեն չհաւանողքն, և մի՛ Աստուծոյ:

Զեկն Քրիստոս ի տղայութեան աշխարհի. զի տղայոցն կաթն պիտոյ էր, և ոչ հաստատուն կերակուր. և ոչ յեռանդան երիտասարդութեանըն, յորժամ ելեալ¹²⁶ զեղոյր մոլորութիւն դիւապաշտութեանն: Այլ նախ կրթեաց քարոզովքն¹²⁷ և մարգարէիւք՝ իբրև կաթամբ, և ապա եկն տալ զկատարեալ վարդապետութիւնն, իբրև հաստատուն կերակուր: Քանզի և ոչ տղայոյ որ հաստատուն կերակուր տայ, և ոչ մեծամեծ խորհուրդս

* զհեշմակապատսն (էջ 94): Հետազոտողները գտնում են, որ այլոց առաջադրած հեշմակապատսն-ը ընդունելի չէ:

«Հեթանոսության սկիզբը,— ասում են,— Սերուբի⁴¹⁷ օրոք եղավ»։ Այնտեղից պարզ է, որ մինչև այդ աստվածապաշտներ կային, և աշխարհի սկզբից կար աստծու եկեղեցին, որի մասին Դավիթն էլ, սուրբ Հոգուց սովորելով, աղոթք էր մատուցում (ու ասում,) թե՛ «Հիշի՛ր քո եկեղեցին, որն ստացար սկզբից»⁴¹⁸։

Թեպետև հեթանոսությունը մուտք գործեց աշխարհ, սակայն աստվածապաշտությունն ամենևին չպակասեց։ Եվ սա այնտեղից է հայտնի, որ Աբրահամը⁴¹⁹, հեռանալով հեթանոսների մոտից, եկավ⁴²⁰, հանդիպեց աստվածապաշտների՝ բարձրյալ աստծու քահանա Մելքիսեդեկին⁴²¹,— իսկ քահանան (քահանա) չի կոչվի, եթե ինքը ժողովուրդ չունի,— և Աբիմելեքին⁴²², որ միայն աստծու անունով էր խոսում Աբրահամի հետ և ոչ թե դեերի։ Եվ Հոբի⁴²³ բարեկամներն ու Եղիուսը ևս⁴²⁴ միայն ամենակալ աստծու անունով էին խոսում նրա հետ։

Եվ այսպես աստված աշխարհը երբեք չթողեց առանց աստվածապաշտության, ինչպես մարգարեն հրեության ժամանակներում էր աստծու կողմից ասում, թե՛ «Բոլոր տեղերում խնկարկում ու պատարագներ են մատուցում իմ անվանը»⁴²⁵ ցույց տալու համար, թե բոլոր դարերում աստվածապաշտներ կային, որոնք դատապարտում էին կռապաշտներին⁴²⁶։

ԺԶ

«Բայց,— ասում են,— ինչո՞ւ ուշացավ Քրիստոսի գալուստը, և այնքան ազգեր կորան՝ առանց աստվածապաշտության»։

Եթե (աստված) բոլոր դարերում աստվածապաշտության քարոզիչներ ուղարկած չլինեին, թերևս այդպիսի խոսքերը տեղին լինեին, բայց որ երբեք չդադարեց (իր մասին) տեղեկություն տալուց, չհավատացողները թող իրենց մեղադրեն և ոչ թե աստծուն։

Քրիստոսը չեկավ աշխարհի մանկության շրջանում, որովհետև մանուկներին պետք էր կաթ, ոչ թե ամուր կերակուր. և ոչ էլ (եկավ) երիտասարդության եռանդուն շրջանում, երբ ելել-թափվում էր դիվապաշտության մոլորությունը։ Այլ նախ վարժեցրեց քարոզիչների ու մարգարեների միջոցով՝ իբրև (սնուցում) կաթով, և ասվա՛նքով տալու կատարյալ վարդապետությունը՝ որպես ամուր կերակուր։ Քանի որ երեխային ոչ ոք ամուր կերակուր չի տալիս, մեծամեծ գաղտնիքներ չի հայտ-

յայտնէ, և ոչ աւագ բանս խօսի, մինչև ի կատարեալ շափ հասակին հասանիցէ:

Որպէս Առաքելոյ՝ առեալ զինքեամբ զերեսս ամենայն մարդկութեան, ասէ. մինչ տղայն էի, իբրև զտղայ խորհէի. այլ իբրև եղէ այր, զտղայութեանն խափանեցի: Զի ցուցանիցէ՝ թէ ի հասուն հասակի եկն յաշխարհ ի կատարեալ գիտութիւնն, որպէս յայսմ աշխարհի մարթի հասանել գիտութեան: Այլ ի վայելումն կատարելոյ գիտութեանն, և զանձն և զայլս անդր հրաւիրեաց ասելովն՝ թէ այժմ փոքր ի շատէ գիտեմք, այլ յորժամ եկեսցէ կատարումն՝ դէմ յանդիման տեսանեմք:

Ուստի յայտ է՝ թէ առ ամենայն կարող է Աստուած, և յամենայնի բաւական: Կարող էր ևս վաղ յառաջին յաւիտեանսն առնել զաշխարհ. այլ այնպէս կամեցաւ՝ զի ոչ կարի վաղ առնիցէ, և ոչ յոյժ անագան, այլ յորժամ դէպ և պատշաճ իցէ: Զի մի՛ վաղն առնելով՝ լեալքն վնասիցին, կարծեալ¹²⁸ թէ մշտնջենակիցք նորա իցեն. և մի՛ դարձեալ անագանն առնելով՝ կարծիք տկարութեան լինիցին և առաջին և միջին և վերջին խորհրդոցն:

Նա և զմարդն, զոր ժառանգ ամենայնի կամեցաւ առնել, ոչ նախ քան զժառանգութիւնն արար. այլ նախ զերկինս և զերկիր, զջուրս և զհուր և զօդ և զբոյսս և զտունկս, զգազանս և զանասունս և¹²⁹ զթռչունըս: Նախ զտունն, և ապա զտնակալն. նախ զստացուածսն¹³⁰, և ապա զստացողն. նախ զժառայսն, և ապա գտէրն. զի մի՛, յորժամ յետոյ լինիցին՝ որոց իշխանն եղև, կարծիս վնասու առնուցու՝ թէ իւր արարածք իցին: Այլ յորժամ նախ զնոսա արարեալս տեսանիցէ, ծանուցեալ առնուցու ի միտ՝ թէ է իմն զօրութիւն, որ արար և ետ զնոսա՝ ընդ ձեռամբ նորա. և զպատիւ փառաւորութեանն մի՛ անձին առնել¹³¹ խորհիցէ¹³², այլ իւրում տիրարարին՝ որ ձրի նմա զայն շնորհեաց:

Նոյնպէս և զգալուստ Որդւոյն¹³³ իւրոյ յայնմ ժամանակի պատշաճեաց, յորում գիտէր թէ յօգուտ լինելոց է: Եւ եթէ բժիշկ ըստ պէսպէս հիւանդութեանց՝ ալգի ալգի դեղս ախտացելոցն մատուցանել¹³⁴, զի¹³⁴ որ սկզբան¹³⁵ ցաւոյն դէպ իցէ՝ զայն ի սկզբանն¹³⁶ մատուցանեն¹³⁶, և որ յընդմիջելն՝ զայն ի միջոցի, և որ ի պառաւել ցաւոյն՝ զայն հուսկ յետոյ, ո՞րչափ ևս առաւել ամենահեարն՝ յորմէ ամենայն հանգամանք հնարողութեան բաշխեալ են, ի դէպ ժամանակի առնէ զոր առնէ. ոչ առաջին և երկրորդ և վերջին խորհրդով, այլ միանգամայն ըստ կամելոյն՝ զգործն¹³⁷ արդեանցն կատարէ: Եւ ոչ յետոյ ծնանի ի նմա կամելն. այլ

* ետ զմոսա (Էջ 94): Սրբագրողների հաւաստմամբ՝ շփոթելու չէ «եղ զմոսա»-ի ֆիւտ:

** մատուցանէ (Էջ 95):

*** մատուցանէ (Էջ 95):

նում, ոչ էլ ծանրակշիռ խոսքեր է ասում, մինչև որ կատարյալ չափահասություն գա:

Ինչպես որ առաքյալը, ամբողջ մարդկության կողմից իրեն խոսք վերապահելով, ասում է՝ «Երբ երեսա էի, մտածում էի որպես երեսա, բայց երբ տղամարդ դարձա, երեսայականը մի կողմ գցեցի»¹, որպեսզի ցույց տա, թե հասուն հասակում աշխարհի մեջ հասավ կատարյալ գիտության, որովհետև այս աշխարհում կարելի է հասնել գիտության: Սակայն կատարյալ գիտության վայելման կոչեց և՛ իրեն, և՛ ուրիշներին՝ ասելով, թե՝ «Այժմ շատից քիչը գիտենք, բայց երբ գա հասունությունը, (գիտությունը) դեմ առ դեմ կտեսնենք»²:

Ուրեմն պարզ է, որ աստված ամենակարող ու ամենաբավ է և կարող էր աշխարհն ստեղծել ավելի վաղ՝ նախնական ժամանակներում: Սակայն կամեցավ ոչ շատ վաղ ստեղծել, ոչ էլ չափազանց ուշ, այլ՝ երբ հարմար ու պատշաճ լիներ, որ վաղ ստեղծելու դեպքում գոյացողները չվնասվեին՝ կարծելով, թե մշտագոյակից են նրան, այլև ուշ ստեղծելու դեպքում կասկած չլիներ, թե (աստված) անզոր է և՛ առաջին, և՛ միջին, և՛ վերջին մտածումների համար:

Նաև մարդուն, որին ուզում էր ամեն բանի ժառանգորդ դարձնել՝ ժառանգությունից առաջ չստեղծեց, այլ նախ (ստեղծեց) երկինքը, երկիրը, ջուրը, կրակը, օդը, բույսերը, տունկերը, զազանները, անասուններն ու թռչունները: Նախ (ստեղծեց) տունը, ապա՝ տանտիրոջը, նախ՝ ունեցվածքը, ապա՝ ունեցողին, նախ՝ ծառաներին, ապա՝ տիրոջը, որպեսզի այնպես չլիներ, որ երբ կախյալները հետո ստեղծվեին, տիրապետող դարձածը վնասակար կարծիք ունենար, թե (դրանք) իր արարածներն են: Բայց երբ նրանց նախօրոք ստեղծված տեսնի, կհասկանա, որ կա մի զորություն, որը նրանց ստեղծեց ու հանձնեց իր իրավունքին, և չի մտածի փառավորության տատկվր իրեն լավ, այլ նրան, ով իրեն տեր դարձրեց, ով իրեն ձրիաբար շնորհեց այն:

(Աստված) այսպես էլ իր որդու զալուստը հարմարեցրեց այն ժամանակամիջոցին, երբ գիտեր, որ օգտակար է լինելու: Ծվ հթե բժիշկը, զանազան հիվանդությունների համեմատ, հիվանդներին տեսակ-տեսակ դեղեր է տալիս՝ ցավի սկզբին համապատասխանողը սկզբում մատուցելով, կեսինը՝ այդ միջոցին, հնացած ցավինը ամենից վերջը, (ապա) որքան առավել է ամեն բանի հնարագիտը, որը տվել է հնարողության բոլոր հանգամանքները և ինչ որ ստեղծում է, հարմար ժամանակին է ստեղծում. ոչ թե առաջին, երկրորդ ու երրորդ մտածումներով. այլ միանգամից, ըստ իր կամենալու է կատարում արդյունավոր գործը: Ծվ նրա մեջ կամենալը հետո չի ծնվում. այլ դեռ ոչինչ չեղած՝ որպես

իրրև կանխագէտ գիտէ զամենայն, մինչ չև ինչ լեալ իցէ, Թէ ո՛րպէս պարտ իցէ առնել, և յո՛ր ժամանակի*, և յո՛ր պէտս: Եւ ոչ խառն ի խուռն ինչ առնէ, Թէ առ ապա¹³⁸ զղշանայցէ և եղծանիցէ զստեղծութեան¹³⁹ իւր: Եւ ոչ իմիք կարօտանայ, Թէ առնելոյ ինչ յումեքէ կամ յումեքէ ակն ունիցի. այլ բովանդակ յինքեան ունի զամենայն կարողութիւն առնելոյ և հաստատելոյ զամենայն, և անխարխար պահելոյ: Եւ շոնի զոք ընդ իւր¹⁴⁰ զովողակից՝ իբրև գեղբայր, կամ իբրև զընկեր¹⁴¹, կամ իբրև զօտար ոք գործակից. այլ միայն զիւր զօրութիւնն և զիմաստութիւնն, որ իւրոյ էութեանն ծնունդ է և մշտնջենաւորակից. և զիւրոյ զէնութեանն Հոգին, որ իր նմանէ և միշտ առ նմա անքակ և առանց բաժանելոյ¹⁴²:

ԺԷ

Եւ յայսմ ամենայնէ յայտ է՝ եթէ ոչ հիւղ ինչ, որ է նիւթ, էր ընթերակաց Աստուծոյ, ուստի լսան Յունաց իմաստունքն զարարածս արաքեալ, և ի նմանէ շարեաց յաշխարհ մտեալ, որպէս ասեն աղանդքն՝ որ ի նոցանէ առին պատճառս զհիւղեայն աստուածացուցանել, դնել աստուած հակառակ Աստուծոյ: Եւ ոչ այլ ոք արարիչ էր շարեաց, որպէս մոգքն խաբին՝ Թէ Խարամանն արար զշարիս. այլ մի միայն Աստուած է արարիչ, և նոյն բարեաց և ոչ շարեաց, և մշտնջենաւոր արարիչ: Զի և մինչ չև արարեալ էր զարարածս ի մտի իւրում ունէր յառաջգիտութեամբ զպայման կազմածոյ արարածոց: Եւ չէր երբէք յորժամ չէր արարիչ, այնու զի ունէր յինքեան զկարողութիւնն ամենեցուն բաւական լինելոյ:

Եւ բազում պատճառք էին Աստուծոյ, որովք եկն զարարածսն առնել: Նախ զճշմարտութեանն խելամտութիւն չէր պարտ դատարկ թողալ. զի մի՛ իբրև զտկար ոք պարտեալ ինչ գտանիցի՝ առ ի չկարելոյ առնել զայնս, զորոց խելամտութիւնն յինքեան ունէր կանխակալ¹⁴³ գիտութեամբ: Երկրորդ անգամ, քանզի բարեբար է բնութեամբ, չէին իրաւունք զբարեբարութիւնն անօգտակար պահել: Եւ այլ ինչ բազում նման սոցին էր զԱստուծով՝ վասն որոց կազմածոյ աշխարհի արար սկիզբն¹⁴⁴:

Որպէս ոք եթէ ճարտարութիւն իրաց ինչ գիտիցէ, եթէ զնուագածութեան և եթէ զբժշկութեան, եթէ զհիւանութեան, և արդեամբք զճարտարութիւնն շցուցանիցէ, ի զուր ունի զհանգամանս ճարտարութեանն՝ ուստի ոչ ինքն վախելեացէ¹⁴⁵, և ոչ այլոց զգիտութիւնն արուեստին ցուցա-

* յորում ժամանակի (էջ 95):

կանխագետ, նա գիտե ամեն ինչ՝ թե ինչպե՞ս պետք է անել և ո՞ր ժամանակ ու ի՞նչ կարիքների համար: Եվ խառնակ կերպով չի անում, որ հետագայում զղջա ու տշնչացնի իր ստեղծածը: Որևէ բանի էլ կարիք չի զգում, որ մեկից կամ մի բանից⁴²³ որևէ բան ստանալու ակնկալություն ունենա. այլ իր մեջ պարունակում է ամեն ինչ ստեղծելու, հաստատելու և ամուր⁴²⁴ պահելու ամբողջ կարողությունը: Եվ շունի մեկը իր հետ ընկերակից՝ իբրև եղբայր կամ իբրև բարեկամ, կամ էլ իբրև օտար գործակից. այլ ունի միայն իր կարողությունն ու իմաստությունը, որոնք ծնունդ ու մշտագոյակից են իր էության, և իր բնույթն ունեցող հոգին, որ իրենից է և միշտ իր մոտ՝ անքակտելի ու անբաժան:

ԺԷ

Եվ այս բոլորից պարզ է, որ աստծուն առնթեր չկար ինչ-որ հյուլե, այսինքն՝ նյութ, որից, ըստ հունական իմաստասերների՝ (իբր թե), ստեղծել է արարածները, և, (իբր,) նրանից են շարիքները մուտք գործել աշխարհ, ինչպես ասում են աղանդավորները, որոնք այդտեղից հիմնավորում վերցրին՝ հյուլեն աստվածացնելու և աստծու հանդեպ հակառակ աստված ընդունելու: Եվ ուրիշ մեկը չկար շարիքների արարիչ, ինչպես որ մոգերն են խաբեության մասում, թե խարաման⁴²⁵ ստեղծեց շարիքները. այլ միմիայն աստված է արարիչ, այն էլ բարի բաների ու ոչ թե շարիքների արարիչ և մշտնջենական արարիչ: Քանի դեռ նա արարածները չէր ստեղծել, կանխագիտությամբ իր մտքում ուներ արարածների ստեղծման կարգը: Զկար այնպիսի ժամանակ, երբ նա արարիչ չլիներ, որովհետև իր մեջ ուներ ամեն ինչին ի վիճակի լինելու կարողությունը:

Եվ աստված բազմաթիվ պատճառների ուներ, որոնց հիման վրա ձեռնամուխ եղավ արարածների ստեղծելու: Նախ՝ պետք չէր դատարկ թողնել ճարտարագործության խելամտությունը⁴²⁶, որ չլինի թե, որպես տկարի մեկը, պարտված երևար՝ այն բաները ստեղծել չկարողանալուց, որոնց (ստեղծման) խելամտությունը կանխագիտությամբ իր մեջ ուներ: Ապա՝ քանի որ էության բարերար է, արդարացի չէր լինի բարերարությունը անօգուտ պահել: Սրանց նման ուրիշ շատ (պատճառներ) էլ ուներ աստված, որոնց հիման վրա աշխարհի ստեղծագործումն սկսեց:

Ինչպես որ մեկը, եթե որևէ բանի վարպետություն գիտե՝ նվազածության, բժշկության, թե հյուանության, բայց իր վարպետությունը արդյունավետ կերպով ցույց չի տալիս, իզուր է պահում վարպետության հանգամանքը, որից ո՛չ ինքն է օգտվում, ո՛չ էլ ուրիշներին է ցույց տալիս

նիցէ: Նոյնպէս և որ բարերար որ իցէ, եթէ բարերարութեանն վայելելիք չիցեն, ո՛ւմ շահ իցէ բարերարութիւնն: Զի բարերարութեանն առաքինութիւն ալն է՝ յորժամ այլքն ի նմանէ վայելեսցեն¹⁴⁶. եթէ չիցեն՝ որք վայելիցեն ի բարերարութեանն, զի՞նչ շահ իցէ ի բարերարութենէ անտի¹⁴⁷:

Նոյնպէս և Աստուծոյ որ զամենայն ճարտարութիւն արուեստգիտութեան ունէր յինքեան, եթէ չէր արարածս արարեալ՝ ի զուր կարծէր ունել զճարտարութիւնն, յորժամ չէին՝ որք ի ճարտարութենէ անտի¹⁴⁸ երեւէին: Նա և ոչ բարերարութիւնն բարերարութիւն ցուցանէ, եթէ արարածս չէր արարեալ՝ որք ի բարերարութեանն վայելէին: Այլ նա այնպէս բարերար է, զի ոչ միայն զառնելն շնորհեաց նոցա, այլ և յուրախութիւնն լաւութեանցն վայելել¹⁴⁹:

Դարձեալ՝ թէ չէր Աստուծոյ արարածս արարեալ, և գիտէր իսկ ոք ոչ՝ թէ բնաւ իցէ Աստուած, յորժամ չէին ի միջի՝ որք զկարողութիւն գիտութեանն ստանային: Ուստի քանզի յիւր¹⁵⁰ գիտութիւնն ածել կամեցաւ, և թէ է ինքն՝ ցուցանել, յօժարեաց արարածս առ իւրոյ գիտութեանն ընծայեցուցանելոյ, զի վայելիցեն ի բարերարութեանն նորա: Եւ զպէտոս աշխարհիս վասն մարդոյ արար ի սպասաւորութիւն ամենայն իրաց կարեւորաց. և զմարդն յիւր փառս, զի փառաւորեսցէ զՏէրն և ծանիցէ ըզբարերարութիւնն:

Եւ այնպէս ոչ երբէք էր Աստուած դատարկ յարարչութենէ, քանզի միշտ ի մտի նկարեալ ունէր զորս առնելոցն էր: Եւ զի չէր ի դէպ կամօքն եւեթ և խորհրդօք¹⁵¹ ունել զկարողութիւնն, վասն այնորիկ առ յայտնելոյ զկամսն և զխորհուրդս՝ ած յայտ զարարածս, զի իւր կարողութիւնն երեւեսցի և արարածքն ի նորա բարերարութեանն վայելեսցեն¹⁵²:

Արդ, մի՞ որ ինքնակաց զաշխարհս իշխեսցէ համարել, և մի՞ ընթերակաց ինչ Աստուծոյ, զի մի՞ զմեծութիւն զօրութեան նորա խախտիցէ. այլ ամենեցուն նա շնորհեաց զլինելն, որք ոչն էին յառաջագոյն: Ընդէ՞ր զզօրութիւնն նորա ի միջոյ բառնալ կամիցին, և արուեստագէտ միայն նիւթոյ իմիք զնա¹⁵³ համարիցին, և ոչ ի չգոյէ ի գոյ ածել զհասակս ամենայնի: Զգոյր ինչ ժամանակակից Աստուծոյ, և ոչ նիւթ ինչ՝ ուստի առեալ զարարածս կազմիցէ. այլ ինքն է ամենայն բնութեանց արարիչ:

իր արհեստի իմացությունը: Նույնպես և, եթե բարերար մեկը կա, և նրա բարերարությունը վայելողներ չկան, ո՞ւմ համար է շահավետ այդ բարերարությունը, որովհետև բարերարության արժանիքն այն է, երբ ուրիշները նրանից օգտվում են: Եթե բարերարությունից օգտվողներ չկան, ի՞նչ շահ կա այդ բարերարությունից:

Այսպես էլ, աստված, որ վարպետության ամբողջ ճարտարությունն ունեւր իր մեջ, եթե արարածներ չստեղծեր, կկարծվեր, թե իզուր ունի ճարտարությունը, երբ չկային (այն բաները), որոնք երևային (որպես) այդ ճարտարության (արտահայտություն): Եվ բարերարությունն էլ չէր ցուցաբերվի որպես բարերարություն, թե չստեղծեր արարածներ, որոնք բարերարությունը վայելեին: Բայց նա այնպիսի բարերար է, որ ոչ միայն նրանց պարգևեց ստեղծվելը, այլև բարիքների բերկրանքը վայելելը:

Դարձյալ՝ եթե աստված արարածներ ստեղծած չլինեւր, նույնիսկ ոչ ոք չէր իմանա, թե աստված առհասարակ գոյություն ունի, (որովհետև) այդ դեպքում չէին լինի նրանք, որոնք իմանալու կարողությունը պիտի ստանային: Եվ որովհետև կամեցավ իրեն ճանաչեցնել ու ցույց տալ, որ ինքը գոյություն ունի, ուստի հանձն առավ արարածներ (ստեղծել)՝ իր գիտությունն ընծայելով (նրանց), որ իր բարերարությունը վայելեն: Եվ մարդու համար ստեղծեց աշխարհի անհրաժեշտ բաները՝ (նրա) բոլոր կարիքներին ծառայեցնելու նպատակով: Մարդուն էլ (ստեղծեց) իր փառքի համար, որ փառամորի տիրո՞ւ ու ճանաչի նոա բարերարությունը:

Եվ այսպիսով աստված երբեք ազատ չէր արարչությունից, որովհետև մտքում միշտ պատկերված ունեւր այն, ինչ որ ստեղծելու էր: Եվ քանի որ անհարմար էր միայն կամքով ու մտքով պահել կարողությունը, ուստի կամքն ու միտքը հայտնելու նպատակով հանդես բերեց արարածները, որպեսզի իր կարողությունը երևա, և արարածները իր բարերարությունը վայելեն:

Արդ՝ ոչ ոք թող չհամարձակվի աշխարհը ինքնագո համարել և աստծուն առնթեր որևէ բան (ենթադրել), որ չլինի թե նրա (աստծու) գործության մեծությունը նսեմացնի. այլ (պետք է ընդունել, որ) նա գոյանալ պարգևեց բոլորին, որոնք դրանից առաջ չկային: Ինչո՞ւ են ուզում նրա գործությունը ժխտել ու նրան միայն ինչ-որ նյութի ճարտարագետ համարել և ոչ թե բոլոր առարկաները անգոյությունից գոյության բերող⁴²⁷: Զկար աստծուն ժամանակակից որևէ բան, ոչ էլ որևէ նյութ, որից վերցնելով արարածները կազմեր. այլ ինքն է բոլոր գոյացություն-

և ոչ միայն կերպարանաց կազմիչ, և ոչ էութեան էականաց իրիք խառնիչ, այլ գոյանալոյ գոյացելոցն գոյարար:

Զայսպիսիս պարտին ասել մարդիկ զԱստուծոյ, և այսպիսի պատմութեանց լինել պատմիչք. որով Աստուած փառատրի, և մարդիկ ոչ վնասին:

Այլ ըստ Աստուծոյ արժանեաց ո՞րք արժանաւոր իցեն¹⁵⁴ պատմիչ լինել, բայց եթէ Աստուծոյ բարեկամք՝ որք վասն նորա սիրոյն և զկեանքս աշխարհիս արհամարհեցին, և մահու չափ վասն կենդանի յուսոյն՝ որ առ Աստուած՝ գուն գործեալ, մատնեցին զանձինս՝ ի կորուստ մարմնոց, ուստի փրկութիւն ոգւոց¹⁵⁵ գտանի:

Եւ արդ ի զուր իսկ ջանան իմաստունքն Յունաց զԱստուծոյ ճառել, այնու¹⁵⁶ զի զարարիչն և զարարածս ի միմեանց ոչ կարացին ընտրել¹⁵⁷, որք մթով դիւացն խաւարեալք՝ ծնունդս բազումս և անթիւ աստուածոց մոծանել զանդաշեցին: Որպէս Ծսիողոս ոմն իմաստուն ի նոցանէն՝ բազում ծնունդս աստուածոց համարէր¹⁵⁸: Եւ Հոմերոս զրաբանեալ, զնորին հետ երթեալ, պաճուճեալ բանիւք զնոյնս ճամարտակէ: Եւ այլք բազումք ի փիլիսոփայից առասպելական բանիւք բանդագուշեալք, խոստանան զԱստուծոյ պատմութիւնս կատարել: Որք զԱստուածն ոչ ճանաչեն, և ոչ զարարիչն յարարածոց մեկնել զիտեն, զիա՞րդ զԱստուծոյ ճառել մտաբերիցին: Եւ մանաւանդ որ քան զամենեւինն իմաստնագոյն համարին զՊղատոն, որ վասն Աստուծոյ և վասն ոգւոց¹⁵⁹ և վասն արարածոց խօսել յօժարեցաւ:

Եւ արդ ընդ նմա իսկ մարտիցուք գոռութեան բանիւք, որ քան զամենայն փիլիսոփայսն աստուածապաշտագոյն երեւի Յունաց: Զի նորա առաւել գտանի շփանուցեալ զԱստուած, և ոչ զարարչութիւնն արարածոց: Զի յորժամ զնորա մեծարոյ կարիսն գձձեսցուք, և հանցուք զնա յաշաց իւրոցն խաբեցելոց, ապա ցուցցուք թէ ո՞վ Աստուած է, և զի՞նչ նորա արարածք:

Եւ մի ինչ, զոր առաւել անճառ համարի Պղատոն, այս է՝ թէ միշտ էր Աստուած, և արարածս ինչ ոչ ունէր. զորոյ զկամսն սիրեմ վասն ըզ-Աստուածն խնդրելոյ, և զամբարտաւանութիւնն ոչ գովեմ:

ների արարիչը. ոչ թե սոսկ ձևեր կազմող է կամ առարկաների էությունը բաղադրող, այլ գոյացողների գոյանալուն գոյություն տվող է:

Մարդիկ աստծու մասին այսպիսի բաներ պիտի ասեն և այսպիսի պատմություններ պատմող լինեն: Դրանով աստված կփառավորվի, մարդիկ էլ վնաս չեն կրի:

Բայց, ըստ աստծու արժանիքների՝ ովքե՞ր⁴²⁸ են արժանի պատմող լինելու, եթե ոչ աստծու բարեկամները, որոնք նրա սիրուց այս աշխարհի կյանքն էլ արհամարհեցին և աստծու հետ (կապած) կենդանի հույսի պատճառով մահու չափ շարշարվեցին, իրենց մատնեցին մարմնական կորստի, որ դրանով հոգիների փրկություն լինի:

Արդ՝ հունական իմաստասերներն իզուր են ջանում աստծու մասին խոսել, որովհետև չկարողացան արարիչն ու արարածները միմյանցից տարբերել: Նրանք, դեերի մթությամբ խավարած, ցնդաբանորեն մրտցրին անհամար աստվածների բազում ծնունդներ:

Օրինակ՝ նրանցից մեկը՝ ոմն Եսիողոս գիտուն, աստվածների բազմաթիվ ծնունդներ էր հաշվում: Եվ Հոմերոսը, զրաբանությամբ հետեւելով նրան, մանվածապատ խոսքերով նույն բաներն է ճամարատակում: Փիլիսոփաներից ուրիշ շատերն էլ, առասպելական խոսքերով ցընորաբանելով, հանձն են առնում աստծու մասին մեկնաբանություններ տալ: Նրանք, որ աստծուն չեն ճանաչում և չեն կարողանում արարչին արարածներից զանազանել, ինչպե՞ս են մտքով անցկացնում աստծու մասին խոսել: Եվ մանավանդ նա, ով բոլորից իմաստուն է համարում⁴²⁹ Պլատոնին⁴³⁰, որը համաձայնվեց խոսել աստծու, հոգիների ու արարածների մասին:

Ուրեմն մարտական խոսքերով մարտնչենք հենց նրա դեմ, որը բոլոր փիլիսոփաներից ավելի աստվածապաշտ է թվում հույներին: Որովհետև երևում է, որ նա առավել ևս չի ճանաչել⁴³¹ աստծուն ու արարածների արարչությունը: Ուստի երբ նրա մեծարված կարծիքը⁴³² խայտառակենք ու նրան իր կողմից խաբվածների աչքից զցենք, այն ժամանակիցույց կտանք, թե ո՞վ է աստված, և ի՞նչ են նրա արարածները:

Եվ մի բան, որը առավել անպատմելի է համարում Պլատոնը, այն է, որ աստված միշտ կար և արարածներ չունի: Սիրում եմ նրա՝ աստված փնտրելու պատրաստակամությունը, սակայն ամբարտավանությունը չեմ գտնում:

ՖԻՐՔ ԶՈՐՐՈՐՂ

ԵՂԾ ԱՂԱՆԴՈՅՆ ՄԱՐԿԻՈՆԻ

Ա

Մարկիոն մոլորեալ մուծանէ օտարութիւն ընդդէմ Աստուծոյն օրինաց, եղեալ ընդ նմա և զհիւղն էությամբ, և երիս երկինս: Ի միողն, ասեն, բնակեալ է օտարն. և յերկրորդումն օրինացն Աստուած. և յերրորդումն զօրք նորա, և յերկրի հիւղն, և կոչեն զնա զօրութիւն երկրի:

Եւ այնպէս կարգէ զաշխարհէ՝² և զարարածոց, որպէս օրէնքն ասեն: Այլ և յաւելու՝ թէ հաղորդութեամբ ընդ հիւղեայն արար զամենայն զոր արար. և որպէս թէ էգ ոք ինչ և կին ամուսնութեան էր հիւղն: Եւ յետ առնելոյ զաշխարհս ել ինքն զօրօքն հանդերձ յերկինս. և հիւղն և որդիք նորա մնացին յերկրի, և կալան զիւրաքանչիւր իշխանութիւն, հիւղքն յերկրի, և օրինացն աստուած յերկինս:

Եւ տեսեալ օրինացն աստուծոյ՝ թէ գեղեցիկ է աշխարհս, խորհեցաւ առնել ի սմա մարդ: Եւ իջեալ առ հիւղն յերկիր, ասէ. տուր ինձ ի կաւոյդ քումմէ՞, և յինէն տամ ոգի, և արասցուք մարդ ըստ նմանութեան մերում: Տուեալ նմա հիւղեայն յերկրէ իւրմէ, ստեղծ զնա և փշեաց ի նա ոգի, և եղեւ Ադամ ի շունչ կենդանի. և վասն այնորիկ անուանեցաւ՝ Ադամ, զի ի կաւոյն արարաւ: Եւ ստեղծեալ զնա և զամուսինն նորա, և եղեալ ի դրախտին՝ որպէս և օրէնքն ասեն, գային հանապազ պատուիրէին նմա, և ուրախ լինէին ի նման իբրեւ յորդտջ՝ հասարակաց:

Եւ տեսեալ, ասէ, Աստուծոյն օրինաց որ տէրն էր աշխարհի՝ թէ ազնուական է Ադամ և արժանի սպասաւորութեան, հնարեցաւ՝ եթէ չիա՛րդ կարասցէ գողանալ զնա ի հիւղեայն, և յիւր կողմն միաբանել՝: Առեալ զնա ի մի կողմն, ասէ. Ադամ, ես եմ աստուած և չիք այլ ոք. և բայց յինէն այլ աստուած քեզ մի՛ լիցի. ասլա թէ ունիցիս զոք այլ՝ աս-

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

ՄԱՐԿԻՈՆԻ ԱՂԱՆԴԻ ՀԵՐՔՈՒՄԸ

Ա

*Մոլորված Մարկիոնը*⁴³³ օտարն է մեղտեղ բերում Օրենքի աստ-
ծու հանդեպ՝ նրան գոյակից ընդունելով և հյուլեն, ինչպես նաև երեք
երկինք։ (Սրանցից) մեկում, ասում է, տեղավորված է օտարը, երկրոր-
դում՝ Օրենքի աստվածը, երրորդում՝ սրա զորքը. երկրում էլ հյուլեն է,
որը նա կոչում է երկրի զորություն⁴³⁴։

Եվ աշխարհի ու (նրա) ստեղծման մասին խոսում է այնպես, ինչ-
պես Օրենքն⁴³⁵ է պատմում։ Բայց և ավելացնում է, թե (աստված) հյու-
լեի հետ հարաբերություն ունենալով ստեղծեց այն ամենը, ինչ որ ըս-
տեղծեց, որպես թե հյուլեն մի էգ էր կամ կին-ամուսին։ Եվ, աշխարհն
ստեղծելուց հետո, ինքը զորքով հանդերձ բարձրացավ երկինք, իսկ հյու-
լեն իր որդիների հետ մնաց երկրում։ Եվ յուրաքանչյուրն իր տիրապե-
տությունն ունեցավ, հյուլեն՝ երկրի վրա, իսկ Օրենքի աստվածը՝ եր-
կրնքի։

Օրենքի աստվածը, տեսնելով, որ աշխարհը գեղեցիկ է, մտածեց
նրա մեջ մարդ ստեղծել։ Եվ իջնելով երկիր, հյուլեի մոտ, (նրան) ասաց՝
«Տո՛ւր ինձ քո այդ կավից, ինձանից էլ հողի տամ, ու մարդ ստեղծենք
մեր նմանությամբ»։ Հյուլեն իր հողից տվեց նրան, նա ստեղծեց մար-
դուն ու նրա մեջ շունչ փչեց, և եղավ Ադամը կենդանի շնչով։ Իսկ ու-
րովհետև կավից ստեղծվեց, այդ պատճառով էլ Ադամ անվանվեց⁴³⁶։
Եվ ստեղծելով նրան ու նրա կնոջը և դնելով դրախտի մեջ՝ ինչպես Օ-
րենքն էլ է ասում, շարունակ գալիս էին, հանձնարարություններ էին
տալիս նրան (Ադամին) և ուրախանում էին նրանով՝ որպես ընդհանուր
որդով։

Եվ, ասում է (Մարկիոնը), Օրենքի աստվածը, որ աշխարհի տերն
էր, տեսնելով, որ Ադամը ազնիվ է ու ծառայության արժանի, հնար մը-
տածեց, թե ինչպես կարողանա նրան հյուլեից կտրել և իր կողմը քաշել։
Նրան մի կողմ տանելով՝ ասաց. «Ես եմ աստվածը, և ուրիշը չկա. բա-
ցի ինձանից դու ուրիշ աստված չունենաս, իսկ եթե ինձանից զատ ու-

տուածս բայց յինէն, գիտասջիր զի մահու մեռանիցիս: Եւ իբրեւ ասաց զայս ցնաւ, և յիշատակեաց նմա զանուն մահու, զահի հարեալ Ադամայ՝ սկսաւ տակաւ զանձն մեկնել ի հիւղեայն:

Եւ եկեալ հիւղեայն՝ պատուիրել նմա ըստ սովորութեանն, տեսանէր՝ զի ոչ անսայր նմա Ադամ, այլ խորհեալ* ի բաց մերժէր, և չմերձեցայր առ նա: Յայնժամ հիացեալ ի միտս իւր հիւղեայն, իմացաւ՝ թէ տէրն արարածոց նենգեաց նմա: Ասէ. յականէ աղբերն պղտորեալ է ջուր նորա. զի՜նչ է այս, չև ևս բազմացեալ Ադամայ ծննդովք⁸, և գողացաւ զնա անուամբ⁹ աստուածութեանն իւրոյ յինէն: Որովհետև ատեաց զիս, և ոչ պահեաց ընդ իս զդաշնն, ևս արարից աստուածս բազումս, և լցից նոքօք՝ զաշխարհ գոյիւ իւրով, զի խնդրիցէ՝ թէ ո՛վ իցէ աստուած, և ոչ գտանիցի:

Եւ արար, ասեն, կուռս բազումս և անուանեաց զնոսա աստուածս, և ելից նոքօք զաշխարհ: Եւ ընկղմեցաւ¹⁰ անուն աստուծոյ, որ տեսնն արարածոց, ի մէջ անուանց բազում աստուածոց, և ոչ ուրեք գտանէր: Եւ մոլորեցաւ ծնունդ նորա նոքօք, և ոչ պաշտէր զնա, զի ձգեաց զամենեսին առ ինքն հիւղն, և ոչ ետ թոյլ և ոչ միում ի նոցանէ պաշտել զնա. Յայնժամ, ասեն, բարկացաւ տէրն արարածոց, զի թողին զնա և անսացին հիւղեայն. և մի ըստ միոջէ, որ ելանէին ի մարմնոց իւրեանց, արկանէր զնոսա առ ցասման ի գեհեն. և զԱդամ արկ ի գեհեն վասն ծառոյն. և այնպէս արկանէր գայր ի գեհեն զամենեսին, մինչև ցքսան և ինն դար:

Եւ տեսեալ, ասեն, աստուծոյն բարւոյ¹¹ և օտարի, որ նստէր յերրորդ յերկինս, թէ այնչափ ազգք կորեան և տանջեցան ի մէջ երկուց նենգաւորաց՝ տեսնն արարածոց և հիւղեայ, ցաւեաց նմա վասն անկեկոցն ի հուր և տանջելոց: Առաքեաց զորդի իւր երթալ¹² փրկել զնոսա, և առնուլ զնմանութիւն ծառայի, և լինել ի կերպարանս մարդոյ ի մէջ որդւոց¹³ Աստուծոյ օրինացն: Բժշկեսջիր, ասէ, զբորոտս նոցա, և կեցուսջիր զմեռեալս նոցա, և բացջիր զկոյրս նոցա, և արասջիր ի նոսա բժշկու թիւնս մեծամեծս ձրի. մինչ զի տեսանիցէ զքեզ տէրն արարածոց, և նախանձիցի, և հանիցէ զքեզ ի խաչ: Եւ ապա ի մեռանելն քում՝ իջցես ի դժոխս, և հանցես¹⁴ զնոսա անտի¹⁵. զի չեն սովոր դժոխք՝ ընդունել ի միջի իւրեանց զկեանս: Եւ վասն այնորիկ ելանես ի խաչ, զի նմանեսցիս մեռելոց. և բացցէ դժոխականն զքերանն իւր՝ ընդունել զքեզ. և մտցես ի մէջ նորա, և թափուր արասցես զնա:

* խորշեալ (էջ 95):

քիշ մեկին աստված համարես⁴³⁷ իմացած եղիր, որ մահով կմեռնես»։
Յվ երբ նրան այս ասաց ու հիշատակեց մահվան անունը, Ադամը վախե-
նալով սկսեց կամաց-կամաց հեռանալ հյուլեից։

Եվ հյուլեն, գալով նրա մոտ՝ ըստ սովորության հանձնարարություն
տալու, տեսավ, որ Ադամն իրեն չի ենթարկվում, այլ խորշելով⁴³⁸ մի
կողմ է փախչում ու չի մոտենում իրեն։ Այն ժամանակ հյուլեն, մտքում
զարմանալով, հասկացավ, որ արարածների տերը խաբել է իրեն։ Ա-
սաց՝ «Աղբյուրի ակունքից է պղտորվել ջուրը։ Այս ի՞նչ է. Ադամը դեռ
սերունդներով չբազմացած՝ (աստված) իր աստվածական անունով ին-
ձանից նրան գողացավ։ Քանի որ ինձ ատեց և ինձ հետ (կնքած) դա-
շինքը չպահպանեց, ես էլ բազմաթիվ աստվածներ կստեղծեմ ու նրան-
ցով կլցնեմ ողջ աշխարհը, որպեսզի (Ադամը) որոնի, թե ո՛վ է աստված
և չգտնի»։

Եվ, ասում են, (հյուլեն) ստեղծեց բազմաթիվ կուռքեր, նրանց
աստվածներ անվանեց ու նրանցով լցրեց աշխարհը։ Եվ արարածների
տեր աստծու անունն ընկղմվեց բազմաթիվ աստվածների անուններ
մեջ ու ոչ մի տեղ չէր երևում։ Եվ նրանցով մոլորվեց նրա (Ադամի) սե-
րունդը ու չէր պաշտում նրան (աստծուն), որովհետև հյուլեն բոլորի-
ն դեպի ինքը ձգեց և նրանցից ոչ մեկին թույլ չտվեց պաշտել նրան։ Այն
ժամանակ, ասում են, արարածների տերը բարկացավ, որ իրեն թողեցի՝
ու ենթարկվեցին հյուլեին, և ցասումից մեկ առ մեկ գեհեն էր նետու-
լիքնեց մարմիններից դուրս եկածներին։ Ադամին էլ գեհեն նետեց ծառի
պատճառով։ Եվ այսպես շարունակում էր բոլորին գեհեն նետել մինչև
քսանինը դար։

Եվ, ասում են, բարի ու օտար աստվածք, որ նստում էր երրորդ
երկնքում, տեսնելով, որ այնքան սերունդներ կորան և տանջվեցին ել-
կու նենգավորների՝ արարածների տիրոջ ու հյուլեի միջև, ցավեց կրակի
մեջ ընկածների և տանջվողների համար։ Իր որդուն ուղարկեց՝ գնալ,
փրկել նրանց և ծառայի տեսք ընդունել, մարդու կերպարանքով լինել
Օրենքի աստծու որդիների մեջ։ «Բուժիր՝,— ասում է,— նրանց բորոտ-
ներին, կենդանացրո՛ւ մեռածներին, բա՛ց կույրերի աչքերը, ձրիաբար
մեծամեծ բժշկություններ արա նրանց համար, մինչև որ քեզ տեսնի
արարածների տերը, նախանձի ու խաչ հանի քեզ։ Եվ ապա երբ մեռ-
նես, կիջնես դժոխք ու այնտեղից դուրս կբերես նրանց, որովհետև դժոխ-
քը սովոր չէ իր մեջ կյանք պահել։ Եվ խաչ պիտի բարձրանաս նրա հա-
մար, որ նմանվես մեռածներին, և դժոխքը կբացի իր բերանը՝ ընդունե-
լու քեզ. կմտնես նրա մեջ ու այն թափուր կդարձնես»։

Եւ իբրեւ եհան զնա ի խաչ, ասեն, էջ ի դժոխսն, և թափուր արար զնա: Եւ հանեալ զոգիսն ի միջոյ նորա, տարաւ յերրորդ երկինսն առ հայրն իւր: Եւ տէրն արարածոց զայրացեալ, առ ցասմանն էցել¹⁶ ըզպատմուճանն իւր և զվարագոյր տաճարին իւրոյ. և խաւարեցոյց զարեգակն իւր, և զգեցոյց թռկսն աշխարհին իւրում, և նստաւ ի սուգ առ տրտմութեանն:

Ապա երկրորդ անգամ իջեալ Յեսու կերպարանօք աստուածութեան իւրոյ առ տէրն արարածոց, դնէր դատ ընդ նմա վասն մահուն իւրոյ: Եւ տեսեալ տեսուն աշխարհի զաստուածութիւնն Յեսուայ, գիտաց՝ թէ չէր այլ աստուած արտաքոյ քան զնա: Եւ ասէ ցնա Յեսու. դատաստան վայ իմ ընդ քեզ, և մի՛ որ լիցի դատաւոր ի միջի մերում, այլ քո իսկ օրէնքն՝ զոր գրեցեր: Եւ իբրեւ եղին զօրէնսն ի միջի, ասէ ցնա Յեսու. ո՞չ դու գրեցեր յօրէնսդ քում՝ թէ որ սպանանիցէ, մեռցի. և որ հեղու զարիւն արդարոյ, հեղցեն զարիւն նորա: Եւ ասէ. այո ես գրեցի: Եւ ասէ ցնա Յեսու. արդ տուր զքեզ ի ձեռս իմ՝ զի սպանից և հեղից զարիւն քոյ, որպէս սպաններն դու զիս և հեղեր զարիւն իմ. զի արդար եմ իրաւամբ քան զքեզ, և երախտիս մեծամեծս արարի յարարածսն քում: Եւ սկսաւ համարել զերախտիսն, զոր արար յարարածս նորա:

Եւ իբրեւ ետես տէրն արարածոց՝ թէ յաղթեաց նմա, և ոչ գիտէր զինչ խօսիցի, քանզի յիւրոց օրինացն պարտաւորեցաւ, և չգտանէր տալ պատասխանի, զի եղև մահապարտ փոխանակ մահուանն նորա, ապա յողորս անկեալ աղաչէր զնա՝ թէ փոխանակ զի մեղայ և սպանի զքեզ յանգէտս, քանզի ոչ գիտացի՝ թէ աստուած իցես, այլ մարդ համարէի զքեզ, տուեալ քեզ ընդ այնր վրիժուց՝ զամենեսեան որ կամիցին հաւատալ ի քեզ՝ տանել յո՛ր և կամիցիս: Ապա թողեալ զնա Յեսուայն՝ յափշտակեաց¹⁷ առ զՊաւղոս, և յայտնեաց նմա զգինսն, և առաքեաց զնա քարոզել՝ թէ գնոց գնեալ եմք մեք. և ամենայն որ հաւատայ ի Յեսու՝ վաճառեցաւ յարդարոյ անտի բարւոյն¹⁸:

Այս սկիզբն¹⁹ է աղանդոյն Մարկիոնայ. թող զայլ բազում թարմատարսն. և զայս ոչ ամենեքին գիտեն, այլ սակաւք ի նոցանէ. և աւանդեն զուսումնն միմեանց ի բերանոյ. ասեն, օտարին՝ գնովք գնեալ է զմեզ ի տեսունին արարածոց, և թէ ո՛րպէս կամ ի՛ւ գնեալ իցէ. զայն ոչ ամենեքին գիտեն:

Ծվ երբ, առում են, (Օրենքի աստվածը) նրան խաչ հանեց, նա իշա՞վ դժոխքն ու այն թափուր դարձրեց: Նրա միջից հոգիները հանելով՝ տաքա՞վ երրորդ երկինք, իր հոր մոտ: Ծվ արարածների տերը զայրանալով՝ ցասումից պատռեց իր վերնազգեստն ու տաճարի վարագույրը և խաժարեցրեց իր արեգակը, սև հագցրեց աշխարհը ու տրտմությունից նստեց սգալու:

Ապա երկրորդ անգամ Հեսուն, իր աստվածային կերպարանքով իշնելով արարածների տիրոջ մոտ, իր մահվան համար նրա դեմ դատ բացեց: Ծվ աշխարհի տերը, տեսնելով Հեսունի աստվածությունը, հասկացավ, որ իրենից դուրս ուրիշ աստված էլ կա: Հեսուն նրան ասում է՝ «Ծս քո դեմ դատ ունեմ, և մեր մեջ ոչ մեկը թող չլինի դատավոր, այլ՝ հենց քո գրած Օրենսգիրքը»: Ծվ երբ Օրենսգիրքը մեջտեղ դրին, Հեսուն նրան ասաց՝ «Դու չգրեցի՞ր քո այդ Օրենսգրքում, թե ով սպանի, կսպանվի. և ով թափի անմեղի արյունը, նրա արյունն էլ կթափեն»: Ծվ պատասխանում է՝ «Այո՛, ես գրեցի»: Հեսուն նրան ասում է՝ «Ուրեմն հանձնրվիր՝ ինձ, որ քեզ սպանեմ. ու քո արյունը թափեմ, ինչպես որ դու ինձ սպանեցիր ու թափեցիր իմ արյունը. որովհետև իրոք քեզանից արդար եմ և քո արարածների համար մեծամեծ երախտիքներ արեցի»: Ու ըսկըսեց թվել այն երախտիքները, որ արել էր նրա արարածների համար: Ծվ երբ արարածների տերը տեսավ, որ նրանից հաղթվեց, չգիտել ինչ խոսել, որովհետև իր օրենքով հանցավոր ճանաչվեց, և տալու պատասխան չէր գտնում, որովհետև նրա մահվան համար մահապարտ դուրս եկավ: Ուստի աղոթք անելով խնդրում էր նրան՝ (ասելով,) թե՛ «Քանի որ մեղանշեցի ու սպանեցի քեզ անգիտությամբ՝ չիմանալով, որ աստված ես, այլ մարդ էի համարում քեզ, այն մեծ հանցանքի⁴³⁹ դժմաց քեզ եմ տալիս բոլոր նրանց, ովքեր կկամենան հավատալ քեզ՝ ուր որ ուզես, տանես»: Ապա Հեսուն, թողնելով նրան, բռնեց Պողոսին, նրան հայտնեց (հատուցվող) գինը և ուղարկեց քարոզելու, թե՛ «Մենք գնով գնված ենք. և ամեն ոք, ով հավատում է Հեսունին, արդարից վաճառվեց բարուն»:

Սա Մարկիոնի աղանդի հիմքն է՝ առանց ուրիշ բազմաթիվ ավելորդությունների: Բայց սա չգիտեն բոլոր մարդիկ, այլ նրանցից քչերը (միայն գիտեն), որոնք այդ ուսմունքը բերանացի ավանդում են միայնաց. ասում են՝ «Օտարը մեզ գնով գնել է արարածների տիրոջից»: Իսկ թե ինչպե՞ս կամ ինչո՞վ է գնել, այդ ոչ բոլորը գիտեն:

Պատասխանի. արդարեւ որպէս երանելին Առաքեալ ասէ, թէ²⁰ իմաստութիւն աշխարհիս այսորիկ յիմարութիւն է առաջի Աստուծոյ: Զի՞նչ առեալ կամ զի՞նչ կցկցեալ կամ ո՞յր բանիւ խօսին: Թէ ճշմարիտ է նմա օրինացն աստուած, յորմէ զարարածս²¹ ամենայն դնէ, ապա օտարին՝ զոր նմա պոզօղ մոծանէ՝ չէր պարտ նորա արարածոցն ցանկանալ, թէպէտ և ի տանջանս էին կամ ի հանգստեան: Զի թէ աստուած էր, և իւր իսկ արժան էր արարածս առնել, և ոչ այլոյ արարածոց ցանկանալ: Այլ զի ոչ ինչ արար, յայտ է՝ թէ բնաւ և էր իսկ ոչ: Զի թէ էր իբրեւ զԱստուած, պարտ է նմա զամենայն կարողութիւն յանձին ունել. և թէ²² ինքն յանձն իմաստութիւն ինչ այնպիսի ոչ ունէր, գեթ յարարին աշխարհի նայեցեալ՝ իցի՛ւ ուսանել ի նմանէ զարուեստն: Բայց եթէ նմա նմանող չկարէր լինել, գոնեայ հիւղեայն լիցի նմանող, որ ընդ գետինն քարշէր՝ և եղիւ հաղորդ արարչութեան արարչին:

Այլ յայտ է թէ մտաց²³ բարբաջանք են աղանդն, և ոչ ճշմարտութիւն:

Արդ նախ զԱստուածն օրինաց և զհիւղն նմա հաւասար դնել՝ ի փիլիսոփայից գողացեալ դնէ. որք տկարութիւն²⁴ արկանեն զԱստուծով՝ թէ չկարաց յոչընչէ²⁵ ինչ առնել, այլ ի նիւթոյ ընթերակացէ: Եւ թէպէտ բիւրապատիկ յանուն օտարին և որդւոյն²⁶ նորա Յեսուայ՝ զոր բարերարն կոչեն՝ ապաւինիցին, չեն ինչ ընդհատ ի հեթանոսաց: Քանզի²⁷ որպէս նոքա աստուածս բազումս ասեն, նմանապէս²⁸ և սոքա աստուածս ըզնոյնսն²⁹ քարոզեն. և բազմապատիկ մահապարտք են, զի արարեալք յօրինացն աստուծոյ՝ յօտարի³⁰ անուն խրախուսեն իբրեւ զտիրադրութս. որ և ի մարդկան միջի ոչ պաշտի: Զի ոչ իշխէ արքայից արքայի ծառայ՝ ի կայսր խրախուսել, և ոչ կայսեր ոք ծառայ՝ ի սասանականն խիզախել. ապա թէ ոչ՝ զխապարտ գտանի:

Դարձեալ և նոքա ծնունդս աստուածոց բազմաց ասեն. և սոքա յամուսնութենէ օրինացն աստուծոյ և հիւղեայ ասեն արարեալ զամենայն արարածս. և զի՛նչ ասելի իցեն քան զմոգս, որք յամուսնութենէ դնեն զաստուածսն իւրեանց: Արդ ցուցցին. ո՞ր հոգի հտ նոցա զայն օրէնս.

Պատասխան. իսկապես, ինչպես որ հրանների առաքյալն է ասում, «Այս աշխարհի իմաստությունը հիմարություն է աստծու առջև»¹, Ի՞նչ վերցնելով կամ ի՞նչ կցմցելով, կամ ո՞ւմ խոսքով են խոսում: Եթե նրա (Մարկիոնի) համար ճշմարիտ է Օրենքի աստվածը, որից (առաջացած) է համարում բոլոր արարածները, ապա օտարը, որին մեջտեղ է բերում որպես նրան հակառակորդ⁴⁴⁰, նրա արարածներին չպիտի փափագեր, թեկուզ (նրանք) լինեին տանջանքների կամ հանգստի մեջ: Որովհետև եթե աստված լիներ, հենց իրեն կպատշաճեր արարածներին փափագել: Բայց քանի որ ոչինչ չստեղծեց, պարզ է, որ նույնիսկ գոյություն չունեի: Իսկ եթե աստծու պես գոյություն ունենար, նա իր մեջ պիտի պարունակեր (աստվածային) ամբողջ կարողությունը: Իսկ եթե ինքն իրենից մի այնպիսի իմաստություն չուներ, գոնե աշխարհի արարչին նայելով՝ նրանից սովորեր (ստեղծման) վարպետությունը: Բայց եթե նրան չէր կարող նմանվել, գոնե նմանվեր հյուսիսին, որը (աստծուն) դեպի գետին քաշեց և ստեղծողի արարչությանը մասնակից դարձավ: Ուրեմն պարզ է, որ մտքի ցնդաբանություն է այդ աղանդը և ոչ թե ճշմարտություն:

Արդ՝ նախ Օրենքի աստծուն ու նրան հավասար հյուսն ընդունելով՝ փիլիսոփաներից գողանալով է ընդունում, որոնք թուլություն են վերագրում աստծուն՝ (ասելով), որ ոչ թե կարողացավ բան ստեղծել ոչնչից, այլ՝ առընթեր նյութից: Եվ չնայած որ բյուր անգամ ապավինում են օտարի անվանն ու նրա որդի Հեսուին, որին բարերար են կոչում, (սակայն) հեթանոսներից ոչնչով չեն տարբերվում. որովհետև ինչպես որ նրանք բազմաթիվ աստվածներ են ընդունում, սրանք էլ նույն աստվածներն են քարոզում: Եվ սրանք շատ ավելի մահապարտ են, որովհետև (իրենք,) լինելով Օրենքի աստծու ստեղծածներ, օտարի անունով են հոխորտում՝ իբրև տիրադրուժներ, որը նույնիսկ (հասարակ) մարդկանց մեջ ընդունված չէ: Որովհետև արքայից արքայի ծառան չի համարձակվի կայսեր ապավինել, ոչ էլ կայսեր որևէ ծառան՝ Սասանյան թագավորին խիզախաբար դիմել, այլապես (այդպիսին) մահապարտ կդառնա:

Դարձյալ՝ և՛ նրանք (հեթանոսներն) են ընդունում բազմաթիվ աստվածների ծնունդներ, և՛ արանք (մարկիոնականներն) են ասում, թե Օրենքի աստծու ու հյուսնի ամուսնությունից են ստեղծվել բոլոր արարածները. ուստի ինչով են ավելի մոգերից, որոնք իրենց աստվածներին ամուսնությունից (առաջացած) են համարում: Արդ՝ թող ցույց տան, թե

զի ի Հոգւոյն⁸¹ սրբոյ, որ ի մարգարէս և յառաքեալս խօսեցաւ, ուրացեալ
են:

Գ

Այլ Պաւղոս, ասեն, յափշտակեցաւ⁸² յերրորդ երկինս, և լուաւ զայս
բանս անճառս՝ զօրս³³ մեք քարոզեմք:

Նա³⁴ աւանդիկ Պաւղոս ասէ. զոր ոչ է պարտ մարդկան խօսել: Արդ
Մարկիոնն, թէ մարդ որ իցէ, ապա և նմա անճառ էին բանքն: Որ և
մարդ իսկ է, վատթարագոյն քան զամենայն մարդիկ. որոյ թողեալ
զճշմարտութիւն Հոգւոյն³⁵, և նստի առասպելս³⁶ կարկատէ: Եւ այնչափ
յանդգնեալ սատանայութեան ոգւովն, մինչև ի պատգամաց Հոգւոյն³⁷
սրբոյ քաղ հանել. զկէս աւետարանի ընտրել³⁸ առնուլ՝ և զկէսն իբրև ըզ-
խոտան ի բաց թողուլ. նոյնպէս և զԱռաքելական թղթոցն. և զՀին կտա-
կարսնս ամենեկին ուրանալ, որպէս թէ յանզգամէ տուեալ իցեն և ոչ ի
բարւոյ³⁹:

Եւ Առաքեալ ասէ՝ թէ անպատում են բանքն, զոր լուայ⁴⁰. և Մար-
կիոնն ասէ՝ եթէ⁴¹ ես լուայ: Արդ Առաքելո՞յն⁴² որ անճառ զբանսն հա-
մարի՝ պարտ է անսալ, թէ Մարկիոնի՝ որ ի քարշ անկեալ⁴³ ընդ վայրս
զբանսն ածէ:

Դ

Դարձեալ՝ թէ մշտնջենաւոր էր օրինացն աստուած, ապաքէն պարտ
էր կանխագէտ և ամենագէտ էանալ. և թէ չէր կանխագէտ և ամենա-
գէտ, ապա և կատարեալ իսկ չէր: Այն աւանդիկ⁴⁴ կատարեալ երեւի այ-
նու՝ զի զերկինս և զերկիր ամենայն⁴⁵ արար. և ոչ միայն մի երկինս՝
այլ երկուս, և զօրս բազումս: Եւ որ այնմ ամենայնի բաւական հղիւ,
զայն դի՞ ոչ կարէր գիտել՝ թէ է որ ի վեր քան զնա, յորմէ կասկած կայր
նմա: Եւ եթէ գիտէր, ընդէ՞ր ոչ ամբաջոյց գիր տեղին, զի մի՞ լինէր
անդոր մուտ հակառակորդին՝ որ կայր⁴⁶ և ապստամբեցոցանէր զարա-
րածս նորա ի նմանէ:

Եւ դարձեալ՝ բարին, զոր կոչեն, եթէ որպէս ասենն՝ բնութեամբ բա-
րի էր, շարութիւն ի նմա ոչ գոյր, զի այլոցն բարի խորհէր՝ նմա շար
ընդէ՞ր խորհեցաւ, առնել զնա սրտառու յիրոցն արարածոց: Զի սա
հանապազ առնէ մարդիկ. և նորա միշտ հանեալ ի սմանէ, առնէ զսա
թախծալից. որ ոչ բարւոյ⁴⁷ գործ է՝ աջլ շարի:

որ հոգին նրանց տվեց այն Օրենքը. չէ՞ որ ուրացել են այն սուրբ հոգին, որ մարգարեների ու առաքյալների միջոցով խոսեց:

Գ

«Բայց, ասում են,—Պողոսը հափշտակվեց (ու տարվեց) երրորդ երկինքը և լսեց այս անպատմելի բաները, որոնք մենք քարոզում ենք»:

Եվ ահա Պողոսն ասում է՝ «...Դա մարդիկ չեն կարող ասել»¹: Հետևաբար, եթե Մարկիոնն էլ մարդ էր, ուրեմն նա էլ չպիտի կարողանար ասել այդ բաները: Նա հենց մարդ էր, այն էլ բոլոր մարդկանցից վատթարը, որ, թողնելով հոգու ճշմարտությունը, նստում ու առասպելներ էր կցմցում: Եվ սատանայական հոգով այնքան հանդուգն էր դարձել, որ մինչև իսկ սուրբ հոգու պատգամներից ծաղկաքաղ էր անում՝ Ավետարանի մի մասը ընտրելով ու վերցնելով, իսկ մյուս մասը որպես խոտան մի կողմ թողնելով: Այսպես (էր վարվում) նաև Առաքելական թղթերի հետ: Հին կտակարանն էլ ամբողջովին մերժում էր, որպես թե անզգամից տրված (գործ) լինի և ոչ թե՝ բարուց:

Եվ առաքյալն ասում է, թե՝ «Զի կարելի պատմել այն բաները, որ լսեցի»²: Մարկիոնն էլ ասում է, թե՝ «Ծա լսեցի»: Արդ՝ պետք է հավատալ առաքյալի՞ն, որ այն բաներն անպատմելի է համարում, թե՞ Մարկիոնին, որ քարշ գալով այս ու այնտեղ խոսքերը՝ շաղ է տալիս:

Դ

Դարձյալ՝ եթե Օրենքի աստվածը մշտնջենական էր, իրոք պիտի կանխագետ ու ամենագետ էացած լիներ, իսկ եթե կանխագետ ու ամենագետ չլիներ, ուրեմն կատարյալ էլ չէր լինի: Բայց ահա⁴⁴¹ կատարյալ է երևում նրանով, որ երկինքն ու ամբողջ երկիրն ստեղծեց, այն էլ ոչ միայն մեկ, այլ երկու երկինք և բազում գործեր: Եվ նա, որ այդ ամենին ի վիճակի եղավ, ինչպե՞ս չկարողացավ իմանալ, որ իրենից վեր կար մեկը, որն իր նկատմամբ կասկած ուներ: Իսկ եթե գիտեր, ինչո՞ւ չամբապնդեց իր տեղը, որ այնտեղ մուտք չգործեր հակառակորդը, որը իր արարածներին շարունակ ապստամբեցնում էր իր դեմ:

Եվ դարձյալ՝ նա, որին բարի (աստված) են կոչում, եթե, ըստ նրանց ասածի՝ էությամբ բարի էր ու իր մեջ շարություն չուներ, ուրիշների համար էլ բարի էր մտածում, ինչո՞ւ չար մտածեց նրա (աստծու) մասին՝ խիստ տխրեցնելով նրան իր արարածների պատճառով: Որովհետև սա շարունակ մարդիկ է ստեղծում, և նա, միշտ սրանից խլելով, տըրտըմեցնում է սրան: Դա ոչ թե բարու, այլ չարի գործ է:

Դարձեալ, և զոր արդարն ասեն՝ թէ արդարեւ արդար էր, յետ բաժանելոյ զիշխանութիւնսն, իւր զերկինսն երկոսին առնելոյ, հիւղեալ⁴⁸ և որդւոցն⁴⁹ նորա զերկիր միայն թողլոյ, զիա՞րդ էր զի միւսանգամ նորա աշխարհին ցանկացեալ, ասէր՝ թէ տուր ինձ ի կաւոյդ քումմէ⁵⁰, և յինէն տաց ոգի, և արասցուք մարդ ըստ նմանութեան մերում. որ ոչ արդարոյ գործ է՝ այլոյ աշխարհի ցանկանալ՝ այլ անիրաւի:

Կամ հիւղեալն զիա՞րդ ընդ միտս հարեալ էր, ընդ մի անգամ բաժանելոյն ի նմանէ՝ դարձեալ հաղորդութիւնս առնել, և անձամբ անձին նենգել և մասնմուտ առնել օտարի յիւր աշխարհն, զի առնիցէ անդ ըզ-Ադամն և զամուսինն նորա, որ մերթ ի սա տայր ձեռն և մերթ ի նա:

Բայց և տէր արարածոց զարդարն միայն զիա՞րդ կոչիցեն. զի և յառաջնումն, որպէս ասեն, ոչ միայն ինչ արար, այլ հասարակ արարին զինչ և արարին. և յերկրորդումն ի հասարակաց նիւթոյ արարին զմարդըն, և երկոքին զոյգ ուրախ լինէին ի նմա: Զի թէ՛ որպէս տսենն՝ արդար միայն էր օրինացն աստուած, յայտ է՝ եթէ զարդարութեան և պատուիրանս տայր նմա. և եթէ շար միայն էր հիւղն, հարկ էր՝ եթէ շարեաց եւեթ խրատ տայր նմա:

Եւ ո՞ր էր զի երկոքին ուրախ լինէին ի նմա՝ որ հակառակ միմեանց տային զպատուէրս. մինն զբարեաց իբրև զբարի. և մինն⁵¹ զշարեաց իբրև զշար: Զի ոչ արդարոյ, որ բնութեամբ արդար իցէ, մարթի զշար ինչ պատուէր⁵² տալ. և ոչ շարի, որ բնութեամբ շար իցէ, զբարւոյ⁵³ խրատ տալ:

Այլ և ուրախ լինել շարին ուստի՞ էր, որ միշտ խաւարին⁵⁴ և զբժումագոյն⁵⁵ էր. կամ արդարոյն նենգել, որ ի բնէ արդարակորով և իրաւախորհ էր, որում չէր մարթ իւր միայն խորհել զմարդն հասարակաց ստեղծուած⁵⁶: Այլ իբրեւ արդարոյ պարտ էր խորհել՝ թէ որպէս քի միասինն արարաք զնա, առ հասարակ արժան է մեզ և վայելել ի նմա: Բայց ոչ իբրեւ զարդարակորով, այլ իբրեւ զնենգաւոր և զկասկածոտ առեալ մեկուսի զմարդն զեղծուցանէր՝ թէ ես եմ աստուած, և չիք այլ ոք բաց յինէն: Եւ ի դէպ էր Ադամայ ասել՝ թէ մինչ առնելն կամեցար զիս, գոյր

Դարձյալ՝ նրանց արդար (աստված) կոչածն էլ, եթե իսկապես արդար էր, ինչպե՞ս էր, որ տիրապետութունները բաժանելուց, երկու երկինքն էլ իրեն վերցնելուց, հյուսիսն ու նրա որդիներին միայն երկիրը թողնելուց հետո, նորից աչք էր գցել նրա (հյուսիսի) աշխարհին՝ ասելով, թե՛ «Տո՛ւր ինձ քո այդ կավից, ինձանից էլ հողի տամ, ու մարդ ստեղծենք մեր նմանությամբ»։ Ուրիշի աշխարհի վրա աչք ունենալը ոչ թե արդարի, այլ անիրավի գործ է։

Կամ հյուսիսն ինչպե՞ս մտածած կլիներ մի անգամ իրենից բաժանվածի հետ նորից հարաբերություն ունենալ, ինքն իր նկատմամբ նենգություն անել և իր աշխարհի մի մասի մեջ մտցնել օտարին, որպեսզի այնտեղ ստեղծեր Ադամին ու նրա կնոջը, որ (Ադամն էլ) մերթ սրա կողմն անցներ, մերթ՝ նրա։

Բայց ինչպե՞ս են արարածների տեր համարում միայն արդարին. քանի որ նախ՝ ինչպես ասում են, (արդարը) միայնակ ոչինչ չարեց, այլ ինչ որ արեցին, միասնաբար արեցին, և ապա՝ ընդհանուր նյութից ըստեղծեցին մարդուն, ու երկուսով միասին էին ուրախանում նրանով⁴⁴²։ Որովհետև եթե, ըստ նրանց ասածի՝ Օրենքի աստվածն էր միայն արդար, պարզ է, որ արդար պատվիրաններ էր տալիս Ադամին, իսկ եթե հյուսիսն էր միայն չար, պետք է որ սոսկ չար խորհուրդ տար նրան։

Ինչպե՞ս կլիներ, որ երկուսն էլ ուրախանային նրանով, երբ միմյանց հակառակ հանձնարարություններ էին տալիս՝ մեկը բարիքների համար՝ որպես բարի, մյուսը՝ չարիքների համար՝ որպես չար։ Որովհետև նա, որ էությամբ արդար է, չի կարող որևէ չար հանձնարարություն տալ, չարն էլ, որ էությամբ է չար, չի կարող բարու համար խորհուրդ տալ։

Եվ ինչպե՞ս կարող էր ուրախանալ չարը, որ միշտ խավար ու դժկամ էր։ Կամ ինչպե՞ս կարող էր նենգություն անել բարին, որ ի բնե խիստ արդարամիտ էր ու իրավաճանաչ։ Նա չէր կարող միայն իրենը համարել⁴⁴³ ընդհանուրի (իր և հյուսիսի) ստեղծած մարդուն. այլ, որպես արդար, պիտի մտածեր, թե՛ «Ինչպես որ մենք միասին ստեղծեցինք նրան, մենք էլ հավասարապես պիտի վայելենք»։ Բայց ոչ թե իբրև խիստ արդարամիտ, այլ իբրև նենգավոր ու կասկածամիտ, մարդուն առանձնացնելով խաբեց, թե՛ «Ես եմ աստված, և ինձանից բացի, ուրիշը չկա»։ (Այդ ժամանակ) պատշաճ կլիներ, որ Ադամն ասեր, թե՛ «Ծրբ ուզում էիր ինձ ստեղծել, կար ուրիշ՝ աստված, որից հողը խնդրե-

այլ աստուած, յորժամ զհողն խնդրեցեր. և արդ զի՞ խորհելդ զիս քեզ կամիս միայն, որ⁵⁷ դու միայն իցես աստուած, և այլ ոք ոչ:

Այլ թերեւս ի համբաւէ մահուանն զարհուրեցաւ՝ զոր թէ կամէր թէ չկամէր սակայն կրեաց: Եւ զայն ոչ գիտէր՝ թէ առ նենգելն նենգէ նմա հիւղն, և ընկղմէ զմի անուն նորա ի մէջ բազում աստուածոց՝ զոր առնէր գայթակղութիւն մարդոյն: Եւ այնպիսի վնասու ոչ յետնամեղն եղեւ պատճառ, այլ որ նախն նենգեաց: Զի թէ նորա զայնպիսի արուեստ⁵⁸ չէր ցուցեալ, հիւղն ոչ իմանայր. այլ ինքն եղեւ վարդապետ, և իւրոյ նենգութեանն, և հիւղեայ խորամանկութեանն⁵⁹:

Զ

Եւ իբրեւ տեսանեն՝ թէ ոչ ոք պաշտէ զնա՝ բարկացեալ արար զնոսա մահկանացուս, և որոց ոգիքն ի մարմնոցն ելանէին՝ արկանէր զնոսա մի ըստ միողէ ի գեհեն:

Արդ քան զնոսա արկանէր ի գեհեն, զնա՝ որ պատրեացն զնոսա՝ ընդէ՞ր ոչ արկանէր⁶⁰ ի գեհեն. մի՞ թէ վասն զի ո՛չ կարէր յաղթել նմա: Ապա եթէ բռնագոյն քան զնա էր հիւղն, զի՞ հոտ ի ձեռս զիւր պատրեալսըն նմա չարչարել:

Բայց և արդարն թէ արդարեւ արդար էր, չէր պարտ⁶¹ այնուհետեւ զմարդիկ⁶² առնել. զի գիտէր եթէ խաբելոց է զնոսա հիւղն: Այլ իբրեւ արդարոյ արժան էր խորհել՝ թէ զի՞նչ օգուտ է զի ես առնեմ, և այլ հանէ զնոսա յինէն: Նա և տանջել իսկ չէր օրէն զնոսա, զի գիտէր, թէ այլոց բանիւ մեղանչեմ:

Է

Այլ միւսն ևս, զոր ասեն, ամպարշտագոյն⁶³ է քան զամենայն. թէ իբրեւ ետես բարին՝ որ յերրորդ երկինս նստէր՝ զայնչափ զքսան և զինն ազգաց զոգիս տանջեալս ի գեհենի, գթացեալ ի նոսա՝ առաքեաց զՅեսուս զորդի իւր, երթալ առնուլ զնմանութիւն ծառայի, և ի կերպարանս մարդկան լինել:

Եթէ այնչափ գթած էր, ետ ընդ ետ իսկ ընդէ՞ր ոչ յղեաց զորդին իւր՝ երթալ փրկիլ զնոսա, այլ յետ քսան և ինն ազգաց այնչափ ոգւոց⁶⁴ ի գեհենի տանջելոց:

Այլ նախ՝ երրորդ երկինս ասել ուառի՞ իցէ նմա. զի Մովսէս երկուս երկինս ասէ: Այլ որպէս յամենայնի մոլորեցան հերձուածողք. նոյն-

ցիր, իսկ այժմ ինչպե՞ս ես ուզում ինձ միայն քոնը համարել⁴⁴⁴, որպես՝
թե միայն դու ես աստված, իսկ ուրիշը՝ չէ»։ Բայց թերևս մահվան անունից զարհուրեց (Ադամը) և, կամենում էր, թե ոչ, մահ կրեց։

Եվ «աստված»⁴⁴⁵ չգիտեր այն, թե իր նենգելու դիմաց հյուսն էլ իր նկատմամբ նենգություն կանի և (իր) մեկ անունը կընկղմի բազմաթիվ աստվածների մեջ՝ (վարվելով այնպես, ինչպես որ) ինքն էր մարդուն մոլորեցնում։ Այդ հանցանքի պատճառը ոչ թե հետագայի մեղանշողը եղավ, այլ՝ սկզբում նենգություն անողը՝ քանի որ եթե նա այդպիսի խաղախոթյուն արած չլիներ, հյուսն չէր սովորի. սակայն ինքն եղավ ուսուցիչ թե՛ իր նենգության և թե՛ հյուսելի խորամանկության։

Ձ

Եվ երբ (աստված) տեսավ, որ (մարդկանցից) ոչ ոք իրեն չի պաշտում, բարկանալով նրանց մահկանացու դարձրեց և նրանց հոգիները, հենց որ դուրս էին գալիս մարմիններից, մեկառ մեկ գցում էր գեհենի մեջ։

Իսկ գեհենի մեջ նրանց գցելու փոխարեն ինչո՞ւ չէր գցում նրան, ով խաբեց նրանց. մի՞թե այն պատճառով, որ չէր կարող հաղթել նրան։ Իսկ եթե հյուսնն նրանից ավելի հզոր էր, ինչո՞ւ իր կողմից խաբվածներին հանձնեց նրա ձեռքը, որ շարշարե՛ր։

Բայց արդարն էլ, եթե իսկապես արդար էր, այնուհետև չպիտի մարդիկ ստեղծեր, որովհետև գիտեր, որ հյուսնն նրանց խաբելու է, այլ, որպես արդար, պիտի մտածեր, թե՛ «ի՞նչ օգուտ, որ ես ստեղծում եմ, իսկ ուրիշը նրանց խլում է ինձանից»։ Նաև վայել չէր տանջել նրանց, որովհետև գիտեր, թե ուրիշի⁴⁴⁶ խոսքով են մեղք գործում։

Է

Սակայն ամենից շատ բանը նրանց մյուս ասածն է՝ թե բարին, որ երրորդ երկնքում էր նստում, տեսնելով քսանինը սերունդների հոգիները գեհենի մեջ տանջված՝ նրանց խղճաց և ուղարկեց իր որդի Հեսուին՝ գնալ ծառայի տեսք ընդունել ու մարդկային կերպարանքով լինել՝ (փրկության համար)։

Եթե այնքան գթացող էր, ինչո՞ւ ոչ անմիջապես, այլ քսանինը սերունդների հոգիների՝ գեհենում տանջվելուց հետո (միայն) իր որդուն ուղարկեց՝ գնալ նրանց փրկելու։

Բայց, նախ՝ որտեղի՞ց է նա երրորդ երկինք ասում. չէ՞ որ Մովսեսը երկու երկինք է ասում։ Եվ ինչպես ամեն բանում, այնպես էլ այս-

պէս և յայսմ. զի ոմն տասն երկինս ասէ, ոմն⁶⁵ եւթն, և Մարկիոն երիս: Եւ ի Գրոց սրբոց կամին հաստատել զմոլորութիւնն իւրեանց՝ թէ երկինս և երկնից երկինս բազմաբար ասեն Գիրք:

Յորժամ ոչ յումեքէ սանձահարին հարցուածովք⁶⁶, արտաքոյ Գրոց սրբոց բարբառնչեն⁶⁷. և իբրեւ վտանգին, ապա ի Գիրս ապաւինին: Բայց երկինս և երկնից երկինս յայն սակս գտանեմք ի Գիրս, զի յերբայեց-ւոց⁶⁸ լեզու, երկին շմարթի ասել, որպէս և ոչ յասորի լեզու՝ ջրի կամ երկին. այլ մին բազմաբար ասի:

Եւ յայտ անտի⁶⁹ է, զի եւթանասնիցն թարգմանեալ⁷⁰ ի յոյն լեզու, ասեն. ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին և զերկիր, իբրեւ զմիոյ երկնէ յայտ արարեալ: Եւ յասորի լեզու քանզի շմարթի երկին ասել, ասէ. ի սկզբանէ⁷¹ արար Աստուած զյաթն երկինս և զյաթն երկիր. թէպէտ և միաբար շմարթի ասել նոցա զմիոջէ երկնէն, սակայն յաթն ասելով՝ որ է տարր՝ իբրեւ զմիոջէ տարերէ միոյ երկնի յայտ առնէ թարգմանու-թիւնն: Նա և զերեւելի հաստատութիւնս, որ ի ջուրց մեկնեցաւ, երկին թարգմանեցին եւթանասունքն. ուստի յայտ է՝ թէ վերին երկինն և ներ-քին՝ երկու երկինք են, ոչ երեք կամ բազումք:

Այլ ասեն. Պաւղոս ասաց՝ թէ յափշտակեցաւ⁷² այնպիսին մինչև յեր-րորդ երկինս: Եւ զայն ոչ գիտեն, թէ չև ևս յայտ է՝ թէ մինչև ցերրո՛րդ երկինս ասիցէ, կամ թէ մինչև ցերրորդ ինչ մասն ի բազում մասանց միոյ երկնիս ասիցէ. զի⁷³ բանն ի յոյն լեզու յերկոսին հարկանէ. Եւ մանաւանդ զի առանց արթերն ասէ որ է՝ ն*). զի ոչ ասէ թէ մինչև ցեր-րորդ երկինն, այլ թէ ցերրորդ⁷⁴ երկնի **) առանձինն ասելոյ: Ուստի տայ ակնարկութիւն, եթէ ի մասն ինչ երրորդ⁷⁵ ի բազում մասանց երկ-նի յափշտակեցաւ⁷⁶ Պաւղոս. վասն որոյ ածէ զնորին զկնի, թէ յափշ-տակեցաւ⁷⁷ այնպիսին ի դրախտն: Եւ դրախտն ոչ եթէ յերրորդ երկնէ՛ք իցէ, և կամ բնաւ ի յերկինս ուրեք, այլ յերկրի. զոր և ինքեանք իս-վկայեն՝ թէ իբրեւ արարին զմարդն, ի դրախտի անդ եղին, որ է յերկրի և ոչ յերկինս:

Բայց թէ և կոշի բարձրութիւն ինչ երկինք, որպէս յորժամ ասիցէ Գիր. թռչունք երկնից և ցօղք⁷⁸ երկնից, և ամպք⁷⁹ և հողմք երկնից. ոչ եթէ յերկինս իցան, այլ զի ի բարձրութեանն են՝ երկնից կոշին: Նա և

* Օ՝ οραν, է-ն անցատ գրութեամբ ու կետադրութեամբ ընդունել ենք ՆՀԲ-ի հետադրութեամբ (Ա, 354, Շաւմ. հրատ.):

** Ε' ως ιπέτον Օ՝ οραν.

տեղ, հերձվածողները մոլորվեցին, որովհետև որը տասը երկինք է ասում, որը՝ յոթ, իսկ Մարկիոնը՝ երեք: Եվ իրենց մոլորությունն ուզում են հաստատել Սուրբ գրքով՝ (պատճառաբանելով), թե Գիրքը հոգնակի ձևով է ասում՝ «երկինք և երկնից երկինք»⁴⁴⁷:

Երբ հարցումներով ոչ ոքի կողմից չեն սանձահարվում, Սուրբ գրքից դուրս են զրաբանում, իսկ հենց որ նեղն են ընկնում, Գրքին են ապավինում: Բայց «երկինք և երկնից երկինք» Սուրբ գրքում գտնում ենք այն պատճառով, որ եբրայեցիների լեզվով չի կարելի ասել «երկին», ինչպես որ ասորերեն լեզվով էլ չի կարելի ասել «ջուր» կամ «երկին»։ այլ եզակին հոգնակի ձևով է ասվում⁴⁴⁸:

Եվ (դա) հայտնի է այնտեղից, որ «յոթանասնից» հունարեն թարգմանությունն⁴⁴⁹ ասում է⁴⁵⁰: «Սկզբում աստված ստեղծեց երկինն ու երկիրը»՝ մի երկնքի մասին հայտարարելով: Եվ քանի որ ասորերեն լեզվով «երկին» չի կարելի ասել, ասված է՝ «Սկզբում աստված ստեղծեց հաթ⁴⁵¹ երկինքը և հաթ⁴⁵¹ երկիրը»: Թեև նրանք մեկ երկնքի մասին եղևի ձևով չեն կարող ասել, սակայն ասելով «հաթ»-ը, որ նշանակում է տարր, թարգմանությունը որպես մեկ տարրից (կազմված) մեկ երկինք է ցույց տալիս: Նաև այս երևացող հաստատությունը, որ ջրերից կազմվեց, յոթանասունը (թարգմանիչները) «երկին» թարգմանեցին: Ուստի պարզ է, որ վերին երկինքն ու ներքինը երկու երկինք են, ոչ թե՝ երեք կամ բազում:

Բայց, ասում են՝ «Պողոսն ասաց, թե՝ «Այնպիսին հափշտակվեց մինչև երրորդ երկինք»⁴⁵²»: Եվ չգիտեն, որ դեռ պարզ չէ՝ «մինչև երրորդ երկինք» է ուզում ասել, թե՞ «մինչև մեկ երկնքի բազմաթիվ մասերից ինչ-որ երրորդ մասը», որովհետև հունարեն լեզվով այն խոսքը երկուսին էլ կարող է վերաբերել: Իսկ մանավանդ որ ասում է առանց հոգի⁴⁵³, որը Ն-ն է, ոչ թե «մինչև երրորդ երկինքն» է ասում, այլ «մինչև երրորդ (ն) երկնքի»՝ առանց Ն-ն ասելու⁴⁵⁴: Հետևաբար այն միտքն է արտահայտում, թե Պողոսը հափշտակվեց (ու տարվեց) երկնքի բազմաթիվ մասերից ինչ-որ երրորդ մասը: Այդ պատճառով էլ նրանից հետո ավելացնում է, թե՝ «Այնպիսին հափշտակվեց (ու տարվեց) դրախտ»¹: Բայց դրախտը ոչ թե երրորդ երկնքում է կամ ընդհանրապես երկնքում, ինչ-որ տեղ, այլ՝ երկրի վրա⁴⁵⁵: Դա հենց իրենք (մարկիոնականներն) էլ են հաստատում՝ (ասելով,) թե՝ «Երբ մարդուն ստեղծեցին, դեցյին դրախտի մեջ, որը երկրի վրա է և ոչ թե երկնքում»:

Սակայն որևէ բարձրություն էլ երկինք չէ կոչվում: Օրինակ՝ երբ Գիրքն ասում է՝ «երկնքի թռչուններ», «երկնքի ցողեր», «երկնքի ամպեր ու հողմեր», դրանք «երկնքի» են կոչվում ոչ թե (այն պատճառով), որ

զծառոց անգամ, որք⁸⁰ ի սակաւ ինչ բարձրութեան են, ասեմք՝ թէ երկնաբերձ են. և զծխոյ թէ յերկին կցի: Ըստ նմին⁸¹ օրինակի և Պաւղոսի զերրորդ երկինսն ասել իմանալի է:

Ակսիր յառաջնմէն, և էջ յերկրորդն, և հաս յերրորդ օդդ⁸² որ ի Գրոց երկին կոչի, և գտանես զոր ինչ երանելին Պաւղոս ասէ. և լուաւ բանս անճառս, զոր ոչ է պարտ ումեք խօսել: Թէպէտ և Առաքեալ և անօթ ընտրութեան էր, սակայն էր⁸³ ընկեր⁸⁴ Պետրոսի, լծակից որդւոցն⁸⁵ Որոտման և⁸⁶ քարոզակից Բառնաբայ, զիա՞րդ էր զի նմա միայն⁸⁷ պարտ էր լուալ և խօսել զբանսն անճառս, և իւրոց ընկերացն⁸⁸ ոչ. ո՞չ ապաքէն մի շնորհք էին յամենեւին, և մի և նոյն Հոգի⁸⁹ և ի նոսա: Այլ անճառ բանքն ոչ եթէ նմա ճառելիք էին և յայլոց ընկերացն⁹⁰ անճառք. այլ ըստ այնմ զոր յառաջնումն թղթին կորնթացւոց⁹¹ ասէ. զոր ակն ոչ ձտես, և ուկն ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ⁹² այն՝ զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց:

է և զայս իմանալ՝ թէ ոչ զի ես միայն արժանի եղայ խորհրդոյն, որ տրուպս եմ առաքելոց, այլ թէ և Պետրոս, որ զլուին է առաքելոց՝ տեսանիցէ, չկարէ ճառել. և թէ լսիցէ, չկարէ պատմել: Քանզի անապատում է և ի վեր քան զմիտս և զլեզու մարդկան, և վասն այնորիկ ասէ Առաքեալ. թէպէտ և տեսի, չկարեմ պատմել. թէպէտ և լուայ, չեմ բաւական ճառել:

Դարձեալ, ո՞յր աստուած ո՞յր աստուծոյ արարածոց խնամակալ լինէր, եթէ ի տանջանս էին և թէ յանդորրու: Կամ զանցանելն զՅեսուայ ի նորա աշխարհն՝ զիա՞րդ ոչ ինքն զգայր, և ոչ ոք ի զօրացն նորա, և ոչ այլոց գելանելն նորա անդրէն: Եւ եթէ զնորայն իբրև զաստուծոյ չկարէին իմանալ, և զայնչափ հոգւոց⁹³ զորս եհան առ նոքօք յիւր երկինսն՝ զսօսաւիսն զիա՞րդ ոչ առնուին. և կամ պահապանքն ողւոցն⁹⁴ արգելականաց ընդէ՞ր ոչ առնէին ազդ⁹⁵ տեառն իւրեանց. այլ յայտ է՝ եթէ սնոտի բանք են և անհաւատ պատմութիւնք:

Ը

Եւ եթէ նմանութեամբ միայն եղեւ մարդ, և կերպարանօք եւեթ էր խաշն և շարշարանք և մահն, ապա և փրկութիւն ինչ ոչ գործեցաւ: Այլ և փրկէր իսկ ընդէ՞ր զայլոյ արարածս, զոր իւր չէր արարեալ. որ ոչ բար-

(առանձին) երկնքում են, այլ որ բարձրության վրա են: Եվ նույնիսկ քիչ բարձրություն ունեցող ծառերի մասին ասում ենք, թե «բարձրաբերձ են», ծխի մասին էլ՝ թե «երկնքին է հասնում»: Նույն կերպ էլ պետք է հասկանալ Պողոսի «երրորդ երկինք» ասելը:

Սկսի՛ր առաջինից, իշի՛ր երկրորդը ու հասի՛ր երրորդը՝ օգին, որը Գրքում երկինք է կոչվում, կգտնես այն, ինչ որ Պողոսն է ասում՝ «Եվ լսեցի անպատմելի բաներ, որոնք ոչ ոք չպետք է ասի»: Թեև առաքյալն «ընտիր անոթ» էլ է, սակայն Պետրոսի ընկերն էր, Որոտման որդինե-րի⁴⁵⁶ լծակիցը և Բառնարասի⁴⁵⁷ քարոզակիցը, ինչպե՛ս էր, որ միայն նա պիտի լսեր և ասեր այն անպատմելի բաները, իսկ իր ընկերները՝ ոչ: Զե՛ որ բոլորն էլ մեկ շնորհ ունեին, և միևնույն հոգին էր նրանց մեջ: Բայց անպատմելի բաները ոչ թե նրա համար պատմելի էին, իսկ մյուս ընկերներին համար՝ անպատմելի, այլ այնպես, ինչպես որ կորնթացի-ներին (ուղղված) առաջին թղթում է ասված՝ «Ինչ որ աչքը չտեսավ, և ականջը չսես, մարդու սրտի մեջ էլ ընկավ, աստված այն պատրաստեց իրեն սիրողների համար»⁴⁵⁸:

Պետք է իմանալ և այս, որ ասում է՝ «Ոչ միայն ես, որ առաքյալ-ներից նվաստն եմ, արժանի եղա այս բանին, այլև Պետրոսն անգամ, որ առաքյալներից գլխավորն է, եթե տեսնի, չի կարող ճառել, և եթե լսի, չի կարող պատմել»: Եվ քանի որ անպատմելի է, մարդկային մըտ-քից ու լեզվից վեր, այդ պատճառով էլ առաքյալն ասում է՝ «Թեև տեսա, չեմ կարող պատմել, թեև լսեցի, ի վիճակի չեմ ճառելու»:

Դարձյալ՝ ո՛ւմ աստվածը ո՛ւմ աստծու արարածներին էր խնամա-կալ լինում՝ լինելին տանջանքների, թե անդորրության մեջ: Կամ՝ իր աշխարհը Հեսուի մտնելն ինչպե՛ս չիմացավ ինքը և ոչ ոք իր զորքերից, ոչ էլ ուրիշները՝ այնտեղից նրա դուրս գալը (իմացած): Եվ եթե նրա մտնելը որպես աստծու (մուտք) չկարողացան իմանալ, ինչպե՛ս չէին լսում շշուռն այնքան հոգիների, որոնց իրենց մո-տից հափշտակեց-տարավ իր երկինքը. և կամ արգելափակված հոգիների պահապաններն ինչո՞ւ չտեղեկացրին իրենց տիրոջը: Ուրեմն պարզ է, որ (դրանք) փուշ խոսքեր են ու անհավատալի զրույցներ:

Ը

Եթե (Հեսուն) միայն տեսքով եղավ մարդ, և խաչը, չարչարանքներն ու մահն էլ միայն երևութապես էին, ուրեմն որե՛ք փրկություն չկատար-վեց: Եվ ինչո՞ւ պիտի փրկեր ուրիշի արարածներին, որոնց ինքը չէր ըս-

ւոյ⁹⁸ գործ է՝ այլ ապիրատի, սպորդիլ գաղտ մտանել յայլոյ տուն և նենգել նմա:

Բայց զայն ևս հարցցուք. մարմնաւոր ոք էր Յեսուն, եթէ անմարմին: Եթէ ասիցեն՝ թէ անմարմին էր, լուիցեն. զի եթէ անմարմին⁹⁷ եկն, և աստ՝ որպէս ասենն՝ մարմին ոչ զգեցաւ⁹⁸, յայտ է՝ եթէ ոչ ետ ինչ, և ոչ առ. ոչ մեռաւ, և ոչ փրկեաց. և ի զուր է ասելն Մարկիոնի, եթէ արեանն Յեսուայ հմք զինք: Զի ոչ հեղաւ արիմնն նորա, և ոչ նոքա զնեցան, այնու զի կերպարանօքն ասեն զխաչն և զմահն⁹⁹, և ոչ ճշմարտութեամբ: Եւ յանդիմանեն զնոսա Հրեայք. որ ցայսօր պնտեալ¹⁰⁰ են՝ թէ հարքն մեր հանին զՅիսուս ի խաչ: Ուստի յայտ յանդիման ցուցանի, եթէ ոչ կեղծեօք ել Քրիստոս ի խաչ, այլ ճշմարտութեամբ: Քանզի և ճշմարտի յարութեանն՝ մերոյ՝ կացոյց զիւրոյ անձինն զյարութիւն օրինակ:

Եւ եթէ, որպէս ասենն, զօրէնս արդարոյն դատաւոր և միջնորդ խընդրեաց Յեսուն, անդատին իսկ յօրինացն բազմապատիկ մահապարտ գտանի՝ զի նախ քան զխաչելութիւնն իւր զբազումս յափշտակեաց¹⁰¹: Եւ ոչ միայն ինքն, այլ և զայլս¹⁰² բազումս ընտրեաց¹⁰³ ի նոցանէն, և առաքեաց՝ զի աշակերտիցեն և ձգիցեն առ նա:

Եւ ոչ միայն այնչափ, այլ և զօրութիւն զգեցոյց նոցա՝ կոխել զզօրս տեառնն իւրեանց, և արկ սուր և բաժինս իր տան նորա, և վառեաց հուր յարարածս նորա. մինչեւ կարճել և խափանել զօրէնս նորա յաւուրցն Յովհաննու մկրտչի, և աւետարանել զիւր արքայութիւնն, արձակեալ քարոզս բազումս՝ քարոզել, և հնձողս¹⁰⁴ բազումս՝ հնձել, զոր ոչ ինքն սերմանեաց: Եւ այն մինչ չեւ մեղուցեալ ինչ¹⁰⁵ ուրուք էր նմա, ոչ ի խաչ հանեալ և ոչ զարիւն նորա հեղեալ, առ աւար զտունն նորա, և խախտեաց զթագաւորութիւնն նորա. և նա լռեալ կայր և ոչ ինչ մեղանչէր նմա:

Եւ զիա՞րդ ասիցեն, թէ խաչելութեամբն զնեաց զՄարկիոնն. զի հաւանիկ զայն ամենայն ժողովս բազմաց, մինչ չեւ ելեալ էր ի խաչ, կորզեաց յինքն:

Այլ, ասեն, զնոսա բժշկութեանց զինս տարաւ. զհիւանդս բժշկեաց, և զքորոտս սրբեաց, զմեռեալս¹⁰⁶ յարոյց, զանդամաւոյծս¹⁰⁷ հաստատեաց, և զդեւս հալածականս արար: Եւ իցէ՞ ոք բժիշկ, յորժամ զորդք ուրուք բժշկիցէ, վարձս ոչ առնու*, այլ զբժշկեալն ի գլխովին զինա**

* առնուցու (էջ 96):

** գլխովին ի գինս (էջ 96):

տեղծել: Ոչ թե բարու, այլ անզգամի վարմունք է՝ գաղտագողի ներս սող-
ղոսկել ուրիշի տուն և նրա նկատմամբ նենգություն անել:

Բայց այն էլ հարցնենք՝ Հեսուն մարմնավոր էր, թե՞ անմարմին:
Եթե պատասխանեն, թե անմարմին էր, թող լսեն. եթե անմարմին ե-
կավ, ինչպես ասում են, այստեղ էլ շմարմնավորվեց, պարզ է, որ ա՛յ
որեւէ բան տվեց, ո՛չ առավ, ո՛չ մեռավ, ո՛չ փրկեց: Ուրեմն իզուր է Մար-
կիոնի ասելը, թե՝ «Մենք Հեսուի արյան գինն ենք»: Քանի որ ո՛չ նրա
արյունը թափվեց, ո՛չ էլ նրանք գնվեցին, ուստի երևութապես են ընդու-
նում խաշն ու մահը, ոչ թե իսկությամբ: Եվ նրանց մեղադրում են հրեա-
ները, որոնք մինչև այսօր պնդում են, թե՝ «Մեր հայրերը Հիսուսին խաշ
հանեցին»: Դրանով ակնհայտորեն ցույց է տրվում, որ Քրիստոսը ոչ թե
կեղծաբար խաշ բարձրացավ, այլ՝ իսկությամբ՝ իր անձի հարությունը
մեր ճշմարիտ հարություն համար օրինակ դարձնելով:

Եվ եթե, ինչպես նրանք են ասում, արդարի Օրենքը դատավոր ու
միջնորդ խնդրեց Հեսուն, հենց նույն այն Օրենքով (ինքը) բազմապա-
տիկ մահապարտ է դուրս գալիս, որովհետև նախքան իր խաշ բարձրա-
նալը՝ շատերին հափշտակեց: Եվ ոչ միայն ինքն (էր հորդորում), այլև
նրանցից շատերին ընտրեց և ուղարկեց, որ (գնան, ուրիշներին ևս) ա-
շակերտ դարձնեն ու իր կողմը քաշեն:

Եվ ոչ միայն այսքանը. նաև զորությամբ օժտեց՝ նրանց՝ ոտնատակ
անելու իրենց տիրոջ զորքերը, սուր ու բաժանում գցեց նրա տունը, նրա
արարածների մեջ հուր վառեց, մինչև իսկ արգելեց ու խափանեց նրա
օրենքները՝ Հովհաննես Մկրտչի օրերից, և հռչակեց իր արքայությունը,
ուղարկեց բազմաթիվ քարոզիչներ՝ քարոզելու, բազմաթիվ հնձողներ՝
հնձելու այն, ինչ որ ինքը շնորհմանեց: Եվ դա (այն ժամանակ), երբ դեռ
ոչ ոք իր նկատմամբ հանցանք չէր գործել, իրեն խաշ չէր հանել, ոչ
էլ իր արյունը թափել, (ինքը) նրա տունն ավարեց ու թագավորությունը
քանդեց, իսկ նա լուռ էր մնում՝ վնաս չպատճառելով նրան:

Էլ ինչպե՞ս են ասում, թե (Հեսուն) խաշ բարձրանալով գնեց մարդ-
կանց⁴⁵⁸, երբ դեռ խաշ չբարձրացած՝ հավաքված այն ամբողջ բազմու-
թյունը կորզեց իրեն:

Սակայն, ասում են, նրանց տարավ որպես բուժման վարձ. (չե՞ որ)
հիվանդներին բուժեց, բորոտներին մաքրեց, մեռածներին հարություն
տվեց, անդամալույծներին ոտքի կանգնեցրեց, դեերին հալածեց: Բայց
կա՞ մի բժիշկ, որ մեկի որդուն բուժելիս ոչ թե վարձ է վերցնում, այլ

բժշկութեանն խնդրիցէ: Եւ գրեցուք՝ եթէ բժշկեալքն էին ինչ նմա անկ-
վասն երախտեացն. իսկ զորս ոչն բժշկեաց, ընդէ՞ր հրապուրեաց եհան-
ի տեառնէ¹⁰⁸ իւրեանց. որ ոչ բարւոյ¹⁰⁹ գործ էր, այլ նենգաւորի:

Եւ զօրէնսն զիա՞րդ իշխէր դատաւոր խնդրել՝ որոյ յանչափ վնաս-
յառաջագոյն, քան զմահն իւր արարեալ էր ի տան նորա. մանաւանդ զի-
և զիտէր իսկ՝ թէ պարտաւորեն զնա օրէնքն, և ոչ արդարացուցանեն:
Արդ եթէ յիսրայէլացւոյ¹¹⁰ կերպարանս եկն ի տուն նորա, սակաջն-
պարտաւորելոց էր: Զի գրեալ էր¹¹¹ յօրէնսն՝ թէ ամենայն Հրեայ, որ լուծ-
ցէ զօրէնս, սպանցի. և որ ոչ թլփատեսցի, և ոչ զշարաթս¹¹² պահեսցէ,
մեռցի. և նա ելոյժ զօրէնսն և խախտեաց զկրօնսն մահապարտ էր յօրի-
նացն: Եւ թէ յայլոց ազգացն ի կերպարանս եկն առ նոսա, նախ՝ զօտա-
րազգիսն իսկ կոտորել հրամայեալ էր նոցա, և ոչ խնայել. և ապա ի-
վերայ եկացն և պանդխտաց հրաման կայր, եթէ ոչ պահիցեն զկրօնս-
օրինացն, մահուամբ մեռցին. համայն և այնպէս յօրինացն մահապարտ
էր:

Իցէ՞ որ ուր մտանիցէ զաղտ ի տուն ընկերի¹¹³ իւրոյ զեղծել ինչ, և
ի բուռն անկեալ՝ շինիցի մահապարտ: Եւ կամ իցէ՞ որ, որ մատուցեալ՝
զայլոյ զորդիս կամ զծառայս յապիմակս և ստահակս* յօժարեցուցա-
նիցէ հանել, և հասեալ ի վերայ՝ ոչ հանիցեն զայն ընդ կառափն: Եւ
կամ իցէ՞ որ, որ¹¹⁴ իբրեւ զդէտ մտեալ՝ զայլոյ զթագաւորութիւն զաղտ
լրտեսիցէ, և ծանուցեալ զլրտեսն ոչ սատակիցեն վաղվաղակի:

Նոյնպէս և Յեսուն յառաջ քան զիսաշելութիւնն բազում ինչ այսպի-
սի վնաս գործեաց ի տան արդարոյն. և ըստ օրինացն, զոր դատաւորն
խնդրեաց, բազում մահուց պարտական գտանի: Զի օտարոտի մի ե-
կեալ յայլոյ տուն, զայնչափ¹¹⁵ մեծամեծ աղէտս գործեաց ի նմա. զօր-
էնսն և զմարգարէսն նորա արգել, և զիւր թագաւորութիւնն աւետարա-
նեաց:

Արդ ո՞վ էր նա՝ որ այնչափ մեծամեծս կարաց գործել, եթէ¹¹⁶ ոչ
Տէրն ամենայնի, որ ասաց՝ թէ ամենայն ինչ տուաւ ինչ ի հօրէ իմմէ:
Ուստի յայտ է՝ թէ ոչ իբրեւ զօտար որ առ յափշտակութեամբ¹¹⁷, այլ ի
հօրէ տուաւ ի ձեռս նորա, և իբրեւ զՏէր օրինացն դադարեցոյց զօրէնսն.
և յառաջ քան ի խաշ ելանել եցոյց զթագաւորութիւնն իւր:

* ի ստաճակս (էջ 96):

հենց իր բուժածին է պահանջում որպես բուժման վարձ: Ծնթադրենք, թե բուժածները նրան էին հարում՝ իր (արած) երախտիքի պատճառով, իսկ շրտածներին ինչո՞ւ հրապուրեց ու խլեց իրենց տիրոջ ձեռքից. դա ոչ թե բարու, այլ նենգավորի գործ է:

Ծվ ինչպե՞ս էր համարձակվում որպես դատավոր խնդրել Օրենսագիրքը, երբ իր մահից առաջ նրան (Օրենքի աստծուն) այնքան վնաս էր պատճառել նրա իսկ տան մեջ, մանավանդ որ գիտեր էլ, թե Օրենքը իրեն դատապարտում է և ոչ թե արդարացնում: Իսկ եթե իսրայելացիների կերպարանքով եկավ նրա տուն, ուրեմն, դատապարտվելու էր. որովհետև Օրենսգրքում գրված էր՝ «Ամեն հրեա, ով կքանդի Օրենքը, կսպանվի, և ով չի թլփատվի ու շաքաթները չի պահի, կմեռնի»¹: Ծվ նա քանդեց Օրենքը, խախտեց կանոնները, (ուստի) մահապարտ էր Օրենքի առաջ: Ծվ եթե այլազգիների կերպարանքով եկավ նրանց մոտ, (նույնպես պիտի պատժվեր, որովհետև) նախ՝ նրանց (հրեաներին) հրամայված էր օտարազգիներին էլ կոտորել ու չխնայել, և ապա՝ եկվորների ու պանդուխտների վերաբերյալ հրաման կար, որ եթե չպահպանեն Օրենքի կանոնները, պիտի մեռնեն: Այսպիսով՝ բոլոր դեպքերում (նա) ըստ Օրենքի մահապարտ էր:

Կլինի՞, որ մեկը գաղտնի կերպով մտնի իր ընկերոջ տուն՝ բան գողանալու, բռնվի ու մահվան շղատապարտվի: Կամ կլինի՞, որ մեկը մոտենալով՝ ուրիշի որդիներին կա՛մ ծառաներին հորդորի՝ անզգամաբար ու ստահակաբար կողոպուտ անել, և, վրա հասնելով նրան չզխատեն: Ծվ կամ կլինի՞, որ մեկը, որպես լրտես, մտնելով ուրիշի թագավորությանը, գաղտնաբար լրտեսություն անի, և, (այդ) լրտեսին հայտնաբերելով՝ անմիջապես շապանեն:

Այսպես է, Հեսուն խաչ բարձրանալուց առաջ այդպիսի բազմաթիվ հանցագործություններ կատարեց արդարի տանը. և ըստ Օրենքի (Օրենսգրքի), որը իբրև դատավոր խնդրեց, շատ անգամ մահվան արժանի է դուրս գալիս. որովհետև, (որպես) օտարի մեկը, գալով ուրիշի տուն՝ այնտեղ այնքան մեծամեծ աղետներ գործեց, նրա օրենքներն ու մարգարեների (մարգարեությունները) արգելեց և իր թագավորությունը հռչակեց:

Արդ՝ ո՞վ էր նա, որ այնքան մեծամեծ գործեր կարողացավ կատարել, եթե ոչ բոլորի տերը, որն ասաց, թե՝ «Ամեն ինչ ինձ տրվեց իմ հորից»²: Ուստի պարզ է, որ ոչ որպես օտարի մեկը հափշտակությունք վերցրեց, այլ հորից տրվեց նրա ձեռքը, և, իբրև օրենքի տեր, նա դադարեցրեց օրենքը ու խաչ բարձրանալուց առաջ ցույց տվեց իր թագավորությունը:

Ո՞ր անմիտք. զի՞ ոչ իմացալք, եթէ հայր Յիսուսի է Տէրն՝ ամենայնի, այնու¹¹⁸ զի զամենայն ետ ի ձեռս նորա. և նա է Տէր աշխարհի, և ոչ զորմէ դուքն կարծեցէք՝ որ շէր իսկ: Զի ամենայն որ արտաքոյ քան զնա աստուած անուանի¹¹⁹, չէ նա¹²⁰ ի բնէ աստուած: Եւ բազում ինչ և այլ է, որով ցուցանի՝ թէ Տէր մեր յիւրսն եկն և ոչ յօտարոտիս. և ինքն և Հայրն իւր՝ են մի¹²¹ Տէր աշխարհի: Եւ առաւել ի վիրաւորէն, որ մինչ դեռ յԾրոսադեմէ յԾրիքով իջանէր՝ վիրաւորեցաւ յաւազակաց, ցուցանի՝ թէ ոչ օտարոտի ոք էր վիրաւորին Քրիստոս, այլ մերձաւոր և դարմանիչ նորա: Որպէս և ինքն իսկ ասաց ցփարիսացին, թէ ուղիղ դատեցար: Եւ յոշխարէն և ի դրամէն, որ կորուսեալ էին և գտան, յայտ է՝ եթէ յիւրսն եկն և ոչ յօտարոտիս:

Ժ

Դարձեալ, զմիւս բանն Առաքելոյ, զոր ուղիղ ասացեալ է, խախտեն. թէ յորժամ խափանեսցէ զամենայն տէրութիւնս և զիշխանութիւնս. զի պարտ է նմա թագաւորել, մինչեւ դիցին ամենայն թշնամիք նորա ի ներքոյ ոտից նորա: Եւ ասեն՝ թէ տէրն աշխարհի խափանէ զինքն և ըզաշխարհս իւր յաւիտեան:

Ո՞ր անմիտք. եթէ յիւր ձեռս է շինելն և քակելն¹²², և զայս աշխարհ՝ վասն զի ծերանայ և հնանայ՝ քակիցէ, ընդէ՞ր ոչ այլ նոր և գեղեցիկ քան զայս առնիցէ: Թէ մինչ չէրն աշխարհ՝ գիտաց խորհել և առնել բանիւ, այժմ զի լուաւ և տեղեկացաւ՝ թէ գոյ այլ աշխարհ օտարին՝ գեղեցիկ և ազնուականագոյն¹²³ քան զնորայն, զմէ՞ ոչ առնիցէ լաւագոյն քան զնորայն, այսպէս¹²⁴ զի և ընտանիք¹²⁵ օտարին նորայոցն ցանկանայցեն՝ վասն գեղեցկութեանն և պայծառութեան: Զի որպէս զառաջինն կարող եղեւ բանիւ առնել, այնպէս թէ կամի և այլ ազնուագոյն քան զայլն կարող է առնել: Եւ որ այնպէսն կարող է, ընդէ՞ր խափանիցէ զանձըն՝ լինել պատուանդան ընդ ոտիւք այլոյ, և ոչ առնիցէ իւր աշխարհ նոր և գեղեցիկ քան զառաջինն, և թագաւորիցէ ի նմա յաւիտեան:

Բայց թէ արգելուցու զնա օտարն: Եւ թէ այնչափ զօրագոյն քան զնա է՝ մինչ զի և արգելուլ կարիցէ, ապա ոչ է Տէր ամենայնի՝ որպէս ասէ ինքն, այլ ծառայ այլոյ տէրութեան:

Ո՛վ անմիտներ, ինչպե՞ս չիմացաք, որ ամեն ինչի տերը Հիսուսի հայրն է, դրա համար էլ ամեն բան նրա ձեռքը տվեց: Աշխարհի տերը հենց նա՝ է և ոչ թե ձեր կարծածը, որը գոյություն էլ չունի: Որովհետև որևէ մեկը, որ նրանից դուրս աստված է համարվում, էապես աստված չէ: Ուրիշ բազմաթիվ բաներ էլ կան, որոնցով ապացուցվում է, թե մեր տերը եկավ յուրայինների և ոչ թե օտարների մոտ, և ինքն ու իր հայրը աշխարհի միակ տերն են: Առավել ևս Երուսաղեմից Երիքով⁴⁵⁹ իջնելիս ավազակներից վիրավորված վիրավորի (օրինակից) է երևում, որ Քրիստոսը վիրավորի համար օտար չէր, այլ՝ նրա մերձավորն ու դարմանիչը, ինչպես որ հենց ինքն ասաց փարիսեացուն⁴⁶⁰, թե՝ «Ուղիղ մտածեցիր»⁴⁶¹, Կորած և գտնված ոչխարի ու դրամի (առակից)⁴⁶² էլ է հայտնի, որ (Քրիստոսը) եկավ յուրայինների և ոչ թե օտարների մոտ:

Ժ

Դարձյալ՝ աղավաղում են առաքյալի մյուս խոսքն էլ, որը (նա) ճիշտ է ասել, թե՝ «...Այն ժամանակ կիսափանի բոլոր տերություններն ու իշխանությունները. որովհետև նա պիտի թագավորի, մինչև որ իր բոլոր թշնամիները դրվեն իր ոտքերի տակ»^{*1}: Բայց ասում են, թե աշխարհի տերը (այդպիսով) հավիտենական կիսափանի իրեն ու իր աշխարհը:

Ո՛վ անմիտներ, եթե շինելն ու քանդելն իր ձեռքում է, և (ինքը) պիտի քանդի այս աշխարհը՝ ծերանալու ու հնանալու պատճառով, ինչո՞ւ սրանից ավելի նորն ու գեղեցիկն էլ չստեղծի: Եթե աշխարհի շեղած ժամանակ (աստված) կարողացավ մտածել ու ստեղծել խոսքով, այժմ, որ լսեց ու տեղեկացավ, թե օտարն ունի մի այլ աշխարհ՝ ավելի գեղեցիկ ու ավելի ազնիվ, քան իրենը, ինչո՞ւ չստեղծի դրանից ավելի լավը, որ օտարի տնեցիները փափագեն (նրան)՝ նրա գեղեցկության ու պայծառության պատճառով: Ինչպես որ առաջին անգամ կարողացավ խոսքով ստեղծել, այնպես էլ (այժմ), եթե կամենա, նրանից ավելի ազնիվը կարող է ստեղծել: Եվ եթե ի վիճակի է այդպես վարվելու, ինչո՞ւ ինքն իրեն արգելի՝ լինելով պատվանդան ուրիշի ոտքերի տակ, և շրտեղծի իր համար առաջինից գեղեցիկ նոր աշխարհ ու այնտեղ թագավորի հավիտյան:

Բայց, իբր թե, օտարն է նրան արգելում: Իսկ եթե (օտարը) այնքան զորեղ է նրանից, որ կարող է նրան արգելել, ուրեմն նա ամեն ինչի տերը չէ, ինչպես ասում է ինքը (Մարկիոնը), այլ ուրիշի իշխանության ենթակա է:

Կամ զայն ուստի՞ ցուցանիցէ՞ք՝ թէ աստուած օրինացն քակելոց է զաշխարհս: Եթէ վասն զի գրեալ են ի մարգարէսն նորա՝ եթէ¹²⁶ երկինք զալարեսցին իբրեւ զմագաղաթ, և ձրկիր իբրեւ զմոմ հալեսցի, այլ և զայն գրեալ է ի մարգարէսն՝¹²⁷ Թէ արարից երկինս նոր և երկիր նոր: Ուստի յայտ է ըստ մարգարէութեանն, թէ զայս քակէր՝ այլ նոր առնէր, որպէս և դուք իսկ ձեզէն վկայեցէք:

Բայց և միևտման ևս արարէք պատասխանի, թէ ո՞ր իցէ որ զիշխանութիւնսն և զպետութիւնս խափանիցէ: Եւ եթէ դուք ո՞չ գիտիցէք յԱռաքելոյ՝ զի Քրիստոս խափանէ զիշխանութիւնսն, և դնէ զամենայն թըշնամիս ի ներքոյ ոտից իւրոց: Եւ ոչ այն՝ զորմէ դուքն ասէք, որ չեն իսկ և ոչ արարեալ ինչ նորա, և ոչ առնէ. այլ Տէր մեր և Հայրն իւր, որք¹²⁸ կարող են առնել զամենայն, և հնազանդեն զամենայն թշնամութիւնս ընդ ոտիւք:

ԺԱ

Եւ դարձեալ՝ թէ ձեռնհաս ինչ որ էր օտարն, որպէս Մարկիոնն ասէ, ազատել զհոգիսն¹²⁹ ի տանջանաց անտի¹³⁰, ընդէ՞ր ոչ բռնութեամբ իսկ ձեռն արկ և կորզեաց զոգիս տանջանաւորացն յինքն. այլ նախ թոյլ տայր՝ զի տանջիցին, և ապա հանէր. և զայն ոչ համարձակութեամբ, այլ կասկածանօք և արեան գնոց գնելով:

Այլ, ասեն, վասն ողորմութեան արար. տեսեալ զոգիս տանջանաւորացն նեղեալս ի դժոխս, առաքեաց զորդին իւր՝ փրկել զնոսա: Եթէ փրկեաց զնոսա, վերջինքն զի՞ գործիցեն, որ ի նոյն դժոխս անկանելոց են: Եթէ վասն ողորմութեան արար՝ զոր արարն, պահեալ իցի՞ւ զգալուստ որդւոյն¹³¹ իւրոյ մինչև¹³² ի վախճան աշխարհի, և ապա առաքեալ, զի ի վերայ ամենեցուն առնէր ողորմութիւն, և հանէր ի կեանս, քան փութացան և առաքեաց ի կէս դարին¹³³, և չիք հնար վերջնոցն՝ որ անկյան անդր՝ թէ ելանիցեն. քանզի այնուհետև¹³⁴ զգուշացաւ նոցա տանջիչն:

Այլ յոյժ մոլորեալ են, և մոռացան զայն՝ թէ չիք ծառ չար որ առնիցէ զպտուղ բարի. և ոչ քաղեն խաղող ի փշոց, և ոչ թուզ ի տառասակէ. և իւրն զիւրն ընդունի:

Եւ միան ևս զոր ասեն՝ թէ ոչ ընդունին դժոխք զկեանս, վասն այնորիկ ել ի խաչ, զի իջեալ իբրեւ զմեռեալ՝ ընկալցին¹³⁴ ա զնա դժոխքն:

Կամ՝ ինչո՞վ եք ապացուցում, որ Օրենքի աստվածը քանդելու է այս աշխարհը: Եթե հիմնավորում եք նրանով, որ նրա մարգարեների (գրքերում) գրված է՝ «Երկինքը գալարվելու է մագաղաթի նման, երկիրն էլ հալվելու է մոմի նման»^{*1}, ապա (հիշեցե՛ք, որ) մարգարեների (գրքերում) գրված է և այն, թե՛ «Ստեղծելու եմ նոր երկինք ու նոր երկիր»^{*2}: Ուստի, ըստ Մարգարեության՝ պարզ է, որ սա քանդելով ուրիշ նորը պիտի ստեղծեր, ինչպես որ դուք ինքներդ էլ վկայեցիք:

Բայց պատասխանեցե՛ք մյուսին ևս, թե ո՞վ է իշխանություններն ու տերությունները խափանողը: Եվ եթե դուք չգիտեք⁴⁶³, առաքյալից (իմացե՛ք), որ Քրիստոսն է խափանում իշխանություններն ու բոլոր թշնամիներին դնում իր ոտքերի տակ, և ոչ թե նա, որի մասին դուք եք ասում, որը նույնիսկ գոյություն չունի, որևէ բան էլ չի ստեղծել ու չի ստեղծի. այլ մեր տերն ու իր հայրն են, որ կարող են ստեղծել ամեն ինչ՝ բոլոր թշնամությունները սանձահարելով ու ոտնատակ անելով:

ԺԱ

Եվ գարծյալ՝ եթե, ինչպես Մարկիոնն է ասում, օտարը ձեռնհաս էր հոգիներն այն տանջանքներից ազատելու, ինչո՞ւ հենց բռնությամբ չըձեռնարկեց տանջվողների հոգիներն իր կողմը քաշել, այլ նախ թույլ էր տալիս, որ տանջվեն, և հետո էր դուրս հանում. և այն էլ ոչ թե համարձակությամբ, այլ կասկածանքով ու արյան գնով գնելով:

Բայց, ասում են, խղճահարությունից արեց. տեսնելով տանջվողների հոգիները դժոխքում նեղվելիս՝ ուղարկեց իր որդուն՝ փրկելու նրանց: Եթե նրանց փրկեց, (ապա) ի՞նչ պիտի անեն հետագայում նույն դժոխքն ընկնողները: Եթե խղճահարվելուց արեց, ինչ որ արեց, երանի՜ թե իր որդու գալուստը պահած լիներ մինչև աշխարհի վերջը և ապա (որդուն) ուղարկեր, որպեսզի (սա) բոլորին գթար ու (նրանց) կյանքի կոչեր, քան թե (ինքն) շտապեր և ուղարկեր ժամանակի կեսում, և այնտեղ (դժոխքի մեջ) ընկած վերջինները դուրս գալու հնար չունենային, որովհետև տանջողն այնուհետև նրանց նկատմամբ զգույշ կլիներ:

Սակայն սաստիկ մոլորված են և մոռացել են այն, թե՛ «Զկա շարժառ, որ բարի պտուղ տա, փշից խաղող չեն քաղում, ոչ էլ տատասկից՝ թուզ»^{*3}, այլ յուրաքանչյուրն իր տեսակն է տալիս⁴⁶⁴:

Նրանց մյուս ասածն էլ այն է, թե դժոխքը կյանք չի ընդունում, այդ պատճառով էլ (չեսուն) խաչ բարձրացավ, որպեսզի իբրև մեռել իջնի, և դժոխքն իրեն ընդունի:

Իսկ արդ ո՞չ ոք առաքիցի անդր կենդանի, կամ մարդիկ յանցաւորք, կամ սատանայ և դեւք կենդանւոյն¹³⁵. Թէ այնպէս իցէ, և զնոսա ոչ ընդունին:

Կամ Յեսուն իբրեւ զմեռեալ յո՞ չոգաւ. մի՛ թէ ի գերեզմա՞ն երկրի, զոր Գիրք դժոխք կոչեն. և ահա անդ շեն ոգիք, և ոչ հուր որ տանջիցէ զնոսա: Եւ եթէ ասիցեն, ի գեհենն չոգաւ իբրեւ զմեռեալ, չիք մուտ բանիցն. զի ոչ տայ թոյլ Առաքեալ՝ թէ երկուս մահս մեռաւ, այլ մի՛ զոր մարմնովն կրեաց զխաչին, և հնազանդ եղեւ մահու խաչին: Եւ ոչ դնէ՝ թէ այլ ոք դատեաց զնա և արկ ի գեհեն, այլ թէ Հայր ետ զնա ի մահ: Եւ դարձեալ, թէ ինքն ետ զանձն իւր փրկանս փոխանակ բազմաց, մահումբ մարմնոյ, և ոչ տանջանօք ոգւոյն¹³⁶:

ԺԲ

Այլ այնչափ, ասեն, հակառակ են օրէնք արդարոյն՝ շնորհացն Յեսուայ, զի անդ երանութիւն մեծատանց տայ և եղկութիւն աղքատաց. և աստ երանութիւն աղքատաց, և վայ¹³⁷ մեծատանց: Անդ ասէ, մի՛ սպանանէր. և աստ ասէ, թէ որ բարկանայ՝ ընկերի իւրում տարապարտուց¹³⁸, պարտաւոր է գեհենի: Անդ ասէ, մի՛ շնար. և աստ ասէ՝ թէ որ հայի ի կին մարդ առ ի ցանկանալոյ, անդէն շնացաւ ի սրտի իւրում: Անդ ասէ, մի՛ երդնուցուս սուտ, այլ հատուշիր Տեառն զերդմունս քո. և աստ ասէ¹³⁹, ամենեւին մի՛ երդնուցուք:

Եւ արդ զիա՞րդ իցեն օրէնքն և շնորհք միմեանց հակառակք¹⁴⁰: Զի Աբրահամ¹⁴¹ վասն զօտարս և զաղքատս ընդունելոյ՝ բարեկամ Աստուծոյ կոչեցաւ. և Քրիստոս ասէ՝ թէ աղքատն ի գոգն Աբրահամու¹⁴² չոգաւ, և մեծատունն ի տանջանս հրոյ: Քրիստոս աղքատաց երանութիւն տայ, և ողորմածաց՝ թէ ողորմութիւն գտանելոց են. և օրինացն աստուած այնչափ ցուցանէ ողորմութիւն, մինչեւ զգրաստու թշնամւոյն¹⁴³ անկանելոյ բեռամբ՝ չհրամայէ զանց առնել. թէ և ի ժողովրդենէ ոք իցէ, և եթէ յօտար ազգաց. և զուլ ի մօր կաթն չհրամայէ եփել, և ոչ զհաւ ի ձուոց կամ ի ձագուց վերայ նստեալ՝ ի միասին միանգամայն առնուլ: Անդ ասէ, սիրեսցես զընկեր¹⁴⁴ քո իբրեւ զանձն քո. և աստ ասէ, սիրեսցես

Իսկ այժմ ոչ ոք կենդանի չի՝ ուղարկվում այնտեղ՝ կա՛մ հանցավոր մարդիկ, կա՛մ սատանա ու դևեր. եթե այնպես լիներ, նրանց էլ չէր ընդունի (դժոխքը):

Կամ Հեսուն որպես մեռել ո՛ւր գնաց. մի՞թե երկրի գերեզմանը, որը Գիրքը դժոխք է կոչում: Բայց ահա այնտեղ հոգիներ չկան, և ոչ էլ կրակ կա, որ տանջի նրանց: Եվ եթե ասեն՝ (նա) որպես մեռել գնաց գեհեն, ապա այդ խոսքը ընդունելի չի լինի, որովհետև առաքյալը թույլ չի տալիս (ասել), որ երկու մահով մեռավ, այլ՝ մեկով, (այսինքն՝) խաչի մահով, որը մարմնով կրեց և ենթարկվեց խաչի մահվան*¹: Եվ չի կարծում, թե ուրիշ մեկը դատեց նրան ու գցեց գեհեն, այլ թե հայրը նրան մահվան ենթարկեց: Եվ դարձյալ՝ թե շատերի դիմաց ինքն իր անձը փրկանք տվեց*² մարմնի մահով, բայց ոչ հոգու տանջանքներով:

ԺԲ

Սակայն, ասում են, արդարի Օրենքը այնքան հակառակ է Հեսուի Շնորհին, որ այնտեղ (Օրենքի մեջ) երանություն է տրվում մեծատուններին և թշվառություն՝ աղքատներին, իսկ այստեղ (Շնորհի մեջ)՝ երանություն աղքատներին⁴⁶⁵ և վա՛յ՝ մեծատուններին*³: Այնտեղ ասում է՝ «Մի՛ սպանիր»*⁴, իսկ այստեղ ասում է՝ «Ով իդուր տեղը բարկանալ իր ընկերոջ վրա, դատապարտվելու է գեհենին»*⁵: Այնտեղ ասում է՝ «Անառակություն մի՛ անիր»*⁶, իսկ այստեղ ասում է՝ «Ով տոփալով նայի կնոջ վրա, իր սրտում արդեն անառակություն արեց»*⁷: Այնտեղ ասում է՝ «Սուտ չերգվես, այլ քո երդումը տիրոջը կհատուցես»*⁸, իսկ այստեղ ասում է՝ «Բոլորովին չերգվես»*⁹:

Եվ արդ՝ ինչպե՞ս կարող են Օրենքն ու Շնորհը իրար հակառակ լինել: Քանի որ Աբրահամը, օտարականներին ու աղքատներին ընդունելու պատճառով*¹⁰, աստծու բարեկամ կոչվեց*¹¹. և Քրիստոսն ասում է, թե՝ «Աղքատ Աբրահամի գոգը գնաց, իսկ մեծատունը՝ կրակի տանջանքների մեջ»*¹²: Քրիստոսը երանի է տալիս աղքատներին*¹³, ողորմացողների համար էլ ասում է, թե ողորմություն են գտնելու*¹⁴: Օրենքի աստվածը այնքան գթասրտություն է՝ ցուցաբերում, որ նույնիսկ թույլ չի տալիս անտեսել թշնամու՝ բռնի տակ ընկած գրաստը*¹⁵, թշնամին լինի իր ժողովրդից, թե օտար ցեղներից. արգելում է (դեռ) մոր կաթով (սնվող) ուլը եփել (և ուտել)*¹⁶, ձվերի կամ ձագերի վրա նստած թռչունն էլ նրանցով հանդերձ ամբողջովին վերցրենե՞լ*¹⁷: Այնտեղ ասում է՝ «Պիտի սիրես քո ընկերոջը՝ ինչպես քո անձը»*¹⁸, այստեղ էլ ասում է՝ «Պիտի սիրես քո տեր աստ-

զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քոմմէ¹⁴⁶, և սիրեսցես¹⁴⁶ զընկեր քո իրրեւ զանձն քո. զի զայսց երկուց պատուիրանաց¹⁴⁷ կախեալ կանօրէնք և մարգարէք. և ասէ, ոչ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս, այլ լնուլ զնոսա:

Արդ զհարդ հակառակ օրինացն իցէ, որ եկն լնուլ զօրէնս¹⁴⁸ և ըզմարգարէս: Եւ ասէր ցբորոտն զոր սրբեաց, թէ երթ մատո պատարագ վասն սրբութեան քոյ, որպէս պատուիրեաց Մովսէս¹⁴⁹ յօրէնան: Եւ ցօրինականն, որ եհարց ցնա, թէ զի՞նչ ինչ արարեալ՝ զի զկեանս¹⁵⁰ յաւիտենից ժառանգեցից, ասէ. զպատուիրանս¹⁵¹ օրինացն գիտես: Եւ հարձեալ¹⁵² կրկին՝ թէ զո՞ր պատուիրանս¹⁵³, ասէ. զմի՞ շնարն, զմի՞ գողանար, զմի՞ սպանաներ: Որով յայտ արար՝ եթէ¹⁵⁴ ոչ հակառակ օրինացն ուսուցանէր, այլ նմին միաբան:

Դարձեալ, շբարկանալն շսպանանելոյն ոչ եթէ հակառակ ինչ է, այլ կարի քաջ միաբան. զի թէ ոչ ոք բարկանայցէ, և ոչ զգործ¹⁵⁵ սպանութեան մտաբերէ: Նոյնպէս և ոչ ցանկանալն շշնալոյն ոչ եթէ ընդդիմակաց ինչ է, այլ առաւել հաւանագոյն. զի եթէ ոչ ցանկանայցէ, և ոչ ի գործ շնութեան ժտի: Եւ ամենեւին շերդնոյն՝ սուտ շերդնոյն ոչ եթէ ընդդէմ ինչ է, այլ յոյժ ընկերակից¹⁵⁶. զի եթէ ոչ սովորիցի ոք ստէպ երդնուլ, և ոչ սուտ¹⁵⁷ երբէք երդնու: Անդ քանզի յանուն կոռցն երդնուին, ասէ. հատուցիր Տեառն զերդմունս քո: Ասէ. յիս երդնուցուս՝ որ կենդանի եմ, և մի՞ ի կուռսն՝ որ ոչ են կենդանիք: Իսկ աստ զի կատարեալս առնիցէ Քրիստոս զիւր աշակերտեալսն, ասէ. ամենեւին մի՞ երդնուցուք, այլ եղիցի ձեր այոն¹⁵⁸ այո, և ոչն ոչ. և թէ¹⁵⁹ որ ինչ աւելի է¹⁶⁰ քան զայն, ի շարէ անտի¹⁶¹ է: Եւ թէ որ աւելի քան զայսն¹⁶² և զոչ է՝ ի շարէ անտի¹⁶³ իցէ, ո՞րչափ ևս առաւել որ սուտ յահաւոր անունն երդնուցու:

Եւ դարձեալ՝ շբարկանալովն և շցանկանալովն, զոր ուսոյցն¹⁶⁴ Յեսու¹⁶⁵, այնչափ առ աստուածս ունի զօրինացն աստուած, զի զնորա ասացեալսն հաստատէ յԱւետարանի. և նոքա մոլին թէ հակառակ ուսուցանէ նոցա Յեսուն: Նոյնպէս վասն կերակրոց և ի շնոմն և ի նորումս գտանեմք, զի յԱստուծոյ տուեալ են ի դարման: Անդ ասէ. զեն և կեր զամենայն անասուն և զթռչունս ուտելիս. և աստ ասէ՝ թէ ամենայն ինչ որ մտանէ ընդ բերան մարդոյն, ոչ պղծէ զնա. այլ որ ինչ ելանէ ի բերանոյ անտի, այն պղծէ զմարդն: Եւ յամենայնէն իմեքէ մի ինչ և միան

ծուն ամբողջ սրտովդ^{*1} և պիտի սիրես քո ընկերոջը՝ ինչպես քո անձը^{*2}, որովհետև այս երկու պատվիրաններից են կախված Օրենքն ու Մարգարեութունները»^{*3}։ Ասում է նաև՝ «Զեկա Օրենքն ու Մարգարեութունները խափանելու, այլ լրացնելու դրանք»^{*4}։

Ինչպե՞ս է, հապա, Օրենքին հակառակ նա, որ եկավ լրացնելու Օրենքն ու Մարգարեութունները։ Իր մաքրած բորոտին էլ ասում էր, թե՝ «Գնա՛ և նվիրատվություն արա քո այդ մաքրվելու համար, ինչպես որ Մովսեսը պատվիրեց Օրենքում»^{*5}։ Եվ օրինավորին, որ իրեն հարցրեց, թե ի՞նչ անի՝ հավիտենական կյանքը ժառանգելու համար, պատասխանեց՝ «Օրենքի պատվիրանները գիտես»։ Եվ երբ նորից հարցրեց, թե՝ «Ո՞ր պատվիրանները», ասաց՝ «Մի՛ շնար»-ը, «Մի՛ գողանար»-ը, «Մի՛ սպանաներ»-ը։ Դրանով ցույց տվեց, որ ոչ թե՛ Օրենքին հակառակ, այլ նրան համապատասխան էր ուսուցանում։

Դարձյալ՝ չբարկանալը չսպանելուն ոչ թե հակառակ, այլ շատ խիստ համապատասխան է, որովհետև մարդ, եթե չբարկանա, սպանություն էլ մտքով չի անցկացնի։ Այդպես էլ չտուփալը անառակություն չանելուն ոչ թե ներհակ, այլ առավել համաձայն է, որովհետև եթե մեկը շտուփա, չի էլ համարձակվի անառակություն անել։ Եվ բոլորովին չերդվելը սուտ չերդվելուն ոչ թե դեմ է, այլ՝ ճիշտ զուգակից, որովհետև եթե մեկը չվարժվի հաճախ երդվելուն, երբեք էլ սուտ չի երդվի։ Քանի որ այնտեղ կուռքերի անունով էին երդվում, ասում է՝ «Տիրոջը պիտի հատուցես քո երդումը»։ (Նաև) ասում է՝ «Ինձանով պիտի երդվես, որ կենդանի եմ, և ոչ թե կուռքերով, որ կենդանի չեմ»^{*6}։ Իսկ այստեղ Քրիստոսը, իր աշակերտներին կատարյալ դարձնելու նպատակով, ասում է՝ «Բոլորովին չերդվեք, այլ ձեր «այո»-ն թող այո լինի, «ոչ»-ը՝ ոչ, իսկ եթե դրանից ավելին լինի, չարից է»^{*7}։ Եվ եթե «այո»-ից ու «ոչ»-ից ավելի եղածը չարից է, ապա որքա՛ն ավելի վատ է, երբ մեկը սուտ է երդվում ահավոր անունով։

Եվ դարձյալ՝ Հենուն⁴⁸⁶ իր քարոզած «չբարկանալ»-ով ու «շտուփալ»-ով Օրենքի աստծուն այնչափ է աստված համարում, որ նրա ասածները հաստատում է Ավետարանի մեջ, սակայն նրանք (մարկիոնականները) ցնդաբանում են, թե՝ «Հենուն իրենց հակառակն է ուսուցանում»։ Նույնպես էլ և՛ Հնում, և՛ Նորում (կտակարաններում) գտնում ենք ուտելիքների մասին, որ աստծուց տրված են որպես սնունդ։ Այնտեղ ասում է՝ «Մորթի՛ր և կե՛ր բոլոր ուտելի անասուններն ու թռչունները»^{*8}, և այստեղ ասում է, թե՝ «Ամեն բան, որ մտնում է մարդու բերանով, նրան չի պղծում, այլ ինչ որ դուրս է գալիս բերանից, այն է պղծում մարդուն»^{*9}։ Իսկ այդ բոլոր բաներից մեկն էլ միսն է։ Եվ եթե (մսով) կերակուր-

է. և եթէ պիղծ ինչ էին կերակուրքն՝ նախ ինքն իսկ ոչ ճաշակէր ի նոցանէ, և ապա այլոց հրաման տալը ճաշակել:

Իսկ եթէ ոչ ուրեք գտանեմք ասացեալ նորա ի նորումս՝ թէ զայս ինչ մի՛ ուտիցես, յայտ է՝ եթէ զխտութիւնս կերակրոցն՝ որք ըստ օրինացն էին՝ դադարեցոյց, այնու զի ընդ մեղաւորս և ընդ մաքսաւորս և ընդ փարիսացիս ուտէր և ըմպէր¹⁶⁶: Եւ զգատկէն՝ ասէր ցաշակերտսն՝ թէ ցանկանալով ցանկացայ ուտել զգատիկս զայս ընդ ձեզ: Մի՛ թէ և զգատկէն՝ ասիցեն՝ թէ ձուկն էր և ոչ գառն. քանզի Քրիստոս զամենայն կերակուրս ուտէր անխտիր, որպէս յայտ է յԱնետարանին:

Իսկ թէ ասիցեն՝ թէ Քրիստոս յետ յարութեանն եկեր զձուկն և ոչ զմիս. վասն այսորիկ և մեք զձուկն ուտեմք և ոչ զմիս, ասելի է՝ թէ ապա և նոքա այժմիկ մի՛ կերիցեն ձուկն, այլ ի յարութեան անդ, որպէս և նա յետ յարութեանն կերաւ ձուկն՝ զոր եգիտ առ ձկնորսսն:

Այլ զի և ձուկն միս է՝ այն ամենեցուն յայտ է. զի որոյ մարմին և արիւն, ճարպ¹⁶⁷ և ոսկերք են, հարկ է՝ թէ մսեղէն է և կենդանի: Եւ է ձուկն՝ որոյ իրեւ խոզի պառակաց թամբ ի վերայ կողիցն կայ. և արիւն այնչափ ելանէ, որչափ յոշխարէ ոչ ելանէ. և կերակուրս ժանտս զայն ուտէ, զոր և ոչ¹⁶⁸ գազանք և անասունք ուտեն: Եւ զձուկն իսկ առաւել պարտ է գազան կոշիւ, որ զիւր համազգիսն անխտիր ուտէ. և զի¹⁶⁹ այնչափ սուրբ են անասունքն քան զնա՝ զի ի նոցանէ զոհք և ողջակէզք մատչին Աստուծոյ, և ի ձկանց ոչ ինչ այնպիսի:

Այլ և խորհուրդ¹⁷⁰ և յօրինակ մեծի խորհրդոյն՝ որ յայտնելոց էր. ոչ յայտնելոց էր. ոչխար և արջառ տպաւորէին, և ոչ ձկունք. որպէս գառն՝ որոյ արեամբ փրկեցան անդրանիկք որդւոցն Իսրայէլի¹⁷¹ յԾգիպտոս, և խոյն՝ որ սպանաւ փոխանակ Իսահակայ, խորհուրդ էին ճշմարիտ գառինն՝ որ բառնայ զմեղս աշխարհի. և երինջն՝ զոր արտաքոյ բանակին սպանանէին յողջակէզ, ըստ որոց օրինակի և Քրիստոս արտաքոյ քաղաքին շարշարեցաւ. եւ Դաւիթ ասէ. հաճոյ եղիցի Տեառն իբրեւ զորթ մատաղ, և ոչ իբրեւ զձուկն փափուկ. զի ձուկն թէպէտ և գայ յառակ, ի գերեզմանի առակ գայ և ոչ ի կենդանութեան. ըստ այնմ զոր Տէրն ասէ՝ թէ որպէս եղեւ Յունան ի փոր ձկանն զերիս տիւս և զերիս գիշերս, նոյնպէս պարտ է որդւոյ¹⁷² մարդոյ մտանել ի սիրտ երկրի, և լինել անդ զերիս տիւս և զերիս գիշերս: Եւ այսպէս ոչ գտանեմք ի Գի-

ները պիղծ լինեին, նախ հենց ինքը նրանցից չէր ուտի և ապա ուրիշներին չէր առաջարկի ուտել:

Իսկ եթե Նորում (Նոր կտակարանում) ոչ մի տեղ չենք գտնում, որ նա ասած լինի, թե՝ «Այսինչ բանը չուտես», պարզ է, որ վերացրեց ուտելիքների նկատմամբ Օրենքով սահմանված խտրությունը: Դրա համար էլ (նա ևս) մեղավորների, մաքսավորների ու փարիսեցիների հետ ուտում ու խմում էր¹: Զատկի մասին էլ աշակերտներին ասում է, թե՝ «Շատ ցանկացա այս զատիկը ձեզ հետ ճաշակել»²: Մի՞թե զատկի մասին ևս կասեն, թե ձուկ էր և ոչ գառ, քանի որ⁴⁶⁷ Քրիստոսը բոլոր կերակուրներն անխտիր ուտում էր, ինչպես որ հայտնի է Ավետարանից:

Բայց եթե ասեն, որ Քրիստոսը հարություն առնելուց հետո ձուկ կերավ, ոչ թե միս, այդ պատճառով իրենք էլ ոչ թե միս, այլ ձուկ են ուտում, ապա պետք է պատասխանել, թե նրանք էլ թող ձուկ ուտեն ոչ այժմ, այլ՝ հարության ժամանակ, ինչպես որ նա էլ հարություն առնելուց հետո կերավ ձուկը, որ գտավ ձկնորսների մոտ³:

Իսկ որ ձուկն էլ միս է, բոլորին հայտնի է. որովհետև ինչը որ մարմին, արյուն, ճարպ ու ոսկրեր ունի, պետք է մսավոր ու կենդանի լինի: Եվ ձուկ կա, որի կողերի վրա խոզի ազդրերի նման փափկամիս է լինում: Այնքան արյուն է դուրս գալիս (նրանից), որքան ոչխարից չի ելնում: Եվ (նա) այնպիսի զգվելի ուտելիքներ է ուտում, որ գաղաններն ու անասունները չեն ուտում: Առավել ևս գազան պետք է կոչել հենց ձուկը, որ իր ցևակիցներին անխտիր ուտում է: Իսկ անասունները ներուսից այնքան են մաքուր, որ նրանցից զոհեր ու ողջակեզեր են մատուցվում աստծուն, մինչդեռ ձկներից այդպիսի (բաներ) չեն (արվում):

Այլև՝ որպես խորհրդանիշ ու օրինակ այն մեծ երևույթի, որ հայտնվելու էր, հանդես էին բերվում ոչխարն ու տավարը, և ոչ թե ձկները. ինչպես գառը, որի արյունով փրկվեցին Իսրայելի որդիների պնդրանիկները՝ Եգիպտոսում⁴⁶⁸, խոյը որ մորթվեց Իսահակի փոխարեն⁴⁶⁹, օրինակ էին ճշմարիտ գառի⁴⁷⁰, որը (իր վրա) է կրում աշխարհի մեղքերը: (Այդպիսի օրինակ էր) և երինջը, որ բանակից դուրս մորթեցին որպես ողջակեզ⁴, որի ձևով էլ Քրիստոսը քաղաքից դուրս շարժարկեց⁵: Եվ Դավիթըն ասում է՝ «Հաճելի կլինի տիրոջը՝ մատաղ հորթի նման»⁶ և ոչ թե փափուկ ձկան նման. որովհետև շնայած որ ձուկը օրինակ է բերվում, (բայց) բերվում է որպես օրինակ գերեզմանում (լինելու) և ոչ թե կենդանի ժամանակի համար՝ համաձայն տիրոջ այն խոսքի, թե՝ «Ինչպես որ Հովնանը ձկան փորում մնաց երեք ցերեկ ու երեք գիշեր, այնպես էլ մարդու որդին պիտի մտնի երկրի սիրտը և այնտեղ մնա երեք օր ու երեք գիշեր»⁷: Եվ այսպես Սուրբ գրքում չենք գտնում, թե ձուկը սրբագոր-

ըրս սուրբս՝ եթէ զձուկն սրբեաց և ետ ի կերակուր, և ի մսոյ հրաժարեցոյց իբրև ի պղծոյ և ի խոտանէ իմեքէ:

Այլ և յօրէնսն գրեալ է՝ եթէ ետու ուտել ձեզ զանասունս և զթռչունքս իբրեւ զբանջար խոտոյ. բայց միայն մեռելոտի և արիւն մի՛ ուտիցէ՛ք, զի շունչ անասնոյ արիւն իւր է: Եւ առաքեալքն ի թղթին՝ զոր յԵրուսաղեմէ յԱնտիոք¹⁷³ գրեցին, զնոյն հաստատեցին՝ թէ պահել ձեզ յարենէ և ի հեղձուցելոյ և ի մեռելոտոյ¹⁷⁴ և ի պոռնկութենէ. և շասացին՝ թէ ի մսոյ: Նա և յօրէնսն զուտելի անասունսն սուրբս կոչէ և զշուտելիսն պիղծս. իբր ոչ եթէ պիղծք ինչ բնութեամբ էին, այլ զշախարհականսն մտաց¹⁷⁵ մարդկան պիղծս կոչէ. զի գիտէր, թէ է ինչ՝ զոր ախորժեն ուտել. և ըստ նմին նմա օրէնս եղ:

Այլ զի չիք ինչ պիղծ ի կերակրոցն, զայն ի Տեառնէն լուիցուք. թէ չիք ինչ որ մտանիցէ յորովայն մարդոյ՝ թէ կարիցէ զմարդն պղծել. այլ որ ինչ ելանէ ի մարդոյ¹⁷⁶ անտի¹⁷⁷, այն պղծէ զմարդն: Եւ Առաքելոյ յառաջագոյն հայեցեալ մարգարէութեամբ ի տարապարտ հպարտութիւն աղանդաւորացն, ասէ. կարճեն զկերակուրս, և արգելուն զամուսնութիւն՝ զոր Աստուած արար ի մխիթարութիւն հաւատացելոց, որ գոհութեամբ վայելեն. զի սրբի բանիւ Աստուծոյ և աղօթիւք: Իբր ոչ եթէ պիղծ ինչ իցէ և սրբիցի. այլ որ նոցա պիղծն կարծէր վասն զոհելոյն, և զայնամանէ ասէ Առաքեալ՝ թէ սրբի բանին Աստուծոյ և աղօթիւք: Վասն որոյ ի միւսում թղթին ասէ՝ թէ յորժամ կոչիցէ որ զձեզ յանհաւատից և երթայցէք, զամենայն ինչ զոր դնիցեն առաջի ձեր, կերիջիք. և մի՛ խղճիցէք: Ուստի յայտ է՝ թէ մի ինչ յամենայնէ միսն էր: Եւ դարձեալ՝ թէ որ ինչ վաճառիցի ի մակեդոնի, որ է ի մսավաճառանոցի, կերիջիք. և մի՛ խղճայցէք:

Այլ ասեն, թէ ասէ Առաքեալ՝ թէ լաւ է ոչ ուտել միս, և ոչ ըմպել¹⁷⁸ գինի, և ոչ որով եղբայրն իմ գայթակղեսցի.¹⁷⁹ և դարձեալ թէ ոչ կերայց միս յաւիտեան, որով եղբայրն իմ գայթակղիցի:

Ասացուք. եթէ¹⁸⁰ ձկամբն գայթակղիցի եղբայրն, ապաքէն և զայն չիցէ պարտ ուտել. քանզի վասն գայթակղութեան չէ պարտ ուտել, և ոչ թէ վասն զի¹⁸¹ պիղծ ինչ կայցէ ի կերակրոցն: Եւ մանաւանդ գինւով¹⁸², որով բազումքն իսկ զեղխանան. և ոչ այնչափ միսն յանցուցանէ, որչափ գինին զեղծէ զըմպելիսն¹⁸³, և գայթակղեցուցանէ զտեսողսն: Եւ

ծեց ու հանձնարարեց որպէս կերակուր և հրաժարեցրեց մսից՝ որպէս պիղծ ու անպետք բանից:

Այլև Օրենքում գրված է, թե՛ «Ձեզ թույլ տվեցի ուտել անասուններն ու թռչունները՝ բանջարեղենի նման, միայն թե արյուն ու սատկածի միս չուտեք, որովհետև անասունի կենդանությունը իր արյունն է¹: Առաքյալներն էլ Երուսաղեմից Անտիոք ուղղած թղթում նույնը հաստատեցին, թե՛ «Ձեռնպահ մնացեք արյունից, խեղդվածից, սատկածից և պոռնիկությունից»², չասացին՝ մսից էլ: Նաև Օրենքում ուտելի անասունները մաքուր է կոչում, իսկ չուտելիները՝ պիղծ, բայց ոչ այն պատճառով, որ էությամբ էին պիղծ, այլ մարդկանց ճաշակելիքին ոչ արխորժելի հղողներն է պիղծ կոչում. որովհետև զիտե, որ բան կա, որը (մարդիկ) ուտել արխորժում են, բան էլ կա, որ չեն արխորժում ուտել, դրա համաձայն էլ օրենք սահմանեց:

Իսկ որ ուտելիքներից ոչ մեկը պիղծ չէ, այդ մասին տիրոջից լսե՛ք՝ «Չկա մի բան, որ մտնի մարդու փորը և կարողանա մարդուն պղծել, այլ ինչ որ դուրս է գալիս մարդուց, այն է պղծում նրան»³: Եվ առաքյալը, առաջուց մարգարեաբար տեսնելով աղանդավորների անտեղի հրպարտությունը, ասում է՝ «Կրճատում են ուտելիքները ու արգելում ամուսնությունը, որ աստված սահմանեց հավատացյալների համար, որպեսզի միմեկարկեն՝ վայելելով գոհունակությամբ. դա սրբազործվում է աստծու խոսքով ու աղոթքով»⁴: Բայց ոչ թե պիղծ լինելով է սրբազործվում, այլ որ նրանց կողմից պիղծ էր կարծվում (կուռքերին) զոհաբերվելու պատճառով: Առաքյալն էլ այդպիսի ուտելիքի մասին է ասում, թե՛ «Սրբազործվում է աստծու խոսքով ու աղոթքով»⁵: Այդ պատճառով մյուս թղթում էլ ասում է, թե՛ «Երբ անհավատներից մեկը ձեզ ճաշի հրավիրի, և դուք զնաք, այն ամենը, ինչ որ դնի ձեր առաջ, կուտեք և խղճի խայթ չզգաք»⁶: Հետևաբար պարզ է, որ այդ բոլորից մեկն էլ միս էր: Նաև ասում է՝ «Ինչ որ վաճառվի մակեդոնում»⁷ այսինքն՝ մասվաճառանոցում, կուտեք և խղճի խայթ չզգաք»⁷:

Բայց ասում են, թե առաքյալն ասում է՝ «Լավ է միս չուտել, գինձ չիմել և ոչ էլ (այնպիսի բան անել,) որով իմ հղբայրը գայթակղվում է»⁸, և դարձյալ, թե՛ «Հավիտյան միս չեմ ուտի, որով հղբայրս դայթակղվում է»⁹:

Պատասխանենք:— Եթե հղբայրը գայթակղվում է ձկնով (ևս), ուրեմն այն էլ չպետք է ուտել. չգայթակղելու համար չպետք է ուտել և ոչ այն պատճառով, թե ուտելիքների մեջ պիղծ բան կա: Եվ մանավանդ գինով (կարելի է գայթակղվել,) որով հենց շատերը ցոփանում են: Ոչ այնքան միսն է մեղք գործել տալիս (ուտողներին), որքան գինին է փը-

զիա՞րդ իցէ, զի ի մսոյ պահեն և ի գինեոյ¹⁸⁴ ոչ զգուշանան Մարկիոնքն. զի բանն յերկուցունց վերայ կայ. ասէ ոչ ուտել միս, և ոչ ըմպել¹⁸⁵ գինի. և զնովիմբ ածեալ զպատճառսն, ասէ, թէ և ոչ՝ որով եղբայրն իմ գայթակղիցի¹⁸⁶ կամ տկարանայցէ: Որով ցուցանի՝ թէ վասն գայթակղելոյն եդ գայնպիսի միտս ի միջի, և ոչ եթէ զկերակուրսն պիղծ համարէր, որ ասէն, թէ է որ հաւատայ ուտել զամենայն ինչ: Թէ հաւատաս ասէ՝ եթէ¹⁸⁷ բանիւ Աստուծոյ և աղօթիւք սրբին կերակուրքն, կեր և մի՛ խտրեր: Ապա եթէ տկարացեալ ես հաւատովք և խղճես, բանջար եւեթ կեր, և մի՛ գայթակղիր¹⁸⁸: Եւ յորժամ ոչ¹⁸⁹ հաւատան¹⁹⁰ ուտել զամենայն իբրեւ զսուրբ, մի՛ իշխեր դատել զայն որ ուտէն. որպէս և որ ուտեն՝ ոչ պարտի անգոսնել՝ զքեզ իբրեւ զտկար, որ ոչդ¹⁹¹ հաւատաս ուտել զամենայն ինչ իբրեւ զսուրբ: Քանզի ոչ եթէ կերակուրքն կացուցանեն զմեզ առաջի Աստուծոյ, և ոչ հանեն յերեսաց Աստուծոյ. այլ կամ հաւատքն կամ խիղճ մտացն և գայթակղութիւն¹⁹²:

ԺԳ

Իոկ ձեր ուխտաւորքն, ասեն, ընդէ՛ր են մասհատք:

Մեր ուխտաւորքն ոչ վասն այնորիկ հրաժարեն ի կերակրոց՝ եթէ չկերակուրսն պիղծ¹⁹³ համարիցին և ի հիւղեայ իբրեւ ի չարէ իմեքէ: Եթէ վասն պիղծ զկերակուրսն համարելոյ ուխտաւոր էին, և ոչ ուխտաւորութիւնն նոցա յուխտաւորութիւն համարէր: Այլ կարճեն զանձինս ի կերակրոց. զի զսրբութիւնն՝ զոր ի մտի եղին պահել՝ դիւրաւ պահիցեն:

Յոր սակս և հարքն մեր սուրբ եպիսկոպոսք սահմանեցին կանոնս. եթէ ոք հաւատացեալ միս ոչ ուտիցէ, և բանջար ընդ մսոյ եփեալ իցէ, և ի բանջարոյն ոչ կամիցի ճաշակել, նզովեալ լիցի: Ընդէ՛ր. նախ՝ զի Աստուծոյ տուեալ զկերակուրսն ոչ իշխիցէ խոտան համարել. և ապա՝ զի տարապարտ հպարտութեամբն ոչ վնասիցի, որպէս թէ այնու առաւել ինչ իցէ քան զայլ մարդիկ:

Նա և կուսանք սրբոյ եկեղեցւոյ¹⁹⁴ ոչ վասն այնորիկ պահեն ըզկուսութիւն, եթէ զամուսնութիւնն տուեալ յԱստուծոյ՝ պղծութիւն համարիցին, որպէս Մարկիոնն և Մանի և մծղնեայք. զի եթէ յայն միտս ուխտաւորք¹⁹⁵ էին, ապա և կուսութիւնն չէր յանգարի կուսութեան, այլ վա-

շացնում խմորներին ու գայթակղում տեօնողներին: Եվ ինչպե՞ս է, որ մարկիոնականները մսից ձեռնպահ են մնում, իսկ զինուց չեն զգուշանում. չէ՞ որ երկուսին էլ վերաբերում է այն խոսքը, որ (առաքյալն) ասում է՝ «Միս չուտել և զինի չիմել»։ և դա պատճառ բերելով՝ ավելացնում է թե՛ «... ոչ էլ (այնպիսի բան անել,) որով իմ եղբայրը գայթակղվում կամ տկարանում է»⁷¹: Սրանով ցույց է տրվում, թե այն միտքը, որ նա արտահայտել է, գայթակղվելուն է վերաբերում: Եվ նա ուտելիքները պիղծ չի համարում, երբ ասում է՝ «Կա մարդ, որ վստահում է ուտել ամեն ինչ»⁷²: «Եթե,— ասում է,— հավատում ես, որ ուտելիքները սրբազործվում են աստծու խոսքով ու աղոթքով, կե՛ր և խտրություն մի՛ դնիր»⁷³: Իսկ եթե հավատով տկարացած ես և խղճի խայթ ես զգում, միայն բանջար կեր ու մի՛ գայթակղվիր: Եվ եթե չես վստահում ուտել ամեն բան՝ իբրև մաքուր, մի՛ համարձակվիր ուտողին մեղադրել. նույնպես և ուտողը չպիտի արհամարհի քեզ՝ որպես տկարի, որ չես վստահում ուտել ամեն բան՝ իբրև մաքուր: Որովհետև մեզ ասածուն ներկայացնում կամ աստծու աչքից զցում են ոչ թե ուտելիքները, այլ՝ կա՛մ հավատը, կա՛մ խղճմտանքն ու գայթակղությունը:

ԺԳ

«Իսկ ձեր կրոնավորները ինչո՞ւ են հրաժարվում մսից»,— ասում են (նրանք):

Մեր կրոնավորները (որոշ) ուտելիքներից հրաժարվում են ոչ այն պատճառով, որ ուտելիքները համարում են պիղծ կամ (առաջացած) հյուլների՝ որպես ինչ-որ շար բանից: Եթե (նրանք) ուխտյալ լինեին ուտելիքները պիղծ համարելու պատճառով, ապա նրանց ուխտյալությունն ուխտյալություն չէր համարվի: Բայց ուտելիքներից իրենց զրկում են, որպեսզի այն սրբությունը, որ մտադրվել են պահել, դյուրությամբ պահեն:

Դրա համար էլ մեր հայրերը՝ սուրբ եպիսկոպոսներից, այս կանոնը սահմանեցին՝ «Եթե միս չուտող որևէ հավատացյալ մսով բանջար եփելու դեպքում չկամենա այն բանջարից ուտել, թող նզովված լինեա՛ւ ինչո՞ւ: Նախ՝ որ չհամարձակվի անպետք համարել աստծու տված ուտելիքները, և ապա՝ որ անտեղի հպարտությամբ շխալվի՝ կարծելով, թե դրանով ուրիշ մարդկանցից առավել է:

Նաև սուրբ եկեղեցու կույսերը կուսությունը նրա համար չեն պահում, որ աստծուց սահմանված ամուսնությունը պղծություն են համարում, ինչպես որ Մարկիոնը, Մանին⁴⁷² ու մծղնյաններն⁴⁷³ (են ընդունում). որովհետև եթե այդ մտքով ուխտյալ եղած լինեին, ապա կու-

աւրն առաւել սիրելոյ զԱստուած, ի բարւոք արարածոց Աստուծոյ հրա-
ժարեն. զի նմանեալք հրեշտակաց Աստուծոյ, ուր ոչ արուն է և ոչ էգ,
ցուցանիցեն և յերկրի զնոյն առաքինութիւն. ըստ այնմ՝ թէ են ներքինիք,
որ զանձինս իրեանց արարին ներքինիս վասն արքայութեանն երկնից,
լինել ի յարութեանն հաւասար հրեշտակաց: Եւ Առաքեալն՝⁹⁶ այր հաւա-
տարիմ կոչէ զկուսանսն. բայց հայեցեալ ի բնութիւնն՝ շիշխէ յայտ հրա-
ման տալ, այլ ակնարկելով յօժարեցուցանէ. որպէս և Տէրն ակնարկէ,
այլ ոչ ստիպէ:

ԺԴ

Այս ամենայն վասն Մարկիոնաց աղանդին ասացաւ, որք զամուս-
նութիւն և զմսակերութիւն խոտեն. և ուխտաւորեալք հանդերձ աշխար-
հականօքն ի կուսութիւն, ստեն ուխտին: Զի առ շժուժալոյ ցանկութեանն,
արկանեն միւս անգամ զնոսա ընդ ապաշխարութեամբ:

Արդ եթէ օրինաց ոչ հաւատայցեն, որ ասէ՝ եթէ թողցէ այր զհայր՝⁹⁷
և զմայր իւր, և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, և եղիցին երկոքին ի մարմին
մի, Յեսուայն ընդէ՞ր ոչ հաստատայցեն՝⁹⁸ որ զնոյն հաստատէ, և յաւելու՝
թէ զոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի՞ մեկնեացէ՞⁹⁹: Արդ հաւատացելոց՝
որ զճշմարտութիւնն կամիցին ցուցանել՝ նախ գործ այն է, զի զիրսն՝ որ-
պէս և իցեն՝ նոյնպէս խոստովանիցին. և ապա թէ այրընտիր²⁰⁰ լինի-
ցին յառաքինութիւնսն, այն ընդունելի է: Եւ ոչ որպէս նոքա, որք²⁰¹ մե-
ծամեծս կոտորեն՝ թէ մեք անդատին իսկ յաւազանէն ուխտաւորիմք
ի մսակերութենէ և յամուսնութենէ. և ապա լուծանեն զուխտն, և զան
մտանեն ընդ ապաշխարութեամբ:

Եւ եթէ հարցանես՝ եթէ տանջանք գո՞ն բարւոյ.²⁰² ասեն՝ ոչ գոն: Եւ
եթէ ի տանջանաց կասկած չիցէ, ապաշխարութիւն առ ի՞մ իցէ. ո՞չ ա-
պաքէն յայտ է՝ թէ ի տանջանաց ոչ երկնշին, և ի մեղսն անխտիր են:
Բայց որոյ տանջանք չեն, յայտ է՝ թէ նորա և պարգեւք չգոն:

Այլ մեք, ասեն, յայն սակս փախեաք յարդարոյն, զի ահագին ըս-
պառնալիս սպառնալ յօրէնսն իւր՝ թէ հուր վառեալ է ի բարկութեանն²⁰³

սությունն էլ պատշաճ կուսություն չէր համարվի: Բայց աստծուն առավել շահագրգռելու համար ինքն իր անհատականությամբ, որպեսզի, նմանվելով աստծու հրեշտակներին, որոնց մեջ ո՛չ արու կա, ո՛չ էլ էգ, նույն առաքինությունը ցուցաբերեն նաև երկրի վրա՝ ըստ այն (խոսքի), թե՛ «Կան ներքինիներ, որոնք իրենց ներքինի դարձրին երկնքի արքայության համար, որպեսզի հարուստ ժամանակ նմանվեն հրեշտակներին»¹: Եվ առաքյալը կույսերին վստահելի մարդ է համարում, բայց, նայելով բնությանը, չի համարձակվում բացահայտորեն հրամայել (կույս դառնալ), այլ հասկացնելով համոզում է, ինչպես որ տերն էլ հասկացնում է և ոչ ստիպում:

ԺԴ

Այս բոլորն առվեց մարկիոնականների աղանդի մասին, որոնք առաքինությունն ու մատակերությունը մերժում են, և, աշխարհականներ, հետ կուսության ախտ դնելով, ուխտադրուժ են լինում. որովհետև ցանկությունը չդիմանալու պատճառով նորից ապաշխարության են ենթարկվում:

Արդ՝ եթե Օրենքին չեն հավատում, որն ասում է՝ «Տղամարդը պիտի թողնի իր հորն»² ու մորը ու պիտի գնա իր կնոջ հետևից, և երկուսը մի մարմին պիտի լինեն»³, Հեսուին էլ ինչո՞ւ չեն հավատում, որ նույնն է հատատում՝ ավելացնելով, թե՛ «Ինչ որ աստված միացրեց, մարդը թող չըբաժանի»⁴: Այսպիսով՝ ճշմարտությունը ցույց տալ ցանկացող հավատացյալների գործն այն է, որ (նախ՝) իրողությունները ներկայացնեն այնպես, ինչպես որ կան, և ապա՝ մարդկանց ընտրություն կատարելն առաքինական գործերի համար. դա է ընդունելի: Եվ ոչ թե նրանց պետք որոնք մեծ-մեծ կոտրատում են, թե՛ «Մենք հենց ավագանից ուխտել ենք (ձեռնպահ մնալ) մատակերությունից ու ամուսնությունից», բայց հետո ուխտը խախտում են և զալիս, ենթարկվում են ապաշխարության:

Եվ եթե հարցնես, թե բարին տանջանքներ ունի՞, կասեն՝ չունի: Իսկ եթե տանջանքների վերաբերյալ կասկած չկա, ապաշխարությունն ինչի՞ համար է: Չէ՞ որ հայտնի է, որ եթե տանջանքներից չեն վախենում, մեղքերի մեջ էլ խտրություն չեն դնում: Բայց ով տանջանքներ չունի, պարզ է, որ պարզևներ էլ չպիտի ստանա:

«Սակայն մենք, — ասում են, — արդարից նրա համար փախանք, որքան անհավոր սպառնալիքներով սպառնում է իր Օրենքի մեջ, թե՛ «Ի՞նչ

իմում, և այրիցէ մինչեւ ի դժոխս ներքինս. և թէ այս ամենայն պահեալ էր ի գանձի իմում. և այլուր՝ թէ հրով դատի Աստուած:

Ո՞ր անմիտք և մոլորեալք. թէ վասն ահագին սպառնալեացն փախչիցիս²⁰⁴ յօրինացն Աստուծոյ, յորժամ Յիսուս եւս աւելի սպառնալիս քան զայն սպառնայցէ, հուր անշէջ և որդն անմահ և տանջանս յաւիտենականս, յո՞ր ունիցիս փախչել²⁰⁵: Եւ յորժամ ի Հնում և ի Նորումս զնոյն սպառնալիս և զնոյն խոստմունս բարութեանց գտանեմք, ո՞չ ապաքէն յայտ յանդիման ցուցանի՝ թէ մի տուիչ է Հնոյն և Նորոյս:

ԺԵ

Այլ և յարութեան մարմնոց չհաւատալ ուստի՞ իցէ Մարկիոնի և Մանեայ և այլոցն նոյնպիսեաց:

Ասեն. Առաքեալ ասաց՝ թէ մարմին և արիւն զարքայութիւնն²⁰⁶ Աստուծոյ ոչ ժառանգեն, և ոչ ապականութիւն²⁰⁷ զանապականութիւն. և դարձեալ՝ թէ ելանել ի մարմնոյս ցանկացեալ եմ և ընդ Տեառն լինել: Որով յայտ է, ասեն, թէ վասն զի ի հիւղեայ է մարմինս, յայն սակա չառնի արժանի յարութեանն:

Եւ թէ վասն զի ի հիւղեայն է մարմին՝ չառնիցի արժանի²⁰⁸ արքայութեանն, ապա՝ և վասն զի յարդարոյն են ոգիքն՝ մի՞ լիցին արժանի արքայութեան բարւոյն²⁰⁹: Այլ յանդիմանէ զնոսա նոյն Առաքեալ՝ անդէն ի նմին տեղւոյ²¹⁰. որոյ իբրեւ մատամբ ցուցեալ զմարմինն, ասէ՝ թէ պարտ է ապականութեանս այսմիկ զգենուլ զանապականութիւն²¹¹, և մահականացուիս²¹² այսմիկ զգենուլ զանմահութիւն: Ուստի յայտ է՝ թէ ոչ զոգիսն կոչէ ապականացուս և մահականացուս, այլ զմարմինսն: Եւ ի միւսում թղթին ասէ՝ թէ ամենեցուն մեզ յանդիման լինել կայ առաջի բնի: Քրիստոսի, զի ընկալցի իւրաքանչիւր ոք իւրով մարմնով զինչ և զորժեաց յառաջ, եթէ բարի և եթէ չար: Տեսանե՞ս զի մարմնով հանդերձ սոսէ կրել զբարիս²¹³ կամ զչարիս, և ոչ միայն ոգւով²¹⁴:

Այլ ասեն. ասաց Առաքեալ՝ թէ ապականութիւն զանապականութիւն ոչ ժառանգէ:

Ո՞վ բանաբաղ Մարկիոն. որ զմին լսէ և զմիւսն ստունգանէ: Եթէ ուղիղ մտօք լսէր զայն՝ թէ ապականութիւն զանապականութիւն ոչ ժառանգէ, կարէր կալ ի վերայ ճշմարտութեանն: Զի Առաքեալ այնչափ

բարկության ժամանակ կրակ վառվեց և պիտի այրի մինչև դժոխքի խորքերը»^{*1}, և թե՛ «Այս ամենը պահված էր իմ գանձարանում»^{*2}, մի այլ տեղ էլ, թե՛ «Աստված կրակով է դատում»^{*3}:

Ո՛վ անմիտներ ու մոլորվածներ. եթե ահալոր սպառնալիքների պատճառով եք⁴⁷⁵ փախչում Օրենքի աստծուց, (իսկ) երբ Հիսուսը տալիս է նրանից ավելի սպառնալիքներ՝ անշեշ հուր, անմահ որդ, հավիտենական տանջանքներ, ո՛ւր պիտի փախչեք: Երբ և՛ Հնում, և՛ Նորում (Հին և Նոր կտակարաններում) նույն սպառնալիքներն ու բարությունների նույն խոստումներն ենք գտնում, արդյոք ակնհայտորեն չի՞ երևում, որ թե՛ Հինը, թե՛ Նորը տվողը մեկն է:

ԺԵ

Բայց ինչի՞ց է, որ Մարկիոնը, Մանին և սրանց նման ուրիշները չեն հավատում մարմինների հարությունը:

Նրանք ասում են՝ «Առաքյալն ասաց, թե՛ «Մարմինն ու արյունը աստծու արքայությունը չեն ժառանգում, ոչ էլ ապականությունը՝ անապականություն»^{*4}, և դարձյալ, թե՛ «Ցանկանում եմ այս մարմնից դուրս գալ և տիրոջ հետ լինել»^{*5}: | «Դրանով պարզ է,— ասում են,— որ մարմինը, նյութական լինելու պատճառով, հարություն չի արժանացվում»:

Եվ եթե, նյութական լինելու պատճառով, մարմինը չի արժանացվում⁴⁷⁶ արքայության, ապա հոգիներն էլ, արդարից լինելու պատճառով, չպիտի արժանանան բարու արքայությանը: Բայց նույն առաքյալը նրանց մեղադրում է հենց նույն տեղում, երբ, մատնացույց անելով մարմինը, ասում է, թե՛ «Այս ապականությունը պիտի զգեստավորվի անապականությամբ, և այս մահկանացուն՝ անմահությամբ»^{*6}: Հետևաբար պարզ է, որ ոչ թե հոգիներն է կոչում ապականության ու մահվան ենթակա, այլ մարմինները: Մի ուրիշ թղթում էլ ասում է, թե՛ «Մենք բոլորս պիտի ներկայանանք Քրիստոսի ատյանի առաջ, որպեսզի յուրաքանչյուր ոք իր մարմնով ընդունի (նրա դիմաց,) ինչ որ առաջ կատարեց՝ թե՛ բարի, թե՛ չար»^{*7}: Տեսնո՞ւմ ես, որ ասում է, թե մարմնով հանդերձ պետք է կրեն շարիքները կամ բարությունները ոչ թե միայն հոգով:

«Բայց,— ասում են,— առաքյալն ասաց, թե ապականությունն անապականություն չի ժառանգում»:

Ո՛վ բանազող Մարկիոն. մեկը լսում է, իսկ մյուսին ուշադրություն չի դարձնում: Եթե ուղիղ մտքով լսեր այն, թե՛ «Ապականությունն անապականություն չի ժառանգում», կկարողանար կանգնել ճշմարտության

ստուգէ դյարութիւն մարմնոյ, մինչ զի և բազում օրինակս ի մէջ բերէր Նախ առաջին և բուն զՔրիստոսի յարութիւնն՝ եթէ Քրիստոս մեռաւ ըստ Գրոց և թաղեցաւ և յարեալ յաւուր երրորդի²¹⁵։ Եւ զետեղեալ անդէն զետեղեալն, բազում հանգամանս ցուցանէ վասն յարութեանն հաստատութեան. և առաւել զայն, զոր իբրեւ յունկանէ²¹⁶ Մարկիոնի և Մանեայ²¹⁷ աղաղակէ և²¹⁸ ասէ. եթէ մեռեալք ոչ յառնեն, զի՞նչ գործիցեն այնոքիկ որ վասն մեռելոց մկրտեցան։ Դուք, ասէ, ասէք՝ թէ մարմինք վասն զի ի հիւղեայն են, ոչ յառնեն. եթէ մարմինքն մահկանացուք ոչ յառնիցեն, հոգիքն կենդանիք²¹⁹ վասն մարմնոցն մեռելոց ընդէ՞ր դաւանիցեն, և կամ մարմինքն, մահկանացուք ընդ ոգւոցն²²⁰ կենդանեաց վասն է՞ր մկրտիցին, թէ որպէս ասէքդ՝ չիցեն յառնելոց մարմինքն մահկանացուք։

Այսպէս իմանալի է բանս, և ոչ որպէս Մարկիոնն դանդաշէ՝ թէ փոխանակ երախայի մեռելոյ, պարտ է կենդանւոյն²²¹ մերձաւորի իւրում մկրտել. զի անդ²²² նմա համարիցի։ Զոր և առնեն իսկ Մարկիոնքն։ Այլ յանդիմանէ զնոսա բանն տէրունական, որ ասէ՝ թէ ոք ոչ²²³ ծնցի վերջապէս, ոչ կարէ տեսանել զարքայութիւնն Աստուծոյ. և դարձեալ. եթէ ոք ոչ²²⁴ ծնցի ի ջրոյ և ի հոգւոյ²²⁵ ոչ մտցէ յարքայութիւնն երկնից։ Ընդ յայտ է՝ թէ իւրաքանչիւր ումեք պարտ է մկրտել, և ոչ այլում ընդ այլոյ։

Եւ դարձեալ՝ ի սերմանեացն առակէ յայտնի ցուցանի յարութիւն մարմնոց. թէ որպէս զսերմն, զոր սերմանես, ոչ այլ ընդ այլոյ դայ, թէպէտ և բազմատիկ վայելչութիւն²²⁶ զգենու. այլ ոչ երբէք սերմանեցեր զգարի և հնձեցեր ցորեան. և ոչ սերմանեցեր կորեակ և հնձեցեր հաճար. այլ զոր սերմանեցեր, զնոյն հնձեցեր. ըստ նմին օրինակի, ասէ, և մարմինն որ անկաւ²²⁷ նուրն և յառնելոց է։

Դարձեալ, և մարմին և արիւնն ասել Առաքելոյն՝ թէ զարքայութիւնն Աստուծոյ ոչ ժառանգէ, և ոչ ապականութիւն զանապականութիւն ժառանգէ, ոչ յայն միտս իմանալի է, յոր Մարկիոնն առնու՝ թէ վասն զի ի հիւղեայն են մարմինքն, ոչ յառնեն. այլ յայլ երկուս²²⁸ օրինակս։

Մի յայն՝ թէ մինչ դեռ ի մարմնոյ խորհուրդս և ի գործս իցէ մարդն, շնչաւոր է և մարմին և արիւն. և զի ըստ մարմնոյն ևեթ խորհի և գործէ, չէ²²⁹ արժանի մտանելոյ յարքայութիւնն երկնից։ Որպէս և ի միւսում

վրա. որովհետև առաքյալն այնքան ստույգ է քարոզում մարմնի հարու-
թյունը, որ մինչև իսկ բազմաթիվ օրինակներ է մեղտեղ բերում:

Նախ Քրիստոսի առաջին և բուն հարությունն (է հիշատակում), թե՛
«Ըստ Գրքի՝ Քրիստոսը մեռավ, թաղվեց ու երրորդ օրը հարություն ա-
տավ»^{*1}: Եվ այնտեղ կանգ առնելով՝ հարությունը հաստատելու համար
բազմաթիվ հանգամանքներ է ցույց տալիս և առավել այն, որ կարծես
Մարկիոնի ու Մանու ալանջին գոռալով ասում է՝ «Ծթն մեռածները հա-
րություն չեն առնում, ի՞նչ պիտի անեն նրանք, որոնք մեռածների հա-
մար մկրտվեցին»^{*2}: «Իոք, — ասում է, — ընդունում եք, որ մարմին-
ները, նյութական լինելու պատճառով, հարություն չեն առնում. եթե
մահկանացու մարմինները հարություն չեն առնում, կենդանի հոգիները
մեռած մարմինների համար ինչո՞ւ են վկայում, և կամ մահկանացու
մարմինները կենդանի հոգիների հետ ինչո՞ւ են մկրտվում, եթե, ինչպես
ասում եք. մահկանացու մարմինները հարություն չեն առնելու»:

Այսպե՛ս պետք է հասկանալ այն խոսքերը և ոչ թե (այնպես), ինչ-
պես Մարկիոնն է զրաբանում, թե՛ «Մեռած երեխայի փոխարեն պետք
է նրա կենդանի մերձավորին մկրտել, որ այնտեղ նրանը համարվի»:
Մարկիոնականները հենց այդպես էլ անում են: Սակայն նրանց մեղա-
դրում է տերունական խոսքը, որ ասում է՝ «Ծթն մեկը նորից շփնվի, չի
կարող տեսնել աստծու արքայությունը»^{*3}, և դարձյալ՝ «Ծթն մեկը շփնվի
ջրից ու հոգուց, չի մտնի երկնքի արքայությունը»^{*4}: Այսպիսով՝ պարզ
է, որ յուրաքանչյուրն իր համար պետք է մկրտվի, և ոչ թե մեկը մյուսի
փոխարեն:

Դարձյալ՝ սերմերի առակով⁴⁷⁷ հայտնապես ցույց է տրվում մար-
մինների հարությունը, թե՛ ինչպես որ սերմը ցանում ես, տարբեր բան
չի ստացվում, թեև փառավորապես բազմապատկվում է. ոչ մի դեպքում
ցորեն չցանեցիր ու գարի հնձեցիր կամ կորեկ չցանեցիր ու հաճար հըն-
ձեցիր, այլ ինչ որ ցանեցիր, այն էլ հնձեցիր. այդպես էլ, ասում է, այն
մարմինը, որ մեռավ, նույնն էլ հարություն է առնելու:

Դարձյալ՝ երբ առաքյալն ասում է, թե՛ «Մարմինն ու արյունը ար-
քայություն չեն ժառանգում, ոչ էլ ապականությունն անապականություն
է ժառանգում»^{*5}, ոչ թե պետք է հասկանալ այն մտքով, ինչպես Մար-
կիոնն է ասում՝ «Մարմինները, նյութական լինելու պատճառով, հարու-
թյուն չեն առնում», այլ (պետք է հասկանալ) ուրիշ երկու ձևով:

Մեկ այն (ձևով), թե քանի դեռ մարդը մարմնական գործերի ու գա-
ղափարների մեջ է, շնչավոր է և մարմին ու արյուն. և որովհետև մի-
այն ըստ մարմնի է մտածում ու գործում, արժանի չէ երկնքի արքայու-
թյունը մտնելու: Ինչպես որ առաքյալը մի ուրիշ թղթում է գրում՝ (դի-

թղթին գրէ Առաքեալ առ աշակերտեալսն՝ թէ որ մարմնովն են, զմարմնոյ խորհուրդս խորհին. բայց դուք ոչ էք՝ մարմնով, այլ հոգւով²³⁰: Մի՛ թէ յորժամ զայս գրեաց առ աշակերտեալսն՝ կէսք էի՞ն ի մարմնի, և կէսքն չէի՞ն: Ուստի յայտ²³¹ է թէ ի մարմնի ամենեքեան էին, այլ ի գործըս մարմնոյ և հոգւոյ²³² ոչ բոլորեքեան:

Դարձեալ²³³ ի միւս ևս միտս իմանալի է, եթէ ոչ²³⁴ շաղղով և արեամբ ուռուցեալ յառնեն մարմինքն, այլ նորոգեալք յարութեամբն՝ ապականացուք զանապականութիւն ժառանգեն: Որպէս և ածէ իսկ նովիմբ՝ թէ փող հարկանի, և մեռեալք որ ի Քրիստոս՝ յառնեն անապականացուք, և մեք նորոգիմք:

Որով ցուցանի՝ թէ մարմինք նորոգեալք յարութեամբն, ազատացեալ յամենայն կարեաց՝ յառնեն: Եւ ընկղմի²³⁵ մահ ի պարտութիւն, յորժամ ապականեալքն զանապականութիւն զգենուցուն, և մահկանացուքս զանմահութիւն*, և սերմանեալք տկարութեամբ՝ զգորութիւն, և վարեալք²³⁶ անարգութեամբ՝ զփառաւորութիւն: Եւ չիք մարմին՝ որ ի հող մնայցէ. այլ իւրաքանչիւր ոգւոց²³⁷ զանձնիր²³⁸ մարմին զգեցեալ, յական քթթել՝ կայցեն առաջի ահեղ ատենին, ոմանք ի կեանս յաւիտենականս, և ոմանք ի սլատիժս դատաստանի:

ԺԶ

Մարկիոնս այս ի Պոնտացւոց ²³⁹ աշխարհէ անտի²⁴⁰ եղեալ էր, որդի եպիսկոպոսի: Եւ ապականեալ զկոյս մի, գնաց փախստական վասըն՝ մերժելոյ զնա յեկեղեցւոյ²⁴¹ իւրոյ իսկ հօրն: Եւ երթեալ ի Հռոմ խնդրել ապաշխարութիւն յայնմ ժամանակին, և չհասեալ այնմ՝ գրգռեցաւ ընդդէմ հաւատոց: Եւ եղեալ երիս առաջս, ուսուցանէ զբարւոյ²⁴² և զարդարոյ և զչարէ: Եւ զնոր կտակարանս օտարոտի համարի ի Հնոյն. և յայնմանէ, որ ի նմայն խօսէր, զյարութիւն մարմնոյ արհամարհէ: Եւ մկրտութիւն ոչ մի միայն տայ, այլ և երիս յետ յանցանելոյ. և փոխանակ երախայից մեռելոց՝ այլոց ստիպէ առնուլ²⁴³ կնիք: Եւ այնչափ յանդրգնեալ՝ մինչև կանանց հրամայէ մկրտութիւն տալ, զոր ոչ ոք իշխեաց յայլոց աղանդոցն²⁴⁴ առնել. ոչ կնիք կրկին և երեքկին տալ, և ոչ լոկականայս առ քահանայս ունել:

* Ինչ-ինչ պատճառով «և մահկանացուքս զանմահութիւն» կարգակցութիւնը աշխարհաբար թարգմանութիւնից դուրս է մնացել (ծառ. հրատ.):

մելով) հավատացյալներին, թե՛ «Ուվքեր մարմնով են, մարմնական բաներ են մտածում»¹, բայց դուք ոչ թե մարմնով, այլ հոգով եք»²: Երբ գրում էր հավատացյալներին, մի՞թե (նրանց) մի մասը մարմնով էր, մյուսը՝ ոչ: Պարզ է, ուրեմն, որ ամենքն էլ մարմնով էին, բայց ոչ բոլորն էին մարմնի ու հոգու գործերի մեջ:

Եվ մի ուրիշ ձևով էլ այն մտքով պետք է հասկանալ, որ մարմինները հարություն են առնում ոչ թե ուռած լեշով ու արյունով, այլ հարության մեջ նորոգվելով՝ ապականության ենթակաները անապականություն են ժառանգում: Ինչպես որ այդ մասին (վկայություն) էլ է բերում, թե՛ «Փող պիտի փշվի, և մեռածները, որ քրիստոնյա էին, պիտի հարություն առնեն որպես անապականներ, և մենք պիտի նորոգվենք»³:

Այսպիսով ցույց է տրվում, որ մարմինները հարություն են առնում՝ հարության մեջ նորոգված ու բոլոր պակասություններից ազատված: Եվ մահը պարտություն է կրում, երբ ապականվածները անապականություն են ստանում, տկարության մեջ սերմանվածները՝ զորություն, անարգության մեջ ցանվածները՝ փառավորություն: Եվ չկա մարմին, որ հողի մեջ մնա, այլ հոգիները, յուրաքանչյուրն իր մարմինը հագնելով, մի ակնթարթում պիտի կանգնեն ահեղ ատյանի առաջ՝ ոմանք հավիտենական կյանքի, ոմանք՝ դատաստանի ու պատիժների համար⁴:

Ժ2

Այս Մարկիոնը Պոնտական աշխարհից⁴⁷⁶ չր՝ եպիսկոպոսի որդի: Մի կույս պղծելով՝ փախստական (դարձավ) ու գնաց՝ հենց իր հոր կողմից եկեղեցուց հեռացվելու պատճառով: Եվ այն ժամանակ⁴⁷⁹ գնալով Հռոմ՝ ապաշխարություն խնդրելու, ու, դրան չհասնելով՝ զրգովեց հավատքի դեմ: Ընդունելով երեք նախասկիզբներ՝ քարոզում է բարու, արդարի ու շարի մասին: Նոր կտակարանը Հնին խորթ է համարում և նրանից էլ արհամարհում է մարմինների հարությունը, որի մասին խոսվում է այնտեղ: Եվ ոչ թե միայն մեկ մկրտություն է ընդունում, այլ՝ երեք՝ հանցանք գործելուց հետո. մեռած երեխաների փոխարեն ստիպում է⁴⁸⁰, որ ուրիշները կնքվեն: Այնքան հանդգնացած է, որ մինչև անգամ կանանց է առաջարկում մկրտություն կատարել: (Այսպիսի) բաներ ուրիշ աղանդներից և ոչ մեկը չի համարձակվել անել՝ ո՛չ կրկնակի կամ եռակի մկրտություն կատարել, ո՛չ էլ կանանց քահանաների տեղ ընդունել:

Նա և նմա իսկ ուստի՞ իցէ քահանայութիւնն, որոյ ապականեալ ըզկոյս՝ տարագիր եղեւ յեկեղեցւոյ²⁴⁵ յիւրմէ հօրն, մինչև ապաշխարութեան ևս հասանել ոչ եղեւ արժանի: Եւ յիրաւի չեղեւ արժանի, զի ի պատգամս Հոգւոյն²⁴⁶ սրբոյ իշխեաց ձեռն արկանել, զկէսն հատանել ընկենու²⁴⁷ իբրեւ զխոտան, և զկէսն ընտրել²⁴⁸ առնուլ իբրեւ զպիտոյս: Եւ զայն ոչ զիտէ՝ թէ յորժամ ի մարմնոց մատն մի կտրիցէ առնուցու, զամենայն մարմնոյն իսկ վկայէ՝ սակաւ ինչ մասնն կտրեալ: Առաւել ևս յանդիմանէ զնա կատարիչն օրինաց²⁴⁹, որ ասէր՝ թէ ոչ եկի լուծանել ղօրէնս և զմարգարէս, այլ լնուլ զնոսա. և Առաքեալն, որ ասէ՝ թէ Քրիստոս է խաղաղութիւնն մեր, որ արար զերկոսին ի²⁵⁰ մի: Որում փառք յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն²⁵¹:

Վ Ե Ր Զ

Եվ քահանայութիւն որտեղի՞ց ունի հենց նա, որը, կույսին պղծելով, իր հոր կողմից վտարվեց եկեղեցուց ու նույնիսկ ապաշխարության հասնելու էլ արժանի չեղավ: Տեղին էր, որ արժանի չեղավ, որովհետև համարձակվեց սուրբ հոգու պատգամներին ձեռք տալ՝ մի մասը կրտսրելով ու դուրս գցելով՝ որպէս անպետք, իսկ մյուս մասը ընտրելով ու վերցնելով՝ որպէս պիտանի: Այն էլ չգիտե, որ երբ մարմնից⁴⁸¹ մի մատնաշաւի⁴⁸² կտրոււմ ու վերցնոււմ է, կտրված մի փոքր մասը հենց ամբողջ մարմնի մասին է վկայում: Առավել ևս նրան դատապարտում է Օրենքը տնօրինողը, որ ասում էր, թե՝ «Զեկա Օրենքն ու Մարգարեութիւնները խափանելու, այլ դրանք լրացնելու»^{*1}, ինչպէս և առաքյալը, որ ասում է, թե՝ «Քրիստոսը մեր խաղաղութիւնն է, որ երկուսը մեկ դարձրեց»^{*2}: Փա՛ռք նրան հավերժ ու անվախճան. ամեն:

ՆՈՅՆ ԵԶՆԸԿԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԽՐԱՏՔ

Աստուածասէրն յիւր կամացն որպէս ի թշնամոյ զգուշանալ:

Լաւ է յատակ խորհրդով ննջել, քան պիղծ խորհրդով աղօթս մատուցանել, և վարձս ոչ առնուլ և ի զուր աշխատել:

Մխեա զմարմինդ նեղութեամբ, և զսիրտդ երկեղիւն Աստուծոյ, զի աներկեղ լիցիս ի մահաբեր նետից սատանայի:

Որ զերկեղածն սիրէ, սիրոյ արձան կանգնէ առ Աստուած, և անհաշտ թշնամութիւն առ սատանայ:

Զսէր և զերկեղ բնութիւն արա քեզ, որ խաբէութեամբ շաշխատիս:

Որչափ զրկիս և աշխատիս և նեղիս, և համբերես, անասլական գանձ պատրաստես քեզ յերկինս. ապա թէ տրտնջես և նեղասրտիս, ի զուր աշխատիս և անվարձ ելանես:

Զօրացիր շարշարանօքն Քրիստոսի, և համբերեա վասն նորա, զի վաշեցես յանանց բարութիւնսն:

Որ գարուն ի հանգստեան կայ, ձմեռն ի սովոյ և ի սառնամանեաց սառալի:

Որ աստ զմարմինն պարարէ, ի յաւիտենական հանգիստն ոչ մտառնէ:

Հնազանդեա սիրով, աղօթեա յուսով, աշխատեա հաւատով, և պայծառասցիս յերկնային հարսանիսն:

Զոր ինչ Աստուած քեզ շնորհ տայ, ի պէտս կարօտելոցն սպասաւորեա. զի շնորհքն աղբիւրացին, և դու փառաւորեսցիս:

ՆՈՒՅՆ ԵԶՆԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԽՐԱՏՆԵՐԸ⁴⁸³

Աստվածասերը պիտի զգուշանա իր կամքից՝ որպես թշնամուց։

Լավ է մաքուր մտքով քնել, քան պիղծ մտքով աղոթել, և վարձատրություն չստանալ ու իզուր շարշարվել։

Մարմինդ կոփի՛ր նեղությամբ և սիրտդ երկյուղով, որ չվախենաս սատանայի մահաբեր նետերից։

Ով բարեպաշտին սիրում է, սիրո արձան է կանգնեցնում աստծուն և անհաշտ թշնամություն (է արտահայտում) սատանայի նկատմամբ։

Սերն ու երկյուղը քեզ բնավորություն դարձրու, որ խաբեությունը չտանջվես։

Որքան զուրկ ես մնում, շարշարվում, նեղվում ու համբերում ես, քեզ համար անապական զանձ ես պատրաստում երկնքում, իսկ եթե տրտնջում ու նեղսրտում ես, իզուր ես աշխատում՝ անվարձ կմնաս։

Գոտեպնդվի՛ր Քրիստոսի շարշարանքներով և նրա համար համբերի՛ր, որ վայելես⁴⁸⁴ անանց բարությունները։

Ով գարնանը հանգիստ է մնում, ձմռանը սովից ու սառնամանիքներից սատկում է։

Ով այս կյանքում մարմինն է դիրացնում⁴⁸⁵, հավիտենական հանգիստը չի մտնի։

Հնազանդվի՛ր սիրով, աղոթի՛ր հույսով, աշխատի՛ր հավատով և երկնային հարսանիքում կպայծառանաս։

Աստված ինչ շնորհներ որ տալիս է քեզ, կարիքավորների պետքերի համար ծառայեցրու, որ շնորհներն աղքյուրի պես առատանան, և դու փառավորվես։

կրօնաւոր մարմնասէր՝ խոզի նման է, ի ծովացեալ մեղացն հեղձնու:

Արտասուս լուացումն է մեղաց, և յոգոց հանելն ապաշխարութիւն. ապա որ վամենայն ժամանակս կրօնաւորական կարգօք անցուցանէ ի սուգ և ի տրտմութիւն, նա զորպիսի՞ գերանական զփառսն ժառանգէ:

Կեղծաւոր կրօնաւոր՝ պատրուակ է սատանայի. ընդ իւրեաւ ունելով զսատանայ՝ զզազրութիւն անդամոցն ծածկէ, և նկարակերպ պատրուակօք պատրէ զտեսողսն: Սոքա են զայլք գառնազգեստք՝ որոց սպառնացաւ Քրիստոս ընդ անհաւատսն դասել:

Որ զեղբայր իւր տեսանէ և տրտում կայ, յաղթեալ է ի կեղծաւորութենէ. որ առանձինն նստի և զուարթ կայ, գերեալ է ի սատանայէ:

Բերանք մեր հոտեալ են ի պահոց, և լեզուք մեր ընդարմացեալ ի սաղմոսերգութենէ. և զոր Աստուած խնդրէ՝ զայն ոչ ունիմք, զսէր և ըզխոնարհութիւն. շրթամբք սիրեմք զԱստուած, և ի զուր աշխատիմք:

Զմիս անասնոյ ոչ ուտեն, և զեղբայրն անյագաբար ուտեն. գինի ոչ ըմպեն, և զհոգին արեամբ շաղախեն. զամուսնացեալսն ատեն, և պիղծ խորհրդով հանապազ պոռնկին. զգեստ զյոռին զգենուն, և ազահութեամբքն այրին. յայնպիսեացն արժան է փախչել, և ոչ հաղորդութիւն ունել:

Զէ պարտ կրօնաւորի մանկանց կենակից լինել. զի որ ի նոցանէ նետածգութիւն է, շար է քան ղթիւնս իժից*:

Զպայծառութիւն աչաց շլացուցանէ ծուխ, և զպարծանս կրօնաւորի ընտելութիւն մանկանց. եթէ զերկինս բանայ, մի՛ մտաներ. եթէ հրեշտակական վարս ունի, մի՛ հաւատար:

Մանուկ կրօնաւոր, որ ոչ է առ ոտս ծերոց, անշան որս է սատանայի:

Մանկագոյն կրօնաւորի մի՛ ասեր զծածուկսն քո, զի մահ է նորա:

* «Զէ պարտ... գթիւնս իժից» պարբերությունը, որը նույնությամբ կա գրաբարի մյուս հրատարակություններում ևս, աշխարհաբար թարգմանությունից դուրս է մնացել (ծան. հրատ.):

**Մարմնասեր կրոնավորը նման է խողի, ծովացած մեղքերից կը-
խեղդվի:**

Արտասուքը մեղքերի լվացում է, հառաչելը՝ ապաշխարություն. իսկ
ով ամբողջ ժամանակը որպես կրոնավոր անցկացնում է սգի ու տրիս-
տության մեջ, նա, որպիսի՝ երանական փառք պիտի ժառանգի:

Կեղծավոր կրոնավորը սատանայի քող է. իր տակ պահելով սա-
տանային՝ մարմնի աղտեղությունն է ծածկում և նկարատեսք դիմակ-
ներով խաբում է տեսնողներին: Սրանք գայլեր են գառան մորթով⁴⁸⁶,
որոնց Քրիստոսն սպառնաց անհավատների հետ դատել:

Ով իր եղբորը տեսնում է և տրտում է մնում, հաղթված է կեղծավո-
րությունից. ով առանձին նստում և զվարթ է լինում, գերված է սատա-
նայից:

Մեր բերանները հոտել են պաս պահելուց, լեզուներս անզգայացել
սաղմոսերգությունից, իսկ աստծու պահանջածը՝ սերն ու խոնարհու-
թյունը, չունենք. շրթունքներով ենք սիրում աստծուն և իզուր շարշար-
վում:

Անասունի միսը չեն ուտում՝ բայց եղբորն անհագաբար են ուտում.
գինի չեն խմում, իսկ հոգին շաղախում են արյամբ. ամուսնացածներին
ատում են, բայց պիղծ մտքով շարունակ պոռնկանում են. անպետք
զգեստ են հաղնում, բայց ազահությունից այրվում են. այնպիսիներից
պետք է փախչել և առնչություն չունենալ (նրանց հետ):

Մուխը խավարեցնում է աչքերի պայծառությունը, իսկ վատ վարքի
վարժված լինելը՝ կրոնավորի փառք⁴⁸⁷: Եթե (այդպիսի կրոնավորը) բաց
անի երկինքը, մի՛ մտնիր, եթե հրեշտակի վարք ցույց տա, մի՛ հավա-
տա:

Մանուկ կրոնավորը, եթե ծերերի հսկողության տակ չէ, դյուրին որս
է սատանայի համար:

Շատ մանկահասակ կրոնավորին մի՛ հայտնիր քո գաղտնիքները, ո-
րովհետև (դա) նրա համար մահ է:

Կրօնաւոր ուրախամիտ դեւ է գերգեղացի:

Մի՛ սիրեր զյագորդող կերակրոց կամ ըմպելեաց. ապա թէ ոչ՝ ըզմարմինդ քաղաք պոռնկութեան շինես և ամրոց սատանայի:

Գինի զբազմութիւն ախտից զարթուցանէ, և զերկիւղն Աստուծոյ հալածէ:

Մի՛ սիրեր զեղբայրն փափուկ կերակրովք կամ ըմպելեօք կամ պատուական հանդերձիւ կամ դատարկութեամբ, զի մի՛ զԿայենին ժառանգեսցես զպատիժն:

Մի՛ տրտմեցուցաներ զքք, և մի՛ տրտմիր յումեքէ:

Մի՛ բարկանար աշակերտի մեղուցելոյ, զի հիւանդն ոչ թէ յիւր կամաց հիւանդանայ:

Աստուածսիրութիւն է առանձինն յանդիմանել:

Մի՛ թիւնաթափ լինիր յեղբայրն խրատու պատճառաւ:

Զվէրն՝ կակուղ դեղն բժշկէ, և զախտս՝ բարեգործութիւնն:

Աշխատութիւն գոհութեամբ՝ առանց պսակի ոչ լինի:

Կրօնաւոր պճնող ասպնջական է դիւաց:

Որ մարմնական ընշից ցանկայ, պոռնկութիւն է:

Եթէ վասն Աստուծոյ հալածիս, մի՛ խէթ պահեր:

Յորժամ աղօթես՝ ընտրեա զխորհուրդդ, և ապա սաղմոսես:

Թէ թշնամուցն չաղօթես որպէս քեզ, ապա լաւ է չաղօթիլ:

Եթէ առնուս ինչ յումեքէ, յաւել ի սովորական աղօթսն:

Զվարճասեր կրոնավորը գերգեսացի⁴⁸⁸ դե է:

Մի՛ սիրիր ուտելիքների և ըմպելիքների հագուրդը, եթե ոչ մարմինդ կդարձնես պոռնկության քաղաք ու սատանայի ամրոց:

Գինին բազմաթիվ ախտեր է բորբոքում և Աստծու երկյուղը հալածում:

**Մի՛ սիրիր եղբորդ փափուկ ուտելիքներով, ըմպելիքներով կա՛մ պատվական հագուստներով, այլ՝ առանց դրանց, որ Կայենի⁴⁸⁹ պատի-
-ժը չժառանգես:**

Ոչ ոքի մի՛ տրտմեցնիր ու ոչ ոքից մի՛ տրտմիր:

Սխալված աշակերտի վրա մի՛ բարկանա, որովհետև հիվանդն իր կամքով չի հիվանդանում:

Առանձին հանդիմանելն է աստվածասիրություն:

Խրատի պատրվակով փռւյն մի՛ թափիր կրոնակցիդ վրա:

Վերքը փափուկ դեղն է բուժում, ախտերը՝ բարեգործությունը:

Գոհունակությամբ աշխատելը առանց պսակի չի մնա:

Պճնասեր կրոնավորը դեերի հյուրընկալ է:

Ով նյութական հարստությամբ է ձգտում, պոռնկություն է (անում):

Եթե աստծու համար ես հալածվում, վախ մի՛ ունենա:

Երբ աղոթում ես, նպատակդ որոշի՛ր և ապա սաղմոսի՛ր:

Եթե թշնամու համար չես աղոթում (այնպես), ինչպես քեզ համար, վա՛վ է չաղոթել:

Եթե մեկից որևէ բան ես ստանում, հիշի՛ր սովորական աղոթքի մեջ:

Դեւք յինչսն ժողովին, և հրեշտակք ի բաշխելն:

Ընչասիրութիւն լծակցութիւն է կռապաշտութեան:

Աղօթք ի սուրբ սրտէ զպատարագի փրկութիւն գործէ:

Մի՛ խնդրեր զհամեղութիւն կերակրոց:

ԶՔրիստոս նա տեսանէ, որ զինչսն ատէ:

Կրօնաւորի բերդ ամուր է անզբաղութիւն:

Եղբայրասէր կրօնաւոր ազգակցութիւն ունի առ Քրիստոս:

Խաղաղասէր կրօնաւոր ջահ պայծառ է եղբայրութեանն:

Որ ոխս ունի ընդ եղբօրն, դաշնաւոր է սատանայի. որ խեթիւ ննչէ՝
բարկացուցանէ զԱստուած:

Երիկունն, երբ ի մահիճսն ելանես, համարեա՝ թէ ի գերեզման ես
իջեալ:

Թող զխորհուրդս և զբանս՝ որ սնոտիս ընթանան, և բեւեռեա զքեզ
ընդ երկիրն Աստուծոյ, և ած զմա:աւ զօրն դատաստանին:

Որ զեղբայրն ի մարմնաւոր կերակրոյ զրկէ, չէ ցանկացող սեղանոյն
Քրիստոսի:

Որ փութայ առնուլ ինչ յումեքէ, ոչ ունի յոյս առ Քրիստոս:

Եթէ խնդրէ ոք ի քէն և տառ, գոհացիր զԱստուծոյ՝ զի դու առաւել
շահեցար քան զնա:

Մի՛ լինիր ծաղրածու և կատակերգակ, զի մի՛ ժառանգեսցես զան-
վախճան զլացն:

Դեկորը հավաքվում են հարստություն (կուտակելիս), իսկ հրեշտակները՝ (այն) բաշխելիս:

Ընշասիրությունը զուգակից է կռապաշտության:

Մաքուր սրտից (բխած) աղոթքը պատարագի (նման) փրկություն է անում:

Կերակուրների համեղությունը մի՛ որոնիր:

Քրիստոսին կտեսնի նա, ով ատում է հարստությունը:

Հանգարտությունը կրոնավորի ամուր բերդն է:

Հավատակցին սիրող կրոնավորը համանման է Քրիստոսին:

Խաղաղասեր կրոնավորը միաբանության պայծառ ջահն է:

Ով եղբոր նկատմամբ ոխ ունի, դաշնակից է սատանային. ով կասկածով է քնում, բարկացնում է աստծուն:

Երեկոյան անկողին մտնելիս հաշվիր, թե գերեզման ես իջել:

Թո՛ղ փուշ անցնող մտքերն ու խոսքերը, բեռավի՛ր աստծու երկյուղին և միտքդ բեր դատաստանի օրը:

Ով եղբորը զրկում է մարմնական կերակուրից, կամեցող չի լինում Քրիստոսի սեղանին:

Ով ջանում է մեկից բան խլել, Քրիստոսի վրա հույս չունի:

Եթե մեկը քեզանից խնդրում է, և տալիս ես, շնորհակալ եղիր աստծուց, որովհետև դու ավելի շահեցիր, քան նա (խնդրողը):

Մի՛ լինիր ծաղրածու և խեղկատակ, որ անվախճան լացը շժառանգես:

**Խոնարհութեամբ և յուսով հնազանդել, և գիտութեամբ աշխատել՝
կատարելութիւն է:**

Այլ են առաքինութիւնք, և այլ ընտրութիւնք:

**Ձհաց աւուրն քրտամբք հրամայեաց քեզ ուտել, և դու զկեանսն յա-
ւիտենից քնով կամիս ժառանգել: Եւթանատուն ամ է կարգեալ զկենաց-
քոց, և զայն ցաւօք և հեծութեամբ. դու զհազարամեայ օրն առանց ցա-
ւոց կամիս ժառանգել:**

**Աշխատելոցն հրամայեաց զհանգիստն, և ոչ որդնապարար մարմ-
նասիրացն:**

**Նահանջեա զտրտմօղ բարսդ շորակերութեամբ, և լիսստութիւն սըր-
տիդ կակղեա տքնութեամբ, և զգիճութիւն մարմնոյդ ցամաքեցո աշ-
խատութեամբ, և ապա կարես բառնալ զիսաշն Քրիստոսի: Ուսո և զսիրտ
քո՝ սիրել զեղբայրն. և այնպէս սիրեա զմարմին քո, որպէս զնենգաւոր
եղբայր:**

Որ զերկիղածն ատէ, և զաներկիղն սիրէ, մի շարիք են:

Եթէ ցաւակցութեամբ շսիրես զեղբայրն, մի՛ կար ընդ նմա:

Նեղեա զմարմինդ գիտութեամբ Զրոց վկայութեամբ:

**Են առաքինութիւնք՝ որ ոչ են հաճոյ Աստուծոյ, և այն շարին խա-
բէութիւն է:**

Զփափկութիւն և զհանգիստ ատեա:

Որ պէտս ունի յեղբարցն, նմա տուր:

Վաղիւն երթալոց ես ի հայրենիսն, անդ հանգիր:

**Յորժամ աղօթես, ծանիր թէ ընդ ո՛ւմ խօսիս, կամ զի՛նչ խնդրես. և
զխորհուրդդ ի քեզ հաւաքեա:**

Խոնարհությամբ ու հույսով հնազանդվելը և գիտակցաբար շարշարվելը կատարելություն է:

Այլ են առաքինությունները, և այլ՝ (դրանք) ձեռք բերելը:

Քեզ հրամայեց օրվա հացդ (ճակատի) քրտինքով ուտել, իսկ դու ուզում ես հավիտենական կյանքը քնով ստանալ: Քո կյանքի համար յոթանասուն տարի է սահմանված, այն էլ ցավով ու հեծեծանքով. (մինչդեռ) դու ուզում ես հազարամյա ժամանակը առանց ցավի ժառանգել:

Հանգիստն առաջարկեց հոգնածների համար և ոչ թե մարմնասեղաների, որոնք պիտի որդ գիրացնեն:

Տրամեցնող բնավորությունդ սանձի՛ր շորակերությունամբ և սրտիդ խստությունը փափկացրո՛ւ տքնությամբ, մարմնիդ ցանկասիրությունը վերացրո՛ւ նեղությանմբ և ապա կկարողանաս վերցնել Քրիստոսի խաչը: Սիրտդ սովորեցրո՛ւ սիրել ցեղակցիդ⁴⁹⁰, մարմինդ էլ այնպես սիրիր, ինչպես (կսիրես) նենգավոր մարդուն⁴⁹⁰:

Ով ատում է բարեպաշտին և սիրում է ամբարիշտին, միևնույն չարիքն է գործում⁴⁹¹:

Եթե սրտացավությամբ չես սիրում եղբորդ, մի՛ մնա նրա հետ:

Մարմինդ նեղիր գիտությամբ ու Գրքի վկայությամբ:

Կան առաքինություններ, որոնք հաճելի չեն աստծուն. և դա շարի խաբեությունն է:

Փափկակեցությունն ու հանգիստը ատի՛ր:

Մարդկանցից նրան տուր, ով կարիք ունի:

Վաղը գնալու ես, հայրենիքը (գերեզման), այնտեղ հանգստացիր:

Երբ աղոթում ես, իմացի՛ր, թե ո՛ւմ հետ ես խոսում կամ ի՞նչ ես ուզում. գաղտնիքդ քո մեջ ամփոփիր:

Յորժամ առաքէ քեզ Աստուած փափուկ կերակուր, կամ մաքուր հաց, կամ միրգ, զՔրիստոսի մասն կարօտեալ եղբօրն տուր նախ քան զքո ճաշակելն, զի Քրիստոս քեզ սեղանակից լինի:

Յորժամ նստիս ի սեղանն, խոնարհեցո զգլուխդ. մի՛ այլ ինչ տեսաներ, բայց միայն զքեզ. և ճաշակեա գոհութեամբ:

Մի՛ խնդրեր զհամեղութիւն կերակրոց և զյագենալն, այլ միայն՝ որ զվտանգն բառնայ:

Հանդերձ քո մի՛ լիցի առ ի պճնել, այլ միայն առ ի պէտս մարմնոյդ, որպէս զայն՝ որ զմեռեալն ժածկէն: Ապա թէ զաւելորդն և զանպատշաճն սիրես, զրկիս յերկնաւոր զարդուէն:

Եթէ հիւանդ ես կամ աշխատեալ, մի իշխանութեամբ վարիր:

Եթէ առնեն քեզ սէր, գոհացիր զԱստուծոյ. և եթէ ոչ առնեն, մի՛ տրտնջեր. և մի՛ տրտմեցոտեաներ զանձն ուրուք, այլ ներեա զքեզ սակաւ մի լուծեամբ. զի որ պատերազմի, ժուժկալութեան պէտք են:

Զմտաւ ած զօր դատաստանին, զոր պատրաստեալ է Աստուած:

Այս կեանքս պատերազմ է:

Որ լաւն է՝ և զուարթ երեւի:

Զայն խնդրեսցուք, զոր Քրիստոս խոստացաւ տալ՝ թէ ուր եսն եմ. անդ և պաշտօնեայն իմ եղիցի:

Մերութիւն և հիւանդութիւն պատերազմ է ժամանակեայ. զի մարմնոյ զօրութիւն պակասեալ է, վտանգն բազմացեալ, և հանգիտտն սակաւ, և կամ բնաւ իսկ ոչ. և սատանայ բորբոքէ զքոց ցաւամանն, և ատել տայ զկարգն, հայհոյել զառաջնորդն, տրտնջել զեղբարցն. աստ պէտք են սիրոյ և գթութեան երկայնամիտ լինել, և զմարտիրոսական առնուք պսակ:

Ծրբ Աստված քեզ փափուկ կերակուր կա՛մ մաքուր հաց, կա՛մ միրգ է ուղարկում, մինչև ուտելը Քրիստոսի բաժինը կարիքավոր մարդուն տուր, որ Քրիստոսը քեզ սեղանակից լինի:

Ծրբ սեղան ես նստում, գլուխդ խոնարհիր, ուրիշ բան մի՛ տեսնիր, այլ՝ միայն քեզ, և կե՛ր գոհունակությամբ:

Մի փնտրիր կերակուրների համեղությունն ու հագեցումը, այլ միայն (այն), որ քաղցածությունը վերացնի⁴⁹²:

Քո հագուստը թող չլինի պճնելու, այլ միայն մարմնիդ պետքերի համար, ինչպես այն (շորը), որ մեռելին է ծածկում: Իսկ եթե սիրես ա՜վելորդն ու անպատշաճը, կզրկվես երկնային զարդից:

Եթե հիվանդ կամ հոգնած ես, մի՛ կառավարիր իբրև իշխան⁴⁹³:

Եթե քո նկատմամբ սեր տածեն, գոհացի՛ր աստծուց, իսկ եթե չսիրեն, մի՛ տրտնջա և ուրիշին էլ մի՛ տրտմեցնիր, այլ քեզ նեղի՛ր փոքրին լուռությամբ, որովհետև ով պատերազմում է, համբերության կարիք է զգում:

Միտքդ բեր դատաստանի օրը, որ պատրաստել է աստված:

Այս կյանքը պատերազմ է:

Ով լավ է (ներքուստ), նաև ղվարթ է երևում (արտաքուստ):

Խնդրենք այն, ինչ Քրիստոսը խոստացավ տալ, թե՛ «Որտեղ ես եմ, այնտեղ էլ իմ ծառան պիտի լինի»^{*1}:

Ծերությունն ու հիվանդությունը ժամանակավոր պատերազմ են, որովհետև մարմնի ուժը պակասած է, վտանգը՝ շատացած, հանգիստը՝ սակավ կամ բոլորովին էլ չկա. և սատանան բորբոքում է ցասման բոցը, ատել է տալիս կարգը, հայհոյել է տալիս առաջնորդին, տրտնջալ է տալիս կրոնակիցներին. այստեղ կարիք կա սիրո ու գթության, համբերատար լինելու և նահատակության պսակ ստանալու:

Որ բարկանայ եղբօրն, և չէ վասն Աստուծոյ, հրեշտակ անողորմ հանդիպի նմա:

Որ սաղմոսեն ծիծաղի, կամ մարմնական խօսք քերէ ի մէջ, արտաքոյ լիցի սրբութեանցն՝ մինչեւ առողջասցի:

Լաւագոյն է զձեռնն համբառնալ առ Աստուած, յորժամ աղօթեսցէ. բայց առանել կարենոր է, որ ի պէտս եղբարցն սպասաւորեսցէ:

Զձեռս յորժամ յաղօթս համբառնաւ՝ հանդէպ երեսացդ կալ, և զվուշացիր յօտար խորհրդոց:

Եթէ հաւատացեալ ես յեղբայրն, հնազանդեա նմա. ապա թէ ոչ, ի սովորականէն մի՛ ելաներ:

Պարտ է կրօնաւորին արեամբ շափ հակառակ կալ ընդդէմ մարմնական ցանկութեանց, և այնպէս պատարագ լինել Աստուծոյ:

Քրիստոս ասաց. ես եմ ճանապարհ և ճշմարտութիւն և կեանք. և որ կամի գալ առ իս, ուրասցի զանձն իւր, և առցէ զխաչ, և եկեսցէ զկնի իմ: Եւ որ ոչ ուրանայ զանձն իւր, ոչ կարէ բառնալ զխաչն Քրիստոսի, և չէ ի ճշմարտութենէն. և որ ոչ է ի ճշմարտութենէն, չկարէ ժառանգել զկեանսն յաւիտենից, այլ ի ստուերի կայ և ի խաւարի շրջի:

Եւ որ զիւր կամսն պաշտէ, զաշխարհական գործ ոչ կարէ վճարել, թող թէ զհոգեւորն. թէպէտ և մեծական վաստակօք անցուցանէ զիւր ըզկեանսն, չկարէ հասանել կրօնաւորական կարգի: Իսկ հնազանդն՝ թէպէտ և պղերգ և ծոյլ, կրօնաւոր է, ծառայութեամբ ի տան Աստուծոյ է:

Անգործ մեղու՝ լաւ է քան զժիր պիծակ:

Ով բարկանում է եղբոր վրա, և դա աստծու համար չէ, նրան անողորմ հրեշտակ կհանդիպի:

Ով սաղմոսելու ժամանակ ծիծաղի կամ մարմնական խոսք մեղտեղ բերի, սրբություններից դուրս մնա, մինչև առողջանա:

Շատ լավ է աղոթելիս ձեռքերը վեր բարձրացնել դեպի աստված, բայց առավել կարևոր է մարդկանց ծառայել:

Երբ աղոթքի ժամանակ ձեռքերդ վեր ես բարձրացնում, երեսիդ դիմաց պահիր և զգուշացիր օտարոտի մտքերից:

Եթե հավատում ես կրոնակցիդ, հնազանդվիր նրան, եթե ոչ, սովորականից դուրս մի՛ գա:

Կրոնավորը պարտավոր է արյան գնով հակառակ կանգնել մարմնական ցանկություններին ու աշնպես նվիրվել աստծուն:

Քրիստոսն ասաց՝ «Ես եմ ճանապարհը, ճշմարտությունը և կյանքը»¹. ով կամենում է ինձ մոտ գալ, թող ուրանա իր անձը, վերցնի խաչը ու գա իմ ետևից»²: Իսկ ով իր անձը շուրանա, չի կարող Քրիստոսի խաչը կրել ու ճշմարտասեր չէ, իսկ ով ճշմարտասեր չէ, չի կարող հավիտենական կյանք ժառանգել, այլ ստվերի մեջ է ու խավարի մեջ է շրջում:

Ով իր կամքին է ծառայում, չի կարող աշխարհիկ գործ գլուխ բերել, ուր մնաց հոգևորը, թեկուզև մեծամեծ վաստակներով անցկացնի իր կյանքը, չի կարող հասնել կրոնավորական աստիճանի, իսկ հնազանդը, թեկուզև լինի մեղկ ու ծուլ կրոնավոր, ծառայությամբ աստծու տանն է գտնվում:

Անգործ մեղուն ժրաշան պիծակից³ լավ է:

Որ զինքն ուրացեալ է, և ի լուծ պատուիրանին մտեալ՝ բառնալով զխաչն Քրիստոսի, չէ պարտ ընտրողութիւն առնել հրամանաց առաջնորդին՝ այլ անսալ երկիւղիւ. զի և Պետրոս չօգտեցաւ ինչ ընտրութեամբն: Եւ եթէ թերի ես յառաջնորդն, մի կար ընդ նմա. զի կորուսանես զոգիդ քո: Երբեմն տրտնչես, երբեմն նզովես, երբեմն դիմաբանես, առայլս չարախօսես, զսէր և հնազանդութիւն բառնաս յեղբարցն, զամենեսեան յամպարշտութիւն ուսուցանես. այնպիսոյն միաբանութիւնն դատապարտութիւն է:

Տգէտ և անընտրող առաջնորդ՝ ի բժշկելն խոցէ, և յուղղելն խորտակէ. ի սիրոյ տեղ՝ ատելութիւն ցուցանէ, և յատելութեան՝ զսէր. և խառնափնդորելով զեղբարսն անվաստակ հանէ:

Որ սին եղեալ է և զբոլոր շինուածն յինքն հաստատեալ, եթէ խորտակի՝ զամենեսեան ի վայր կործանէ: Այսպէս և առաջնորդն, թէ ոչ ըստ կամացն Աստուծոյ վարի, զամենայն եղբայրութիւնն սատանայի մատնէ. և փոխանակ առաջնորդութեանն՝ կորստեան պատճառ լինի: Մեծ հերձուած և անբժշկելի շարիք է այնպիսի առաջնորդութիւնն, զի մարդիկ յօրինակն առաւել հային, քան ի ճշմարտութիւնն:

Որ զմի ոք ի փոքրկանց գայթակղեցուցանէ, չէ արժանի գերեզմանի. իսկ որ բազմաց կորստեան պատճառ լինի, զնա զի՞նչ ասես, ո՞չ ապաքէն գործակից եղեւ սատանայի, և ընդ նմա տանջելոց է ի գեհենին:

Հոգեւոր առաջնորդ՝ աստուածային հուր է, զապականարար ախտնայրէ, և զգիճութիւն ցամաքեցուցանէ, և կրօնաւորական հանդիսիւ փորձէ որպէս զոսկի ի բովս, և անաղտ սրբութեամբ զեղբարսն Աստուծոյ ընծայէ. և ինքն ըստ հաւատարիմ ծառային թագաւորէ ի վերայ տասնօրհնաբար:

Ով ուրացել է իրեն ու մտել պատվիրանի լծի տակ՝ վերցնելով Քրիստոսի խաչը, ընտրություն չպետք է անի առաջնորդի հրամանների մեջ, այլ Վերկուղածության մարմնի ենթարկվի, որովհետև Պետրոսն էլ ոչինչ չշահեց իր ընտրությամբ⁴⁹⁵, իսկ եթե (միաբանության) առաջնորդի նրկատմամբ անբավական ես, նրա հետ մի՛ մնա, որովհետև հոգիդ կկորցնես, երբեմն կտրտնջաս, երբեմն, կնզովես, երբեմն կհակաճառես, ուրիշների մոտ կշարախոսես, սերն ու հնազանդությունը կվերացնես միաբանների միջից, բոլորին շարության կվարժեցնես: Այդպիսինի համար միաբանությունը դատապարտություն է:

Տգետ ու անընդհատաց առաջնորդը բուժելիս խոցում է, ուղղելիս՝ խորտակում, սիրո փոխարեն ատելություն է ցույց տալիս, ատելության փոխարեն՝ սեր և, միաբաններին (իրար հետ) խառնելով՝ անվաստակ է դուրս բերում:

Ով սյուն է դարձել և ամբողջ իշխանությունը իր վրա է հենել, եթե խորտակվի, ամբողջը կկործանի, ցած (կթափի): Այսպես էլ առաջնորդը, եթե աստծու կամքով չշարժվի, ամբողջ միաբանությունը սատանային կմատնի և առաջնորդելու փոխարեն կորստի պատճառ կլինի: Այդպիսի առաջնորդությունը մեծ մոլորություն է ու անբուժելի շարիք, որովհետև մարդիկ ավելի շատ օրինակին են հետևում, քան ճշմարտությանը:

Ով գայթակղում է փոքրիկներից մեկին, արժանի չէ գերեզմանի. իսկ ով շատերի կորստյան պատճառ է լինում, էլ նրան ի՞նչ ասես. մի՞թե սատանայի գործակից չի դարձել ու նրա հետ չի՞ տանջվելու գահենում:

Հոգևոր առաջնորդը աստվածային հուր է. ապականիչ ախտը այրում է, ցանկասիրությունը վերացնում, կրոնավորական հանդեսով փորձում է՝ ինչպես ոսկին հնոցում և անբիծ մաքրությամբ միաբաններին աստծուն նվիրում ու ինքը հավատարիմ ծառայի նման թագավորում է տառաքաղաքի վրա:

Առաջնորդ ազահ, որ է կռապաշտ, աւազակապետ է: Աւազակք բազումք կան յաշխարհի, և չեն ամենեքեան սպանողք. իսկ նա յամենայն աւուր սպանութիւն գործէ: Ոչ զմարմինն միայն սպանանէ որպէս զաւազակն, այլ սատանայի գործակից լինի, և զհոգին կորուսանէ՝ որ նմա հաւատացաւ: Նա զամենայն շարիս դիրաւ գործէ, և զքարին, ոչ երբէք:

Եթէ ամենայն եղբարցն հիւանդութիւնն քեզ ոչ ցաւէ, մի՛ լինիր առաջնորդ:

Եթէ զանարժանն ըստ պիտոյիցն ոչ յանդիմանես, մի՛ լինիր վարդապետ:

Զվարդապետն քաջասիրտս սուրբ վարքն առնեն:

Քաղցր է մեղր, բայց ախտալից մարմնոյ վնաս առնէ. օգտակար է խրատ և յանդիմանութիւն, բայց որ զդէմս յարեւմուտս է հաստատեալ՝ նմա անօգուտ է:

Կատարեցան խրատքն

Ագահ ու կռապաշտ առաջնորդը ավազակապետ է: Աշխարհում բազմաթիվ ավազակներ կան, բայց բոլորն էլ մարդասպաններ չեն, իսկ նա ամեն օր սպանութիւն է կատարում. ոչ միայն մարմինն է սպանում, ինչպես ավազակը, այլև, սատանային գործակից դառնալով՝ իրեն վստահված հոգին է կորցնում: Նա բոլոր շարիքները հեշտությամբ է կատարում, իսկ բարիք՝ երբեք:

Եթե բոլոր կրոնակիցների հիվանդութիւնը քեզ ցավ չի պատճառում, մի՛ լինիր առաջնորդ:

Եթե անարժանին ինչպես պետքն է չես կշտամբում, մի՛ լինիր ուսուցիչ:

Ուսուցչին սուրբ վարքն է քաջասիրտ դարձնում:

Մեղըը քաղցր է, բայց հիվանդոտ մարմնին վնաս է տալիս. խրորատն ու կշտամբանքը օգտակար են, բայց անօգուտ են նրա համար, ով դեմքը դեպի հակառակ կողմն է ուղղել:

Վերջացան խրատները

ԿՐԱՔԱՐ ՏԵԲՍՏԻ ՀԱՄԱՐԱԿԱԼՎԱԾ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը» առաջին անգամ լույս է տեսել 1762 թ., Ջմյուռնիայում, վաստակաշատ բանասեր Հակոբ Նալյանի ջանքերով: Հայոց միջնադարյան գրականության այդ ինքնատիպ երկը այնուհետև հրատարակվել է 14 անգամ և այսօր էլ գտնվում է բանասիրության ուշադրության ոլորտում: Եզնիկի երկի՝ գիտությանը հայտնի միակ գրչագիրը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 1097 թվահամարի տակ (ժամանակ, 1280 թ., էջ 187բ—314բ): Սակայն ժամանակին տեսակետ է հայտնվել, որ Ջմյուռնիայի հրատարակության հիմք հանդիսացած գրչագիրը և հիշյալ №1097 ձեռագիրը մույնը լինել չեն կարող՝ «անկախ ՁիԹ մոյն թուականից»: Մաշտոցյան Մատենադարանի գրչագրի մասին հատուկ լքնություն են պատրաստել հայտնաբերողները՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանը և Հ. Աճառյանը: Մույն խնդիրը, հարկավ, ապագայում ևս բանասիրական հատուկ լքնության նյութ պիտի դառնա:

Ինչպես միջնադարյան ամեն մի գործ, ձեռագրական ընդօրինակման եղանակով մեզ հասած «Եղծ աղանդոցը» մույնպես գերծ չի անհարկի միջամտություններից ու սխալներից: Պահպանված միակ գրչագրի հնարավորությունից վեր է սպառիչ պատասխան տալ առկա բազմաթիվ ու տարաբնույթ հարցերին: Բնականաբար, այս ոլորտում մեծ է բանասիրության անեղբը: Եզնիկի բնագրի սրբագրման-վերականգնման խնդիրներով տասնամյակներ շարունակ զբաղվել են շատ բանասերներ (Ե. Փեշիկյան, Ն. Բյուզանդացի, Հ. Թորոսյան, Թ. Թոռմյան, Հ. Տաշյան, Գ. Գալեմբյարյան, Վ. Ստոնճյան, Ս. Վերեր, Հ. Աճառյան, Բ. Կյուլեսերյան, Գ. Նահապետյան, Ն. Աղոց, Ե. Դուրյան, Լ. Մարիես, Ա. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Մ. Մինասյան և այլք): «Հանդես ամսօրեայից» տեղեկանում ենք (1986 թ., էջ 295), որ Մ. Մինասյանը կազմել է «Եզնիկի երկի քննական համահաւաք եւ առատօրէն ծանօթագրուած բնագիրը», որը լույս կտեսնի մոտ ապագայում**:

Նպատակահարմար դիտվեց առաջարկվող գրաբար բնագիրը (Թիֆլիզ, 1914 թ., հիմքը՝ 1860 թ. փարիզյան հրատարակություն) համեմատել այսօր գիտությանը հայտնի միակ գրչագրի հետ և առկա տարրերեցում-տարբերություններն արտացոլել գրաբար բնագրի ծանոթագրությունների քաժմում: Ասվեց, նման աշխատանք առաջին անգամ կատարել են Գ. Տեր-Մկրտչյանը և Հ. Աճառյանը, եղած նյութը ուսումնասիրության տեսքով հրատարակել Վիեննայում, 1904 թվականին: Սակայն Կողբացու բնագրի և միակ ձեռագրի համեմատության արդյունքները, որքան մեզ հայտնի է, երբևէ համատեղ չեն հրապարակվել, ուստի սույն հրատարակությունն այդ անհասարակին առաջին փորձն է:

«Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի թելադրանքով չմտնելով պատմաբանասիրական ենթադրվող խնդիրների մեջ, այնուամենայնիվ, փորձել ենք ամենասեղմ

* Տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հ. Յ. Աճառեան, Զննութիւն և համեմատութիւն Եզնիկայ նորագիտ ձեռագրին, Վիեննա, 1904:

** Այդ հրատարակության ներածական ուսումնասիրությունը լույս տեսավ «Հանդես ամսօրեայի» 1987 (էջ 367—469) և 1988 (էջ 10—45) թվականների համարներում: Գիտական բնագրի հրատարակությունն սկսվեց 1990-ին (էջ 179—195) և շարունակվեց 1991-ին (էջ 127—193), բայց տակավին ավարտված չէ: Ծավոք, «Հանդես ամսօրեայի» հիշյալ օրինակները ուշ հատան Երևան, երբ սույն գիրքն արդեն հանձնված էր տպագրության, իսկ նրա հոգնաջան աշխատասիրող դ-ր Կիմ Մուրադյանը՝ վաղաժամ վախճանված (8.10.91): Խմբ.:

հղման եղանակով որոշ պատկերացում տալ Եզնիկի երկի սկզբնաղբյուրների, մասնավորապես Բարսեղ Կեսարացու «Վեցարեայի» հայերեն թարգմանության հետ ունեցած առնչակցության մասին: Քաղումները մասնավորեցնելիս օգտվել ենք հետևյալ հրատարակություններից. ա) Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագս վեցարեայ արարչություն, աշխատասիրությամբ Կիմ Մուրադյանի, Երևան, 1984: ք) Basile de Césaire, *Homélie sur C'Hexaëmeron*, Paris, 1968:

զ) Յ. Քորոսեան— Ս. Բարսեղ Կեսարացի. իր «Վեցօրեայ» ճառերը եւ հայ թարգմանությունը (տե՛ս «Բազմավեպ», 1984, էջ 327—336, 412—422):

Գրաբար տեքստի տողատակում աստղանիշով արտացոլել ենք Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Հ. Աճառյանի հիշյալ աշխատանքում առաջադրած սրբագրությունները: «Վեցարեայի» հայերեն թարգմանության հետ կապված ծանուցումները նույնպես մատուցվում են աստղանիշի տակ, աստղանիշ-համարակալումներով, ծան. հրատ. ցուցումով:

Գրաբար բնագրի 74, 114, 154, 212 էջերում որոշ ուղղումներ ենք կատարել՝ հիմք ընդունելով գրչագիրը և համապատասխան բանասիրական հետազոտությունների արդյունքները:

Գ Ի Բ Զ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն (էջեր 6(7)—90(91))

1 Նախապես եղել է՝ երանելոյն Եզնակ վարդապետի (կարմիր թանաքով), որը հետագայում այլ ձեռքով ու թանաքով (սև) մասամբ սրբագրվել է՝ երանելոյն Եզնակ վարդապետին Կողբացոյ:

2 չիք՝ գիրք սուաշին Եղծ աղանդոց հեթանոսաց

3 զաներևոյթէն

4 յիստակել

5 զքթաւքն

6 ւանքննին

7 ընծայութիւն բառի ընդգծված վանկըն ւսվելացվել է հետագայում

8 Լութինն

9 ինչչ ընթերցման երկրորդ չ-ն օտարալու ճշան ունի

10 չիք՝ ամենայն

11 տուեալ

12 երևելաց

13 չիք՝ ժամանեցուցանել

14 յոչընչէ:

15 չիք՝ սեպհականեալ

16 անձին

17 ընքեան

18 տա յամենայնի

19 որ

20 թղմունքն

21 է-ն | կրկնակի է, ուստի մեկը

օտարվել է ընդդիմակողի ձեռքով

22 չիք՝ այլ ինքն

23 բարոյ

24 հերձաժողաց

25 բարո

26 բարեար-ի վերջընթեր ար-ը հետագու հավկում է

27 ընգերին

28 խառնածո

29 խառնածո

30 խառնածովք

31 չիք՝ և

32 խոնարհագունիք

33 զհոգոց

34 զկալանւանացն

35 անշնչոյ

36 զի

37 պսշտանելիցն

38 անշունջն

39 արինակ

40 ըմբեմք

41 զանուշութիւնն

42 ժանդահոտութիւն

43 նըհանչէր

44 զամենեսեան

45 անարգանացն

46 կենդանութեն

47 երկվարաց

48 չիք՝ և

49 համազգեացն
 50 սայլաքեն
 51 իսկ-ը ավելացվել է լուսանցքում
 52 հիսուսի
 53 ինչ-ը ավելացվել է լուսանցքում
 54 անգիւնս
 55 զցատումնն
 56 ընգերիմ
 57 յարևէ
 58 որումն
 59 որդոց
 60 չիք՝ մեջ
 61 զքնա:
 62 թել
 63 ասել-ը ավելացվել է լուսանցքում
 64 անընտանի
 65 ամենարեսուն
 66 աւցտելով
 67 արեստգիտութեանն
 68 մորախառն
 69 կացուցանէ
 70 անամեն
 71 սպարւած
 72 ընդլիմակացացն
 73 ուր-ը սվելացվել է լուսանցքում
 74 ի տեղոջ
 75 զբոլոր
 76 չիք՝ ուրեմն
 77 յանարգս
 78 սմբարշտութեանն
 79 չիք՝ ի հիղն յաստուած էր
 80 ռատիչ
 81 որ
 82 տեղոջ
 83 ասպընջական
 84 ի տեղոջ
 85 չիք՝ միայն
 86 յոչնչէ
 87 և
 88 կոչեն
 89 արեստն որ ի քնութեանն է
 90 առեստն
 91 զարեստգիտութիւնն
 92 անձնաւորք
 93 զարեստն
 94 որ

95 հիւսնն
 96 զարեստն
 97 արեստն
 98 յոչնչէ
 99 ընդրեսոց
 100 ի միւսն
 101 մորախառնն
 102 որ
 103 անկերպարան
 104 բուն տեքստում՝ լինին, լուսանց-
 քում ավելացվել է՝ ից, որով և ընթեր-
 ցումը դարձել է՝ լինիցին
 105 անդի
 106 զանանս
 107 զանամուսն արեստին
 108 անամել
 109 չիք՝ և չար
 110 է
 111 չիք՝ ուրեմն
 112 չիք՝ զի
 113 արարւածս
 114 եթե
 115 զընդրեսուն և զգալն
 116 չարեացն
 117 նոյնպիսի
 118 բուն տեքստում՝ զբռնադատի-
 չըս, լուսանցքում՝ չարիսն, հրատա-
 րակիչը ընթերցել է՝ զչարիսն բռնա-
 դատիչս
 119 գործածք
 120 յադւածոց
 121 խտնւածոց
 122 չէ մարթ ի յադւածոցին
 123 յադւածոցն
 124 յադւածով
 125 յադւածորքն
 126 միմչև
 127 չէր նարար
 128 անարարքն
 129 սա
 130 ընքեան
 131 ընգերիմ
 132 անդի
 133 ընքեան
 134 անդի
 135 չիք՝ ի

136 յոգիս
 137 բառանդակ
 138 բառանդակ
 139 յումէ
 140 զայլոց
 141 պահանջիցէ
 142 ընդ
 143 պահանջէ
 144 չիք թեպէտ
 145 սոյնք
 146 ստացածս
 147 երկուցունց
 148 երկուցուն
 149 յաստուածպաշտութեամ
 150 անդի
 151 և
 152 չիք՝ զի
 153 ծառանկել
 154 տեղուն
 155 անձնիշխանութիւն
 156 ետեղանէ չիք՝ **Գ. Տեր-Մկրտ-**
չյան, Հ. Աճառյան
 157 պատել
 158 երկուցունց
 159 երկուցունց
 160 անդի լինէր սկիսքն
 161 անարարիչ
 161ա դիպեղիպեալ
 162 չիք՝ կարէ ոք
 163 մանգութեմէ
 164 հաշուն
 165 կամիցիս
 166 ճշդիւ
 167 պատուելո
 168 շնորհել
 169 չիք՝ միթէ
 170 միսումն
 171 զստունգսնել
 172 թշնամոյն
 173 պատւեր
 174 պատւերս
 175 պատւիրելո
 176 վնասակարս
 177 նախանձել
 178 ընտ
 179 պատւիրանէն

180 մարդուն
 181 չիք՝ զայն յառաջադրեաց մար-
 դոյն
 182 ինչ-ը ավելացվել է լուսանց-
 քում
 183 պատւիրանագանցութեանն
 184 պատւիրանք
 185 զպատուէրս
 186 թշնամոյն
 187 թշնամոյն
 188 պատւիրանէ
 189 պատւիրանէն
 190 չիք՝ որսլէս
 191 որպէս թէ
 192 անագորոն
 193 սկիսքն
 194 պատուեաց
 195 զընգեց զպատւիրանն
 196 չիք՝ է
 197 չիք՝ նա
 198 չիք՝ և
 199 ընգենույ
 200 արդեք
 201 յեթրաշոց
 202 լսաւորց
 203 իւրոյն
 204 զապաստամք
 205 ապաստամք
 206 ապաստամք
 207 ապաստամք
 208 ապաստամքի
 209 յիւրմէ
 210 ոչ անորաւք էր
 211 չիք՝ ըստ ձեզ
 212 անդի
 213 թէ
 214 թէ
 215 ամբարշտացեալ
 216 չիք՝ և
 217 զի անգամ զի անծանաթ,
 հմմտ. **Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հ. Աճառ-**
յան, էջ 81՝ անգամ զի անգամ զի
 218 սպանեալ էր
 219 որ
 220 անգնականութեամբ
 221 ախտյանն, չիք՝ **Գ. Տեր-**

Մկրտչյան, Հ. Աճառյան

222 ախուանին, չիք՝ **Գ. Տեր-**

Մկրտչյան, Հ. Աճառյան

223 հասանիցէ՝

224 ախուանին

225 ածիցէ

226 ցանկանայցէ՝

227 կործանի

228 անդի

229 թշնամանի

230 տանօրի

231 կրէ

232 զպատիրանսն

233 բանաստեղծի

234 մարտ չիցի, հմմտ. **Գ. Տեր-**

Մկրտչյան, Հ. Աճառյան էջ 81՝ մարդ չիցի

235 պատիծս

236 ընգերին

237 ալմախեսացն

238 կանկնիցէն

239 գնոյն-ը ավելացվել է լուսանցքում

240 չիք ասեմք

241 չիք եւս

242 եթէ

243 որդո

244 հմմտ. **Գ. Տեր-Մկրտչյան,**

Հ. Աճառյան, էջ 32՝ իրով

245 դրացո

246 եթէ

247 իւրաքանչիւր

248 որ

249 տեսանես

250 ցանկութեամբ

251 ալլուտ

252 շուն ոք կոչէ

253 և պոռնիկն

254 ընգերին

255 բարո

256 զբարո

257 անդի

258 երկնային

259 որ, հմմտ. **Գ. Տեր-Մկրտչյան,**

Հ. Աճառյան, էջ 32՝ որք

260 անդի

261 չիք՝ և

262 յաւճապաշտացն

263 բարեխաջիքն

264 ընդեշակսն

265 բարո

266 բարոյն

267 բարո

268 սպառեալ

269 չար տրիշ

270 արարեալ

271 չիք՝ լինի

272 տոնծուն

273 ի բարո

274 ամենաւանին վնասակար

275 գնոցա

Հ. Աճառյան, էջ 83՝ վարազագոյնն

277 գնոցալն

278 վնասէր

279 ըմբոյց՝

280 գմանրագոյնն

281 եթէ լիկ ոք

282 ըմբիցէ

283 զսերմնն

284 չիք՝ ոք

285 դեղս

286 որ

287 անդի

288 արիննաց

289 պատասխանոյ

290 ընդամիս

291 անամու

292 ընդելութիւն

293 անցանելո

294 առաջնոց

295 ընդելութիւնս

296 իբրեւ

297 ընդելութեան

298 միւսոյն

299 ալլո

300 չիք՝ ոք

301 ալլոց

302 չիք՝ ոք

303 լընդելութիւն

304 լընդելութիւն

305 թէ

306 քանւո՞
 307 արարանս
 308 զմահւան
 309 պատփրանան
 310 պատփրանին
 311 յոչնչէն
 312 ևնոք
 313 իբրև
 314 չտայցէ
 315 պատփրեալ
 316 չիք՝ ատոռ
 317 ունկնդրութեամբ, չիք՝ Գ. Տեր-

Մկրտչյան, Հ. Անադան

318 պատփրանին
 319 զպատփրանան
 320 թէ
 321 բնութեան
 322 մահւամբ
 323 զրհգեցեալ
 324 պատփրանին
 325 որդւոյն
 326 սուրբտ
 327 ընգենոյր
 328 ընգեսցի
 329 անգաւ
 330 զպատփրանան
 331 յըմբելո
 332 սկիսքն
 333 յապշտակութիւն
 334 գեղից
 335 ըմբիցէ
 336 անմեղազն
 337 գեւոյ
 338 եղ
 339 թէ
 340 ամբարիշտն
 341 տեսչութիւնն
 342 զայն տէրն իսկ
 343 հոգով
 344 հոգով
 345 եթէ
 346 հոգոց
 347 ոմն՝

348 տեսանեմք-ի ընդգծված փասն
 ավելացվել է լուսանցքում

349 ընկեանք

350 ոգոց
 351 անտր
 352 զնովքն
 353 թուլացեալ
 354 երկուցուն
 355 երկուցուն
 356 անդի
 357 սաղմնիցն
 358 հոգոցն
 359 յապշտակեալ
 360 առնիցեն
 361 ըմբիցեն
 362 զգիրս-ը ավելացվել է լու-
 սանցքում
 363 թէ
 364 նշանաց
 365 թէ և
 366 երբեացնէն
 367 ոգոց
 368 եթէ

369 խոտեղէնք, որպէս մարգարէն
 ասէ, թէ ամենայն մարմին խոտ է,
 ուստի

369ա չիք՝ ընդ
 370 անամբ
 371 ասխտամբութեանն
 372 ոգիք
 373 հրշտակչ
 374 և ճուրք
 375 անամբքս անամին
 376 անպիսի անամն
 377 ընդորութիւն
 378 հոգո
 379 յիմէ երկեաց
 380 անամն
 381 որդո
 382 Աբրաամ
 383 դաւտ
 384 մորենոջն
 385 և
 386 թախեելո
 387 հարաճոցն
 388 ցանկալո
 389 մարմնաւորի (չիք՝ է)
 390 անամարամարմինք
 391 երկնաւորաց և

392 զհրեշտաց
 393 ասդի
 394 չիք՝ զի
 395 կէսն, հմմտ. Գ. Տեր-Մկրտչյան,
 4. Աճառյան, չիք՝ զծանունսն
 396 համբարաց
 397 եմ
 398 անամն
 399 համբարեաց
 400 զևդ
 401 զյուշկարկաց
 402 բարելոնի
 403 անամն
 404 բարելոնի
 405 իմեք
 406 չիք՝ առ
 407 կեցե
 408 չիք՝ և
 409 կեցե
 410 զոր արալեզն կոչեն
 411 գետու
 412 եթե
 413 արդիւսը
 414 եթե
 415 եթե
 416 անամն
 417 ծնանիլ
 418 սկիսքն
 419 սկսնաւորացն
 420 զոգոց
 421 ժնդնկամբ
 422 ոգովք
 423 պատիւանազանցութեանն
 424 մարդու չէ հմար

425 նախն
 426 կալոց, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան,
 4. Աճառյան
 427 եթովպացոց
 428 անդի
 429 այն
 430 եթովպացոց
 431 չիք՝ և
 432 չիք՝ և
 433 մանր-ը ավելացվել է լուսանց-
 քում
 434 չիք՝ եմ
 435 երկուն
 436 եմոք
 437 նախն
 438 դաւորորդաց
 439 կամ-ը ավելացվել է լուսանց-
 քում
 440 չիք՝ ի վեր այնպիսի վիշապն
 441 առաքնալ
 442 որ, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան,
 4. Աճառյան
 443 ժառանկելոցն
 444 վեր տեսցին
 445 թե
 446 պատմախանութեան
 447 անմոռնչոց
 448 արդարութեան
 449 կարծեցոցանել
 450 սկիզբն անդի
 451 բարո
 452 եկեղեցո
 453 գտաւոս

Գ Ի Բ Զ Ե Ր Գ Ր Ո Ր Գ (Էջեր 92(93)—160(161))

1 չիք՝ գրք երկրորդ
 2 չիք՝ եղծ քեշին պարսից
 3 որմըզդ
 4 որմըզդ
 5 անդի
 6 որմըզդ
 7 գրանա
 8 որմըզդ

9 Իրմըզդ
 10 չիք՝ և
 11 գրանա
 12 որմըզդ
 13 այսպէս
 14 գրմըզդ
 15 որմըզդ
 16 որմըզդ

17 որմըզդն
 18 բնաւ և
 19 հակառակեմ
 20 ընքեանքն
 21 բարո
 22 ծնընդեամբ, չիք՝ Գ. Տեր-
Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 23 երկուցունց
 24 խտղտելո, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտըչ-
յան, Հ. Աճառյան
 25 յումէ
 26 զբարեբարութիւնն, չիք՝ Գ. Տեր-
Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 27 աջողեալ, չիք՝ Գ. Տեր-
Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 28 որ
 29 որմըզդ
 30 արհմնն
 31 մին
 32 զարհմնն
 33 պատշաճ
 34 զորմըզդ
 35 եթէ
 36 յարինաձս
 37 էշք, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան,
Հ. Աճառյան
 38 աղւես
 39 առնծք
 40 զալինմն
 41 զորմըզդ
 42 անդի
 43 զբարո
 44 ցանգութեան
 45 որմըզդ, հմմտ. Գ. Տեր-Մկրտըչ-
յան, Հ. Աճառյան, էշ 41՝ ոմզդդ
 46 ծնընդոց, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտըչ-
յան, տե՛ս էշ 41
 47 ծնընդեանն, չիք՝ Գ. Տեր-Մ-
կրտչյան, Հ. Աճառյան, տե՛ս էշ 41
 48 անանք
 49 որմըզդ
 50 ծնընդեանն
 51 անդի
 52 մին
 53 չիք՝ և
 54 եթէ

55 խաւարիմն
 56 արդեաւք
 57 և ինքն
 58 թագեցոյց
 59 յորմըչդա
 60 որմըզդն
 61 չիք՝ և
 62 զրուանն
 63 ո ոք
 64 որմըզդ
 65 զխորհուրդ
 66 որմըզդ
 67 յառաջէ
 68 որդոց
 69 որմըզդ
 70 անդի
 71 անդի
 72 և կամ
 73 արդեաւք
 74 եթէ
 75 թագաւորութիւն
 76 քարոյն
 77 զորմըզդ
 78 աստուածոց
 79 ցորմըզդ
 80 նա նմա
 81 որմըզդ
 82 պատուիրէր
 83 պատուիրեաց
 84 որմըզդի
 85 զրուանն
 86 յարհմնն
 87 յորմըզդ
 88 յումէ
 89 սկիւքն
 90 յոչնչէ
 91 և
 92 չէայն
 93 քաշ
 94 անդի
 95 անդի
 96 զհազար
 97 չիք՝ ծնցի
 98 ծնընդեան, չիք Գ. Տեր-Մկրտըչ-
յան, Հ. Աճառյան

99 անդի, չիք՝ **Գ. Տեր-Մկրտչյան,**
Հ. Աճառյան
 100 բարոյն
 101 միումի-ց հետո լուսանցքում ա-
 վելացվել է տեղի
 102 զբարոյն
 103 լարհմն այն
 104 զվնասակարացն
 105 բնակիյ
 106 բարոյն
 107 ընգերին
 108 բարոյն
 109 նայն
 110 արգանտ
 111 ընդեանն, չիք՝ **Գ. Տեր-Մկրտչյ-**
յան, Հ. Աճառյան
 112 երկուս, չիք **Գ. Տեր-Մկրտչյան,**
Հ. Աճառյան
 113 որմըզդ
 114 թերակատարն, չիք՝ **Գ. Տեր-**
Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 115 որմըզդ
 116 միմչդեր
 117 անդի
 118 այն
 119 չիք՝ և
 120 սերմնընգալ
 121 առն այն
 122 անդի
 123 զորմըզդ
 124 ցնա
 125 յորմզդի
 126 և հայրն
 127 բարոյն
 128 որմըզդ
 129 որմըզդ
 130 պատելի
 131 որմըզդ
 132 զհայթաթանացն, չիք՝ **Գ. Տեր-**
Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 133 զորմըզդ
 134 զոն
 135 շրջել
 136 զորմըզդ
 137 որմզդի
 138 կռուիցին

139 որմզդի
 140 որմզդն
 141 որմըզդն
 142 յոչնչէ
 143 որմզդի
 144 այնպիսո
 145 բարո
 146 որդոյն
 147 բարոյն
 148 որդոյ
 149 ընքեանք
 150 յորմզդէ
 151 որդոյն
 152 աստուածոցն
 153 որմզդի
 154 յոքնագոյն
 155 անդի
 156 անսգամս
 157 զզգամս
 158 անդի
 159 որմըզդն
 160 որմզդի
 161 կերակրաք
 162 յերկրէն
 163 որմզդի
 164 չիք՝ թէ
 165 գելից հետամուտ
 166 ճեպէին
 167 ընդելութեան
 168 այն
 169 բարո
 170 լումն
 171 ճանջի
 172 զոռոխում
 173 որ
 174 մեք
 175 զաղջերուս
 176 յորոց
 177 ետ գիտել
 178 չիք՝ զօր օրինակ
 179 իբրն զփիղս
 180 զառնծս
 181 ընդելուցեալ
 182 անդի
 183 իբրն

184 զանուն
 185 ի ճակատագրաց
 186 չիք՝ ասէ
 187 չիք՝ քրիստոսի
 188 չարն
 189 եգիպտացոց
 190 ութսուն
 191 չիք՝ զօրս
 192 ուրդոյ
 193 ընդէր և չիք՝ **Գ. Տեր Մկրտչ-**
յան, Հ. Աճառյան
 194 հրեայք
 195 զպատիրաման
 196 լեզունն
 197 եթէ
 198 անամբ
 199 հրամանքն, չիք՝ **Գ. Տեր-**
Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 200 մոցանէն
 201 առ աղամ, ամբն ասէ
 202 չիք՝ և
 203 ստեղծածն
 204 սուլաշխարհեանն մնեացոցն
 205 զծնընդոյ
 206 առնեն
 207 եզնն
 208 չիք՝ և, չիք՝ **Գ. Տեր-Մկրտչ-**
յան, Հ. Աճառյան
 209 կրոնոսն
 210 մտանիցէ. ընդգծված մասը ա-
 վելացվել է լուսանցքում
 211 եթէ
 212 սրբաճառ
 213 ծնընդեան
 214 ծնընդեան
 215 ամրացեալ
 216 պատուական
 217 ծնընդեան
 218 թէ
 219 գնաւունք
 220 ընթեանք
 221 առնից
 222 առնեն
 223 առնեն
 224 առնեւուն
 225 որդին

226 զասորեստանացն և զքաքելա-
 ցոցն
 227 չիք՝ ի
 228 առնոին
 229 առնծ
 230 թէ և
 231 զոր
 232 լումէ
 233 լնչից
 234 մոռանան
 235 բռնաւորութենէ
 236 առ գունդս կազմեցեն համեղո
 զհենն յաշխարհէ ալ միտքը ավելաց-
 վել է լուսանցքում
 237 լնչից
 238 ստացւածոց
 239ա եթէ
 239 զառնեցունց
 240 լընգերին
 241 զընգեր
 242 զընգնրին
 243 զընգերն
 244 չիք՝ ոք
 245 եթէ
 246 զարարածս
 247 պատիրեաց, հմմտ. **Գ. Տեր-**
Մկրտչյան, Հ. Աճառյան, էջ 47՝ պատ-
րեալ
 248 էր
 249 յովսեա, չիք՝ **Գ. Տեր-Մկրտչյան,**
Հ. Աճառյան
 250 ասդ
 251 մարգարիւի
 252 որդւոցն
 253 եթէ
 254 հարածովք
 255 եգիպտացոց
 256 եթէ
 257 զընգեր
 258 հարածսն
 259 ալն
 260 երանելուն
 261 եթէ
 262 իցէ առտուած
 263 ամբարշտութիւնն
 264 աղացեալ

265 անուագոցն
 266 որպէսի
 267 ընդրեաց
 268 որդոյն
 269 ընդրեալ
 270 ընգալցի
 271 չիք՝ հայր
 272 զբարիոր
 273 և
 274 չիք՝ որ
 275 ստեղծածս
 276 չիք՝ ինձ
 277 զգործածն
 278 ընդլել
 279 քարոյ
 280 յաւկապարն
 281 ասդ
 282 ծիծառն
 283 և
 284 անդի
 285 մեղաց
 286 երէս
 287 ասդեցութիւնք
 288 ասդեցութիւնք
 289 ասդեցութիւնք
 290 և յորժամ
 291 սիրելոյն
 292 ըմբելո
 293 ասդեցութեմէ անդի
 294 ասդեցութեամբն
 295 յաւրանչելն
 296 յաւրանչելն
 297 յորանչիցէ, հմմտ. Գ. Տեր-

Մկրտչան, Հ. Անառապ, էջ 49՝ յորպի-
 չիցէ

298 ասդեցութեան
 299 ասդեցութիւնք
 300 անդի
 301 ասդեցութիւն
 302 սիրելո
 303 ասդեցութեմէ
 304 յուսեփա
 305 քառմ
 306 արուկան
 307 խաղտել
 308 հոգոյն

309 կենդանութեան
 310 լեղլեղուլ
 311 դարմանովք
 312 քանն անտարանի
 313 որ
 314 լուսոյ
 315 սատրանս
 316 սկարովաւացո
 317 դարձեալ թէ
 318 փորձելոցն
 319 փորձութիւնս
 320 ալդախ
 321 ընդրին
 322 դաւանէր
 323 իցէ
 324 Արքաւան
 325 անսմբոցի
 326 անամբոցի
 327 ոչ-ը ավելացվել է լուսանցքում
 328 զառաքելոյն
 329 չիք՝ որք
 330 մեծ-ը ավելացվել է լուսանց-
 քում
 331 աղոյցն
 332 զհառաւորութիւք
 333 ամբացեալ
 334 լուսնի
 335 մազագոյն
 336 զիարդ է զարեզակն
 337 տարոջ
 338 տարոջ
 339 առնէ
 340 որ
 341 չիք՝ ալ
 342 և յորժամ
 343 զմաշո
 344 անամեն
 345 եթէ
 346 եղումս
 347 զմառունք
 348 լեկելեփաստեմ
 349 հուսեալ
 350 հիւսեալ
 351 յարեհալս
 352 ոչնչի

353 յասորի եսաի
 354 ոչինչի
 355 անդի
 356 անդի
 357 անդի
 358 զամբաւ
 359 անդի
 360 անդի
 361 հոգւոյն
 362 ուռնու, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան,
 4. Աճառյան
 363 արևածայրս
 364 զկրօնայն
 365 զփառփոշտ
 366 ընգեա
 367 ի վեր
 368 ոչնչի
 369 այսչ
 370 ոչնչի
 371 ոչնչի
 372 ոչնչի
 373 նորինն, հմմտ. Գ. Տեր-Մկրտչյան,
 4. Աճառյան, էջ 52՝ նորին
 374 չիք՝ և
 375 յաւիտեանս և յաւիտեանս յաւիտեանից
 376 չիք՝ եւ
 377 չիք՝ ևս
 378 եթէ:

379 ոչնչի
 380 զայլն
 381 ոչնչի
 382 ևս լնու
 383 հոգով
 384 հոգով
 385 հոգով
 386 չիք՝ և
 387 սլատօք
 388 փառաւորութիւն
 389 հոգո
 390 յումե
 391 բարո
 392 չիք՝ և
 393 չիք՝ թէ՛ չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, 4. Աճառյան
 394 ոչնչի
 395 միս և է մարմինն և ի վերո քան զերակս արեան
 396 չիք դարձեալ նոյնպէս մորթ և միս. և է մարմին և ի վերոյ քան զերակս արեանն և ի ներքոյ, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, 4. Աճառյան
 397 արիւնաւիճակի
 398 զանփոփ
 399 երկուցունց
 400 որ երևի արարած է (չիք՝ չէր և եղև)
 401 համարել

Գ Ի Ր Զ Ե Ր Ր Ո Ր Դ էջեր 162(163)—196(197)

1 չիք՝ գիրք երրորդ. Եղծ կրօնից
 յունաց իմաստնոցն
 2 յերեսուն
 3 տարոջ
 4 եթէ
 5 յարեւելս
 6 յարեգականէ
 7 անդի
 8 զյորմէ
 9 արեգակնն
 10 չիք՝ տալիւրաց
 11 անկեալք
 12 ամբարշտութեան
 13 անդի

14 զքնաւ
 15 իսկ չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան,
 4. Աճառյան
 16 զանւն, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան,
 4. Աճառյան
 17 գինո
 18 մինչև
 19 բազում
 20 և իբրև
 21 անդի
 22 սկիւբն
 23 անդի
 24 անդի
 25 Աքրաամու

26 անդի
 27 արևատիւ
 28 պղնձապործ
 29 անդի
 30 կրօսյաւ
 31 կրօնամ
 32 հելէնք
 33 յելլադացոց
 34 ձիթենոյն
 35 եղէս
 36 մերփայք
 37 Արրամու
 38 որդոյն
 39 անգեալ
 40 ամբարշտութիւն
 41 ուր
 42 ամբարշտութեանն
 43 անդի
 44 յորմէ
 45 յանսանոց
 46 յասդեցական
 47 անդի
 48 հոգովն
 49 զամբս
 50 լշտնմարտնաց
 51 զջուրս
 52 զնստութք
 53 զշողմշանն
 54 զարևմուտսն
 55 անդի
 56 խաւարն
 57 որք
 58 և զհալոյ
 59 զնթաղուն
 60 տարոշ
 61 լուսաւոր
 62 առնուն
 63 զնուագեալ
 64 անդի
 65 ծրանս
 66 պատահելս
 67 չիք՝ և ոչ աստղ ցածագոյն գոյ
 քան զլուսինն՝ թէ ի ներքոյ նորա հան-
 գիպեալ զնա խաւարեցուցէ
 68 լուսին
 69 զլուսին

70 բարբաջեն
 71 աշխարհսն
 72 քիւրք քիւրոց
 73 անդի
 74 ամենիքեան
 75 յաստուածոյ
 76 գրեալեալ
 77 չիք՝ ընդ
 78 երկին
 79 միմեանս, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտը-
 յաշ, Հ. Անառչան
 80 ամբոց
 81 ապակոյն
 82 թէ
 83 այն
 84 ոգոց
 85 չիք ի
 86 չիք՝ վաստարագոյն
 87 չհրամսէր ուտել
 88 մոգք
 89 անդի
 90 եթէ
 91 չիք՝ ոչ
 92 չհրամաէ
 93 աստուծոց
 94 անդի
 95 անդի
 96 ասդումն
 97 նորա
 98 անուանաց
 99 արեւսագիտութիւնն
 100 զարեւսագէտսն
 101 մշտնջենակից
 102 մշտնջենակից
 103 է
 104 ամբարշտել
 105 և որ
 106 ամբարշտութեանն
 107 իւր յընքեան
 108 անբարձրն
 109 որք աղանդամիտ
 110 չիք՝ և
 111 յայտ
 112 ամենիքեան
 113 եպիկրայքն
 114 անդի

115 չիք՝ է
 116 լնչաց
 117 որոց այնքան արի եղև յայն-
 չափ (չիք՝ Լամակոր յամառութիւն,
 մինչև)
 118 սկիսքն
 119 սկսբանէ
 120 ճողոյն
 121 սկսբանէ
 122 անդի
 123 Աքրաււմ
 124 Աքրաւմու
 125 որ
 126 եղեսւ
 127 քարոզաւքն
 128 կարծել
 129 չիք՝ է
 130 զստաշլածսն
 131 առնեալ
 132 խորիցէ
 133 որդոյն
 134 չիք՝ զի
 135 սկսբան
 136 սկսբանն
 137 զգործ

138 յապա
 139 զստեղծածն
 140 ընդիր
 141 զընգեր
 142 բաժանելոց, Բմմտ. Գ. Տեր-
 Մկրտչյան, Հ. Աճառյան, էջ 50՝ բաժա-
 նելոյ
 143 կանխագալ
 144 սկիսքն
 145 վաելեց՛
 146 վաելեցեն
 147 անդի
 148 անդի
 149 վալելիւեալ
 150 լոր
 151 խորհրդաւք, չիք՝ Գ. Տեր-
 Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 152 վաելեցեն
 153 չիք՝ զնա
 154 իցէ
 155 ոգոցն
 156 այն
 157 ընդիր
 158 համարին
 159 ոգոյ

Գ Ի Ր Ժ Զ Ո Ր Ր Ո Ր Գ Էջեր 198(199)—242(243)

1 չիք՝ զիրք չորրորդ եղծ աղան-
 դոյն Մարկիոնի
 2 զախարիէ
 3 քումէ
 4 անուանեցաւ
 5 յորդոջ
 6 միաքանեալ
 7 առ
 8 ծնընդովք, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան,
 Հ. Աճառյան
 9 սնամբ
 10 ընգդմեցաւ
 11 բարո
 12 երթաւ-ը ավելացվել է լուսանց-
 քում
 13 որդոք

14 ճանիցես
 15 անդի
 16 եցել
 17 յապշտակաց
 18 անդի քարոյն
 19 սկիսքն
 20 չիք՝ թէ
 21 զարարածսն
 22 եթէ
 23 ի մտաց
 24 տկարութիւնն
 25 յունչէ, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան,
 Հ. Աճառյան
 26 որդոյն
 27 ալլ
 28 չիք՝ մմանապէս

29 չիք՝ զնդնան, չիք՝ Գ. Տեր-
Մկրտչյան, Հ. Աճառյան

30 յաւտարիմ

31 հոգոյն

32 յապշտակեցաւ

33 գոր

34 իսկ նա

35 հոգոյն

36 առապելս

37 հոգոյն

38 ընդդէմ

39 բարոյ

40 լուաւ

41 թէ

42 առաքելոյ

43 արկեալ

44 ալմաւանիկ

45 չիք՝ ամենայն

46 գայր, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան,

Հ. Աճառյան

47 բարո

48 և հիղեա

49 որդոցն

50 քումէ

51 մին

52 պատուէր

53 զքարո:

54 խաւարիմն

55 զշրջագոյն

56 տունդժուած

57 միայն:

58 արուս:

59 խորամանկութեամբ

60 արկ

61 չպարտէր

62 մարդիկ

63 ամբարշտագոյն

64 ոգոց

65 և ոմն

66 հարցաւծովք

67 քարբաջն

68 յնքրեացոյց

69 անդի

70 թարգմանել

71 սկսեանէ

72 յապշտակեցաւ՝

73 և

74 ցերորդ

75 երորդ

76 յապշտակեցաւ

77 յապշտակեցաւ

78 ցաւ

79 ամբք

80 որ

81 ամին

82 յերրորդ աւիտ

83 չիք՝ սակայն էր

84 ընդեր

85 որդոցն

86 չիք՝ և

87 չիք՝ սիայն

88 ընկերացն

89 ոգի

90 ալլոց ընկերացն

91 կորնթացոց

92 անգաւ

93 ոգոց

94 ոգոցն

95 ասդ

96 բարո

97 անմարմինն

98 և աստ մարմին որպէս ասեմն

ոչ զգեցաւ

99 զման

100 պնդեալ

101 յապշտակեաց

102 ալլս

103 ընդրեաց

104 հնձաւոյս

105 է ինչ

106 և զմեռեալս

107 և զսնդամալոյծս

108 տեառնէմ

109 բարո

110 յիսրաւելացո

111 է

112 շարս:թս

113 ընկերի

114 չիք՝ որ

115 ալմչաւի:

116 թէ

117 յապշտակութեամբ

118 այն
 119 անամի
 120 չիք՝ նա
 121 չիք՝ մի
 122 քակել
 123 ազնուակագոյն
 124 այնաէս
 125 ընդանիք
 126 թէ
 127 մարգարէս
 128 որ
 129 զոգիւմ
 130 անդի
 131 որդոյն
 132 մինչ
 133 դարիւն
 134 այնահետեւ, հմտ. Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հ. Աճառյան, էջ 65՝ աջմտեւ:
 134ա ընգայցիւն
 135 կենդանոյն
 136 ոգո
 137 վա
 138 ի տարապարտոց
 139 աւել թէ
 140 հակառակ
 141 Աբրահամ
 142 Աբրահամու
 143 թշնամի
 144 սիրեցես զընգեր
 145 քումէ
 146 սիրեցես
 147 պատւիրանաց
 148 զաւելնաճ
 149 պատւիրանաց Մովսէս
 150 զկեանսն
 151 զպատւիրանս
 152 հարցեալ. չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 153 զպատւիրանս .
 154 թէ
 155 ի գործ
 156 ընգերակից
 157 տուա (")
 158 այոյն

159 չիք թէ
 160 չիք՝ է
 161 անդի
 162 զատոյն
 163 անդի
 164 ուսուցիւն
 165 չիք՝ Յեսու... փարիսացիս
 166 չիք՝ ուստի և... ասելի է՝ թէ
 167 և ճարս
 168 ոչ (")
 169 չիք՝ գի
 170 ի խորհուրդ, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 171 որդոցն Խարալէի
 172 որդո
 173 յանդիւր
 174 մտելոտո
 175 հմտ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հ. Աճառյան, էջ 66 զչախորժականան մտաց
 176 մարդոյն
 177 անդի
 178 ըմբել
 179 զայթազդեցի
 180 զի եթէ, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 181 ոչ վասն զի թէ
 182 զհնով
 183 զըմբելիսն
 184 զհնո
 185 ըմբել
 186 զայթազդեցի
 187 թէ
 188 զայթազդի
 189 չիք՝ ոչ
 190 չհաւատասն
 191 ոչտ
 192 գալթազդութիւն
 193 պիղծս, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
 194 եկեղեցո
 195 ուխտաւոր
 196 առաքեալ
 197 չիք՝ զհալր
 198 հաւատացեմ

199 մեկնեցեղ բառից Քեսող գրչագրում կարդում ենք. «Յեսու այնչափ առ Աստուածս ունի զարիմացն Աստուած, զի գնորա ասացեալսն հաստատէ յԱւետարանի, և նոքա մոյին, թէ հակառակ ուսուցանէ նոցա Յեսուն: Նոյնպէս վասն կերակրոց և ի (էջ 310ա) Հնումն և ի Նորումս գտանենք, զի յԱստուծոյ տունալ էն ի դրաման: ԲԱճ, աւէ, զէն, և կէր զամենայն ամասուն և զթոշունս ուտելիս և աստ աւէ, թէ ամենայն ինչ որ մտանէ ընդ բերան մարդոյ ոչ պղծէ զնա. այլ որ ինչ ելանէ ի թերանո անդի այն պղծէ զմարդն և յամենայն էմ իմեքէ մինչև միսն է և եթէ պիղծ ինչ էին կերակրոցն, նախ ինքն իսկ ոչ ժաշակէր ի նոցանէ և ապա այլոց հրաման տայր չճաշակել: Իսկ եթէ ոչ ուրէք գտանենք ասացեալ նորա ի նորումս, թէ զայս ինչ մի ուտիցես յայտ է, եթէ զխտորութիւնս կերակրոցն, որ ըստ արիմացն էին, դադարեցոյց այնու, զի ընդ մեղաւորս և ընդ մաքսաւորս և ընդ փարիսացիս ուտէր և ըմբէր, և զգատկէն ասէր ցաշակերտսն, թէ՛ ցանկանալով ցանկացա ուտել զգատկիս զայս ընդ ձեզ, միթէ և զգատկէն առիցեն, թէ ձուկն էր և ոչ գառն» (էջ 310բ):

200 այրընդիր
201 չիք որք
202 բարոյն
203 բարկութեան
204 փաղչիցիս
205 փաղչել
206 զարշալութիւն
207 ապականութիւն
208 չիք՝ արժամի
209 բարոյն
210 տեղոյ
211 զանյապականութիւն
212 մահկանացիս
213 զբարին
214 ոգովք
215 երորդի
216 ցունակամէ
217 մանկաւ
218 չիք՝ և
219 կենդանիքն
220 ոգոցն
221 կենդանոյն (")
222 անդի (")
223 ոչ որք
224 թէ ոչ որք
225 հոգո
226 վանկութիւն
227 անգաւ

228 յերկուս
229 չէր
230 հոգով
231 յայտ
232 հոգո
233 և դարձեալ
234 չիք՝ ոչ
235 ընդդմէ
236 վարեալքն
237 ոգոց
238 զանցնիր, չիք՝ Գ. Տեր-Մկրտ-
տըչյան, Հ. Աճառյան
239 պոնտացոց, չիք՝ Գ. Տեր-
Մկրտչյան, Հ. Աճառյան
240 անդի
241 յեկնոյեցո
242 զբարո
243 ստեպ առնոյ
244 աղանդոցն
245 յեկեղեցոյ
246 հոգոյն
247 ընգեղոյ
248 ընդդմէ
249 կառաւոյն արիմացն
250 չիք՝ ի
251 վերջում՝ ով երաճե աղանդակ
ըմբերցողս սորոյ առիմա յիշեալիք
զկազմողս զԳրիգոր (էջ 315ա)

(հղումը ըստ աշխարհաբարի)

- p>Էջ 35 *
- ¹
- Տե՛ս Ծմնդ., Ա, 14:
- Էջ 37 *¹ Հմմտ. Ծմնդ., Ը, 21:
- Էջ 39 *¹ Տե՛ս Ծմնդ., Ա, 27:
- Էջ 45 *¹ Յոք, ԻԶ, 13:
 *² Տե՛ս Հոռովմ., Գ, 25:
- Էջ 59 *¹ Հմմտ. Ծմնդ., Դ, 16:
 *² Հմմտ. Ծմնդ., Գ, 17—19:
- Էջ 61 *¹ Ծմնդ., Գ, 8—9:
 *² Հմմտ. Ծմնդ., Բ, 17:
 *³ Հմմտ. Ծմնդ., Գ, 4—5:
 *⁴ Տե՛ս Իմաստ., Ա, 13, Բ, 23—24:
- Էջ 63 *¹ Սաղմ., ԶԱ, 6:
 *² Հմմտ. Ծմնդ., Գ, 1:
 *³ Մատթ., Դ, 8:
 *⁴ Ղուկ., Ը, 28:
- Էջ 65 *¹ Յովհ., ԺԲ, 31:
 *² Ղուկ., Ժ, 18:
 *³ Յովհ., ԺԶ, 11:
 *⁴ Տե՛ս Եսայ., ԺԴ, 12—15:
 *⁵ Տե՛ս Եսայ., ԾԷ, 1:
 *⁶ Յովհ., Ե, 14:
 *⁷ Մատթ., Թ, 2:
 *⁸ Տե՛ս Մատթ., Թ, 2—3 (տարբ.):
- Էջ 67 *¹ Ծմնդ., Բ, 24:
 *² Մատթ., ԺԹ, 6:
 *³ Ելից., Դ, 22:
 *⁴ Յովհ., Ա, 12:
- Էջ 69 *¹ Առակ., ԺԱ, 31, այլև՝ Ա Պետր., Դ, 18:
 *² Հմմտ. Մատթ., ԺԲ, 26:
 *³ Մատթ., ԺԲ, 28:
 *⁴ Մատթ., ԺԵ, 20, այլև՝ Մարկ., Թ, 29:
- Էջ 71 *¹ Յովհ., ԺԳ, 27:
- Էջ 73 *¹ Հմմտ. Ղուկ., Ժ, 19:
 *² Տե՛ս Գործք առաք., ԺԹ, 19:

⁹³ Հմմտ. Գործք առաք., ԺԶ, 17:

Էջ 75 ⁹¹ Հմմտ. Սաղմ., ԾԲ, 20:

⁹² Եսայ., Խ, 6:

Էջ 77 ⁹¹ Հմմտ. Յովհ., Դ, 24:

⁹² Հմմտ. Յովհ., Զ, 64:

⁹³ Սաղմ., ԻԶ, 1:

⁹⁴ Հմմտ. Ծննդ., Գ, 8—9:

⁹⁵ Տե՛ս Ծննդ., ԺԸ:

⁹⁶ Հմմտ. Ծննդ., ԺԹ, 1:

⁹⁷ Տե՛ս Դատ., ԺԳ, 8:

⁹⁸ Տե՛ս Ելից., ԼԳ, 11:

⁹⁹ Տե՛ս Բ Թագ., ԻԴ, 16—17:

Էջ 79 ⁹¹ Տե՛ս Եզեկ., Ժ, ԻԴ և այլն:

⁹² Հմմտ. Ա Կորնթ., ԺԵ, 40:

⁹³ Հմմտ. Ա Կորնթ., ԺԵ, 41:

Էջ 81 ⁹¹ Տե՛ս Եսայ., ԺԳ, 22:

⁹² Եսայ., ԺԳ, 21—22:

Էջ 85 ⁹¹ Յոք, Խ, ԽԱ:

Էջ 89 ⁹¹ Մատթ., ԺԸ, 10:

⁹² Առ Եբր., Ա, 14:

⁹³ Հմմտ. Առ Տիտոս, Ա, 16:

Էջ 99 ⁹¹ Տե՛ս Մատթ., ԺԲ, 33 (տարբ.), այլև է, 17—19:

Էջ 123 ⁹¹ Ելից., ԺԲ, 29:

⁹² Բ Թագ., ԻԴ, 15:

⁹³ Զաք., Գ, 2:

⁹⁴ Հմմտ. Յովհ., Ը, 44:

Էջ 125 ⁹¹ Հմմտ. Մատթ., Ը, 29:

⁹² Տե՛ս Մարկ., Գ, 27, Մատթ., ԺԲ, 29:

⁹³ Ծննդ., Զ, 3:

⁹⁴ Տե՛ս Ծննդ., Բ, 17:

⁹⁵ Տե՛ս Ծննդ., Ե, 17:

Էջ 133 ⁹¹ Տե՛ս Եզեկ., ԼԳ, 11:

Էջ 135 ⁹¹ Հռովմ., Թ, 11—13:

- *2 Տե՛ս Գ Թագ., ԺԳ, 2:
- *3 Տե՛ս Բ Մնաց., ԼԶ, 22—23:

- Էջ 137
- *1 Ա Տիմ., Բ, 4:
 - *2 Տե՛ս Հռովմ., Թ, 16:
 - *3 Տե՛ս Հռովմ., Թ, 18:
 - *4 Տե՛ս Հռովմ., Թ, 20—21:
 - *5 Տե՛ս Հռովմ., Զ, 16:
 - *6 Տե՛ս Տիմ., Բ, 21:
 - *7 Եսայ., Ա, 19:
 - *8 Հմմտ. Հռովմ., Թ, 24:
 - *9 Հմմտ. Եփես., Դ, 5—6:
 - *10 Հմմտ. Եզեկ., ԻԴ, 14:

- Էջ 139
- *1 Հմմտ. Երեմ., Ա, 5:
 - *2 Հմմտ. Երեմ., Ա, 5:
 - *3 Հմմտ. Գաղ., Ա, 15—16:
 - *4 Հմմտ. Հռովմ., Ը, 29:
 - *5 Տե՛ս Եփես., Ա, 4:
 - *6 Յովհ., Զ, 40:
 - *7 Հմմտ. Յովհ., Դ, 34:
 - *8 Հմմտ. Յովհ., Զ, 39:

- Էջ 141
- *1 Եբր., ԺԲ, 16:
 - *2 Եբր., ԺԲ, 15:
 - *3 Ժող., Է, 30:
 - *4 Հմմտ. Երեմ., Բ, 21:

- Էջ 145
- *1 Հմմտ. Յոք, Է, 14:
 - *2 Հմմտ. Մարկ., Թ, 28:

- Էջ 147
- *1 Տե՛ս Մարկ., Գ, 11, այլև՝ Ղուկ., Դ, 42:
 - *2 Տե՛ս Մատթ., Ը, 30—32:
 - *3 Տե՛ս Ա Թեսաղ., Բ, 18:
 - *4 Հմմտ. Եփես., Զ, 12:
 - *5 Հմմտ. Յովհ., ԺԳ, 2:
 - *6 Հմմտ. Յովհ., ԺԳ, 27:
 - *7 Հմմտ. Ղուկ., ԻԲ, 31:

- Էջ 149
- *1 Ա Կորնթ., Ժ, 18:
 - *2 Հմմտ. Մատթ., Զ, 18:
 - *3 Տե՛ս Գ Թագ., ԻԲ, 21—23:
 - *4 Տե՛ս Յովհ., Ը, 44:
 - *5 Տե՛ս Ա Կորնթ., ԺԵ, 25—27:

- Էջ 151 *¹ Տե՛ս Մատթ., ԺԳ, 25:
 *² Մարկ., Գ, 12:
 *³ Գործք առաք., ԺԶ, 17:
 *⁴ Տե՛ս Ծննդ., Ա, 16—17:
 *⁵ Տե՛ս Ղուկ., ԺԲ, 54—55:
- Էջ 153 *¹ Տե՛ս Ծննդ., Ա, 8:
 *² Տե՛ս Ծննդ., Ա, 17:
 *³ Յեսու, Ժ, 12:
 *⁴ Տե՛ս Ժող., Ա, 5—6:
- Էջ 155 *¹ Տե՛ս Եսայ., ԽԴ, 24 ('):
 *² Սաղմ., ԺԸ, 7:
- Էջ 157 *¹ Սաղմ., ԺԽԸ, 5—6:
 *² Սաղմ., ԺԼԵ, 6:
 *³ Սաղմ., ԻԳ, 2:
 *⁴ Ծննդ., Բ, 7:
 *⁵ Հմմտ. Զաք., ԺԲ, 1:
 *⁶ Եսայ., ԾԷ, 16:
- Էջ 159 *¹ Հմմտ. Ծննդ., Ա, 1:
 *² Հմմտ. Սաղմ., ԺԽԸ, 2, 8:
 *³ Սաղմ., ԺԳ, 4:
 *⁴ Սաղմ., ԺԼԴ, 7:
- Էջ 161 *¹ Հմմտ., Սաղմ., ԺԳ, 20:
 *² Տե՛ս Ամովս, Դ, 18:
- Էջ 165 *¹ Հմմտ. Ա Կորնթ., Ա, 21:
- Էջ 171 *¹ Հռովմ., Ա, 21:
- Էջ 173 *¹ Ծննդ., Բ, 5:
 *² Եփես., Բ, 2:
 *³ Հմմտ. Եփես., Զ, 12:
 *⁴ Սաղմ., ԺԼԴ, 7:
 *⁵ Սաղմ., ԺԽԷ, 16—17:
 *⁶ Ամովս, Ե, 8:
 *⁷ Հմմտ. Յոք, ԼԸ, 29:
- Էջ 177 *¹ Ծննդ., Ա, 16:
 *² Հմմտ. Յովել, Բ, 81:
- Էջ 179 *¹ Տե՛ս Ծննդ., Ա, 14:

- *2 Հմմտ. Հռովմ., Ա, 25:
- Էջ 183 *1 Առակ., ԺԶ, 8:
- Էջ 189 *1 Տե՛ս Ծննդ., ԺԴ, 18:
 *2 Տե՛ս Ծննդ., Ի:
 *3 Տե՛ս Յոք, ԼԲ:
 *4 Տե՛ս Մաղաք., Ա, 11:
- Էջ 191 *1 Տե՛ս Ա. Կորնթ., ԺԳ, 11:
 *2 Տե՛ս Ա. Կորնթ., ԺԳ, 12 (մեծ տաքք.):
- Էջ 205 *1 Առ Կորնթ., Գ, 19:
- Էջ 207 *1 Հմմտ. Բ. Կորնթ., ԺԲ, 4 (տաքք.):
 *2 Բ. Կորնթ., ԺԲ, 4:
- Էջ 213 *1 Տե՛ս Բ. Կորնթ., Բ, 4:
- Էջ 215 *1 Հմմտ. Ա. Կորնթ., Բ, 9:
- Էջ 219 *1 Տե՛ս Ծննդ., ԺԷ, 14, Եղից., ԼԾ, 2:
 *2 Մատթ., ԺԱ, 27:
- Էջ 221 *1 Հմմտ. Ա. Կորնթ., ԺԵ, 24—25:
- Էջ 223 *1 Հմմտ. Եսայ., ԼԴ, 4, ԿԴ, 1, Սաղմ., ՂԶ, 5:
 *2 Հմմտ. Եսայ., ԿԵ, 17, ԿԶ, 22, Յայտմ., ԻԱ, 1:
 *3 Հմմտ. Ղուկ., Զ, 43—44:
- Էջ 225 *1 Տե՛ս Փիլիպ., Բ, 8:
 *2 Հմմտ. Ա. Տիմ., Բ, 6:
 *3 Հմմտ. Ղուկ., Զ, 24:
 *4 Եղից., Ի, 13:
 *5 Հմմտ. Մատթ., Ե, 22:
 *6 Եղից., Ի, 14:
 *7 Հմմտ. Մատթ., Ե, 28:
 *8 Տե՛ս Եղից., Ի, 7, Ղևտ, ԺԹ, 12:
 *9 Հմմտ. Մատթ., Ե, 34:
 *10 Տե՛ս Ծննդ., ԺԸ, 2—8:
 *11 Հմմտ. Յակ., Բ, 23:
 *12 Հմմտ. Ղուկ., ԺԶ, 22—23:
 *13 Հմմտ. Մատթ., Ե, 3:
 *14 Հմմտ. Մատթ., Ե, 7:
 *15 Տե՛ս Եղից., ԻԳ, 5:

- ¹⁶ Տե՛ս Ելից., ԻԳ, 19:
- ¹⁷ Տե՛ս Երկր. օրին., ԻԲ, 6:
- ¹⁸ Հմմտ. Ղևտ, ԺԹ, 18:

- Էջ 227**
- ¹ Մատթ., ԻԲ, 37:
 - ² Մատթ., ԻԲ, 39:
 - ³ Մատթ., ԻԲ, 40:
 - ⁴ Հմմտ. Մատթ., Ե, 17:
 - ⁵ Տե՛ս Մատթ., Ը, 4:
 - ⁶ Տե՛ս Յեսու, ԻԳ, 7:
 - ⁷ Հմմտ. Մատթ., Ե, 34, 37:
 - ⁸ Տե՛ս Գործք առաք., ԺԱ, 6—7:
 - ⁹ Հմմտ. Մարկ., Է, 15:

- Էջ 229**
- ¹ Տե՛ս Մատթ., Թ, 11:
 - ² Հմմտ. Ղուկ., ԻԲ, 15:
 - ³ Տե՛ս Ղուկ., ԻԴ, 42—43:
 - ⁴ Տե՛ս Ղևտ., Դ, 12:
 - ⁵ Տե՛ս Եբր., ԺԳ, 11—12:
 - ⁶ Հմմտ. Սաղմ., ԿԸ, 32:
 - ⁷ Հմմտ. Մատթ., ԺԲ, 40:

- Էջ 231**
- ¹ Հմմտ. Եմնդ., Թ, 3—4, այլև՝ Ղևտ., ԺԷ, 11, 14:
 - ² Հմմտ. Գործք առաք., ԺԵ, 29:
 - ³ Տե՛ս Մատթ., ԺԵ, 11:
 - ⁴ Տե՛ս Ա Տիմ., Դ, 3—5:
 - ⁵ Հմմտ. Ա Տիմ., Դ, 5:
 - ⁶ Հմմտ. Ա Կորնթ., Ժ, 27:
 - ⁷ Տե՛ս Ա Կորնթ., Ժ, 25:
 - ⁸ Հմմտ. Հռովմ., ԺԴ, 21:
 - ⁹ Հմմտ. Ա Կորնթ., Ը, 18:

- Էջ 233**
- ¹ Հմմտ. Հռովմ., ԺԴ, 21:
 - ² Հմմտ. Հռովմ., ԺԴ, 2:
 - ³ Տե՛ս Ա Տիմ., Դ, 4—5:

- Էջ 235**
- ¹ Տե՛ս Մատթ., ԺԹ, 12:
 - ² Եմնդ., Բ, 24—25:
 - ³ Մատթ., ԺԹ, 6:

- Էջ 237**
- ¹ Հմմտ. Երկր. օրին., ԼԲ, 22:
 - ² Տե՛ս Երկր. օրին., ԼԲ, 24:
 - ³ Տե՛ս Եսայ., ԿԶ, 16:
 - ⁴ Հմմտ. Ա Կորնթ., ԺԵ, 50:
 - ⁵ Տե՛ս Փիլիպ., Ա, 23:

^{*6} Ա Կորնթ., ԺԵ, 53:

^{*7} Բ Կորնթ., Ե, 10:

Էջ 239 ^{*1} Ա Կորնթ., ԺԵ, 4:

^{*2} Ա Կորնթ., ԺԵ, 29:

^{*3} Յովհ., Գ, 3:

^{*4} Հմմտ. Յովհ., Գ, 5:

^{*5} Հմմտ. Ա Կորնթ., ԺԵ, 50:

Էջ 241 ^{*1} Հմմտ. Հռովմ., Ը, 5:

^{*2} Հմմտ. Հռովմ., Ը, 9:

^{*3} Հմմտ. Ա Կորնթ., ԺԵ, 52:

^{*4} Տե՛ս Յովհ., Ե, 28—29:

Էջ 243 ^{*1} Մատթ., Ե, 17:

^{*2} Եփես., Բ, 14:

Էջ 255 ^{*1} Հմմտ. Յովհ., ԺԲ, 26:

Էջ 257 ^{*1} Մատթ., ԺԶ, 24:

^{*2} Ղուկ., Թ, 23:

ԱԾԽԱՐՀԱԲԱՐ ՏԵՔՍՏԻ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եզնիկի սույն երկի միակ ձեռագիրը վերնագիր չունի: Միայն սկզբում (կարմիր թանաքով) նշված է «Երանելոյն Եզնկա վարդապետի», ապա այլ ձեռագրով (ուսն թանաքով) փոփոխված է այնպես, որ կարդացվում է՝ «Երանելոյն Եզնակ վարդապետին Կողբացոյ» (Մաշտոցյան մատենադարանի ձեռ. № 1097, էջ 187բ): Տպագրությունների մեջ հրատարակիչների կողմից դրվել են զանազան վերնագրեր (տե՛ս տպագրությունների ցանկը):

Մեր քանակիության մեջ վերնագրի համար զանազան կարծիքներ են արտահայտվել: Առաջարկվել են բազմազան վերնագրեր: Տե՛ս Նոր Հայկազյան բառարան, հ. 1-ին, էջ 11, Ն. Բյուզանդացի, «Քննատեղ», Ա, 1887, էջ 8, «Բազմավեպ», 1925, էջ 199—200, 1928, էջ 297, «Հանդես ամսօրեայ», 1898, էջ 200, Մ. Աբելյան, «Հայոց հիմ գրականության պատմություն», գիրք 1-ին, Երևան, 1944, էջ 128 և այլն: Ներկա թարգմանության համար քանի որ հիմք ենք ընդունել վեներական (սկզբնական) հրատարակությունը, թարգմանել ենք նրանում ընդունվածը՝ «Եղծ աղանդոց» — «Աղանդների հերքումը»: Էջ 7

2. Ձեռագրում մասերի ու գլուխների բաժանում չկա: Զմյուռնիայի հրատարակության առաջաքանում Հ. Նալյանը գրել է, որ տպագրման կարգադրություն անելուց առաջ ամբողջ աշխատությունը բաժանել է 76 գլուխների («Ծառ»-երի)՝ ընթերցողներին ձանձրության ազատ պահելու նկատառումով: Այստեղ այդ գլուխներից յուրաքանչյուրը ներկայացված է առանձին վերնագրով: Վեներական 1826 թ. հրատարակության «Զեկուցման» մեջ նշվում է, որ բնագիրը հրատարակիչները բաժանել են գրքերի ու գլուխների: Այդ բաժանումները նախորդից տարբեր են: Այստեղ ամբողջ երկը բաժանված է չորս գրքի՝ առանձին վերնագրերով, յուրաքանչյուր գիրք էլ՝ առանձին գլուխների, բայց վերջիններս առանց վերնագրերի են: Գ. Խաչատրյանը պահպանել է այդ բաժանումները՝ յուրաքանչյուր գրքում թողնելով գլուխների նույն քանակը, սակայն կատարել է ներքին հատվածավորում, սակավ փոփոխություններ: Նա այդ գլուխների մի մասն առանձին-առանձին վերնագրել է (1-ին և 2-րդ գրքեր): Լ. Մարիեւը այս երկի բնագիրը հրատարակել է առանց մասերի բաժանելու. վեներական 1826 թվականի հրատարակության գլուխներն ըստ գրքերի նշել է ուղղանկյուն փակագծերում: Սակայն ֆրանսերեն թարգմանության մեջ այլևս բաժանումներ է կատարել, որոնց մասին այստեղ նկատակահարմար չենք համարում նշել: Էջ 7

3. «Աղանդ» նշանակում է «սուտ կրոն», «մոլոր հազատք», «ընդունվածից շեղվող ուսմունք», «հերետիկոսություն», «հերձված», «կախարդանք», «աղանդավորների խումբ», «ընդհանրապես կրոն» և այլն: Դա գործածված է նաև փիլիսոփայական

զանազան ուսմունքների իմաստով: Եզնիկն այդ բառը գործածել է տարբեր իմաստներով («սուտ կրոն», «խոտոր հավատք», «հերձված», «փիլիսոփայական ուսմունք» և այլն): Դրա հիման վրա էլ հրատարակիչները վերնագիր ընտրելիս օգտագործել են այդ բառը:

«Հեթանոս» նշ. «այլազգի», «օտարազգի», «ոչ քրիստոնյա», «այլադավան», «կոտակաշտ» և այլն: Հունարեն *ἔθνος* («ծողովուրդ, ցեղ») բառից է՝ փոխառված: ասորերենի միջնորդությամբ (Հ. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», հ. 4-րդ, էջ 288): էջ 7

4. Բնագրում՝ «մթարք», որ տարբեր կերպ է հասկացվել թանափության մեջ: Այս բառը Հայկազյան բառարանը եզակի ձևով («մթար») բացատրում է «մթագին և մութն», «աղտոտ և աղտ» և հղում է «մթեր» բառին, սրան էլ այսպիսի բացատրություն չ տալիս՝ «ոմկ. մութեր, մութ ու աղտոտ՝ կեղտոտ քաներ. կամ աղտ մթերեալ» (հ. 2-րդ, էջ 280): Ոմանք հակված են եղել «մթարք»-ը գրչի սխալ համարելու: Այսպես. Բարկեն Վ.-ն նպատակահարմար է գտել ուղղել «մթեր», իբրև «աղտ մթերեալ» (տե՛ս «Բազմավէպ», 1907, էջ 312—318): Այսպես նույնպիսի մոտեցմամբ Ե. Դուրյանը («Ամբողջ երկեր», Զ, Երուսաղեմ, 1935, էջ 405—406) առաջարկել է «մթարք»-ը փոխարինել «մթերք»-ով՝ չկապելով «մութ» արմատի հետ, որպես «աղտին ու թիծին մթերքն՝ որ բիբերուն (այսինքն նայումքին) շուրջ կը փալիլին»: Իրավացի են այն բանասերները, որոնք գտնում են, որ «մթարք»-ը բնագրային բառ է ու ճիշտ է գործածված: Դա կազմված է «մութ» արմատից, «ար»-ը ածանց է, իսկ «ք»-ն հոգնակիության մասնիկն է, բառացի նշ. «մթություններ»: Դրանով Եզնիկը նշում է աչքի աղտոտությունները՝ աղտն ու նպուռը («զաղտն և զբիծն»), որոնք մթություն են առաջացնում ու խանգարում տեսողությանը: Զմյուռնիայի հրատարակությունը «մթարքն»-ի փոխարեն ունի «մոայքն»: էջ 7

5. Եզնիկի «շողայցեն» բառաձևը մեր թանափության մեջ շատ վեճերի տեղիք է տվել: Ծատերը բառի այդպիսի գործածությունը տեղին չհամարելով, ենթադրել են, թե այդտեղ գրչագրական սխալ կա, և առաջարկել են փոխարինել համապատասխան մի այլ ձևով, ինչպես՝ «լողայցեն», «զայցեն» և նույնիսկ «շաղախ իցեն»: Միշտ է այն մոտեցումը, ըստ որի «շողայցեն»-ը կասկածելի չի համարվում: Բնագրում բառը նույն ձևով պետք է մնա և պիտի թարգմանվի ըստ գործածության: Թարգմանելիս մենք կանգ առանք «երևալ» իմաստի վրա: Մեր դասական լեզվում «շողալ» բայն ունեցել է և «երևալ» իմաստը, ինչպես քնորոշ փաստերով այդ մատնացույց է արել Հ. Աճառյանը Լ. Մարիեսի աշխատությանը նվիրված իր համառոտ գրախոսականում (տե՛ս «Բազմավէպ», 1928, էջ 171): էջ 7

6. Զեռագրում և վեճետիկյան սկզբնական հրատարակության մեջ «...եկին ի չգոյէ և ի գոյէ» նախադասությունը թերություն ունի (որը հիշյալ տպագրից անցել է և ուրիշ հրատարակությունների՝ Փարիզի, Պոլսի, Թբիլիսիի...): Վերջին բառաձևը բացառականով չպետք է լինի, այլ՝ «ի» նախդիրով ու հայցականով՝ «ի գոյ»: Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ուղիղ է եղել: Գ. Նախապետյանն առաջարկել է ուղղել հիշյալ ձևով («Ուղղագրությունը ազգային մատենագրաց», Վեճետիկ, 1907, էջ 282), որը ընդունելի է համարել Ե. Փեչիկյանը («Բազմավէպ», 1928, էջ 300): Ուղղված է և Գ. Խաչատրյանի հրատարակած բնագրում: Լ. Մարիեսը ձեռագրում եղած բացա-

ռականի ձևը պահպանել է իր հրատարակածի մեջ: Ե. Դուրյանը դեմ է եղել ուղղմանը («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 408): Մենք թարգմանել ենք ուղղվածի համաձայն: Էջ 7

7. Այն պատկերացումն է եղել, թե գոյություն ունեն վերին մեզ չերևացող և ստորին՝ երևացող (տեսանելի) երկինքներ: Ինչպես Եզնիկն է գրում, երևացող երկինքն, իբր, ջրերից է կազմված: Էջ 7

8. «Ամեն բան» մենք թարգմանել ենք «ամենայն» բառը, որը կա տպագիր օրհնակներում («...և երկիրը, և ամենայն ի մեան և ի մեա...»), իսկ ձեռագրում չկա: Մտքից որոշակի երևում է պակասը, ուստի այդպիսի լրացումը անհրաժեշտաբար է կատարվել: Էջ 7

9. Աներևույթ-անմարմինները, ըստ Եզնիկի՝ հրեշտակները (ինչպես և դևերը) ու մարդկանց հոգիներն են, իսկ երևացող-մարմնավորները՝ մյուս բոլոր արարածները, որոնք մարմին ունեն և տեսանելի են: Էջ 7

10. Բնագրի՝ Զմյուռնիայի, Վենետիկի (և վերջինիս հետևողությամբ՝ ուրիշ) հրատարակություններում տպված է՝ «...ի գիտության իրող ամարար էութեանն ժամանեցուցանել, և յիւրոց արարածոցն ի հատոտմն ըստ իւրաքանչիւր բնութեանց անել»: Զեռագրում պակասում է «ծամանեցուցանել» բառը: Բանասիրության մեջ իրավացիորեն առաջարկվել է անտեսել այդ բառը՝ որպես անտեղի հավելում: Հիշյալ հատվածը տարբեր ձևով է հասկացվել. քանի որ, ըստ երևույթին, ձեռագրում էլ աղավաղում է եղել: Օրինակ, մեզ էլ հավանական է թվում, որ «ի հաստատումն անել» արտահայտության մեջ «հաստումն»-ի փոխարեն պիտի լիներ «հասումն», որպես «կատարելություն, հասունություն», ինչպես որ ընդունել է Լ. Մարիենը «Le De Deo...», 1924, էջ 176—177): Էջ 9

11. Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «խորհիցեք զգորութենն»՝ որպես «մտածեք զորության մասին»: Նախ այստեղ «խորհիցեք» քերականական ձևը անհարիր է բնագրին. դա հատուկ չէ դասական հայերենին: Վենետիկյան սկզբնական հրատարակության մեջ քերականական ձևն ուղղված է՝ «խորհիցե», խնդիրն էլ դրված հայցական հոլովով՝ «զգորութիւնն» («խորհիցե զգորութիւնն»), արտահայտությունն այդպես էլ ընդօրինակվել է Փարիզի, Պոլսի, Թբիլիսիի հրատարակություններում: Բայ-ստորոգյալի խնդրի ուղղումը միշտ է, իսկ քայն էլ պետք էր դարձնել «խորիցե» (ինչպես որ արվել է հետո): Զեռագրում հենց այդպես է, և այդ ձևով էլ ներկայացրել են մի շարք բանասերներ (Թ. Թոռնյան, Ե. Փնջիկյան, Վ. Առաքելյան, Գ. Խաչատրյան, Լ. Մարիեն): Բնագրում, իսկապես խոսքը չի վերաբերում «մտածել» և հարանման ուրիշ իմաստներին, այլ՝ «թաքցնել», «պահել» նշանակություններին: Դա պարզ երևում է նաև գործածված հոմանիշներից («խնայել», «պահել»): Միշտ է նկատված, որ ավելորդ է դրված «սեպհակաճեալ»-ը Զմյուռնիայի, Վենետիկի և այլ տպագրությունների մեջ: Էջ 9

12. Այստեղ Լ. Մարիենը բնագրում մի հավելում է կատարել՝ առնելով փակագծի մեջ՝ «և ինչ յարարածոց որ չար է, այն ի չարէ արարչէ»: Դա ավելի է պարզում միտքը, քայք բնագրական հիմքից գտրվ է: Էջ 9

13. Բնագրում՝ «արանցն մոգուց»։ Ն. Բյուզանդացին («Հայկական բառաքննութիւն», էջ 38—39) առաջարկել է «արանցն» բառաձևը դարձնել մեծատառով, որպէսզի հասկացվի «Արեաց»։ Նա բնագրային ուրիշ օրինակներով ապացուցում է, որ «Արանց» հավասար է «Արեաց» ձևին։ Հետագայում Գ. Գալեմբարյանն առաջարկել է «Արեաց» ձևը՝ գտնելով, որ «Յունացն հեթանոսաց» արտահայտությանը համապատասխանորեն պիտի հաջորդէր. «Արեացն մոգուց»։ Ե. Փեչիկյանը դա ընդունելի է համարում («Բազմավէպ», 1928, էջ 300)։ Գ. Խաչատրյանն «Արեացն» ձևը նշում է տողատակում, բնագրում թողնում է եղածը, բայց թարգմանում է ըստ վերոհիշյալ ուղղման «պարսիկ մոգերն»։ (Անդ, էջ 4)։

«Մոգ» նշանակում է «սուտ գուշակ», «հեթանոս մարգարե», «աստղագուշակ», «կրակապաշտ քուրմ», «կախարհ», «պարսից կրոնավոր», «գլխաշատական կրոնի հետևող»։ Այստեղ գործածված է վերջին նշանակությամբ։ Էջ 9

14. Հերձվածող էին կոչվում եկեղեցու միությունից շեղված, պառակտված մարդիկ, կրոնական «մոլոր» ուսմունքների հետևողները, հերետիկոսները, աղանդավորները։ Էջ 9

15. Բնագրում՝ «հիւղ(ն)», որը հունարեն սկզբնաղբ է։ Դա գործածվել է «նյութ» նշանակությամբ. այստեղ Եզնիկն այդպես էլ թարգմանել է։ Հունարենում նրա բուն նշանակությունը եղել է «փայտ, վառելափայտ, փայտանյութ, տառաձ»։ Այդ բառը փոխաբերաբար նշանակել է և «նյութ» (տե՛ս «Հայ. արմ. բառ.», հ. 4-րդ, էջ 820)։ Էջ 9

16. Ըստ հների՝ «չորեքին բնութիւնքն» չորս տարրեր համարվածներն են հողը, ջուրը, օդը և կրակը։ Էջ 11

17. Բնագրի այս մասում անպարզություն կա։ Անտրամաքանական է դառնում, երբ բանատը (=բանական) հասկացությունը վերագրվում է նաև «զգայականացն անշնչից»։ Այդ նկատառումով բանասերները փոփոխություններ մտցնելու անհրաժեշտություն են զգացել։ Ն. Աղոնցը, կանգ առնելով Լ. Մարիեսի խմբագրական առաջարկի վրա («զգայականացն անշնչից»-ի փոխարեն «զգայական ածն անշնչից»), գտնում է, որ դա ընդունելի չէ, քանի որ «Անշունչ զգայական ասելով Եզնիկը հասկանում է երկնի լուսատուները» («Բազմավէպ», 1928, էջ 110)։ Լ. Մարիեսը հետագայում ուրիշ հավելում էլ է կատարել (էջ 12)։ Բայց դրանով էլ հարցը չի լուծվում։ Ե. Դուրյանը «զգայականացն» և «անշնչից» համարում է միջանցից անկախ անդամներ (և ոչ թե լրացյալ-լրացում), նրանց միջև «և» շաղկապ է դնում, ապա ենթադրում է, որ «բայ մը կը պակսի (և խնամ տանի) զգայականացն և անշնչից յիւրաքանչիւր կայանի» («Ամբողջ երկեր», 2, էջ 407)։ Գ. Խաչատրյանը, հետևելով նրան, բնագրում հավելում է արել՝ «և խնամ տանի զգայականացն զանշնչիցն» ու առանձին նախադասությամբ թարգմանել՝ «Եւ նա է, որ իր խնամքին առարկայ կ'ընէ անքաններն ու անշունչները...» (էջ 6)։

Մշմարտությանն ավելի մոտ է Ե. Դուրյանի վերոհիշյալ առաջարկը։ Թարգմանելիս մենք ևս նկատի ունեցանք այդ, և «զգայական» բառն էլ թարգմանեցինք «անքանական»՝ ըստ Առձեռն բառարանի։ Էջ 18

18. Նվթարի են առնված երկիրն ու երկինքը: Էջ 18

19. «Մեծ տոմ» այստեղ նշանակում է «աշխարհ», «տիեզերք»: Էջ 15:

20. Բնագրում՝ «նուաճէր»: Հատվածի բովանդակության համաձայն քայլը պետք է լիներ ներկա ժամանակով, ինչպես նկատել և ուղղել են մի շարք քանասերներ: Թարգմանել ենք ըստ ուղղվածի: Էջ 15

21. Այս քարդ. նախադասությունը բնագրում սկսվում է «Եւ որ ի համագգեացն լծեալ են» պարզ նախադասությամբ, որտեղ խոսվում է կառքերի մասին, քայց բովանդակությունից երևում է, որ շարունակության մեջ նշվող համապատասխան գործողությունները վերաբերում են ոչ թե կառքերին, այլ՝ նրանց լծվող երիվարներին: Մանավանդ «և երբեմն խորտակումն իսկ կառացն գործեն» ձևակերպումը շատ որոշակի ցույց է տալիս այդ ոչ թե կառքն է խորտակում կառքը, այլ՝ ձիերը՝ կառքը: Այդ պատճառով թարգմանության մեջ փակագծում ավելացրինք «նրանց երիվարները» արտահայտությունը, որ միտքը ճիշտ հասկացվի: Էջ 17

22. Բնագրի «առ փութի չծածկելոյ» արտահայտությունը Լ. Մարիեւը, ըստ իր մեկնաբանության՝ ներկայացրել է այսպես՝ «առ փութի <անփութ>» [ի] ծածկելոյ», որպես թե «անփութ ի ծածկելոյ» (էջ 14): Փոփոխության հարկ չկա, իմաստն էլ որոշակի է՝ «շտապելուց չծածկելով»: Էջ 17

23. Տե՛ս ծան. 15: Էջ 19

24. Այսինքն թե՛ այդպես խառնաշփոթ կերպով շարժվելով շարունակի գոյություն ունենալ: Էջ 19

25. Բնագրում՝ «լազնուագոյման». ճիշտ կլիներ «զ» նախդիրով՝ «զազնուագոյման», ինչպես որ հասկացել են ուրիշներն էլ (Գ. Գալեմբարյան և այլն): Էջ 19

26. Բնագրում՝ «առագ»: Վ. Առաքելյանը գտնում է, որ այստեղ դա կարող է ունենալ «խելոք, իմաստուն» նշանակությունը («Գործարարի հատընտիր», էջ 52): Էջ 19

27. Լ. Մարիեւը «ընդ Աստուծոյ» արտահայտությունից հետո բնագրում փակագծում ավելացրել է՝ «երկուցեալ դնել, նոցա արարիչ Աստուած» (էջ 15): Ավելի առաջ՝ Ն. Ադոնցը մերժել էր նրա առաջարկած համանման հավելումը՝ «երևեալ, դնել նոցա արարչի լինել Աստուծոյ» («Բազմավէպ», 1928, էջ 108): Իսկ Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ այս հատվածից պակասում է այն մասը, որն ընկած է «ամուսնան» և «թէ ամենևին» քառերի միջև: Մյուս տպագրերն ունեն և համապատասխան են ձեռագրին: Նույն պարբերության վերջին ձախադասությունից, իմիջիպիսիք, Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ տպագրության ժամանակ դուրս է ընկել «Բանգի ոչ եթէ ամիրաութեամբ ինչ լաղթեղ ջանամք, այլ...» մասը (էջ 11): Էջ 19

28. Բնագրում՝ «անսկզբնակից». նշ. «հավերժաբար գոյություն ունեցողին: զուգա-

290

Ռեո եղող», «սկիզբ չունեցող գոյակից», «նա, որ, սկիզբ չունենալով, գոյություն ունի անսկիզբ աստծու հետ»: Էջ 18

29. Բնագրում՝ «Զի ուր երկու ոք ի միասին իցեն, հարկ է թե իցե իմջ՝ որ զա-տանիցե ի միջի»: Լ. Մարիեսն այստեղ «ի միասին իցեն» արտահայտությունից հետո փակագծում ավելացրել է՝ «հարկ է թե մի միայն ոք իցե, և ուր երկու ոք զատ իցեն» (էջ 15), որը հունական աղբյուրների հետևողությամբ առաջարկել էր դեռ իր մա-խորդ աշխատության մեջ: Ն. Ադոնցը, անդրադառնալով դրան, այն կարծիքն է հայտնել, թե Լ. Մարիեսը ցանկացել է Ադամանտոսին սրբագրել՝ Մեթոդիոսի հետ հաշտեցնելու համար («Բազմավեպ», 1926, էջ 110): Էջ 21:

30. Այլ բառերով ու սեղմ ձևակերպումով կարելի է ասել՝ «Պարունակողը պարու-նակլալից մեծ է լինում»: Էջ 21

31. Այսինքն՝ «...Եթե աստված փոքր լինելով հյուլեի մի մասի մեջ էր միայն...»: Էջ 21

32. Այս նախադասությունից հետո բնագրում Լ. Մարիեսը փակագծում ավելացրել է՝ «զի բառական եղև տանել գերկոսին» (էջ 16), որը ձեռագրական հիմք չունի: Էջ 21

33. Ձեռագրում՝ «որպես զառիչ ի մմանե», որտեղ ընդգծված բառը տեղին չէ: Այսպես է նաև Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ: Վնենտիկյանում ուղղված է «զատ իմջ», այսինքն՝ «զատ կամ անջատ բան», որն ընդունելի է: Էջ 21

34. Այսինքն՝ ջրերը ներծծված են հողի մեջ՝ խառնված նրա հետ: Էջ 21

35. Եզնիկի «նա և բաժանելի ևս՝ թե ի մմա իրրև ի տեղուջ էր» նախադասու-թյունը տարբեր կերպ է հասկացվել: Այստեղ ակնարկը վերաբերում է քննադատ-վող կարծիքից թևող հետևությանը. այն է՝ եթե հյուլեն աստծու մեջ տեղավորված լիներ, ուրեմն աստված պիտի բաժանման ենթարկվեր: Էջ 23

36. Լ. Մարիեսը բնագրում «պատճառ չարեաց» արտահայտությունից առաջ փակագծում ավելացրել է «մարթ ասել՝ թե չե» (էջ 16): Անհրաժեշտ չէ: Էջ 23

37. Լ. Մարիեսը բնագրում «չկարեն» ժխտական ձևը դարձրել է դրական՝ «կա-րեն»: Ապա՝ «յարիմեն» բառից հետո փակագծում ավելացրել է՝ «Թեպետ և շինա-դացո ընթերակաց իցեն բնութիւնք գոր ի շինումսն յարիմեն» (էջ 17): Թարգմա-նելիս դրանք նկատի չենք ունեցել: Էջ 23

38. Բնագրի «քաղաքս», «տաճարս» հայցական ձևերից երևում է, որ հեղինակը մտածել է գործողության մասին, բայց բայը չի արտահայտել (կամ գուցե բայ եղել է, բայց դուրս է մնացել ընդօրինակման ժամանակ): Հասկանալի դարձնելու նպա-տակով թարգմանության մեջ ավելացրինք: Լ. Մարիեսը (հրատարակած բնագիր, էջ 17) «բնութեան գործ է» արտահայտությունը դարձրել է «բնութիւն գործե»՝ մի կող-մից նկատի ունենալով վերոհիշյալը, մյուս կողմից այն, որ ձեռագրում շարունակու-

թյան մեջ «արուեստ» բառը գրված է ոչ թե սեռականով, այլ ուղղականով՝ «արուեստըն»։ Բայց առավել ևս հենվել է Մեթոդիոսի երկի վրա՝ զուգադրելով վերջինիս հետ, և աշխատել է խմբագրել նրա ձևով (հմմտ. նրա թարգմանության ծանոթագրությունները, էջ 158—161)։ Վենետիկյան հրատարակության մեջ «ոչ եթե բնութեան գործ է» արտահայտության համեմատ «արուեստն» ներկայացված է «արուեստին» ձևով։ Թարգմանել ենք ըստ վենետիկյանի։ Էջ 23

39. Հին հայերենում «արուեստ» բառը բազմիմաստ է։ Եզնիկը (և ոչ միայն նա) դա գործածել է թե՛ «արվեստ» և թե՛ «արհեստ» նշանակություններով։ Այդ նկատառումով էլ թարգմանության մեջ պահպանում ենք նույն բառը։ Դա հենց այստեղ միայն մի իմաստով չի գործածված, շենքերի կառուցման մեջ և՛ արհեստ կա, և՛ արվեստ։ Իսկ որտեղ «արհեստ» իմաստը հստակորեն տարբերվում է, տալիս ենք համապատասխան «արհեստ» բառով։ Էջ 23

40. Բնագրում՝ «արուեստն», որը տրամաբանական չէ, պետք է լիներ «արուեստագետն», ինչպես նկատել են և ուրիշները։ Էջ 23

41. Բնագրում՝ «և ոչ արգասիս միթ»։ Վերջին բառը հետագայում ճշտվել է «միթոյ» ձևով՝ հասկացվելով «ոչ թե մյուսի արդյունք» (տե՛ս վենետիկյան 1926 թ. հրատ., էջ 31)։ Ե. Դուրյանը, այդ ուղղումը կարևոր համարելով, միաժամանակ գրում է, որ ավելի ուղիղ կլինի կարդալ «և զարգասիս միթոյ»՝ բնագրից դուրս գցելով «ոչ»-ը որպես գրչագրական սխալ («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 408)։ Եզնիկն այն միտքն է հայտնում, թե աստված ի վիճակի է ոչնչից ստեղծել գոյակներ, որոնք չի կարելի մյուսի արգասիք համարել։ Հետևաբար բնագրում «ոչ» ժխտականի գոյությունը կասկածի ենթակա չէ։ Ժիշտ է հասկացել Գ. Խաչատրյանը, որը «ոչ»-ը թողել է բնագրում, բայց արտահայտությունը թարգմանել է որոշ հավելումով՝ «և ոչ թե ասունք նկատել արգասիք միթի» (էջ 13)։ Լ. Մարիեյը թողել է նույնությամբ՝ առանց առաջարկված փոփոխությունների (էջ 17)։

Ն. Ադունցը «արգասիք» բառը («արգասիք անձանց») քացատրում է «հատկություն» («Բազմավեպ», 1926, էջ 109)։ Դա մեր մատենագրության մեջ գործածված է «գործ, արդյունք, պտուղ» նշանակությամբ։ Փոխառություն է հունարենից, որտեղ *εργασία* բառն ձևով նշանակել է «աշխատություն, աշխատանք, արտադրություն, աշխատության արդյունքը (ամեն տեսակ բանի, նաև հողի համար ասված), վաստակ, շահ»։ Ծագում է *εργον* «գործ, *εργάσθαι* «աշխատել, գործել, հող մշակել» բառերից (Հ. Աճառյան, «Հայերեն արմ. բառ.», հ. 1-ին, էջ 641)։ Էջ 23

42. Բնագրում՝ «անձինք»։ Այստեղ «անձն» բառը չունի մասնավորապես անձի նշանակություն, այլ գործածված է «առարկա, գոյակ, գոյացություն» իմաստով։ Հայկազյան բառարանը «անձն» բառի բազմաթիվ իմաստների հետ նշում է նաև՝ «խկություն գոյաւոր իրաց. գոյացութիւն հակադրեալ ոչնչի և պատահման...» (հ. 1-ին, էջ 198)։ Հենց սա վերաբերում է հիշյալ գործածությանը։ Այսպիսի նշանակությամբ Եզնիկը գործածել է նաև «բնութիւն», «անձնաւոր», «գոյութիւն» բառերը։ Էջ 25

43. Զմյուռնիայի, Վենետիկի (և սրանից ընդօրինակված) հրատարակություններում այս նախադասության վերջում կա «չար» բառը («և չար»), որը ձեռագրում չկա։ Նկատի ունենալով ձեռագիրը՝ թարգմանության մեջ այն չարտահայտեցինք։ Էջ 25

44. Այսինքն՝ քարերից շենք կառուցողը բուն նյութը (քարերը) չի ստեղծում, այլ դրանք շարում, դասավորում ու կերտում է շինությունը: Այդպիսով նա դառնում է ոչ թե քարեր ստեղծող, այլ՝ շենք կերտող: Էջ 27

45. Զեռագրում այս բառը չկա: Տպագրում ավելացված է ըստ անհրաժեշտության (Լ. Մարիեսը չի ավելացրել): Ծարումակության մեջ «այլ» բառից հետո տպագրված օրինակներում (բացի վերջինից) կա «զի», որի ավելացման հարկ չկար: Էջ 27

46. Բնագրում՝ «երևեցին», որը չի պատշաճում նախադասությանը: Ենթադրելով, որ դա եղած պիտի լինի «երևին»՝ թարգմանեցինք «երևում են»: Էջ 27

47. Վեներիկյան (և ուրիշ) տպագրությունների մեջ «ասացուք» բառից հետո միջակետ է դրված. այդպիսով «որպես» բառը հարադրվել է հաջորդ «զի» բառին: Ավելի ճիշտ կլիներ միջակետը դնել «որպես» բառից հետո, իսկ առաջինը սրանից տրոհել բութով, ինչպես վարվել է Լ. Մարիեսը (հմմտ. ձեռագրի հրատարակությունը, էջ 19): Թարգմանել ենք հիշալ փոփոխությամբ: Էջ 27

48. Վեներիկի ակաբնական (և ուրիշ) տպագրության մեջ՝ «էր»: Այդպես է նաև ձեռագրում: Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «է», որը ճիշտ է: Գ. Խաչատրյանը ներկայացրել է ուղղված ձևով: Էջ 27

49. Բնագրի այս մասում՝ «բնութիւն» բառը գործածված է «տարր, մարմին» իմաստով: Էջ 29

50. Զեռագրում՝ «տածեն», որը տպագիր օրինակներում ճիշտ կերպով սրբագրված է «ածեն»: Սա էլ, նախադասության մտքից ելնելով, թարգմանեցինք «մղել» բառով: Էջ 29

51. Զեռագրում և տպագրությունների մեծ մասում այս բառը դրված է սեռական-տրական ձևով՝ «հիղեայն», ու այդպիսի գործածությամբ չի համապատասխանում նախադասության մտքին: Հ. Աճառյանը ճիշտ մոտեցմամբ առաջարկել է նրա մոտ ավելացնել «ի» նախդիրը՝ բառը դարձնելով բացառական հոլովով («Զննութիւն և՛ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիտ ձեռագրին», էջ 84—85): Եվ ճիշտ են վարվել այն բանասերները (Գ. Խաչատրյան, Լ. Մարիես), որոնք բնագրում այդ փոփոխությունը կատարել են: Թարգմանել ենք ուղղումով: Էջ 29

52. Զեռագրում և տպագրությունների մեծ մասում «յործամ» բառից հետո կա «զի», որը տեղին չէ: Հեռագայում բանասերները (Գ. Խաչատրյան, Լ. Մարիես) հանել են: Էջ 29

53. Բնագրում՝ «չէր անարար»։ «2» ժխտական մասնիկը, հետագայում տեղիմ չհամարվելով, որոշ տպագրություններում վերացվել է։ Այդ ուղղումը ընդունելի են համարել և ուրիշները (Ե. Դուրյան, Գ. Խաչատրյան)։ Իսկ Լ. Մարիենը նպատակահարմար է համարել խմբագրել այսպես՝ «ոչ իցե հիղն անարար» (տե՛ս հրատ. բնագիրը, էջ 20, թարգմ. և ծան., էջ 165)։ Մենք թարգմանեցինք ըստ «էր անարար» ուղղման։ Էջ 29

54. Տպագրի «և պարզականքն ևս անարարք» արտահայտության դիմաց ձեռագիրն ունի «և պարզականքն և անարարքն»։ Ձեռագրիցը հասկանալի չէ։ Ծիշտ են վարվել հրատարակիչները՝ ուղղելով վերոհիշյալ ձևով։ Լ. Մարիենը, սակայն, իր հրատարակած բնագրում թողել է նույնությամբ (էջ 20)։ Էջ 29

55. Այսինքն՝ աստված և չորս տարրերը։ Էջ 29

56. Բնագրում՝ «անձնաւոր», այսինքն՝ «գոյ», «գոյությունն ունեցող էակ», «գոյակ», «գոյացություն» (սուրբյեկտ), որին Եզնիկը հակադրում է քարքը որպես ոչ այդպիսին, այլ իբրև նրա վարվեցողության արդյունք, արգասիք, հետևանք։ Էջ 31

57. Բնագրի «արարիչ» բառը Գալեմքյարյանն ուղղել է «չար»։ Այդ բառը պետք է մնա, հավելում պետք է տրվի առանց դրա փոխարինման։ Բացի դրանից, բառերի բնագրային դասավորությամբ միտքը պարզ չէ։ Նախադասությունը հասկացվում է հավելումով և բառերի վերադասավորությամբ։ Թարգմանել ենք այդպիսի փոփոխությամբ։ Էջ 31

58. Ձեռագրում՝ «վրէժս պահանջիցէ»։ Տպագրությունների մեծ մասն ունի «վրէժս պահանջէ»։ Ծիշտ են վարվել այն բանասերները (Գ. Խաչատրյան, Լ. Մարիեն), որոնք ուղղել են ըստ ձեռագրի։ Իսկ հաջորդ նախադասության մեջ նույն բայը ձեռագրում ներկայով է դրված («վրէժս պահանջէ»), որը, սակայն, վնասն էր (և սրան հետևած) հրատարակություններում դարձված է ստորադասական առաջին ապառնիով («վրէժս պահանջիցէ»)։ Ծիշտ է ձեռագրի ձևը, որպիսին ունենալ տպագրություններ (Զմյուռնիայի, Փարիզի՝ վերջին)։ Էջ 31

59. Ձեռագրում՝ «յաստուածպաշտութեան», որից հետո միջակետ է դրված։ Դա նշանակում է, որ այդ բառը լրացում չէ «յօրինակէ» բառաձևի համար։ Ծիշտ է վարվել Լ. Մարիենը, որ չի հետևել տպագրություններին, որտեղ առաջին բառի նախդիրը պակասում է։ Բայց նա չպիտի անտեսեր կետը։ Էջ 33

60. Տպագրություններն ունեն «զի եթէ»։ Ձեռագրում «զի» չկա։ Լ. Մարիենն իրավացիորեն անտեսել է այդ հավելումը (տե՛ս բնագրի հրատարակությունը, էջ 22)։ Մենք ևս բաց թողեցինք։ Էջ 33

61. Կամքի ազատությունն ստացող մարդն է։ Ավելի հասկանալի դարձնելու համար համապատասխան բառը նշեցինք փակագծում։ Ի դեպ, Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ կա «մարդ» բառը։ Էջ 35

62. Այսինքն՝ մնացած բոլոր արարածները, բացի մարդուց: Այդ պատճառով էլ բնագրում «այլն» բառը պիտի հոգնակի թվով լինե՛ր՝ «այլքն», այդպես էլ «ծառայե՛» — «ծառայեն»: Էջ 35

63. Բնագրում՝ «համակերտա»: Ե. Դուրյանը նախընտրելի է համարում «համակերպա» ուղղումը (ամդ, էջ 408), որը թարգմանության մեջ արտահայտեցինք «նույն կերպ» ձևով: Էջ 35

64. Բնագրում՝ «զայլսն ամենայն», որը հայցականով է արտահայտված: Այդպիսի գործածությունը կապված է նախորդ նախադասության «տեսանեմք» բայ-ստորոգյալի հետ: «Զայլսն...» ևս մտածել է որպես նրա ուղիղ խնդիր: Կոտակում չըստեղծելու և միտքը հասկանալի դարձնելու նպատակով թարգմանության մեջ ներկայացված է անկախ ձևով: Էջ 35

65. Ե. Դուրյանը «համակերտա» — «համակերպա» ուղղումից հետո տրամաբանական է գտնում հաջորդ նախադասության «գովեմք» բայ-ստորոգյալն արտահայտել ժխտական ձևով՝ ավելացնելով «ոչ» (ամդ, էջ 408): Լ. Մարիենը բնագրում փակագծում կատարել է այդ հավելումը (էջ 28)՝ ձեռք չտալով, սակայն, «համակերտա»-ին: Մտքից պարզ երևում է, որ «գովեմք»-ը բնագրում ճիշտ է գործածված և ժխտական ձևով չպիտի լինի: Եզնիկն ստում է, թե արարածները գովում ենք նրա համար, որ նրանք պահում են հրամանների սահմանները (այսինքն՝ ինչպես հրամայված է, այնպես էլ վարվում են): Գովեստը չէր լինի, եթե հակառակ ձևով վարվեին: Էջ 35

66. Լ. Մարիենը, ըստ իր մեկնաբանության, բնագրի «չախործե՛ր» ձևի ժխտական մասնիկը հանել է (էջ 24): Ժիշտ չէ: Այստեղ բայը ժխտական իմաստ ունի, ուստի ժխտական մասնիկը պիտի պահպանվի: Էջ 37

67. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ բնագրի «ծտել» բայի դիմաց կա «հավել», որը կրկնված է նույն հատվածում՝ «հակիցի» ձևով: Դա անհրաժեշտ փոփոխություն չէ: Բնագրայինը հասկանալի է: Էջ 37

68. Այստեղ ակնարկվում է ծառի սյտից չուտելու պատվիրանի ու նրա խախտման աստվածաշնչական առասպելը: Էջ 37

69. Զեռագրում՝ «անարարիչ»: Տպագրում ճիշտ կերպով ուղղված է «անարարի ինչ», որը և թարգմանել ենք: Էջ 37

70. Զեռագրում չկա «կարե՛ ոք»: Տպագրում ավելացված է, որպես և թարգմանել ենք: Լ. Մարիենը, ըստ իր մեկնաբանության՝ փակագծում «զմարդն ցուցանել» արտահայտությունից հետո գրել է իր խմբագրած ձևակերպումը՝ «այլ գի մարդն՝ ըստ ուրուք վարդապետութեան, և ոչ բնութեամբ, ստունգաւոր եղև՝ կարե՛ ոք ցուցանել» էջ (24): Դա արված է Մեթոդիոսի երկի բնագրի հիման վրա (տե՛ս Լ. Մարիեսի թարգմանության ծանոթագրությունները, էջ 170): Էջ 37

71. Բնագրի այս հատվածն աղավաղված է: Զեռագրում և տպագրություններում այն հետևյալ տեսքն ունի՝ «Եթե՛ այնպիսի ինչ բնութիւն մարդոյն առեալ էր, ապա ոչ

ի բնութենէ արարածոյ և յաստուածեղէն գրոց նմա վարդապետութիւն ընծայանայր»։ Սա հասկանալի չէ և այս վիճակում տրամաբանորեն չի կապվում շարունակության հետ։ Թարգմանելիս վերափոխել ենք՝ օգտվելով Գ. Գալեմբարյանի վերակազմածից («Նորագոյն աղբերք...», էջ 84), բայց ժխտական մասնիկը տարածել ենք նաև «ընծայանայր» բայ-ստորոգյալի վրա, իսկ «վարդապետութիւն» բառն էլ ներկայացրել ենք նրա մի մասնավոր իմաստով։ Էջ 87

72. Բնագրում այս նախադասությունը սկզբնամասում ունի «ոչ եթէ» ժխտական շաղկապը, որն ավելորդ է դառնում շարունակության «մի՞թէ»-ի հանդեպ (հմտտ. նաև Թ. Թոռնյան, անդ, էջ 13)։ Էջ 89

73. Խոսքը աստվածաշնչական առասպելի օձի մասին է, որը Եվայից իմանալով, թե պատվիրանազանությունը չարիք կրերի, խաբեց նրան (տե՛ս Ծննդ., Գ, տե՛ս նաև ծան. 79)։ Էջ 89

74. Այսինքն՝ աստանան իմացավ, որ եթե մարդը արհամարհի աստծու պատվիրանը, չարիք գործած կլինի, ուստի և համոզեց մարդուն, որ այդ քալը կատարի, քանի որ դրանով կպատժվեր. իսկ աստանան ուզում էր, որ մարդը պատժվեր։ Էջ 89

75. Զեռագրում չկա «զայն լառաջադրեաց մարդոյն»։ Էջ 39

76. Բնագրում՝ «ժտեցոյց», որը հասկանալի է. դրա դիմաց Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «հրապուրեաց»։ Իզուր է փոխված։ Էջ 41

77. Բնագրի «այլ կարծեօք ի թեթուս մատուցեալ» արտահայտության մեջ «թեթուս»-ը անստույգ բառ է համարվել, և դրա վերաբերյալ զանազան կարծիքներ են արտահայտվել։ Նախ Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ դրա փոխարեն դրվել է «ի դերես»։ Հայկազյան բառարանը «թեթուք» ձևով անհայտ բան է համարում՝ կասկածանքով բացատրելով «երկբայելի փորձ» (հ. 1-ին, էջ 805)։ Թ. Թոռնյանը բացատրում է «տարակուսի, փորձ փորձելով» («Հատընտիր...», էջ 15)։ Գ. Նահապետյանն առաջարկում է ուղղել «ի թերես» («Ուղղագրութիւնք...», էջ 284)։ Ե. Փեշիկյանը մերժում է այս առաջարկը («Բազմավեպ». 1928, էջ 828)։ Ե. Դուրյանը նշում է, որ գուցե կարելի լիներ կարդալ «այլ կարծեօք և թեթես մատուցեալ»։ («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 409)։ Հ. Աճառյանը «թեթուս»-ը վերցնում է «թեթու» ձևով («թեթուս»-ը հոգնակի հայցականն է), «կարծիք, կասկած» նշանակությամբ, կազմված է համարում «թե»-ի կրկնությամբ՝ ձայնավորի փոփոխումով («Հ. արմ. բառ.», հ. 2-րդ, էջ 1178—1179)։ Այսպիսով «ի թեթուս մատուցեալ» պետք է նշանակի «երկբայելով, տատանվելով»։ Վերոհիշյալ արտահայտության մեջ «կարծեօք» բառանը հոմանիշ է «ի թեթուս մատուցեալ»-ին։ Այդ նկատառումով էլ թարգմանեցինք «կասկածելով ու երկբայելով»։ Էջ 41։

78. Բնագրում՝ «ի փայտէն», որը, ըստ հատվածի բովանդակության՝ նշանակում է ոչ թե «փայտից» առհասարակ, այլ «այն ծառից», որի պտուղն արգելված էր ուտել։ Էջ 41

79. Այս դատողությունների հիմքը սատանայից մարդու խաթվելուն, պատվիրա-
նազանց լինելուն (արգելված պտուղը ճաշակելուն) և պատիժ կրելուն (մահկանացու
լառնալու) վերաբերող աստվածաշնչական առասպելն է (տե՛ս Ծննդ., Բ, Գ):
Էջ 41

80. Բնագրում՝ «Վասն ընդ անագորոն թշնամութեան ընդ մարդոյն ունելոյ»: Ե.
Դուրյանն առաջարկել է ջնջել առաջին «ընդ»-ը (անդ, էջ 409), որը մինչև այդ Թ.
Թոռնյանն ավելորդ համարելով՝ առել էր փակագծի մեջ (անդ, էջ 16): Կարելի էր
«վասն»-ը ավելորդ համարել՝ հասկանալով այսպես՝ «մարդու նկատմամբ ունեցած
դաժան թշնամության դիմաց»: Իսկ եթե «վասն»-ը պահպանվում է, և նրանից հետո
եղած «ընդ»-ն է ջնջվում, ապա այդ դեպքում «թշնամութեան» բառածը պետք է
դնել հայցական հոլովով՝ որպես ունել քայի խնդիր: Այսպես. «Վասն անագորոն թշնա-
մութիւն ընդ մարդոյն ունելոյ» (տե՛ս նաև Թ. Թոռնյան, անդ, էջ 16): Այս պատ-
կերացմամբ էլ թարգմանեցինք: Բնագրի «անագորոն» ձևը ավելի ընտիր կլիներ «ա-
նագորոյն» ձևով, ինչպես որ Լ. Մարիեան էլ սրբագրել է: Էջ 41

81. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ այս մասում կան հավելումներ: Բա՛ղ
առանց այդպիսի հավելումների էլ մինչ այդ շարադրվածից, ինչպես և հենց հաջոյ-
ող նախադասությունից պարզ հասկացվում է այն, ինչ նպատակով որ արված են
դրանք: Էջ 41

82. Բնագրում՝ «զընկեց»: «Ջընկենուլ» բառն ուղղակի առումով ճշանակում է «մի
կողմ գցել, դնել նետել» և այլն: Ընդհանուր իմաստից ելնելով՝ թարգմանեցինք «ար-
համարհե՛ք» բայով: Զմյուռնիայի հրատարակությունը դրա դիմաց ունի «կոխեաց»:
Էջ 41

83. Բնագրում՝ «չարչարիչ», որի փոխարեն Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի
«չարի արարիչ»: Միշտը առաջինն է, որը և թարգմանել ենք: Էջ 43

84. Բառացի՝ «Քասավ սատանայի գիտակցությանը» Էջ 43

85. Բնագրում՝ «ի չարաբարել»: Հայկազյան և Առձեռն բառարանները «չարա-
բարել» բառ չեն ճանաչում, ունեն «չարաբարել»: Նորայր Բյուզանդացին «չարաբա-
րել»-ը որպես «չարաբարել» ստուգելի է համարում՝ հակված լինելով այդպիսի սըր-
բագրության: Նա հիշեցնում է «բարերարել» քայի գոյությունը՝ որպես զուգահեռ
փաստ «չարաբարել» քայի կազմության («Նախնիք», էջ 181, մանրաժապավենից):
Մեզ հավանական է թվում «ի չարաբարել»-ը, և այդ մոտեցմամբ էլ թարգմանել ենք:
Էջ 43

86. Բնագրի «գորութիւն» բառը այս դեպքում գործածված է «էություն» նշա-
նակությամբ: Էջ 45

87. Մեր հին մատենագրության մեջ Գիր կամ Գիրք է անվանվում Աստվածա-
շունչը կամ Ս. գիրքը: Այստեղ Եզնիկի երկի բնագիրն ունի «Գիր»՝ հիշյալ նշանակու-
թյամբ: Էջ 45

88. Զեռագիրը չունի «ըստ ձեզ»: Տպագրություններում ավելացված է՝ միտք ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով: Էջ 45

89. Բնագրի «արդ զայն ասացէք» արտահայտության դիմաց Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «արդ մեզ ասացէք»: Էջ 45

90. Բնագրում հոգնակի թվով է՝ «ի լատիւնանցն»: Էջ 45

91. Բնագրի «զի առաւելութիւն քարերարութեան նորա յայտնի լիցի մարդկան ձևակերպումը ուղղակիորեն պետք է թարգմանվի այսպես՝ «որ իր քարերարությամբ առաւելությունը հայտնի լինի մարդկանց»: Սակայն թարգմանել ենք ազատ՝ հասկանալի ընդհանուր բովանդակությունից ելնելով: Էջ 45

92. Բնագրում՝ «զի մի՝ զքազումս սպանանիցէ», որը բառացի կթարգմանվի «ոչ շատերին չսպաներ»: Խոսքը սատանայի արարքի մասին է: Ըստ հայտնի առասպելի՝ սատանան ոչ թե անմիջականորեն սպանում է մարդկանց, այլ, խաբելով առաջին ստեղծվածներին (Եվային, ապա և Ադամին)՝ օրհնագանցությամբ նրանց մահկանացու դարձրեց, այսինքն՝ այդպիսով մահվան պատճառ դարձավ: Այդ նկատառումով վերոհիշյալ նախադասությունը նույնությամբ չթարգմանեցինք, այլ ներկայացրինք «որ շատերին մահվան պատճառ չլինեք» ձևով: Էջ 47

93. Բնագրում «զի մի՝ կարծիցի...» նախադասությունը նպատակային քնույթ ունի («որ չկարծվի...», կամ՝ «որ չկարծվեր...», սակայն նախորդող նախադասությունների կապակցությունն այնպիսին է, որ հնարավոր չէ թարգմանելիս ամբողջությամբ մեջ պահպանել այդ քնույթը: Նախորդ նախադասություններին հարմարեցնելու համար փակագծում հավելում կատարեցինք՝ «և պատշաճ չէր»: Էջ 47

94. Այսինքն՝ Ադամի ու Եվայի դիմաց (ըստ առասպելի): Էջ 47

95. Բնագրում՝ «յործամ մրցել ընդ քանաարկուին մարտնչիցի», որը բառացի ճշգրտվում է «երբ քանաարկուի ճեստ կուլի»: Զեռագրում «մարտնչիցի» ձևի դիմաց կա «մարտ չիցի» (քառը կիսված է, և Ն տառի տեղը երևում է): Հրատարակիչները դարձրել են «մարտնչիցի»: Հ. Աճառյանն այն կարծիքն է հայտնել, թե «մրցել... մարտչիցի» ձևերում երկու ուղղում պետք էր կատարել՝ առաջինը դարձնելով անցյալ դերբայ («մրցեալ»), իսկ երկրորդը՝ «մարտնչիցի», այսինքն ընդունելով «մարտնչիցի» ուղղումը՝ պետք է սրբագրել նաև «մրցել»-ը: Ասլա Աշուս է, որ միաժամանակ երկու ուղղումը հավանական չի լինի, ուստի ավելի լավ է առաջին բառը թողնել նույնությամբ, իսկ մյուսն ուղղել «մատչիցի» («մրցել... մատչիցի») — «Քննություն և համեմատություն Եզնկայ նորագիտ ձեռագրին», էջ 86—87:

Ե. Դուրյանը ևս անդրադարձել է դրան՝ գրելով. «մրցել... մարտնչիցի. հայերն չէ: Պէտք է կարդալ մատչիցի» («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 408): Այդ փոփոխությունը ընդունել է նաև Գ. Խաչատրյանը և արտացոլել բնագրի մեջ՝ տողատակում նշելով տպագրի «մարտնչիցի» ձևը որպես սխալ (տե՛ս Բուենոս-Այրեսի հրատ., էջ 28): «Մրցել... մատչիցի» հավաքվել է «մոտենա կոմեդու»:

Լ. Մարիեւը բնագրում ներկայացրել է տղագրվածի ձևով (անդ, էջ 30):

Ծիշող տպագրվածն է՝ «մրցել... մարտնչիցի»: Բանն այն է, որ դասական հայերենի համար խորթ չէ բայի դիֆսվոր ձևի վրա նույն կամ հոմանիշ բայի անորոշ դերբայը դնելը՝ որպես ավելադրություն: Այսպես. «Ծիցել շինէին ի պաշտօն դիւաց...» (Ագաթ., էջ 298), «Այն ամենայն ի ձեռն այլոց՝ գրել գրեցաւ» (Բուդ., III, Ա), «Անել բազմացալ» (Բուդ., III, Գ) և այլն: Վերոհիշյալ այսպիսի դեպքերից մեկն է: «Մրցել» և «մարտնչել» հոմանիշներ են: Այդ նկատառումով էլ մենք թարգմանել ենք ըստ տպագրվածի: Էջ 47

96. Բնագրի «ի հրահանգս կոռանցաց» արտահայտության մեջ «հրահանգ» բառը «հանդես, մրցասպարեզ» իմաստով հոմանիշ է «կոռանց» բառին, և վերջինը առաջինի մոտ սեռականով ավելադրություն է: Թարգմանել ենք այդ մեկնաբանությամբ: Համապատասխանեցնելով «աշխարհ» բառին՝ արտահայտել ենք եզակի թվով՝ «ի հրահանգս կոռանցաց»—«մրցասպարեզում»: Էջ 49

97. Տպագրում այս պարբերության սկզբում ավելացված է «առեսք», որը ձեռնագրում չկա: Լ. Մարիեւի հրատարակածի մեջ այդ հավելումը չի կատարված: Էջ 49

98. Տպագրում (բացի փարիզյան 1959 թ. հրատարակությունից) ավելացված է «ևս», որը ձեռագիրը չունի: Էջ 49

99. «Սահմանել» քայլով թարգմանեցինք բնագրի՝ «դնել»-ը, որը, խմբիալլոց, բաց է թողնված Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ: Էջ 49

100. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ բնագրի «ընդէր» բառից առաջ ավելացված է «քանզի», որը ձեռագրում, վենետիկյան և ուրիշ տպագրություններում չկա: Էջ 49

101. Այսինքն՝ այնպիսի մաթդու, որը կարծում է, թե չարիքը կամածին չէ, այլ ի բնե է: Էջ 49

102. Այսինքն՝ եթե ծառան չի հնազանդվում, նրան ծեծելով են հնազանդեցնում: «Ընդ մկանունս», բառացի՝ «թիկունքով», «մկաններով»: Էջ 51

103. Զեռագրում՝ «այլուստ», տպագրում՝ «յայլուստ»: Բուենոս—Այրեսի հրատարակության մեջ ձեռագրի այդ բառը տողատակում սխալմամբ նշված է «այլուր» (էջ 29): Էջ 51

104. Զմյուռնիայի հրատարակությունն այստեղ ունի «ցաննու և զայրանայ»: Էջ 51

105. Այստեղ բնագիրն ունի «ի պէտս արարան» արտահայտությունը: Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ավելացված է «մարդկան» բառը՝ «ի պէտս մարդկան արարան»: Դրանով ընդգծվում է, որ խոսքը մարդկանց կարիքների մասին է: Էջ 51

106. Բնագրում «արջառ»: Դա մեր հին լեզվում արդի ճեղ իմաստը չի արտա-

հայտել, այլ ունեցել է ավելի լայն նշանակություն՝ «տաւար. ընդհանուր անուն կովի, ցուլի, եզան, հորթի և երինջի» (Հ. Աճառյան, «Հայ. արմ. քառ.», հ. 1-ին, էջ 738): Էջ 51

107. Բնագրի «մինչ ըստ Աստուծոյ երկիւղին սահմանս արտաքոյ ելեալ անսաստէ» նախադասութիւնը Զմյուռնիայի հրատարակութեան մեջ հետևյալ տեսքն ունի՝ «մինչ ըստ Աստուծոյ երկիւղին սահմանաց արտաքոյ ելեալ անսաստ է»: Միշտն ատաշինն է, որը և թարգմանել ենք: Էջ 51

108. «Թերիակէ» (գրաբ. «թերիակէ, թիրակէ», նշ. «դեղթափ, հակաթույն» օձի կամ այլ գետունների մարմիններից պատրաստված»: Այստեղ Եզնիկն ընդգծում է օձից լինելը: Էջ 53

109. Զեռագրում՝ «նա աւանիկ տեսանմբ ի հնարագիտութենէ թովչաց զգանացեալ, իբրև զչուսն խաղալիկ է նոցա»: Տպագրվածում հրատարակիչների կողմից «իբրև» բառից առաջ ավելացված է «և», որի կարիքը չկա: Դրանից, սակայն, Լ. Մարիեանը ձեռնպահ է մնացել (տե՛ս փարիզյան 1959 թ. հրատ., էջ 82): Էջ 53

110. Բնագրում բայը հոգնակի թվով է դրված՝ «չմեղանչեն բնակչացն»: Դա ճիշտ կլիներ, եթե վերևում «օձ» բառը հոգնակի թվով գործածված լիներ: Նկատի ունենալով, որ «օձ» բառը եզակի թվով է, և նրան առնչվող մյուս բայերը՝ նույնպես, հիշյալ բայը ևս եզակիով թարգմանեցինք: Էջ 53

111. Տե՛ս Դան., ԺԳ, 28: Այստեղ պատմվում է, որ բաբելացիները, քաջի կուռքեր պաշտելուց, նաև վիշապ օձ էին պաշտում: Դանիելը, նրանց թագավորից թույլտվություն ստանալով, առանց սրի ու գավազանի, ճարպից, ձյութից ու մազից պատրաստած կերակրով սպանում է նրանց պաշտած վիշապ օձը: Եզնիկը, զուգահեռ անցկացնելով, ակնարկում է սա: Էջ 53

112. Զեռագրում «սպառեալ» ձևով է, որը հրատարակիչները դարձրել են «սպառել»: Տվյալ շարադրանքի մեջ, իհարկե, պետք է անորոշ դերբայ լիներ: Բայց արդյոք ու՞ր այն սակավ դեպքերից մեկը չէ՞, երբ անորոշ դերբայն էլ -եալ մասնիկով է հանդես գալիս: Էջ 53

113. Բնագրի «ոչ ինչ ի նոցանէ օգտակար գտանէր» նախադասությունը Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ներկայացված է հետևյալ ձևով՝ «ոչ ինչ ի նուս օգտակարք գտանէին»: Զեռագիրն այդպիսի փոփոխության հիմք չի տալիս. դրա կարիքն էլ չկա, որովհետև միտքը միանգամայն հասկանալի է: Էջ 53

114. Բնագրում՝ «դեղնեղի»: Զմյուռնիայի հրատարակությունը ունի միայն «դեղ»: Տեղեկատու աղբյուրներում ու բանասիրական գրականության մեջ տարբեր քաջատրություններ են տրվում նշանակության վերաբերյալ: Մի բան որոշակի է, որ այստեղ «դեղ»-ը հենց «դեղ», «դարման» իմաստն ունի: Վիճելի է մնում «նեղի» մասին հարցը: Այս արտահայտության մեջ դա կարող էր հիվանդության կամ դրա ինչ-որ տեսակի նշման համար լինել: Այդ արտահայտության մոտ ձեռագրում չկա «լիմի», ավելացված է տպագրություններում Լ. Մարիեանը, սակայն, չի աղելացրել: Էջ 53

115. Այսինքն՝ եթե մեկն ավտորժեր միսն ուտել: Էջ 55

116. Տպագրում՝ «գազանագոյն», ձեռագրում՝ «գազանագոյնն». ձեռագրական տարբերությունների մեջ սխալմամբ ճշված է «վարազագոյնն» (տե՛ս անդ, էջ 33): Էջ 55

117. Բնագրի համապատասխան թայածնը ձեռագրում և Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ առանց ժխտական մասնիկի է («վնասէր»): Միշտ են վարվել վեճե-տիկյան և, նրանց հետևողությամբ էլ, մյուս հրատարակիչները «չ» մասնիկն ավե-լացնելով: Բնագրի միտքն այդ է պահանջում: Էջ 55

118. Տե՛ս ծան. 106: Էջ 55

119. Բառացի՝ «Մանրագորը եթե մեկը առանձնակի ուտի...»: «Մանրագոր» բառը ձեռագրում «մանրագոյրն» ձևով է («լոկ»-ն էլ՝ «լոյկ»): Հրատարակիչները սրբագրել են «մանրագոր» (հոդով): Մանրագորը մորմագգիներին պատկանող թունավոր բույս է (խաշխաշ, աֆիոն): Էջ 55

120. Հազարը զամբյուղավորների կարգին պատկանող ուտելի բույս է: Եզնիկի երկի՝ Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ «հազար»-ի կողքին փակագծում ճշված է «որ է մատօլ»: Իսկ վերջինս հունարեն է: Էջ 55

121. Մոլախինդը հովանոցավորների կարգին պատկանող թունավոր բույս է: Բնագրում բառը գրված է «մոլախինտ» («մոլախինտո») ձևով: Մատենագրության մեջ ավանդված է «մոլախինդ», «մոլեխինդ», «մոլէխինդ» ձևերով, կա և «խնդամոլի»: «Նոր քառգիրք...»-ը հիմնականն ընդունում է «մոլախինդ» ձևը: Էջ 55

122. Կաղանչանը բույս է, որն ունի բազմաթիվ տեսակներ: Ըստ Եզնիկի՝ նրա մի տեսակը, առանձին վերցված, թունավոր է, իսկ խառնուրդով՝ բուժիչ է: Գրաբա-րում բառի ուղիղ ձևն է «կաղանչանն», հանդիպում է նաև այլ ձևերով: Գ. Խաչա-տրյանն իր թարգմանության մեջ տալիս է «եղանչան» ձևով, իսկ գրաբարի մատում բառը ուրիշ բառերի հետ դուրս է մնացել քննարկից (անդ, էջ 32): Էջ 55

123. Զեռագրի «ընդ այլ դեղս» արտահայտության «դեղս» բառածնը (հոգնակի հայցական) տպագրում եզակի տրականով է ներկայացված՝ «ընդ այլ դեղոյ»: «Դեղս» ձևը սխալ չէ և համապատասխան է բովանդակությանը: Հեղինակը խոսում է այն իրողության մասին, որ կաղանչանի այդ տեսակը, ուրիշ բույսերի (և ոչ թե մեկ բույ-սի) հետ խառնված, մաղձառել է և մահից փրկող: Մանավանդ որ նույն հատվածում մանրագորի մասին էլ ասված է «խառնեալ ընդ այլ արմատս»: Էջ 55

Փարիզյան վերջին հրատարակությունը հարազատ է մնացել ձեռագրին (անդ, էջ 33):

Թարգմանել ենք ըստ ձեռագրի: Էջ 55

124. Բառացի՝ «Արդ՝ այսպիսի անհարթ բաներին ուղիղ չմայեղու պատճառով...» (տե՛ս նաև Թ. Թոռնյան, անդ, էջ 26): Էջ 55

125. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ համապատասխան բառը «այսպիսի» ձևով է: Մյուս տպագրություններն ու ձեռագիրը ունեն «այսպէս»: Նորայր Բյուզան-

դացին առաջարկել է փոխել «այնպես»՝ հեմվելով նույն երկում եղած այլ գործածությունների վրա («Նախնիք», էջ 558, մանրածապարկներից): Թարգմանելիս այդ առաջարկը հաշվի ենք առել: Էջ 55

126. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ պարբերությունն սկսվում է «Քանգի»-ով, որը բնագրում չկա: Էջ 55

127. Խոսքը Ադամի մասին է (տե՛ս Ծննդ., Բ, 19): Էջ 55

128. Տպագրի «յետ յանցանելոյ մարդոյն զԱստուծոյ պատուիրանան» ձևակերպման մեջ «յանցանելոյ» բառաձևի սկզբի յ-ն ավելորդ է: Դա անվիճելիորեն հաստատվում է ձեռագրով, որտեղ յ-ն չկա՝ «յետ անցանելոյ...»: Հմմտ. նաև Թ. Թոռնյան, անդ, էջ 26, Ե. Դուրյան, «Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 409: Թարգմանել ենք ըստ ձեռագրի: Էջ 57

129. Բնագրում՝ «համբոյրս և ընտելութիւնս» (ձեռագրում՝ «համբոյրս և ընդելութիւնս»): Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ներկայացված են հոգնակի ուղղականի ձևով՝ «համբոյրք և ընտելութիւնք»: Իրականում գործ ունենք ո՛չ հոգնակի ուղղականի և ո՛չ էլ նույն թվի հայցականի հետ: Այստեղ «համբոյրս» և «ընտելութիւնս» բառերը եզակի ուղղականով են դրված: Ինչպես ճիշտ կերպով ցույց է տվել Հ. Աճառյանը, ս-ն իբրև հոդ է գործածված («Քննություն և համեմատություն Եզնկայ մորագիտ ձեռագրին», էջ 88): Էջ 57

130. Տպագիր բնագրում եզակի թվով է՝ «զգալոյ կորին», սակայն շարունակությունից երևում է, որ հոգնակի պիտի լինի («իբր զշան կորինս ընդ անձն անկանին»): Զեռագրում «կորին» բառը հաջորդ բառին կից է դրված՝ «կորինս սնուցանէ», և այդպես հոգնակի հայցականի ս-ն դուրս է մնացել: Լ. Մարիեւր, ճիշտ հիմնավորելով (հմմտ. ծան., էջ 176), իր հրատարակածում դրել է հոգնակի հայցականով՝ «կորինս» (էջ 34): Նա այդպես է վարվել նաև «թոժին» բառի հետ, որը ի դեպ, հաջորդ բառի հետ նույնպես կից է գրված ձեռագրում, սակայն այստեղ համապատասխան նախադասությունը բավարար հիմք չի տալիս դրա հոգնակիության հաստատման: Հմմտ. «Եւ այլ ոք (ըստ ձեռագրի՝ եւ այլոյ) զարջոյ թոժին սնուցեալ... զգազանաբարոյն ցածուցանէ»: Հոգնակիության դեպքում կունենայինք «զգազանաբարոյսըն»: Էջ 57

131. Բնագրում՝ «կաքաւիչս», որը Ե. Դուրյանը (անդ, էջ 409) առաջարկել է կարդալ «կաքաւս ինչ»: Իսկ Թ. Թոռնյանը (անդ, էջ 27) դեմ չի եղել «կաքաւիչ»-ին, միայն ճիշտ է համարել եզակի ձևը: Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «կաքաւիչ ցուցանէ»: Էջ 57

132. Տպագրում՝ «Եւ այլ ոք»: Զեռագիրն ունի «Եւ այլոց»: Որոշ հրատարակիչների կողմից ձեռագրի «այլոց» ենթակայի փոփոխումը տեղին չի եղել: Այստեղ հոգնակի սեռականով ենթական միանգամայն արդարացվում է: Էջ 57

133. Բնագրի «զքարս իգակերպս» արտահայտության «իգակերպս» բառաձևը Գ. Նախապետյանն առաջարկել է ուղղել «իժակերպս» («Ուղղագրությունը...», էջ 284):

ձ. Փեշիկյանը դա համարել է «շատ յարմար և գեղեցիկ սրբագրություն», բայց, ձեռագրում հիմք չգտնելով, չի ընդունել («Բազմավեպ», 1928, էջ 329):

Լ. Մարիետը դա բացատրել է որպես «իգակերս— dévoreurs de femmes» (տե՛ս ծանոթագրությունները, էջ 176) և քննադրում էլ հանձնարարել է «իգակերս» (քննադիր, էջ 34): Թարգմանել ենք որպես «իծակերպա»: էջ 57

134. Բնագրում՝ «ի վնասակարությանն»: Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «վասն վնասակարությանն», որն ավելի հասկանալի է: Ե. Դուրյանը նպատակահարմար է համարում հենց այդպես էլ կարդալ (ամդ, էջ 409): Հավանական համարելով՝ թարգմանեցի՞նք ըստ դրան: էջ 57

135. Տպագրում (չհաշված փարիզյան վերջինը) որոշյալ հայցականով է՝ «զարարած», իսկ ձեռագրում՝ անորոշ՝ «արարած»: Նկատի ենք ունեցել առաջինը: էջ 59

136. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ավելացված է «ապաքեն տկար էր», որը քննադրում չկա: էջ 59

137. Բնագրում՝ «Այլ մեք զցաւոց և զմահուան բազում ինչ պատճառս ունիմք ճշմարիտ բանի ի մէջ բերել»: Եթե բառացի թարգմանենք, կլինի՝ «Սակայն մենք ցավերի և մահվան բազմաթիվ պատճառներ ունենք ճշմարիտ խոսքով (այսինքն՝ ըստ Աստվածաշնչի) մեջտեղ բերելու»: Ելնելով թովանդակությունից՝ թարգմանել ենք «...կարող ենք մատնացույց անել...»: էջ 59

138. Բառացի՝ «քո երեսի քրտինքով»: էջ 59

139. Բնագրում՝ «առար» փոխանակ՝ «արարար»: Միշտ է մշել Վ. Առաքելյանը: (տե՛ս «Գորաբարի հատընտիր», էջ 58): էջ 59

140. Ըստ առասպելի՝ մարդկանցից միայն Եդիան ու Եմովքը մահ չեն ունեցել: Եդիան հրեական մարգարեներից էր և, ինչպես պատմում է առասպելը, շատ հրաշքներ է գործել ու իր կառքով բարձրացել է երկինք, մինչ այժմ էլ ապրում է ամպերի վրա: Եմովք ճահապետն էլ, իբր, շատ հաճելի լինելով աստծուն, առանց մահի երկինք բարձրացավ և դեռ կենդանի է: էջ 59

141. Տե՛ս ծան. 79: էջ 61

142. Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «գորովալիր», որը թովանդակությանն ավելի պատշաճ է: Սակայն ձեռագրում «աղերալից» է: Այսպես է մահ վեցնտիկյան ու սրան հետևած հրատարակություններում: Մենք էլ մույն ձևով արտահայտեցինք: էջ 61

143. Բառացի՝ «կրեց պատիժ մաճը»: էջ 61

144. Զեռագրում «աուր» կրկնված չէ Վ. Առաքելյանը «աուր»-ի հավելումը «միշտ չի համարում և ամբողջ արտահայտությունը վերակազմում է այսպես՝ «դորում

ուսես ի պտղոյ ծառոյն՝ ի միմ ատուք մեռամիս» («Գրաքարի հատընտիր», էջ 59):
էջ 61

145. Զեռագրում՝ «քնութեան», տպագրում (քացի Բուենոս-Այրեսի և Փարիզի վերջին հրատարակություններից)՝ «քնութեանա»: Նկատի ենք ունեցել ձեռագրինը:
էջ 61

146. Հմմտ. վ. Առաքելյան, «Գրաքարի հատընտիր», էջ 61: էջ 61

147. Այսինքն՝ աստծու: էջ 63

148. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ պակասում է «իբրև մարդիկ» արտահայտությունը: Դա կա ոչ միայն Եզնիկի երկի բնագրում, այլև այդ հատվածի աղբյուրում, որ է՝ Սաղմ., 2Ա, 7: էջ 63

149. Բնագրում՝ «Ես ոչ ընդ ձեր մահ կամէի, և ոչ ընդ իշխանին վատ խրատատուն անկանել»: Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ դա այսպիսի վերափոխությամբ է՝ «Ես ոչ զձեր մահն կամէի, և ոչ ընդ իշխանութեամբ վատ խրատատուն անկանել»: էջ 63

150. Բնագրում եզակի է՝ «զիրոյ արարածոյն զհամդէսն տեսանել»: Բովանդակությունից երևում է, որ «իրոյ արարածոյն» հոգնակի պիտի լինի (խոսքը մարդու և սատանայի մասին է. այդ նկատառումով էլ հոգնակիով ենք թարգմանել): Ծիշտ է վարվել Լ. Մարիեւը՝ առաջարկելով և ապա ներկայացնելով հոգնակի ձևով՝ «զիրոց արարածոցն» (տե՛ս Ծանոթագրությունների մասը, էջ 177, իր հրատարակած բնագիրը, էջ 87): էջ 63

151. Ակնարկվում է Հոբի՝ Աստվածաշնչում նկարագրված փորձությունների մասին («Գիրք Յոբայ»): էջ 63

152. Բնագրում՝ «վասն մեղաց», որը քառացի նշանակում է «մեղքի պատճառով, մեղքի համար»: Թարգմանեցինք՝ ընդհանուր ոճին համապատասխանեցնելով:
էջ 65

153. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ՝ «պակաս իցե կամ յոլով իցե». ձեռագրում «իցե»-ն մի քիչ ավելի մոտ է գրված. վենետիկյան տպագիրն ունի «պակասիցե կամ յոլովիցե»: Թարգմանեցինք ըստ վերջին ձևերի: էջ 67

154. Բնագրում՝ «ի մարմինս»: էջ 67

155. Բնագրում՝ «ուստի յափշտակությիւնք տահմանաց են և գիղից (գեղից) և օտար (աւտար) քաղաքաց, ընչից և ստացուածոց»: Նորայր Բյուզանդացին նպատակահարմար է համարել «աւտար»-ը ուղղել «աւար» («Նախնիք», էջ 387, մանրածապավենից): Թարգմանել ենք այդպիսի փոփոխությամբ: էջ 67

156. Այսինքն՝ ամուսնությանը վերաբերող հիմնական կարգը: էջ 67

157. Բնագրում թե՛ այս և թե՛ նախորդ պարբերության «ստորագրություն» բառը հոգնակի թվով է դրված: Էջ 67:

158. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ՝ «զծառայն տէրմ... գան հարկանէ»: Էջ 67

159. Զեռագրում՝ «գիսրայելէ» (կրճատված): Տպագրում ըստ բովանդակության նրա փոխարեն ավելացված է «մարգարէի»: Էջ 67

160. Աղբյուրը «սնուցի»-ի փոխարեն ունի «քարձրացուցի» (Եսայ., Ա, 2): Էջ 67

161. Խոսքը Ավետարանում հիշատակվող անդամալուծի մասին է: Էջ 69

162. Տե՛ս ծան. 19: Էջ 69

163. Ենթակյան («տէրմ») վեցետիկյան հրատարակության մեջ չկա (այդպես էլ սրա հիման վրա տպագրվածներում): Թարգմանության մեջ ավելացրինք ըստ ձեռագրի: Դա կա նաև Զմյուռնիայի ու փարիզյան (վերջին) հրատարակությունների մեջ: Էջ 69

164. Բնագրում՝ «Եւ այն յԱստուծոյ արժանիցն յիրաւի լինի»: Մեր բանասիրության մեջ այստեղ գործածված «արժանիցն» բառաձևը տարբեր կերպ է հասկացվել: Նախ՝ Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ներկայացված է «արժանեացն» ձևով («յԱստուծոյ արժանեացն»): Ե. Դուրյանը, նշված նախադասությանը հետևող մասը համարելով բացատրություն դրա համար, առաջարկել է հիշյալ բառաձևը կարդալ «անարժանիցն» («Եւ այն յԱստուծոյ՝ անարժանիցն յիրաւի լինի»): Հմմտ. «Ամբողջ երկեր», 2, էջ 409—410: Դրա հիման վրա Գ. Խաչատրյանը թարգմանել է այսպես՝ «Եւ ասիկա կը պատահի անոնց՝ որոնք անարժան նկատուած են Աստուծոյ կողմէ» և ապա հաջորդ. նախադասության եզակի թվով արտահայտված ենթական ու ստորոգյալը դարձրել է հոգնակի ու հարմարեցրել այդ նախադասությանը:

Այստեղ իրականում գործ ունենք «արժան» բառի հետ, որը պետք է հասկանալ մի այլ իմաստով, ինչպես որ հենց նույն օրինակով նշված է Հայկազյան բառարանում, այն է՝ «իրատունք, օրենք, արդարութիւն» (հ. 1-ին, էջ 354): Ըստ այդմ՝ նախդիրը վերաբերում է ոչ թե «Աստուծոյ», այլ «արժանիցն» բառաձևին՝ «յարժանիցն», նշ.՝ «օրենքներից», «օրենքներով»: Այսպիսի մոտեցմամբ նախադասությունը թարգմանվում է «Այն, իսկապես, աստծու օրենքներով է լինում», որտեղ «այն» դերանունը վերաբերում է դիվանագրությանն ու նրա բուժմանը: Էջ 71

165. Ակնարկում է Ավետարանում պատմվող առասպելը (հմմտ. Մատթ., Ը, 30—33, Մարկ., Ե, 11—13, Դուկ., Ը, 32—33): Էջ 71

166. Տե՛ս ծան. 151: (Էջ 71):

167. Բնագրում՝ «ոչ իշխեաց ծտել». այսպիսի կիրառությամբ «իշխել» և «ծտել» հոմանիշներ են: Սակայն թարգմանեցինք «չհանդգնեց սկսել»՝ ըստ նախադասության ընդհանուր մտքի: Էջ 71

168. Խոսքը վերաբերում է Սկարովտացի Հուդային, որը, ըստ կրոնական առասպելի՝ Հիսուսի աշակերտներից մեկն էր և չնչին դրամի համար նրան մատնեց: Իբր, ընթրիքի ժամանակ Հիսուսը նրան մի թրջած պատառ է տալիս, և, երբ պատառն ընդունում է, սատանան մտնում է Հուդայի մեջ: Էջ 71

169. Բնագրում այսպես է՝ «Նա և մինչդեռ տանջին իսկ ոմանք ի դիւէ, եթէ ոչ յԱստուծոյ տեսչութիւն լինէր մնա, չարաչար մահուամբ աստակէր»: Ե. Դուրյանը (անդ, էջ 410) «աստակէր» քսւյ-ստորոգյալը հասկացել է չեզոք սեռով, «մնա» դերանունն էլ դիտել է հարաբերակից «ոմանք»-ին ու, այդպիսով, առաջարկել է «մնա» դերանունը և «աստակէր» քայը դարձնել հոգնակի թվով: Այդ փոփոխության կարիքը չկա: «Նմա» դերանվամբ նկատի չեն առնված տանջվողները («ոմանք»), այլ դա «լինէր»-ի լրացումն է, որով ակնարկված է տանջողը (դևը): Իսկ «աստակէր» ներգործական սեռի է, որի՝ ենթական (դևը) և խնդիրը (տանջվողները) բնագրում ուղղակիորեն նշված են: Միտքը ճիշտ է ստացվում դրանց նշումով: Գ. Խաչատրյանը ճիշտ է մեկնաբանել ու թարգմանել՝ Ե. Դուրյանի առաջարկները նշելով տողատակում (հմմտ. Բուենոս-Այրեսի հրատ., էջ 42): Էջ 73

170. Բնագրում հոգնակի է՝ «խրեանց»: Միշտ կլիներ եզակիով: Էջ 73

171. Բնագրում՝ «ոչ են ձեռնհաս»: Զեռնհաս չլինելն այստեղ իրավական իմաստով է: Եթե ֆիզիկական իմաստով լիներ, բովանդակության տեսակետից հակասություն կստացվեր: Այդ պատճառով էլ թարգմանեցինք «իրավասու չեն»: Էջ 73

172. Բնագրում՝ «զփշումն հոգւոցն», որի դիմաց Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «զկենդանաւազն և զքանաւորիլ ըստ հոգւոյ»: Էջ 73

173. Տե՛ս 3ովհ., Ժ, 10, 12: Հիշալ տեղում մոտավոր նմանությամբ միտք կա, ստեղծված աղմուկ խոսվում է մակս գողի, ապա՝ գայլի մասին: Էջ 73

174. Մարկ., ԺԶ, 17—18: Աղբյուրն ունի այլ ձևակերպումներ, որտեղ ուրիշ նշաններ էլ են հիշվում: Էջ 73

175. Ակնարկվում է աստվածաշնչային Դանիելի մասին: Դանիելը, որ գերի էր տարվել Բաբելոն, քաքելացիների պաշտամունքի էությունը քացառայտելուց հետո (տե՛ս Ժան. 111) գցվում է առյուծների փոսի մեջ, որ զազանները նրան հոշոտեն, քայց, իբր, ազատվում է (հմմտ. Դան., ԺԳ): Էջ 73

176. Խոսքը վերաբերում է աստվածաշնչային Սեդրաքին, Միսաքին և Աբեդ-նագովին (տե՛ս Դան., Գ): Էջ 73

177. Եբր., Ա, 7 և Սաղմ., ԾԳ, 4 (այստեղ «բոց հրոյ»-ի դիմաց՝ «ի հուր կիզելոք»): Էջ 75

178. Այսինքն՝ հոգին (շունչը) և քամի՞ն միևնույն բառով են անվանվում: Էջ 75

179. Բնագրում՝ «Եւ որ ինչ անմարմին է՝ մա պարզ բնութիւն է, որպէս հրեշտակաց և դիւսց և ոգւոց մարդկան»: Ավելի ճիշտ կլինէր «մա» դերանունը արտահայտել սեռականով՝ «նորա», «նորա պարզ բնութիւն է», որը նշանակում է «մա պարզ էություն ունի»: Այսպիսով «բնութիւն է» արտահայտությունը նույնությամբ կը վերաբերի մաև «հրեշտակաց և դիւսց և ոգւոց...», այսինքն՝ «ինչպէս որ հոշտակները, դները և մարդկանց հոգիները պարզ էություն ունեն»: Էջ 75

180. Եզնիկի երկի բնագրի տպագիր օրինակներում դուրս է մնացել ձեռագրի «Որպէս մարգարէն ասէ, թէ ամենայն մարմին խոտ է» նախադասությունը, որը Հ. Աճառյանը և Գ. Տեր-Մկրտչյանը նշել են ձեռագրական տարբերությունների մեջ (անդ, էջ 86): Ծիշտ են վարվել և այն բանասերները (Վ. Առաքելյան, Լ. Մարիեւ), որոնք դա ներստել են բնագրի մեջ: Թարգմանել ենք վերականգնումով: Էջ 75

181. Թարգմանության համար հիմք ընդունած տպագրում այս նախադասությունն այսպէս է՝ «Ուստի յայտ իսկ է՝ թէ հրոյ ընդ խոտոյ ոչ ամուսնութիւն լինի, այլ ծախումն»: Ձեռագիրը «հրոյ ընդ խոտոյ» արտահայտության դիմաց ունի «ի հրո (յ) խոտո (յ)»: Դա, իհարկէ, մի պատահական սխալ չէ: Այդպիսի կազմությամբ՝ նախադասության միտքն է՝ «...կրակից խոտին ոչ թէ ամուսնություն, այլ փչացում է լինում», որն էսպէս չի տարբերվում մյուս մտքից: Վ. Առաքելյանը («Գութարի հատընտիր», էջ 66) և Լ. Մարիեւը (փարիզյան վերջին հրատ., էջ 48) ներկայացրել են ըստ ձեռագրի: Էջ 75

182. Այսինքն՝ հրեշտակները, դները և մարդկանց հոգիները (ըստ Եզնիկի): Էջ 75

183. Այս դեպքում «այս»-ը ցուցական դերանուն չէ, այլ գոյական է՝ «հողմ, քամի», այլն «չար ոգի, դև» նշանակությամբ: Էջ 75

184. Այստեղ Եզնիկը հիշեցնում է իր այն ասածը, թէ հողմը (շումը), ոգին ու հոգին էությամբ նույնն են և նույն բաներով են անվանվում: Էջ 75

185. «Հարավակողմյան բնակիչներ» արտահայտությամբ թարգմանել ենք բնագրի «ստորնեայք» բառը, որը քառացի նշանակում է «ստորինները, վարինները, ցածիները», այսինքն՝ երկրի ստորին կամ հարավային մասերի բնակիչները, ի հակադրություն վերին՝ հյուսիսային մասերի բնակիչների: Եզնիկի «ստորնեայք» բառը Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ դարձել է «ստորիքն», սակայն նույն գրքի նկատված վրիպակների ցանկում առաջարկվում է տարված հիշյալ ձևի փոխարեն կարդալ «ստորնեայք» (հմմտ. անդ, էջ 292): Վենետիկյան սկզբնական և սրան հետևած շատ այլ հրատարակություններ ունեն «ստորնեայք»: Թ. Թոռնյանը (անդ., էջ 29) ըստ այդմ բացատրում է՝ «ստորինները»: Հ. Աճառյանը և Գ. Տեր-Մկրտչյանը ձեռագրի ու տպագրի տարբերությունների մեջ նշում են ձեռագրական «ստորնեայք» ճիշտ ձևը (էջ 86): Ե. Փեչիկյանը ընդունելի է համարում «ստորնեայք»-ը և նշում է, որ դա հաշվի է առել վենետիկյան վերջին հրատարակության մեջ (հմմտ. «Բազմավէպ», 1928, էջ 930), սակայն այստեղ սկզբնականի նման մնացել է «ստորնեայք» (հմմտ. Վենետիկի 1926 թ. հրատ., էջ 102): Գուցե խոսքը մի այլ հրատարակության մասին է, որը մեզ հայտնի չէ: Այս վրիպակին ~ Ե. Փեչիկյանի մոտեցմանը անդրադար-

ձել է Ե. Դուրյանը («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 410. համապատասխան հոդվածը նախ տպվել է «Սիոն»-ում, 1980 թ.): Վ. Առաքելյանը ևս մատնացույց է արել Զմյուռնիայի հրատարակչության ուղղումը («Գրաքարի հատընտիր», էջ 67): Բնագրի համապատասխան մասը ձեռագրի հիման վրա կատարված ուղղումով («ստորնեայք» ձևով) են ներկայացրել Վ. Առաքելյանը (ամր, էջ 67), Գ. Խաչատրյանը (Բուենոս-Այրեսի հրատ., էջ 45), Լ. Մարիեւը (փարիզյան վերջին հրատ., էջ 44):

Միևնույն հասկացությունը երկրի տարբեր մասերում «սիք» («սյուք, քամի») և «այս» բառերով արտահայտելը մեր քանասիրության մեջ դիտվել է որպես քարբառների գոյության փաստ (հմմտ. «Քննություն և համեմատություն Եզնկայ նորագիտ ձեռագրին», էջ 74, այլն՝ Ե. Փեչիկյան, «Եզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ի բնագրի և տպագրության համեմատություն և քննություն», «Բազմավեպ», 1926, էջ 333): Էջ 75

186. Երկր. Օր., Դ, 24, այլն՝ Երբ., ԺԲ, 29 (վերջինում «քո» բառի դիմաց «մեր» է): Էջ 77

187. Լ. Մարիեւը, ըստ իր մեկնաբանության՝ բնագրի «այս ինքն» արտահայտության «այս»-ը փոխել է «այլ»-ի՝ նշելով, սակայն, ուղղանկյուն փակագծով: Առանց այդպիսի փոփոխության միտքը հասկացվում է: Էջ 77

188. Աբրահամը, ըստ Աստվածաշնչի՝ եբրայեցիների մեծ նահապետն էր, Թադայի որդի, Սեմի սերնդից: Էջ 77

189. Սողոմը, ըստ Աստվածաշնչի՝ քաղաք էր Սիդդիմի դաշտում, որը, երբ, բնակիչների մոլությունների պատճառով կործանվեց Գոմոր, Սեբոյիմ և Ադմա քաղաքների հետ: Էջ 77:

190. Ղովտը, ըստ Աստվածաշնչի՝ Աբրահամի եղբորորդին էր, որ նրա հետ գնաց Խառան, ապա՝ Քանան, այնուհետև քաժանվեց ու բնակության տեղ ընտրեց Մոդոմը, այստեղ մնաց մինչև նրա կործանումը: Բնութագրվում է հյուրասեր լինելով: Էջ 77

191. Մովսեսը ըստ Աստվածաշնչի՝ եբրայական նշանավոր մարգարե ու օրենսդիր էր: Եզնիկը այստեղ ակնարկում է նրա հետ կապված աստվածաշնչային ստասպելը (հմմտ. Ելից., Գ.): Էջ 77

192. Յեսու, Ե, 13—14: Ըստ Աստվածաշնչի՝ Հեսուն (Օսեա, Յեսու, Եզնիկի երկում՝ Յեսուլ և Յեսու) իսրայելացիների նշանավոր զորավարն էր և Մովսեսի հաջորդը: Էջ 77

193. Եզնիկիլը, ըստ Աստվածաշնչի՝ մարգարե էր: Էջ 79

194. «Քերովբե» (ավանդված տարբեր ձևերով), ըստ կրոնական բացասության՝ նշանակում է «բազմաշյա, թևավոր սթափապան հրեշտակ, բարձր դասից՝ սերովրեններից հետո»: Էջ 79

\195. Այսինքն՝ Դանիել մարգարեին (հմտ. Դան., է): Էջ 79

196. «Ծամր մարմիններից» ձևով ենթ թարգմանել տպագրի «քան զծամունան» արտահայտությունը: Զեռագրում «զծամունան» չկա. նրա տեղում գրված է «զկենան»: Լ. Մարիեպը, ենթադրելով, որ այդտեղ «կենտ» բառն է աղավաղվել, դա ներկայացրել է «զկենուն» ձևով՝ վերականգնման նշումով (հմտ. իր ծանոթագրությունները, էջ 182, իր կազմած բնագիրը, էջ 48): Նույն նախադասության մեջ գործածված «քան զթեթևան» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ «զծամունան» ուղղումն է ճիշտ, քանի որ, ըստ նախադասության մտքի՝ պահանջվող հականիշն է (ծանր—թեթև): Էջ 79

197. «Համբարու» կամ «համբարի» իրանյան փոխառությունն է մեր լեզվում. այս անվանումով հասկացել են առասպելական կենդանի, հրեշ, ճիվաղ, հուշկապարիկ, որը համեմատում էին հունական սիրենների հետ՝ որպես կես-կին, կես-ձուկ: Զմյուռնիայի հրատարակությունն այս բառի դիմաց ունի «աւերծահարս» («աւերծահարսից»): Էջ 79

198. Խոսքն այն գրքերի մասին է, որոնց ամբողջությունը կազմում է Աստվածաշունչը: Էջ 81

199. «Յուշկապարիկ» իրանյան փոխառությունն է՝ կազմված յուշկ և պարիկ բառերից: Սնտիապաշտները այսպես էին կոչում մտացածին այն կենդանին, որը, իբր, բնակվում է ծովում կամ ավերակներում. համբարու (տե՛ս ծան. 197): Եզնիկը, ըստ հունարենի՝ թարգմանում է «իշացուլ»: Էջ 81

200. «Պարիկ» իրանյան փոխառությունն է (բուն նշ. «ոգի», «չար ոգի», «աստանայակերպ կին» և այլն): Այս անունով սնտիապաշտները կոչել են մի ինչ-որ առասպելական կենդանի: Էջ 81

201. Եզնիկը նկատի է ունեցել հունարեն *ὄρνις, τειχος* բառը, որը հայերեն արտահայտել է «իշացուլ» բառով: Էջ 81

202. Այսինքն թե՛ չեն կարող ցույց տալ, որ Բաբելոնում իշացույեր կան: Էջ 81

203. Առասպելական կենդանի, որը, իբր, մարդուց է սերվել: Էջ 81

204. Առասպելական կենդանի՝ համարված շնից սերված, որը, իբր, պատերազմում սպանվածների վերքերը լիզելով կենդանացնում էր: Բառն ավանդված է տարբեր ձևերով՝ «արալեզ», «առլեզ», «առլեզ», «յարալեզ»: Էջ 81

205. Բնագրի «անուանք զբանգուանաց» արտահայտության «զբանգուանաց» բառաձևը մեր բանասիրության մեջ տարբեր մեկնաբանությունների է ենթարկվել: Զմյուռնիայի հրատարակությունը դրա դիմաց ունի «ի բանաստեղծիցն գրեալք»: Գ. Նահապետյանն առաջարկել է ըստ իմաստի ուղղել «բանդագուշանաց» («Ուղղագրութիւնք ազգային մատենագրաց», Վենետիկ, 1907, էջ 285): Ե. Դուրյանը նպատակահարմար է համարել կարդալ «բանագիտաց» կամ «բանագիտից» («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 410): Վ. Առաքելյանը, ընդունելով «սուտ, հնարովի» նշանակությունը, միա-

Ժամանակ ճշում է, թե հիշյալ արտահայտությունը «արդյոք չպե՛տք է հասկանալ բան-
(քառ) հնարողների անուններ են» («Գրաքարի հատընտիր», էջ 70): Ոմանք էլ ան-
ջատել են «գտանաց»-ը իբրև «գտանք»-ի փոփոխված ձև (տե՛ս «Բազմավեպ», 1928,
էջ 330, Լ. Մարիեւի ծանոթագրությունները, էջ 182 և այլն): Բնագրի ամբողջական
նախադասության մտքից երևում է, որ խոսքը վերաբերում է առևտ, հնարովի, շինծու
անուններին: Այդ նկատառումով էլ թարգմանել ձևը: էջ 81

206. Բնագրի «Ոչ երբեք ի մարդկանէ ելեալ պայմ՝ եթէ առ երես արարած իցէ»
նախադասությունը մեր բանասիրության մեջ դիտվել է աղավաղված և զանազան
մեկնաբանությունների ենթարկվել: Վիճելին «առ երես արարած իցէ» մասն է: Ձե-
ռագրում պակասում է «առ» նախդիրը, որն ավելացված է տպագրվածներում: Ն.
Բյուզանդացին առաջարկել է հիշյալ մասը վերակազմել այսպես՝ «առ երես արածիցէ»՝
նշելով, որ Եզնիկն ուզեցել է ասել, թե «ոչ երբեք ծնած է ի մարդոյ պայ՝ որ երթալ
անասնոց հետ արածի...» («Քնննաւեր», պրակ առաջին, էջ 9): Թ. Թոռնյանը դար-
ձրել է «առ երես արածիցի»՝ բացատրելով «երեւոց հետ արածոի» («Հատընտիր ըն-
թերցուածք», 1891, էջ 32): Ե. Դուրյանը Եզնիկի երկի գերմաներեն թարգմանության
գրախոսության մեջ անդրադառնում է «առ երես արարած իցէ» արտահայտությանը
և ճիշտ չի համարում, որ դա, ըստ թարգմանության՝ հասկացվել է «կերպարանքով
արարած մը ըլլայ»: Նա առաջնությունը տալիս է Ն. Բյուզանդացու վերոհիշյալ ուղ-
ղումին, որը, սակայն, թարգմանիչը դրել է ծանոթության մեջ (տե՛ս «Մասիս», 1900,
էջ 371): Գ. Գալեմբարյանը, պատասխանելով Ե. Դուրյանին, գտնում է, որ տպա-
գիրն է ճիշտ, և թարգմանությունն էլ պիտի լիներ դրա հիման վրա (տե՛ս «Մասիս»,
1900, էջ 404 և այլն): Ե. Փեշիկյանը ճշում է, որ Ն. Բյուզանդացու առաջարկը սրա-
մետ է, բայց դժվար է ասել, թե որքանով է համապատասխանում իրականությանը
(«Բազմավեպ», 1928, էջ 330): «Երես արարած իցէ» արտահայտությունը վերակազմու-
մով («երես արածիցէ») հասկացել է նաև «երեւներ արածեցի»: Գ. Խաչատր-
յանը թարգմանության մեջ հետևել է Ն. Բյուզանդացու մեկնաբանությանը (տե՛ս
անդ, էջ 48): Տպագրի «առ երես արարած իցէ»-ն հասկանալի է և փոփոխությունների
կարիք չունի: Պետք է թողնել նույնությամբ և դա էլ թարգմանել «ակներև արարած
լիցի», այսինքն՝ հայտնապես գոյություն ունեցող արարած լիցի: Եզնիկը ցանկացել
է ասել, թե մարդկանցից երբեք պայ չի ծնվել, որ հայտնապես արարած լիցի (քանի
որ այն մտացածին է, իրականում գոյություն չունի): էջ 81

207. Բնագրում՝ «Զի մարմնաւորի չէ հնար՝ թէ ի ջուրս կեցցէ» (ձեռագրում՝
«կեցցէ»): Ե՛իշտ է նկատված (Ե. Դուրյան, «Ամբողջ երկեր», 2, էջ 411), որ «մարմ-
նաւորի» բառաձևը տեղին չի գործածված: Այդպիսով դուրս է գալիս, թե մարմնավոր
կենդանիները ջրում չեն կարող բնակվել: Իսկ ջրային կենդանիները մարմնավոր չեն:
Ե. Դուրյանն առաջարկել է այդ բառի տեղ դնել «ցամաքայնոյն»: Ե՛իշտ է այս ա-
ռաջարկը՝ ըստ նախադասության մտքի, թեև բնագրային նյութական հիմք չունի:
Օգտագործելով հիշյալ առաջարկը՝ թարգմանության մեջ մենք գործածել ենք «ցա-
մաքային կենդանի» արտահայտությունը: էջ 81

208. Խոսքն արաբեզի մասին է: Այս նկատառումով էլ Զմյուռնիայի, վենետիկյան
(և արան հետևող ուրիշ) հրատարակություններում ավելացված է «գոր արալեզն կո-
չեն», որը ձեռագրում չկա: Ձեռագրի հաշվառումով բնագրում այդ հավելումը չեն
լստարել Վ. Առաքելյանը (անդ, էջ 70) և Լ. Մարիեւը (անդ, էջ 47): Թարգմանու-

թյան մեջ տարագրի հիշյալ նախադասությունը բաց ենք թողել՝ եզնելով ձեռագրից: Էջ 81

209. Եզնիկի երկի «ծովացույ գկով գործեաց» արտահայտությունը այլ կերպ հասկանալով՝ Լ. Մարիենց առաջարկել է վերափոխել «ծովացույս կով գործեաց»: Ն. Առնցը (*«Բազմավեպ», 1928, էջ 110*) և Ե. Փեչիկյանը (*«Բազմավեպ», 1928, էջ 331*) դա անընդունելի են համարել: Սակայն քննարկի փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ ներկայացված է նույն փոփոխությամբ (էջ 47): Էջ 81

210. Տպագրում՝ «անուանեին», ձեռագրում՝ «անւանեն»: Բայի ներկա ժամանակը ճիշտ համարելով ըստ ձեռագրի՝ այդպես թարգմանեցինք: Տե՛ս նաև Վ. Առաքելյան, «Գրաբարի հատընտիր», էջ 71, քննարկի փարիզյան վերջին հրատարակությունը, էջ 47: Էջ 83

211. Այսինքն՝ ոչ քրիստոնյա գիտնականները, հեթանոս փիլիսոփաները: Էջ 83

212. Տե՛ս ծան. 79: Էջ 83

213. Առաապելական ջրային հրեշ, ծովային վիշապ, կոկորդիլոս: Եզնիկը չի ընդունում, թե իրականում միևնույն կա: «Նհանգ» բառն իրանյան փոխառություն է: Էջ 83

214. Բառացի՝ «մեկն ասում է»: Էջ 85

215. Այստեղ հիշատակում է ժողովրդի մեջ հեթանոսական շրջանից մնացած այն պատկերացումը, ըստ որի եթե մարդիկ կալերում ասեին «վերցրու՛, վերցրու՛» («ա՛ն, ա՛ն»), վիշապները բերքը կտանեին. այդ պատճառով էլ ասում էին «քըռ-նի՛ր, բոճի՛ր» («կա՛լ, կա՛լ»), որով իբր, վիշապները կզգուշանային և բերքը չէին հափշտակի: Եզնիկը, սնանկավատություն համարելով դա, նշում է, որ կալերում մարդկանց այդպես ասելն իզուր է, որովհետև վիշապները չեն կարող բերքը տեղափոխել: Եզնիկի երկի այս հատվածի միտքը մութ համարելով՝ որոշ բանասերներ տարբեր կերպ են հասկացել և նույնիսկ շարադրանքի փոփոխում կատարել: Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ քննարկի այդ հատվածը («և ի գուր է կա՛լ կա՛ն ասել ումեք ի կալս՝ և ոչ ա՛ն ա՛ն»), ներկայացված է այսպես՝ «Եւ ի գուր է գալ՝ կալս ասել ումեք ի կալս և ոչ առ աչս»: Ե. Փեչիկյանը մատնացույց է անում հետևյալ սղոթագրությունը՝ «Եւ ի գուր է առ կալս ասել ումեք ի կալս և ոչ առ կալ» (*«Բազմավեպ», 1929, էջ 66*): Ոչ մի փոփոխության կարիք չկա: Վենետիկյան հրատարակության ներկայացրածը ճիշտ է և ձեռագրի հետ էլ նույնական է: Վե՛ն է եղել այն մտքին, թե ո՛վ է «կա՛լ, կա՛լ», «ա՛ն, ա՛ն» բացականչողը: Դ. Ալիշանը գրել է, որ՝ «Վախկոտ սշակները կըպոռային այդ կալ-կալ-ը վիշապներուն վախ ազդելու համար» («Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց», Վենետիկ, 1895, էջ 171): Եփշտ բացատրություն է տվել և Թ. Թոռնյանը (անդ, էջ 33): Իսկ Ծմիդոյի գերմաներեն թարգմանության մեջ այդպես ասելը վերագրվել է վիշապին (էջ 82): Ե. Դուրյանը այդ վերագրումը ճիշտ չի համարում՝ նշելով, որ մարդիկ, համաձայն Եզնիկի գրածի, «կա՛լ, կա՛լ», «ա՛ն, ա՛ն» ասելով, բառախաղ էին անում՝ վիշապին շփոթեցնելու համար (*«Մատիս», 1900,*

էջ 872): Գ. Գալեմքարյանը, անշուշտ, իզուր է պնդել, թե վիշապներին վերագրելն է ճիշտ, մանավանդ միաժամանակ նշել է, որ վիշապները խոսել չեն կարող (հմմտ. «Մասիս», 1900, էջ 404): Պարզ է, որ մարդը պիտի այդպես ասեր, որ, ըստ իր պատկերացման՝ վիշապները բերքը չհափշտակեին: Էջ 85

216. Սաղմ., ՀԳ, 14: Կան որոշ տարբերություններ: Այնտեղ խոսվում է ոչ թե եթովպացի ժողովուրդներին, այլ հնդիկ գործերին կերակուր տալու մասին: Էջ 85

217. Տե՛ս ծան. 140: Էջ 85:

218. Բնագրում՝ «Այլ որպես զԱղեքսանդրէ խաբէին դէք...»: Ե. Դուրյանն առաջարկել է «դէք»-ը դարձնել «դիթք»՝ պատճառաբանելով, որ դէքերը չէին կարող դեկապել և այլն, ինչպես որ պատմվում է շարունակության մեջ («Մասիս», 1900, էջ 872): Գ. Գալեմքարյանը նրան առարկել է (նույն տեղ, էջ 405): Ե. Դուրյանը հետագայում էլ պնդել ու կրկնել է իր առաջարկը (հմմտ. «Ամբողջ երկեր», 2, էջ 411): Ե. Դուրյանի առաջարկը տրամաբանական է, սակայն բնագրի շարունակությունից էլ երևում է, որ խոսքը դէքերի մասին է, դա աղավաղվածությունն է, եթե հակասական էլ է, ապա գալիս է բնագրից: Այդ պատճառով թարգմանել ենք ըստ բնագրի:

Այստեղ հիշատակվող Աղեքսանդրը Ալեքսանդր Մակեդոնացին է: Էջ 85

219. Խոսքը հայոց Արտավազդ արքային վերաբերող առասպելի մասին է: Էջ 87

220. Երեակալական էակներ, որոնք, իբր, դաշտերի կամ գանազան այլ տեղերի պահապաններ կամ վերակացուներ էին: Պ. Տեր-Պողոսյանը, քննելով այս բառը, եկել է այն եզրակացության, որ իմաստը պիտի լիներ «պահապան աշխարհի, աշխարհապահ» (տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1929, էջ 552): Էջ 87

221. Բնագրում՝ «երագազանք ձգիցին», որը Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ներկայացված է «էրէ գազանք և ձգիցին» ձևով: «Երագազանք»-ը («Կենդանի որսալու կամ բռնելու ցանց. թակարդ», հոգնակի թվով) բաժանվել է երկու մասի ու հասկացվել «երե գազաններ»: Ե. Դուրյանը («Մասիս», 1900, էջ 871) Եզնիկի երկի՝ Ծմիդտի գերմաներեն թարգմանության առթիվ սխալ է համարում այն, որ վերոհիշյալ արտահայտությունը հասկացվել է «որսի գազաններ կը սուրան» և այդպես էլ թարգմանվել է: Գ. Գալեմքարյանը (նույն տեղ, էջ 403), ընդհակառակն, գտնում է, որ «երագազանք»-ի դիմաց «երէ գազանք»-ն է ճիշտ, իսկ «ձգել» բայն էլ ունի «սուրալ» նշանակությունը, ուստի «որսի գազաններ կը սուրան» մեկնաբանությունն է ճիշտ: Այս պնդումն ընդունելի չէ: Վենետիկյան հրատարակության ու ձեռագրի տարբերությունն այն է, որ «երագազանք» բառի «երա» մասը հետո է գրված (ձեռ., էջ 285ա): «Երագազանք ձգիցին» արտահայտությունը ունի «ցանցաթակարդներ լարվեմ» նշանակությունը: Էջ 87

222. Տպագրի «ի վեր այնպիսի վիշապն» արտահայտությունն ավելացված է հրատարակիչների կողմից, ձեռագրում չկա: Հավելումը կատարված է միտքը հասկանալի դարձնելու նպատակով: Թարգմանությունն մեջ նշել ենք փակագծում: Էջ 87

223. Առաջարկվել է բնագրի «եզամբք»-ը փոխարինել «շամբք»-ով՝ շնագգի արա-լեզաներին վերագրելով վիշապներ որսալու ճարպկությունը («Մասիս», 1900, էջ 372): էջ 87

224. Հունարեն *σιλσος* բառն է՝ «մի տեսակ օձ» նշանակությամբ: *Βασίλειος* «արքա» ջառից, որի նվազական ձևն է: Հայերենի «արքայիկ օձ» արտահայտությունն էլ է գործածվում նույն իմաստով (Հ. Աճ., «Հայ. արմ. բառ.», հ. 1-ին, էջ 984): էջ 87

225. Երկր. Օր., ԼԲ, 8: Այստեղ «հրեշտակաց»-ի դիմաց «որդոց» է: էջ 89:

226. Բնագրի «յայլս արարածոցն ընդէր մաղթե գերկրպագութիւն հեթանոսութեան» նախադասությունը տարբեր կերպ է հասկացվել հատկապես «մաղթե»-ի պատճառով: Ոմանք առաջարկել են «մաղթե»-ն փոխարինել ուրիշ բառով՝ «սարթե» (Լ. Մարիես), կամ կարծել են, թե հունարենից թարգմանվելուց առաջացած թյուրիմացություն է, և նրա տեղ պիտի գործածված լինեին այլ բառեր, ինչպես՝ «կոչել», «հրավիրել» կամ «հորդորել» (Ե. Դուրյան): Ե. Փեչիկյանը, «մաղթել» բառի համար նշելով մի շարք իմաստներ, ի վերջո կանգ է առնում «խնդրել» և «նվիրել» իմաստների վրա. նա «նվիրել» իմաստի ընդունման մոտենում է նախադասության մտքի ճիշտ ըմբռնմանը («...ինչո՞ր ուրիշ արարածներու կը նուիրէ հեթանոսութեան պաշտամունքը...», «Հազմավէպ», 1929, էջ 69): Մեզ թվում է, որ «մաղթել» բայը այստեղ գործածված է «մեկին մի բան կամենալ» իմաստով: Բնագրի համաարատախանս պարբերության միտքն այս է՝ եթե սատանան չարիքներ հրահրողն է, ապա ինչո՞ւ այնպես չի անում, որ միայն իրեն երկրպագեն, և ոչ թե ուրիշ արարածների, այսինքն՝ հեթանոսական երկրպագությունն ինչո՞ւ է ուրիշ արարածների կամենում և չի կորզում միայն իր համար: էջ 89

227. Բնագրում՝ «հասակաց»: Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ դա ներկայացված է «հասկից» ձևով: Վենետիկյան հրատարակությունը պահպանում է ձեռագրի բառաձևը՝ «հասակաց», որը տարակուսանքների տեղիք է տվել ու տարբեր կերպ հասկացվել: Ծմբդտը հասկացել է «Menschengestaltens», այսինքն՝ «մարդկային կերպարանքներ» (անդ, էջ 86): Լ. Մարիեսը իր հրատարակած բնագրում դարձրել է «հասարակաց» էջ 51) և թարգմանել է «choses communes» քոլոր առարկաները, ամբողջ իրերը» (թարգմ., էջ 58): Գ. Խաչատրյանը թարգմանել է «եղանակ» բառով (անդ, էջ 53): Մենք կանգ առանք «կանգուն մարմին, կանգուն առարկա» իմաստի վրա: «Հասակ» բառի այդ իմաստը նշում է Հայկազյան բառարանը՝ հենվելով «Մնունդք»-ի գործածության վրա, իբրև հոմանիշ հուն. *ἀνάστημα*. լատ. *erectio* բառերի: Այդ իմաստը, սակայն, այնտեղ նշված է ոչ թե բացատրությունների մեջ, այլ՝ բառահոլովածի վերջում, վկայություններից հետո (տե՛ս հ. 2-րդ, էջ 50): Այս նշանակությունը ամենից հավանականն է Եզնիկի տվյալ գործածության համար, մանավանդ որ «հասակաց»-ը դրված է «փայտից», «քարանցն» բառաձևերի մոտ, իսկ օձերի ու ճիճուների մասին նշվում է հետո՝ առանձնացումով: Կարևոր է հիշել, որ Եզնիկը «հասակ» բառը իր երկում մի այլ տեղ էլ գործածել է «առարկա» իմաստով (III, ԺԷ, էջ 239): էջ 89

228. Խոսքը վերաբերում է հունարեն *όλη* «նյութ» և *ύλος* «մրուր» բառերին, որոնք հնչմամբ որոշ չափով նման են: էջ 91

229. Բնագրում՝ «խարափ», որը նշանակում է «հոր, խորխորատ»: Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «խորափ»: Ոմանք առաջարկել են ուղղել «խարխափ» և հասկանալ համապատասխան իմաստով (Գ. Գալեմբյարյան, ապա, նրա հետևողությամբ, Լ. Մարիեռ): Ե. Փեչկյանը իրավացիորեն առարկել է դրան («Բազմավեպ», 1929, էջ 170): Չնայած դրան, քնագրի փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ բառը ներկայացվել է փոփոխված՝ «խարխափ» ձևով (էջ 51), որը և թարգմանվել է «tâtonnement» (այսինքն՝ «խարխափանք, խարխափում», թարգմ., էջ 59): Միշտ է վարվել Գ. Խաչատրյանը՝ քնագրի քառին ձեռք չտալով և համապատասխան իմաստով թարգմանելով (անդ, էջ 54): Էջ 91

230. «Նախասկիզբ» ենք թարգմանել քնագրի «արմատ» բառը, որը տվյալ կիսաբառությամբ հիշյալ նշանակությունն ունի: Էջ 91

231. Այսինքն՝ ոչ քրիստոնյա, օտար, հեթանոս հակառակորդներին: Էջ 91

232. Այսինքն՝ այն քրիստոնյաներին, որոնք շեղվում են այդ կրոնից. քրիստոնյա աղանդավորներին, հերձվածողներին: Ըստ Եզնիկի՝ դրանք կարծեցյալ քրիստոնյաներ են և իրենց դավանանքի մեջ արդարացի չեն: Էջ 91

233. Զրվան հատուկ անունը իրանյան ծագում ունի. պահլ. Zurvān, պարսկ. Zarvān, որը զենդերեհում իբրև հասարակ անուն՝ zrvan, նշանակել է «ծամանակ», աստծու վերագրվելով դարձել է հատուկ անուն (ստուգաբանությունը Հյուրշմանինն է, հմմտ. Հ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների քառաբան», հ. 2-րդ, էջ 219): Հայտնի չէ, թե Եզնիկն ի՞նչ աղբյուրի հիման վրա է նշում «քախտ կամ փառք» իմաստները: Եզնիկի երկի Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ «անուն էր» արտահայտությունից հետո ավելացված է «այսինքն Արամազդ»: Դրանով հրատարակիչները հակասարության նշան են դրել Զրվանի և Արամազդի միջև: Էջ 93

234. Որմիզդ անունն իրանյան է. առաջացել է պարսկական գերագույն աստված՝ Արամազդի անվան ձևափոխությունից. հին պարսկ. Ahura-mazdāh, զենդ. Ahurō-mazdā, Արշակ. պահլ. Ohrmazd, Սասան. պահլ. Hormizd, պարսկ. Urmuzd (տե՛ս Հ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների քառաբան», հ. 1-ին, էջ 268): Էջ 85

235. Ենթադրվում է, որ սա Ահրիման անվան փոփոխված ձևն է: Զմյուռնիայի հրատարակությունը մեծ մասամբ տալիս է Ահրամ ձևով: Էջ 93

236. Բնագրում՝ «յարգանդի մօր իւրեանց»: Տվյալ դեպքում ճիշտ կլիներ «յարգանդի հօր իւրեանց» (ինչպես որ Եղիշեն ունի՝ «Արհմն և Որմիզդ ի հօրէ ծնան և ոչ ի մօրէ»), որովհետև մոր գոյության մասին ոչ մի խոսք չկա, այլ միայն հայրը՝ Զրվանն է հիշատակվում: Բայց հայրն էլ արգանդ չի ունենում: Բացահայտ է հակասությունը: Թարգմանել ենք ըստ քնագրի: Էջ 93

237. Փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ այս ոտղակի խոսքի սկզբում՝ փակագծում ավելացված է «իմ որդին չես դու» մախադասությունը (էջ 52): Էջ 93

238. Բարսումընը ճյուղերի կամ ճիպոտների կապոց էր, ր մոգերը զոհ անելիս կամ աղոթելիս բռնում էին իրենց ձեռքում: Եզնիկի երկի քնագրի Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ համապատասխան քառից հետո փակագծում նշված է՝ «այսինքն գաւազան», քայց դա միայն մեկ «գաւազան» չէր, այլ, ինչպես նշվեց, ճյուղերի կամ ճիպոտների կապոց: Էջ 93

239. Քեշը պարսկական հին կրոնն էր: Էջ 93

240. Մանին (216—277*) հենց իր անունով կոչվող մանիքեական կրոնի հիմնադիրն էր: Այդ կրոնի հիմքն էր կազմում պարսկական հին կրոնը, քայց այն իր մեջ պարունակում էր նաև Առաջավոր Ասիայի կրոնների (քրիստոնեության և ուրիշ) տարրեր: Մանիի ուսմունքը դուալիստական բնույթ ուներ, ըստ որի ընդունվում էին երկու սկզբնագոյ ճյուղական հակադիր քարի և չար մախատարներ՝ լույսը և խավարը: Ըստ այդմ՝ կան լույսի և խավարի թագավորություններ: Խավարի թագավորությունից ծնված սատանան արշավում է լույսի թագավորության վրա, նրա դեմ է դուրս գալիս լույսի թագավորի արարած մախամարդը և այլն: Պարսկաստանում այս կրոնի հիմնադիր Մանին մահապատժի է ենթարկվում (մամբանան տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, «Ընդհանուր նկերագրական պատմություն», հ. 1-ին, Էջմիածին, 1908, էջ 186—190, այլև՝ «Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից», Երևան, 1968, էջ 97—98): Էջ 95

241. «Զանդիկ» այստեղ նշանակում է «Մանիի ուսմունքին հետևող, մանիքեական»: Ունի նաև «զրադաշտական կրոնին հետևող» իմաստը: Իսկ ընդհանրապես նշանակում է «հերետիկոս»: Բակտրիեյեին «զան»—«մանաչել», «իմանալ» քառից է: «Զանդիկ» քառը «զոոստիկ», «փիլիսոփա» իմաստներից հասել էր «հերետիկոս» իմաստով (տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, «Միջնադարյան աղանդների ծաման և զարգացման պատմությունից», էջ 103): Էջ 95

242. Եզնիկը «երկարամատեան» քառը, իբրև տերմին, գործածել է «դուալիստ» իմաստով: Ինչպես նշվել է (ծան. 230), այս քնագրում «արմատ» քառը տվյալ կիրառությամբ ունի «մախասկիզբ, մախահիմք» նշանակությունը: Այդ իմաստի հիման վրա էլ կազմված է «երկարմատեան» տերմինը (= երկու + արմատ + եան): Դրանով Եզնիկը նշել է պարսից զրադաշտական կրոնի, ինչպես և մանիքեականության, դուալիստական բնույթը, քանի որ այդ զադափարախոսությամբ ընդունվում էին երկու մախահիմքեր, մեկը՝ քարու, իսկ մյուսը՝ չարի համար: Եզնիկի երկի Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ այդ քառը ներկայացված է անճիշտ քաժամամամբ՝ «երկար մատեան»: Հարմար համարեցինք «դուալիստ» հասկացության համար թարգմանության մեջ թողնել Եզնիկի տերմինը: Էջ 95

243. Բնագրում մի քանի տող վերը «նոքա» («նրանք») դերանվամբ նշվել է գրվածական կրոնի հետևորդների մասին, իսկ այստեղ «նոքա»-ով նկատի են առնված մանիքեականները, «նոքա»-ով՝ դրվանականները: Դա նկատելի է նաև հաջորդ գլխի սկզբում: Էջ 95

244. Բնագրի համապատասխան մախադասությունից հետո փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ փակագծում ավելացված է՝ «Եթե մշտնջենատը էր, ի մշտնջե-

նաորորքեմէ անտի փառաւոր էր» (էջ 54): Տպագրի «փառաւորէր» ձևը պետք է ուղղել «փառաւոր էր», որպէս և թարգմանեցիմք: Էջ 97

245. Բնագրի «այլ ինքն երկմտեաց» նախադասությունից հետո Լ. Մարիեւը փակագծում ավելացրել է՝ «այնպէս զի ոչ մի որդի միայն ի նմանէ լեալ է, այլ երկու, մին քարի՝ վասն զի յաշտ արար, և միւսն չար՝ վասն զի երկմտեաց» (էջ 55): Էջ 99

246. Զմյուռնիայի, Վենետիկի (և սրան հետևած ուրիշ) հրատարակություններում այս արտահայտությունը «չէ պատճառ» ձևով է: Զմյուռնիայի հրատարակության նկատված վրիպակների մեջ դա բերված է որպէս վրիպակ, և դիմացը նշված է «չէ պատշաճ» (անդ, էջ 293): Մինչև ձեռագրի հայտնաբերումը որոշ բանասերներ, ուշադրություն չդարձնելով այդ ուղղման վրա, փաստորեն կրկնել են, որ «չէ պատճառ»-ը տեղին չէ, և առաջարկել են սրբագրել «չէ պատշաճ»: Զեռագիրը ցույց տվեց հիշյալ ուղղման ճշտությունը: Հետագայում, ձեռագրի հիման վրա, առանձին բանասերներ (Վ. Առաքելյան, Գ. Խաչատրյան, Լ. Մարիեւ) բնագրում հիշյալ արտահայտությունը ներկայացրել են «չէ պատշաճ» ձևով: Գ. Խաչատրյանը, սակայն, այդ ուղղումը կատարելով հանդերձ՝ թարգմանել է «պատճառ չիկայ» (անդ, էջ 59): Էջ 99

247. Բնագրում՝ «Արիք». հավանաբար այստեղ մի ուրիշ բառ է եղել, որովհետև շարունակության մեջ առանձին խոսվում է պարսիկների մասին («մարդիկ աշխարհիս»): Գ. Խաչատրյանը թարգմանում է «Ասորիները» (էջ 60): Էջ 99

248. **Քեշը** հարմարեցնողը և համապատասխան ուսմունքը կցմցողը Զրադաշտն է, որի անունը Եզնիկն այստեղ չի հիշատակում: Էջ 99

249. Բնագրում՝ «չգեմեղիցէ»: Այս բառի վրա կասկածել է Նորայր Բյուզանդացին և առաջարկել է «գեմեղիցէ» ուղղել «գետեղիցէ», իսկ «գետեղել» բայն այստեղ հասկացել է «հաստատում, ամբողջ, անվտանգ պահել»: Ըստ այդմ՝ Եզնիկի «Եթե առ տկարութեան չգեմեղիցէ...» նախադասությունը թարգմանել է այսպես՝ «Եթե և տկարութեան պատճառաւ չի կրնար հաստատում, ամբողջ անվտանգ պահել» («Հայկական բառաբանություն», Կոստանդնուպոլիս, 1880, էջ 16): Հետագայում սրան անդրադարձել են և ուրիշ բանասերներ (հմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1907, էջ 314, «Բազմավէպ», 1929, էջ 71 և այլն): Ե. Դուրյանը գտնում է, որ այդ դեպքում «գետեղել»-ը իմաստ չունի, ուստի «գեմեղել»-ը մնում է անփոփոխ («Ամբողջ երկեր», 2, էջ 412):

«Զեմեղել» բառի համար ուշադրության արժանի է Առձեռն բառարանի քացատրությունը՝ «մեղըքնալ, գութ շարժիլ, վտանգէ ազատել» (էջ 293): «Վտանգէ ազատել» իմաստի առկայությամբ հիշյալ բառի փոփոխման հարկ չկա: Թարգմանելիս հենվել ենք այդ իմաստի վրա: Էջ 101

250. Այստեղ ուրիշի խոսքն իր հերթին ուրիշի մի այլ խոսք է պարունակում: Ոճի առանձնահատկության պահպանման նկատառումով թարգմանության մեջ մենք ևս հիշյալ խոսքն արտահայտել ենք առաջին դեմքով: Էջ 103

251. Բնագրի «առ ի գար հայելոյ» արտահայտության «գար»-ը Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ներկայացված է «գարշ» ձևով: Հայկազյան բառարանը, նշելով «գար»-ի «կոր, ծուռ, թյուր» իմաստները, արմատի համար մատնացույց է արել «խանգար», «խելագար», «ցուազար» բառերը և ճիշտ է բացատրել «ի գար հայել» բառակապակցությունը («խոժոռ հայել», «ծուռ հայել» և այլն, հ. 1-ին, էջ 530):

Այսպիսով՝ հիշյալ բառը չպետք է փոփոխվի (ինչպես ցանկացել են ոմանք), և համապատասխան արտահայտությունն էլ պետք է թարգմանել ըստ մատնացույց արված նշանակության: Էջ 108

252. Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ «յորովայնի»-ից հետո ավելացված է «կնոջն», որը ձեռագրում չկա: Էջ 108

253. Այսինքն՝ զրկանական կրոնն ընդունողների կողմից: Էջ 108

254. Տպագրի «զի որդի լինիցի մնա» նախադասության մեջ ձեռագրի համեմատությամբ պակասում է «նա» բառը (ձեռագրում՝ «զի որդի լինիցի մնա մնա»): Թարգմանել ենք ձեռագրի հաշվառումով: Լ. Մարիեւր իր հրատարակած բնագրում վերականգնել է հիշյալ բառը (ամդ, էջ 56): Էջ 105

255. Վենետիկյան տպագրում՝ «կարող է»: Զեռագրում պակասում է «է»-ն: Նրա փոխարեն գրված է «և» (էջ 245 ա): Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ «կարող»-ի դիմաց տրված է «կարողություն», «տալ»-ն էլ ներկայացված է «ետ» ձևով («կարողությունն էտ գտնելն»): Լ. Մարիեւր բնագրի «կարող» բառից հետո հավելման նշումով գրել է «եղև» (ամդ, էջ 59), որը մեզ հավանական է թվում: Զեռագրի ընդօրինակման ժամանակ «եղև»-ից մեքենայաբար կարող էր վերցվել «և»-ը: Այսպիսով՝ «կարող եղև» թարգմանել ենք «կարողացավ»: Էջ 107

256. Բնագրի «զի թող անդէն էտ ընդ էտ լինէր մնա որդի» նախադասությունը Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ տարբեր տեւք ունի՝ «զի եթող անդէն չար լինել մնա որդի»: Էջ 107

257. Տպագրում՝ «զի որդի ծնցի»: Զեռագրում չկա «ծնցի»: Լ. Մարիեւր բնագրի մեջ չի ներառել դեռ Զմյուռնիայի հրատարակությունից եկող այդ բառաձևը և «զի որդի» բառերը միացրել է հաջորդ նախադասությանը (ամդ, էջ 59): Էջ 107

258. Բնագրի «Քանզի բարին և չար ի միում անկանել ոչ մարթէին» նախադասության մեջ Զմյուռնիայի հրատարակությունը «ի միում»-ից հետո ունի «տեղի»: Զեռագրի լուսանցքում հետագայում տարբեր գրությամբ է ավելացված «տեղի» բառը: Ե. Դուրյանը, ընդունելով «ի միում տեղի» արտահայտությունը, միաժամանակ առաջարկել է «անկանել»-ը կարդալ «ազանել»՝ «ի միում տեղի ազանել» («Ամբողջ երկեր», 2, էջ 418) Գ. Խաչատրյանը ներառել է «տեղի» բառը և «անկանել» բառին ձեռք չի տվել (ամդ, էջ 65): Սենք, «ի միում անկանել»-ը հստակապես «համատեղվել», այդպես էլ թարգմանեցինք: Էջ 107

259. Վենետիկյան տպագրության մեջ եզակի է՝ «զոյխարե»: Հ. Աճառյանը ճիշտ է համարել հոգնակի ձևը՝ «զոյխարաց» («Քննություն և համեմատություն Եզնկայ մո-

բագիստ ձեռագրին», էջ 89—90): Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի հենց այդ ձևը: Դա ընդունելի է: Ն. Բյուզանդացին առաջարկել է ուղղել «գոշխարի» («Հայկական բառաքննություն», էջ 89): էջ 107

260. Բնագրի «առնել» բայի մասին Ե. Դուրյանն այն կարծիքն է հայտնել, թե դա թերևս կարելի է կարդալ «ունել» («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 418): Այդ իմաստը շատ հավանական է: Բայց «առնել» բայն այնքան բազմիմաստ է, որ առանց որևէ փոփոխության հենց նման իմաստ կարող է արտահայտել: Մենք թարգմանեցինք «պահել»: էջ 109

261. Բնագրում՝ «կոտիցին»: Այս բայը տվյալ գործածությամբ ոչ թե «կոպել» իմաստով է, այլ՝ «կատչել, դեմ առնել—մնալ, հաստատվել, հիմնավորվել»: էջ 109

262. Այսինքն՝ Որմիզդն ինչո՞ւ չհաղթեց Արհմհին և արգելք չեղավ նրա ծննդյան: Բնագրում՝ «Ընդէ՛ր ոչ յաղթեաց յաշտածի՛ն ծնունդն, և եղև արգել լերկուական ծննդեանն»: Ե. Դուրյանը ճիշտ է դիտել, որ «և»-ից առաջ եղած ստորակետն ավելորդ է (ինչպես որ չկա Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ). ենթական նույնն է, «ոչ» ժխտականը վերաբերում է նաև «եղև»-ին՝ «ընդէ՛ր ոչ յաղթեաց և ոչ եղև արգել...» («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 418): էջ 109

263. Բնագրում՝ «իջեալ»: Ե. Դուրյանը (անդ, էջ 418) իրավացիորեն առաջարկել է կարդալ «գիջեալ»: Դրանով նախադասության միտքը պարզ է դառնում: էջ 109

264. Բնագրում՝ «գառէին»: Առաջարկվել է ուղղել «գայռէին» (տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1907, էջ 814): Միշտ է, Հայկազյան բառարանը հղումով առաջնությունը տալիս է «գայռել» ձևին, սակայն «գառել»-ն էլ գործածական է եղել մետրոպոլիսի շրջանում: Երկու դեպքում էլ իմաստը մնում է նույնը՝ «պատկել»: Իսկ Զմյուռնիայի հրատարակությունը դրա փոխարեն ունի «առնէին», որը չի համապատասխանում արտահայտվող մտքին: Ինչպես երևում է, թյուրիմացաբար է այդպես տպվել. դա ճշգրիտ է նույն հրատարակության նկատմամբ վրիպակների ցանկում, դիմացն էլ ցույց է տրված «գառնէին» ճիշտ ձևը (անդ, էջ 298): էջ 109

265. Խոսքը բարամունքի մասին է (տե՛ս նաև Ծան. 288): էջ 111

266. Բնագրի համապատասխան նախադասությունից հետո փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ փակագծում ավելացված է «և լսելն ոչ մարդկան գործ է՝ աղ Աստուծոյ» (էջ 62): էջ 111

267. Բնագրում՝ «ապաստան էր». ճիշտ կլինի «ապաստաներ»: էջ 111

268. Բնագրում՝ «...այլև գԱրհմնն՝ բարի բարի արարածոցն հնարագիստ»: Այն միտքն է հայտնվում, թե Արհմհին էլ բարի են դուրս բերում (բառացի՝ բարի են դարձնում) ու բարի արարածներ ստեղծելու հնար գտնող: Այդ դեպքում նախադասության մեջ կետադրական շտկում պետք է մտցնել: Այսպես՝ «այլև գԱրհմնն՝ բարի, բարի արարածոցն հնարագիստ»: Կամ ավելի լավ կլիներ, եթե առաջին «բարի» բառից հետո լիներ «և» շաղկապը: Գ. Նահապետյանն առաջարկել է ուղղել հետևյալ կերպ՝ «գԱրհմն բարի»

քարի արարածուն հնարագիտ» («Ուղղագրութիւնը ազգային մատենագրաց», Վեմե-տիկ, 1907, էջ 285): էջ 118

269. Բնագրի «չայտնի իսկ» արտահայտությունից հետո Զմյուռնիայի հրատա-րակության մեջ ավելացված է «Եմեն», որը ձեռագրում չկա: Նախորդ նախադասու-թյան մեջ կա «ասեն» ստորոգյալը, որը շարունակության մեջ զեղչված է և մտքից հանկացվում է: էջ 115

270. Ըստ կրոնական առասպելաբանության՝ մեծ մարգարե, որին վերագրվել է գրադաշտական կրոնի հիմնադրումը: էջ 115

271. Բանասերները նկատել են, որ բնագրի այս մասում աղտվաղում կա: Եվ ի. Մարիեը Եզնիկի երկի փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ հատուկ նշումով «իբրև մեռանէր Որմիզդ» նախադասությունն ուղղել է «իբրև մեռանէր որդի Որմիզ-դի» (էջ 64) ու այդպես էլ թարգմանել է (հմտ. թարգ., էջ 78): Այստեղ հաշվի է առնվել Դյուլտրիեի կարծիքը: Այսպիսի ուղղումը բխում է հատվածի բովանդակու-թյունից և, բացի դրանից, կարևոր է հիշել, որ ձեռագրում «Որմիզդ» հատուկ ա-նունը սեռական հոլովաձևով է՝ «Որմզդի», որը դիմավոր քալ-ստորոգյալի մոտ («մեռանէր») այդ ձևով չէր կարող ենթակա լինել: Դա, հավանաբար, իբրև հատ-կացուցիչ ունեցել է իր հատկացյալը («որդի»), որը ձեռագրից դուրս է ընկել: Այս ուղղումը տրամաբանական համարելով՝ ընդունեցինք և թարգմանեցինք «երբ Որմիզ-դի որդին մեռնում էր...»: էջ 115

272. Բնագրում՝ «երեքմատեան»: Բանասերները տարբեր ձևով են հասկացել այս բառը, տարբեր բացատրություններ տվել և ուղղումներ առաջարկել (հմտ. «Բազմա-վեպ», 1929, էջ 99—100, Ե. Դուրեան, «Ամբողջ երկեր», 2, էջ 414, ի. Մարիեի 472-րդ ծանոթությունը, էջ 198—194 և այլն): Մենք թարգմանեցինք «ետակի», ինչպես որ իր ժամանակին հասկացել էր Կ. Եզյանը (տե՛ս «Об учении персидских магов», СПб, 1858, էջ 35): էջ 117

278. Այսինքն՝ պարսից կրոնի քարոզիչները: էջ 117

274. Խարամանը (կամ Հարամանը) Ավեստայի Anro-Manyus-ն է, չար գոր-ծերի արարիչը. մշ. «կործանարար ոգի», «չար հանճար»: էջ 117 Mainys

275. Բնագրում՝ «այն մարդկան վնաս է և ոչ նոցա». դրա դիմաց Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի՝ «և այնմ մարդիկ են պատճառ և ոչ նոցա»: էջ 119

276. Բնագրի այս մասում փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ վերադա-սավորում է կատարված (անդ, էջ 66): էջ 119

277. Բնագրում՝ «Եւ այլն ևս ինչ մի ի ջուրս է, և զմեր պէտս ոչ հարկանիցե», որը Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ներկայացված է այսպես՝ «Եւ զայլն ևս որք ի ջուրս են և ի մեր պէտս ոչ հարկաւորք»: Հավանաբար այդպիսի փոփոխու-թյունը շարունակության մեջ եղած «զնոսա»-ի պատճառով է, սակայն «զնոսա»-ի տակ հեղինակը նկատի է ունեցել ընդհանրապես վերը թվարկած բոլոր փոքրիկ էակ-անքը: էջ 121

278. Եզնիկն այստեղ նկատի ունի Աստվածաշնչում պատմվող գրույցները դիվախանքներին բուժելու մասին (տե՛ս Մատթ., Ժ, Յովհ., Ի, 22, Ղուկ., Ժ, 17—19): Էջ 123

279. Սաղ., ՂԵ, 5: Այստեղ «աստուածք»-ի փոխարեն գրված է «կուռք»: Էջ 123

280. Բ Կորնթ., 2, 15: Այստեղ «հաղորդություն» բառի փոխարեն գրված է «միաբանություն», Բելիարը սատանան է: Էջ 123

281. Դավիթը Իսրայելի (հին հրեաների երկրի) թագավոր էր (1013—978), ծն. 1085 թ. մ. թ. ա.: Էջ 123

282. Վենետիկյան հրատարակությունն ունի «հարիւր եթամասուն և հինգ հազար»: Ձեռագիրը տարբեր է՝ «հարիւր և ութսուն և հինգ հազար»: Տալիս ենք ըստ ձեռագրի: Այնտեղ քերված այս թիվը համընկնում է սկզբնաղբյուրի տվյալներին (հմմտ. Դ Թագ., ԺԹ, 35, Եսայ., ԼԷ, 86): Էջ 123

288. Այստեղ Եզնիկը նկատի է ունեցել Աստվածաշնչի հիշատակությունները. իսրայելացիների համար Բ Թագ., ԻԴ, 15, ատրեւտանյան քանակի համար՝ Եսայ., ԼԷ, 86: Էջ 123

284. Հովսեփիկի որդի Հեստվը (Յեսուվ, Յեսու) հրեաների քահանայապետն էր՝ գերությունից վերադառնալու ժամանակ: Էջ 123

285. Վենետիկյան տպագրում այսպես է՝ «Եւ որպէս առ Ադամամքն ասէ», Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ՝ «Եւ որպէս առ Ադամամն ասէ», ձեռագրում՝ «Եւ որպէս առ Ադամ, ամքն ասէ»: Այս նախադասությունը վեճերի, տարբեր բացատրությունների և առաջարկների տեղիք է տվել: Ե. Փեչիկյանը նախընտրելի է համարել վենետիկյան «առ Ադամամքն» ձևը՝ հասկանալով «առ Ադամամքն», այսինքն՝ «Ադամների (= Ադամ-Եվայի) ժամանակ...» («Բազմավեպ», 1929, էջ 102): Լ. Մարիենս այլ կերպ է հասկացել և բնագրի մեջ (հատուկ նշումով) փոփոխություն է մտցրել՝ «Եւ որպէս առ Ադամ ամն՝ որոյ ի սկզբան ոչ համարեին ամքն՝ ասէ» (փարիզան վերջին հրատ., էջ 69): Այս մեկնաբանությունները հավանական չեն: Ավելի ճիշտ կլինի հենվել ձեռագրի վրա՝ ընդունելով «առ Ադամ ասէ» գրությունը և ամտեսելով ստորակետն ու «ամքն» բառաձևը՝ որպէս գրչագրական ավելորդություններ (հմմտ. Ե. Դուրյանի դիտողությունը, «Ամբողջ երկեր», 2, էջ 414 և Գ. Խաչատրյանի թարգմանությունը՝ էջ 76): Հիշյալ արտահայտության մեջ «ասել» բայն ընդունել է «առ» նախդիրով խնդիր. ուրեմն «առ Ադամ ասէ» նշանակում է «Ադամին ասում է, Ադամին ասաց»։ Էջ 125

286. Բնագրում՝ «յաւերաւ»: Հատվածի ընդհանուր ոճի տեսակետից ավելի ճիշտ կլիներ ներգործաձևը՝ «յաւել», այսինքն՝ «ավելացրեց», ինչպես ճիշտ դիտել է Հր. Աճառյանը («Քննություն և համեմատություն Եզնիկյան նորագիտ ձեռագրին», էջ 90—91): Դրա օգտին է վկայում նաև սկզբնաղբյուրը (Դ Թագ., Ի, 8), որտեղ գրված է «յաւելից», այսինքն՝ «կավելացնեմ»: Էջ 125

287. Ըստ Աստվածաշնչի՝ Եզեկիան Հուդայի (Ռիմ Ռեալան) թագավոր էր՝ Նրա տարիքի ավելացման մասին տե՛ս Դ Թագ., Ի: Էջ 125

288. Աստվածաշնչում պատմվում է, թե, իբր, աստված որոշում է կործանել Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվե՛ն՝ բնակիչների չար գործողությունների պատճառով. այնտեղ է ուղարկում Հովնան մարգարեին՝ քարոզելու, թե երեք օրից հետո քաղաքը կործանվելու է: Սակայն քաղաքի բնակիչները զղջում են, ուստի աստված ներում է գրանց և հետաձգում Նինվեի կործանումը (հմմտ.Յովհ., Ա, Գ): Էջ 125

289. Այստեղ «հնդիկ» բառով Եզնիկը հասկանում է «սևամորթ, մեզր»: Էջ 127

290. Զոդիակոսի տասներկու համաստեղություններից մեկը: Էջ 127

291. Բնագրում՝ «եզն»: Իբրև համաստեղության անուն ընդունված է «ցուլ»-ը, ուստի թարգմանեցինք այդ բառով: Էջ 127

292. «Խոյ» կոչվող համաստեղության մասին է խոսքը: Էջ 127

293. Սա էլ, մյուսների նման, Զոդիակոսի կենդանակերպ համաստեղություններից մեկն է: Էջ 127

294. Այսինքն՝ մյուս համաստեղությունները: Էջ 127

295. Երևակ կամ Սատուրն մոլորակը: Էջ 127

296. Հավանաբար խոսքը վերաբերում է Թեոդոս Բ-ին (408—450): Տե՛ս «Բագմավէպ», 1897, դեկտեմբեր, «Յանելուած»: Էջ 127

297. Բնագրում «անուանա»: Մի շարք բանասերներ (Ն. Բյուզանդացի, «Նախնիք», էջ 900, մանրածապավեն, Ե. Դուրյան, Լ Մարիեա) միշտ կերպով առաջարկել են ուղղել «անասուն»: Դա տրամաբանական է: Մենք այդ ուղղումն արտահայտել ենք թարգմանության մեջ: Էջ 127

298. Տե՛ս ծան. 19: Էջ 129

299. Սողոմոնը Իսրայելի (Հրեաստանի) թագավոր էր, որ հաջորդեց իր հայր Դավթին (978—983): Էջ 131

300. Մի ժամանակ Հուդա անունով կոչվել է Ռիմ Ռեալների երկրի մի մասը՝ ընկած Պաղեստինի հարավային կողմում, որտեղ իշխող դիրք ուներ հուդայական ցեղը: Այստեղ էլ կազմակերպվեց Հուդայի թագավորությունը: Բաքելական գերեզարկությունից հետո Հուդայի երկիր հասկացությունը ընդլայնվեց և վերաբերում էր Ռեալների ամբողջ երկրին: Էջ 131

301. Խոսքը պարսից Սասանյան Ռարստության մասին է, որի գահակալությունն սկսվում է 226 թվականից, երբ Սասանի որդի Արտաշիրը սպանում է պարթևական

Արտավան թագավորին ու անցնում իշխանության գլուխ: Եզնիկի ժամանակներում Սասանյան հարստությունը շարունակվում էր: Էջ 181

302. Բնագրում՝ «յաղակատան հասնալ»: Նորայր Բյուզանդացին առաջարկել է «հասնալ»-ը ուղղել «հատնալ» («Հայկական բառաքննություն», էջ 89): Դա ընդունելի են համարել և ուրիշ բանասերներ (Ե. Փեչիկցան, Ե. Դուրյան և այլն): Սակայն ուղղման կարիք չկա: «Աղակատանք» (նշ. «գեղխություն, շոալլություն, ցփություն») հայցական հոլովով և «յ» («ի») նախդիրով դրված է որպես «հատանել» բայի խնդիր: Այսպիսով՝ «յաղակատան հասնալ» նշ. «ցոփության (շոալլության, գեղխության) հասնել»: Այդպիսի խնդրատությունը խորթ չէ գրաբարին: Եվ, ընդհանրապես, մի բանի հասնելը նշանակող արտահայտությունը անսովոր չէ Քայերեմի ոգում, թեև այս դեպքում դա բացասական իմաստ ունի: Էջ 183

303. Խոսքը Աստվածաշնչում հիշատակված համատարած ջրհեղեղի մասին է (հմմտ. Ծմնդ., 2, 17): Էջ 183

304. Տե՛ս ծան. 79: Էջ 185

305. Խոսքը Իսահակի երկվորյակ որդիներ Հակոբի և Եսայի մասին է (հմմտ. Ծմնդ., ԻԵ—ԻԷ, ԼԲ—ԼԳ և այլն): Հակոբն առաքինի էր, իսկ Եսայը վաճառեց անդորհանկության իր իրավունքը, ամուսնական անխոհեմ կյանք ունեցավ և այլն: Էջ 185

306. Հովսիա՛ն Հուդայի երկրի (հմմտ. ծան., 300) թագավորներից էր՝ Ամոնի որդին և Եզնիկայի թոռնորդին, որը, ըստ Աստվածաշնչի՝ մի շարք քարենորոգումներ կատարեց, երկրից վերացրեց կուսաբաշտության հեռքերը: Էջ 185

307. Կյուրոսը պարսից թագավորներից էր (558—529 թթ. մ. թ. ա.), որը հիմնադրեց Աքեմենյան հարստությունը, մի շարք երկրներ նվաճեց ու միացրեց Պարսկաստանին: Դրանց թվում էր և Բաբելոնը: Նա հրաման տվեց «բաբելական գերությունից» արձակել հրեաներին և վերադարձնել իրենց երկիրը: Եզնիկը նկատի ունի Աստվածաշնչի հիշատակությունները: Այստեղ Կյուրոսը հիշվում է որպես գերության տարված հրեաների ազատարար (հմմտ. Եսայ., ԽԴ, 28, ԽԵ, 1—7): Իր իշխանության ժամանակ առաջին տարում է հրաման տալիս, որ հրեաները վերադառնան (հմմտ. Բ Մնաց., ԼԶ, 22—23): Էջ 185

308. Ելք, է, 3: «Փարավոն» բառը եգիպտական ծագում ունի և նշանակում է «թագավոր»: Աստվածաշնչում հիշատակվում են տասներկու փարավոններ: Եզնիկի նշածը Մովսեսի ժամանակ իշխած փարավոնն է: Էջ 185

309. Հռովմ., Թ, 17: Այստեղ «...Ես գրգռեցի...»: Էջ 185

310. Հռովմ., Թ, 22: Հիշյալ տեղում համեմատության համար բերված է բրուտի և նրա պատրաստած ամանների օրինակը: Այնպես որ, Եզնիկի նշած «ամանոցն» քառանկի տակ փոխաբերաբար նկատի են առնված մարդիկ: Էջ 185

311. Տիմոթեոսը Աստվածաշնչում ներկայացված է իբրև Պողոս առաքյալի աշակերտ: Նրան թղթերով դիմել է Պողոս առաքյալը: Էջ 137

312. Հոովմ., Գ., 29—30: Ըստ Աստվածաշնչի՝ թվատությունը թույլ է տրվել Աբրահամին ու նրա սեղունդներին (ապա անցել է և ուրիշ ժողովուրդներին): Հրեաները, որ թվատվում էին, ատում էին ճեթաճուռների անթվատությունը: Սակայն քարոզվում էր, որ էականը թվատությունը կամ անթվատությունը չէ, այլ՝ հավատը աստծու նկատմամբ: Էջ 137

313. Տե՛ս Ծան. 288: Էջ 139

314. Հին կտակարանի մարգարեներից մեկն էր Երեմիան: Էջ 139

315. Ըստ Աստվածաշնչի՝ հրեական մարգարե և դատավոր: Էջ 139

316. Առաքյալ և ավետարանիչ: Էջ 139

317. Պողոս առաքյալը: Էջ 139

318. Տե՛ս Ծան. 305: Էջ 141

319. Այսինքն՝ քնազդով: Էջ 141

320. Խոսքը վերաբերում է անասուններին, այսինքն՝ անասունների մեջ: Էջ 141

321. Հմմտ. Վ. Առաքելյան, «Գրաբարի հատընտիր», էջ 85: Էջ 141

322. Այս վերջին արտահայտության համար տպագրերի մի մասն ունի «անգեղ»՝ ի հեռաստանէ զգիշոյ ականելոյ դիտաւորութեան»: Հայկազյան թատարանը «ականել» բառի համար քեթում է այս վկայությունը (Քատ. 1-ին, էջ 22): Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «անգեղաց ի հեռաստանէ զգեշս ակնարկելոյ դիտաւորութեան»: Որոշ տպագրություններ «ականելոյ» ձևի դիմաց ունեն «անկանելոյ» («զգիշոյ անկանելոյ դիտաւորութեան»): Զեռագիրը նույնպես ունի վերջինը («զգիշո անկանելո»): Ըիշտը սա է: Այստեղ «զգիշոյ նպատակի պարագա է «անկանել»-ի համար: Էջ 141

323. Բնագրում եզակի է: Խոսքի ընդհանուր ոճի հարմարության նկատառումով թարգմանության մեջ հոգնակի թվով ենք դրել: Էջ 143

324. Ըստ Աստվածաշնչի՝ Հովսեփը Հակոբի որդիներից մեկն էր: Նրա երագների մասին տե՛ս Ծանոթ., ԼԷ: Էջ 145

325. Ըստ Աստվածաշնչի՝ Դանիելը մարգարե էր՝ հրեական արքա Դավթի սեղնդից: Դեռ մանուկ հասակում գերի տարվեց Բաբելոն: Եզդիկն ակնարկում է Դանիելի՝ Բաբելոնում տեսած երազի մասին (տե՛ս Դան., Է): Էջ 145

326. Բնագրում՝ «Եւ մի իմն»։ Մենք թարգմանեցինք «կամ էլ» արտահայտությամբ՝ նախորդ պարբերությանը համապատասխանեցնելու նկատառումով։ Եզնիկը նշում է, որ նախօրոք մտածմունքի առարկա չդարձած երևույթներին վերաբերող երևույթները երկու պատճառից են առաջանում։ Եվ առանձին պարբերություններով խոսում է այդ պատճառների մասին։ Առաջին պարբերությունն սկսվում է «կամ»-ով երկրորդը՝ «Եւ մի իմն»-ով։ Թարգմանության մեջ դրանց ոճական համապատասխանությունն ստացվում է «կամ»-«կամ էլ» զուգադրությամբ։ Լ. Մարիեսը բնագրի հրատարակության մեջ երկրորդը փոխել է «միւսն» ձևով (ամր, էջ 79) և ըստ այդմ էլ թարգմանել է (թարգմ., էջ 91)։ Դա հարմար կգար, եթե նախորդը լինել «Մին» («Մին»—«Եւ միւսն»)։ Հիշենք, որ ավելի առաջ այդպիսի ուղղման առաջարկ է արել Հ. Աճառյանը՝ գտնելով, որ երկաթագրի մեջ շատ հեշտությամբ կարող էին շփոթվել ՄԻԻՄՆ և ՄԻԻՄՆ ձևերը («Քննություն և համեմատություն Եզնիկայ նորագիտ ձեռագրին», էջ 91—92)։ Էջ 145

327. Բնագրում անուղղակի խոսքի մեջ քերված է առաջին դեմքի դերանունը, և նույն դեմքով էլ արտահայտված է համապատասխան բայ-ստորոգյալը։ Ելնելով աշխարհագրի օրենքներից՝ այս անուղղակի խոսքում ենթական արտահայտել ենք երրորդ դեմքով և նրան էլ համաձայնեցրել բայ-ստորոգյալը («Մեք զարմանովք կարենք բժշկել»— «իրենք դեղերով կարող են քուժել»)։ Էջ 147

328. Տե՛ս ծան. 151։ Էջ 147

329. Տե՛ս ծան. 168։ Էջ 147

330. Աքաաբը Իսրայելի թագավորներից էր, որի տիրապետության ժամանակ աշխուժացան և մեծ չափերի հասան կռապաշտությունն ու անօրինականությունները։ Էջ 149

331. Տե՛ս ծան. 188։ Էջ 149

332. Մովսեսը Ռիշվում է որպես հրեական ճոշակավոր մաքարն Ա օրենսդիր Նա հրեաներին դուրս քերեց եգիպտական գերությունից (տե՛ս նաև ծան. 191)։ Էջ 151

333. Բնագրում՝ «արտաքին իմաստունքն»։ Եզնիկն այս դեպքում նկատի ունի հունական հեթանոս փիլիսոփաներին։ Էջ 153

334. Նավեթ որդի Հեսուն իսրայելացիների ճշմանավոր գործարար էր։ Միս փորձերի մասին պատմվում է իր անունը կրող գրքում, որք մտել է Աստվածաշնչի մեջ՝ որպես մի գլուխ (գիրք)։ Էջ 153

335. Եզեկիան հին հրեական թագավորներից էր (տե՛ս նաև ծան. 287)։ Էջ 153

336. Եզեկիայի հիվանդության ժամանակ է ասվել Եզեկիյի հիշատակած խոսքը (տե՛ս Եսայ., ԼԸ, 8)։ Սակայն այնտեղ Աքազյան ապարանքի մասին չի նշված։ Զմյուռ-

նիայի հրատարակությունը բնագրի «ապարանիցն» բառի դիմաց ունի «ծամացուցին»։
Էջ 153

337. «Եկկեսթաստես»-ը Աստվածաշնչի «Ժողովող» («Գիրք ժողովողի») կոչված գլխի հունարեն անվանումն է. հուն *ἐκκλησιᾶς* բառից, որ նշանակում է «աստեմաբան, քարոզիչ»։ Էջ 153

338. Յոթ., ԻԶ, 7: Այստեղ՝ «Կախեսաց զերկիր ի վերայ ոչնչի» Եզնիկի երկում՝ «Զգեսաց զերկիրս ի վերայ ոչնչի»։ Լ. Մարիենը բնագրի ճշատարակության մեջ փակագծում հավելում է կատարել. «Զգեսաց զհիսիսի ոչնչի, կախեսաց զերկիրս ի վերայ ոչնչի» (էջ 84)։ Հավելումն ավելորդ է։ «Զգեսաց» այստեղ հոմանիշ է «կախեսաց» ձևի հանդեպ։ Էջ 155:

339. Վեներտիկյան տպագրում՝ «յլստրիսն ասի»։ Հ. Աճառյանը Եզնիկի երկի ձեռագրի քննության մեջ (էջ 51) առաջարկում է ձեռագրում եղած «յաստրիեսաի» արտահայտությունը քնդունել որպես «յաստրի Եսայի»։ Դրա համար նա որպես հիմնավորում բերում է շարունակության մեջ երկու տեղ գործածված այն արտահայտությունները, որոնցով նշվում է, թե Հոբն ու Եսային խոսում են երկրի՝ ոչնչի վրա հաստատված լինելու մասին (ըստ վեներտիկյան սկզբնական հրատարակության՝ էջ 193, տող 18, էջ 197, տող 7)։ Դրանք կասկած չեն թողնում Հ. Աճառյանի առաջարկի ճշտության համար։ Միայն այդպիսի ընթերցումով չպետք է հասկանալ, թե Եսային աստրի էր, այլ՝ որպես թե այդպես է ասված Եսայու Մարգարեության ատրակամ օրինակում։ Մենք թարգմանել ենք այդ մոտեցմամբ՝ ըստ վերոհիշյալ առաջարկի։ Լ. Մարիենը Եզնիկի երկի բնագրի իր հրատարակածի մեջ ճամպատասխան արտահայտություններ էլ է Հ. Աճառյանի առաջարկածի ձևով (անդ, էջ 84)։ Էջ 155

340. Բնագրում՝ «քանզի ոչ կար է ակնբաց ի ցամաք գործել»։ Այստեղ «ակնբաց ի ցամաք գործել» արտահայտությունը մութ է մնում։ Գրաբարի բառարանները չունեն «ակնբաց» բառը (Հայկազյան (նոր) բառարանը մի տեղ օրինակ բերելիս նշում է մասերի բաժանելով՝ ակն բաց)։ Կա «ակնբացել» բայ՝ «անցք կամ առվակ բացել, խորշեր պատրաստել՝ պարտեզը կամ արտը ջրելու համար» նշանակությամբ, որը չի հարմարվում հիշյալ գործածությանը։ Ե. Դուրյանը ուշադրություն է դարձրել ալս արտահայտության վրա. նա մի կողմից նշել է, որ թարգմանելիս կարելի է օգտագործել «ակնբացել» բայի նշանակությունը, իսկ մյուս կողմից ենթադրում է, թե «ակնբաց»-ը կարող է լինել «ակնբառ», որտեղ «քառ բառը իբրև գոյական կը նշանակէ հասնելու ծայր»։ Այդպիսով առաջարկում է թարգմանել «որովհետև չեն կրնար դեպի ցամաք հասնելու ծայր մը գտնել...», բայց վերջում «ի ցամաք գործել»-ը հարցականի տակ է թողնում («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 415)։ Գ. Խաչատրյանը հենվում է «ակնբացել» բայի վերոհիշյալ իմաստի վրա՝ թարգմանելով «որովհետև առուներ բռնալով չեն կրնար ցամաքեցնել զայն» (այսինքն՝ ծովը)։ Մեզ թվում է, որ «ակնբաց»-ը «տեսադաշտ» իմաստն ունի, դրան էլ կհետևի «ի ցամաք գործել»-ը «ցամաքին հասցնել» նշանակությամբ բացատրելը, «տեսադաշտը ցամաքին հասցնել», այսինքն՝ ցամաքը տեսադաշտի մեջ վերցնել, տեսնել։ Մեզ համար հավանականը դա է։ Այս բացատրության համար կարևոր է հիշել բնագրի՝ մի քանի տող վերև բերված այն միտքը, թե՛ «վսան զի ցամաք ուրեք ի ծով է անտի ոչ երևի, յայն սակս թուի՝ թե ի ծով է անտի ելանիցէ» (արեգակն)։ Էջ 155

341. Խոսքը Իսրայելի թագավոր Դավթի մասին է, որին վերագրվում է «Գիրք սաղմոսաց»-ը: Էջ 155

342. Այսինքն՝ ըստ Ռակառակորդների՝ զանազան երևույթների պատճառ դարձա՞յ աստղերի մասին: Էջ 155

343. Տե՛ս Յոք., ԻԶ, 7, Եսայ., ԽԲ 5(՝), ԽԴ, 24 (՝), ԽԵ, 12 (՝): Եսայու Մարգարեության ճշված տեղերում խոսվում է երկրի Ռաստատման մասին, քայց «ի վերայ ոչնչի» արտահայտությունը չկա: Էջ 157

344. Բնագրում՝ «զի նոքա ի վերայ ոչնչի ասեն, և սա ի վերայ ջուրց»։ Ավելի ճիշտ կլիներ «զի սոքա ի վերայ ոչնչի ասեն, և նա՝ ի վերայ ջուրց»։ Այդ նկատառումով էլ թարգմանել ենք։ Էջ 157

345. Խոսքը Աստվածաշնչի մեջ բովանդակվող գրքերի (գլուխների) մասին է Դրանցից են և Հորի, Եսայու, Դավթի գրքերը։ Էջ 157

346. Տե՛ս Ժան. 332: Էջ 157

347. Այսպես կոչված՝ փոքր մարգարեներից մեկն է։ Նրա գիրքը Աստվածաշնչի գլուխներից է։ Էջ 157

348. Բնագրում՝ «ընդ նովին»։ պետք է լիներ «ընդ նոսին»։ Փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ (Ռատուկ ճշումով) ճիշտ կերպով ուղղված է (անդ, էջ 38): Էջ 159

349. Բնագրում՝ «Նախ Դավթ իսկ»։ Պետք է լիներ «Նախ Դաւթաւ իսկ», որովհետև վերևում ասված է «այլուք մարգարէիւք», այսինքն՝ «ուրիշ մարգարեների միջոցով», պարզ է, որ դրան պիտի հետևեր, թե ո՛ւմ միջոցով է ցույց տրվում։ Էջ 159

350. Բնագրում՝ «արարածք»։ «Արարած» բառը գործածված է «ստեղծված առարկա», գոյացություն, գոյակ» իմաստով, իբրև «ոչ ինքնագո»։ Էջ 159

351. Տե՛ս Ժան. 178: Էջ 159

352. Մարկիոնի մասին տե՛ս Ժան. 433: Էջ 159

353. Բնագրում՝ «ի բնութենէ հրոք», որի դիմաց Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «ի չորութենէ և ի հրոյ»։ Էջ 161

354. Ամովսը այսպես կոչված՝ փոքր մարգարեներից մեկն է։ Նրա մարգարեությունը Աստվածաշնչի գրքերից (գլուխներից) է։ Էջ 161

355. Բնագրում՝ «Դավթ» Ռատուկ աճունը ուղղակիանով է գործածված։ Գաթիակաճով ավելի ճիշտ կլիներ, որովհետև շարունակության մեջ Ռամասպատասխանորեն

«Յոր» և «Եսայի» ամուսնները գործիականով են («Յորաւ և Եսայաւ»): Սա ճիշտ կերպով դիտել է Ե. Դուրյանը («Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 415): Լ. Մարիեաը Եզեկի երկի փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ կատարել է այդ ուղղումը (անգ, էջ 87): Թարգմանել ենք ըստ ուղղման: էջ 161

356. Տե՛ս ծան. 350: էջ 161

357. Լ. Մարիեաը ճիշտ կերպով նկատել է պակասը և փակագծում ավելացրել է «արագագոյն» բառը (փարիզյան վերջին հրատ., էջ 88): էջ 163

358. Զեռագրում՝ «Եւ պատճառս փոփոխմանց չորից բնութեանցն»: Թարգմանել ենք դրա հաշվառումով: էջ 165

359. Պյութագորական ուղղության հետևորդները: Պյութագորականությունը հիմնումնական փիլիսոփայության իդեալիստական ուղղություններից էր, որն այդպես է կոչվում Պյութագորասի (տե՛ս ծան. 361) անունով: Պյութագորասը, ընդունելով միությունն ու նախախնամությունը, հիմնադրել էր փիլիսոփայա-կրոնա-քաղաքական միություն (Իտալիայի հարավում): Պյութագորականները ամեն ինչի էությունը համարում էին թվերը: Նրանց կրոնական հայացքները սերտորեն կապվում էին հոգու անմահությանը, նրա փրկության միջոցներին, մի էակից մի ուրիշ էակի մեջ տեղափոխվելուն վերաբերող ուսմունքի հետ և այլն: էջ 167

360. Պերիպատետիկյանները (քննադրում՝ «պերիպատիկեանքն») Արիստոտելի փիլիսոփայական ուսմունքի հետևորդներն էին: Հիշյալ անվանումը բխում է հունարեն *περιπατῶ* («ման եմ գալիս, ճամբում եմ, զբոսնում եմ») բառից: Արիստոտելը իր աշակերտներին ուսուցանում էր զբոսնելով, այստեղից էլ նրա յուրաքանչյուր աշակերտը կամ հետազայի հետևորդը կոչվում է *περιπατεῖς*: Արիստոտելը (384—322 մ. թ. ա.) սուր քննադատության էր ենթարկում Պլատոնի «իդեալներ»-ի տեսությունը, տակալմ տատանվում էր իդեալիզմի ու ժառանգիդիզմի միջև, վերջին հաշվով ավելի հավակն էր իդեալիզմի կողմը: Արիստոտելի հետևորդները, մեկնաբանելով Պլա ուսմունքը, ընդգծում ու ավելի էին խորացնում վերջինիս մատերիալիստական կողմը: էջ 167

361. Պյութագորասը (580—500 թթ. մ. թ. ա.) հիմնական մաթեմատիկոս ու իդեալիստ փիլիսոփա էր: Ծնվել ու ապրել է Սամոս կղզում, ապա տեղափոխվել է Հարավային Իտալիա, Կրոտոն քաղաքում հիմնադրել է պյութագորականների միությունը, որը միաժամանակ քաղաքական կուսակցություն, կրոնական միաբանություն ու փիլիսոփայական դպրոց էր (հմտ. նաև ծան. 569): Հայտնի է մաթեմատիկայի ու հատկապես երկրաչափության մեջ կատարած մեծ դերով. նրա ուսմունքը հանգեցրել է երկրաչափական հանրահաշվի ու երկրաչափական թվաբանության ստեղծմանը և այլն: Պյութագորասը, թիվը համարելով իրերի էությունը, ընդունում էր, որ տիեզերքը թվերի ու նրանց հարաբերությունների ներդաշնակ համակարգ է: Հետագայում պյութագորականները այդ դրույթին սոսկ միստիկական բնույթ տվեցին: Պյութագորասն ունեցել է նաև կրոնա-փիլիսոփայական այլ հայացքներ, որոնց մի զգալի մասի վերաբերյալ նշվում է Եզեկի երկի այս հատվածում: էջ 167

362. Այսինքն՝ հոգու փոխանցելիությունը, հոգեփոխությունը. ըստ այդմ՝ հավատում էին, թե հոգին շրջապտույտ է կատարում մարմնից մարմին: էջ 167

363. Հին հունական իդեալիստ փիլիսոփա Պլատոնի ու նրա աշակերտների ուսմունքի հետևորդները: Պլատոնը (427—387 թթ. մ. թ. ա.) անտիկ փիլիսոփայության խոշոր դեմքերից մեկն է: Նրա ուսմունքն ընդգրկում է բազմաթիվ հարցեր, որոնք վերաբերում են աշխարհին ու նրա ծագմանը, հոգուն, իմացությանը, հասարակությանը, աշխատանքի բաժանմանը, դաստիարակությանը և այլն: Պլատոնի փիլիսոփայությունը օբյեկտիվ իդեալիզմն է: Ըստ այդ ուսմունքի՝ զգայական իրերի ոչ իսկական աշխարհի հետ գոյություն ունի բանականությամբ հասանելի իդեաների հատուկ իսկական աշխարհը: Իրերը իդեաների սոսկ ստվերներն են. իրերն անցողիկ են, իսկ իդեաները՝ հավիտենական: Իրերի էության իսկական ճանաչումը զգայություններով չի կատարվում, դա արվում է միայն բանականությամբ, գաղափարներով: Պլատոնը, շփվելով պյութագորականների հետ, զգալի ազդեցություն է կրել պյութագորականությունից: Պլատոնի փիլիսոփայությունը մեծ դեր է խաղացել հոգու անմահությանը և մարմնի անցողիկությանը վերաբերող քրիստոնեական ուսմունքի մեջ: Պլատոնական ուսմունքի շարունակությունն էր մոր պլատոնականությունը, որը արտահայտություն գտավ մի շարք անընդունելի տեսությունների մեջ: Էջ 167

364. Այսիքն՝ նույնը: Տե՛ս նաև ծան. 15: Էջ 167

365. Այստեղ պետք է լիներ հունարեն *εἶδος* բառը, որը տարբեր ճշանակություններ ունի, ինչպես՝ «տեսք, արտաքին (տեսք), կերպարանք, երևույթ, ձև, մարմնի ձև» և այլն: Պլատոնը այս բառը, իբրև փիլիսոփայական տերմին, գործածել է «իդեա», «գաղափար» իմաստով և բնութագրել է իբրև «մտքով հասանելի, անմարմին»: Նկատված է (տե՛ս «Հայ.արմ. բառ.», հատ. 3-րդ, էջ 85), որ Եզնիկի աշխատության մեջ *εἶδος-ըջվորված է εἶδος* բառի հետ. իսկ վերջինս ճշանակում է «հատուկ, սեփական, որ առանձնապես մեկին է պատկանում»: Եզնիկն այդպես էլ բացատրում է իր օգտագործած «իդոս»-ը. «...հիղ և իդոս, որ առաջինն՝ միթ է, և երկրորդն՝ առանձինն ինչ ուրուք»: Այստեղ «առանձինն ի՞նչ ուրուք» ասված է «իդոս»-ի համար, որը իրականում *εἶδος-ի* ճշանակությունն է («սեփական, մեկին հատուկ, առանձնահատուկ»): Պարզ է, որ *εἶδος* ի դեպքում ուրիշ բացատրություն կտրվեր: Էջ 167

366. Այսպիսի բացատրությունը («միայն մեկին հատուկ») չի համընկնում Պլատոնի ուսմունքի «իդեա» կամ «գաղափար» հասկացությանը: Պատճառը, ինչպես նշվել է նախորդ ծանոթության մեջ, *εἶδος-ի փոխարեն εἰδωλον-ի* օգտագործումն է Եզնիկի երկի բնագրում: Թարգմանությունը սովել ենք ըստ բնագրի, առանց վերաիմաստավորելու: Էջ 167

367. Տե՛ս ծան. 362: Էջ 167

368. Ստոիկյանները փիլիսոփայական մոլանաում ուղղության ներկայացուցիչներն էին: Ստոիկյան ուղղությունը սկզբնաղբրվել է Հուլիոստանում մ. թ. ա. III դարում և շարունակել է գոյություն ունենալ մինչև մ. թ. VI դարը: Ուղղության անվանումը բխում է հունարեն *στοά* «սրահ» բառից՝ այն հիմնադրով, որ Զենոն փիլիսոփան (մոտ 366—264 մ. թ. ա.) իր համապատասխան ուսմունքը քարոզում էր մի հայտնի սրահում: Στωικὸς քսա ծագման՝ քառացի ճշանակում է «սրահական» (տե՛ս «Հայ. արմ. բառ.», հ. 6-րդ, էջ 451): Ստոիկյանների ուսմունքը քսա աղազան ու

հակասական է: Պատճառահարմար բաժանվում է հին, միջին և նոր շրջանների: Ստոիկյան փիլիսոփայության բաժիններն էին օրափառությունը, ֆիզիկան և բարքագիտությունը: Ըստ հրանց՝ բոլոր գիտելիքները ձեռք են բերվում զգայական ընկալումների միջոցով: Իմացական բոլոր իրողությունները տեղի են ունենում հոգու մեջ: Իսկ հոգին յուրատեսակ մարմին է՝ կազմված օդի և կրակի միացությունից: Ստոիկյանները հիմնականում մատերիալիստական մոտեցմամբ զարգացնում են Դեմոկրիտի աւսմունքը կրակի վերաբերյալ: Նրանց համար բնությունը նյութական է, իրական և միաժամանակ բանական ու կենդանի մի ամբողջություն է, որի բոլոր մասերը շարժման մեջ են: Ստոիկյանները ընդունում են բնությունն ու աստված որպես երկու նախասկիզբ (սկզբնապատճառ)՝ աստծուն համարելով ակտիվ, իսկ բնությունը՝ պասիվ: Այս ուղղության բարոյագիտությունը իդեալիստական բնույթ ուներ: Ստոիկյանները ամեն իրողություն կապում էին ճակատագրի հետ և քարոզում էին խոնարհաբար ենթարկվել ճակատագրին: Էջ 167

369. Էպիկուրյանները Էպիկուրյան փիլիսոփայական ուղղության ներկայացուցիչներն էին: Անվանումը բխում է Էպիկուրի անունից: Էպիկուրը (341—270 թթ. մ. թ. ա.) հելլենիզմի դարաշրջանի խոշորագույն մատերիալիստ ու աթեիստ էր: Դավանում էր այն սկզբունքը, թե նյութը հավերժական է, որին ներհատուկ է շարժումը: Ըստ այս ուսմունքի՝ առարկայական աշխարհը գոյություն ունի ժարդու գիտակցությունից անկախ: Էպիկուրը զարգացրեց Դեմոկրիտի ատոմիստական ուսմունքը՝ էական փոփոխություններ մտցնելով նրա մեջ: Աշխարհը բաղկացած է ատոմներից ու դատարկությունից, որտեղ ատոմներից անսահման քանակությամբ աշխարհներ են կազմվում՝ առանց աստծու միջամտության: Էպիկուրը հատկապես ընդգծում է, որ ուղղագիծ շարժվող ատոմները կարող են հին շեղումներ ունենալ: Դրանով նա մրտցրեց պատահականության գաղափարը՝ Դեմոկրիտից եկող ճակատագրականության (ֆաթալիզմի) դեմ պայքարելու համար: Նա ևս իմացաբանության մեջ ընդունում է, որ իմացության աղբյուրը զգայական ընկալումներն են: Այստեղից էլ ելնելով՝ բարոյագիտության մեջ առաջ է քաշում մարմնական հանույքները խելացիորեն օգտագործելու հարցը: Ըստ Էպիկուրի՝ փիլիսոփայության նպատակը մարդու երջանկությունն է, իսկ դրան կարելի է հասնել նախապաշարումներից ազատագրվելով, բնության օրենքներից տիրապետելով: Էջ 167

370. Այսինքն՝ ատոմներ, ժամանակի հասկացողությամբ՝ անմասնատելի, այլևս մասերի չբաժանվող: Բնագրում՝ «անհատ» քառը գործածված է որպես համարժեք հունարեն *ατομο*,-ի վերջինս, իբրև փոխառություն, հետագայում միջնորդաբար. հայերենին անցավ «ատոմ» ձևով: Էջ 167

371. Ըստ Աստվածաշնչի՝ Սեբորքը Սեմի սեղոնից էր, հրեական նախահայրերից մեկը: Նրա օրոք, ինչպես ավանդությունն է հաղորդում, հանդես եկավ կռապաշտությունը: Էջ 169

372. Կեկրոպսը հին ասիական հողի աստվածն էր, հետագայում համարվել է ընդհանուր Յունական հողի աստվածուհի Գեայի որդին: Ըստ ավանդության՝ Կեկրոպսը ձուլել է Ասիկեի առաջին թագավորը և այլն: Էջ 169

373. Բնագրում՝ «առաւել աստիք»։ Այս արտահայտությունը քանակականորէ տար-
բեր կերպ եմ հասկացել, սրբագրել ու թարգմանել։ Մեզ ավելի հավանական է թվում
«առաւել աստիկ» սրբագրումը՝ Ջմիրունիայի հրատարակության «աստիկը» ձևի հի-
ման վրա (տե՛ս Ե. Դուրյան, «Ամբողջ երկեր», Զ, էջ 415—416)։ Էջ 169

374. Կոռնոսը հին հունական միջօլիմպիական աստվածներից մեկն էր, Ուրանի
և Գեայի որդին։ Իտալիայում նա նույնացվել է Սատուրնի հետ։ Էջ 169

375. Բեան հին հունական աստվածուհի էր, Ուրանի և Գեայի դուստրը։ Էջ 169

376. Դիոս կամ Զևս. հին հունական գերագույն աստվածը, աստվածների ու
մարդկանց թագավորը։ Էջ 169

377. Ապոլոնը օլիմպիական աստվածներից մեկն էր, Զևսի որդին։ Էջ 169

378. Հունարեն *ἐλαία* բառն է՝ «ծիրենի» իմաստով։ Էջ 169

379. Հավանք (Յաւան), ըստ Աստվածաշնչի՝ Հաբեթի չորրորդ որդին էր։ Ավամ-
դությունը այդ անունը նույնացնում է հունական Հոն (Յոն) անվան հետ (այստեղից՝
Յոնիա) և Հավանին ներկայացնում է որպէս հույների նախահայր։ Էջ 169

380. Ըստ առասպելի՝ Բաբելոնի աշտարակաշինության ժամանակ աստված
մարդկանց լեզուն բաժան-բաժան է արել, որ միմյանց չհասկանան, ու աշտարակա-
շինությունը խափանվի։ Էջ 169

381. Հունարեն *μερισμός* բառն է։ Էջ 169

382. Այսպէս է կոչվում հին հրեական ցեղերի մեջ դեռ մ. թ. ա. 2-րդ հազա-
րամիակում առաջացած կրոնական պատկերացումների ամբողջությունը՝ որպէս հրեա-
կան կրոն, որը հետագայում զանազան փոփոխությունների ենթարկվեց, սակայն
շարունակվեց նույն ձևով անվանվել։ Ավանդությունը այդ անվանումը կապում է
Հուդայի (տե՛ս հաջորդ ծանոթությունը) անվան հետ։ Էջ 169

383. Հին հրեաների պատմության մեջ հիշատակվում են այս անունը կրած տար-
բեր անձնավորություններ։ Սա, ինչպէս նշված է Եզրիկի երկում, Հակոբի չորրորդ
որդին էր։ Էջ 169

384. Տե՛ս ծան. 300։ Էջ 169

385. Զևսկերպման համար հմտ. Գործք առաք., ԺԱ, 26։ Անտիոքը Սելևկյան պե-
տության մայրաքաղաքն էր՝ հիմնված գորավար Սելևկոս Նիկատորի կողմից մ. թ.
ա. 300 թվականին։ Քրիստոնեության տարածման կենտրոններից մեկն է եղել։ Պատ-
մելով է, որ առաջին անգամ այստեղ են քրիստոնյա կոչվել Հիսուսի վարդապետու-
թյան հետևորդները։ Էջ 169

386. Բնագրում՝ «թերիմ», որը կրկնվում է նույն նախադասության մեջ։ Ն. Բյու-
զանդաքին նշատակահարմար է համարել կարդալ «թերն», այսինքն՝ «կողմն» («Հայ-
կական բառաքնություն», էջ 89—40)։ Ե. Փեչիկլանը, հենվելով Հայկազյան բառա-

րանի նշան իմաստի վրա («կէսն կամ կողմն մի»), ավելորդ է համարում ճիշտ ուղղումը (հմտ. «Բազմավեպ», 1929, էջ 206): Տվյալ գործածությամբ քառը «մի մարը» իմաստն ունի, որպես և թարգմանել ենք: Էջ 171

387. Այսինքն՝ սատանային: Էջ 173

388. Խոսքը վերաբերում է «Գիրք տաղմուսաց»-ի ճեղհմակ համարվող Դավթին: Էջ 178

389. Շոնշանը մի տեսակ պտտվող խաղալիք է (ծեռ): Էջ 175

390. Բնագրում «և գնոսա մերթ յայտնեցեն և մերթ ծածկեցեն», որի նույնական թարգմանությունը չէր համապատասխանի ամբողջ խոսքի կառուցվածքին: Էջ 175

391. Հմտ. Եսայ., Խ, 13: Քիլը քթամատի և ցուցամատի բացվածքի չափն է: Էջ 175

392. Բնագրի տողագրությունների մի մասի մեջ այս արտահայտությունը «ի նմանէ» ձևով է: Ծիշտ են վարվել այն թանասերները, որոնք, հենվելով ձեռագրի վրա, ուղղել են «ի նմայն»: Էջ 175

393. Խոսքն այն փիփիլոսոֆների մասին է, որոնց հայացքները քննադատում է Եզնիկը: Էջ 175

394. Տպագրությունների մեծ մասն ունի «ծանրանայ»: Իրավացի են այն թանասերները, որոնք առաջարկում կամ ձեռագրի հիման վրա ուղղում են «ծրանայ»: Մենք թարգմանել ենք ըստ այդպիսի ուղղման: Էջ 177

395. Վերջին նախադասությունը ձեռագրում չկա: Թարգմանել ենք ըստ վեցնետիկյան տպագրության: Էջ 177

396. Այստեղից պարզ երևում է, որ քննագրի նախորդ պարբերության մեջ նշվող լուսնի իջնումը վերաբերում է կախարդներին և ոչ թե դևին, ինչպես հասկացել են ոմանք: Էջ 179

397. Այսինքն՝ աստծու փոխարեն արարածներին են պաշտում: Էջ 179

398. Խոսքն այն պոլների մասին է, որոնք, ըստ ավանդության՝ Ջիրադթարում կանգնեցրել է հունական դիցաբաճական հերոս Հեռակլեսը: Այդ տեղը հասարակ է աշխարհի վերջին սահմանը: Էջ 179

399. Տե՛ս ծան. 359, 360, 361: Էջ 181

400. Տե՛ս ծան. 359, 361, 362: Էջ 181

401. «Ծառ վատ էր անում» արտահայտությամբ թարգմանեցինք տպագրի «վատ-թարագոյն» բառը՝ նրա վրա տարածելով նաև մի քանի տող վերը եղած «առնէր»-ը: Զեռագրում տպկասում է «վատթարագոյն» բառը, առանց որի, տակայն, միտքը չի լրանում: Հավելումն անհրաժեշտ է եղել: Էջ 181

402. Բնագրում՝ «յազեն»: Հստ մոզական օրենքի՝ յազելը (հազելը) ճախորդում էր մորթելուն: Զոհաբերվող անասունի վրա նախ կրոնական այնպիսի արարողություններ էին կատարվում, որ նա անզգայանում էր (սա «յազել»-ն է, որ թարգմանել ենք «զոհել» բառով), ապա այդ վիճակում մորթում էին: Էջ 181

403. Տե՛ս նախորդ ծանոթությունը: Էջ 183

404. Զեռագրում՝ «նորա»: Այդպես է և Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ: Ծիշտ է վեմետիկյան հրատ. ուղղումը՝ «նոր»: Էջ 183

405. Տե՛ս ծան. 363: Էջ 183

406. Տե՛ս ծան. 365: Էջ 183

407. Բնագրում՝ «իդոսն» որ է առանձինն ինչ ուրուք: Եզնիկն այստեղ բերել է բացատրել է հունարեն «իդոս»-ը (ἰδωσ): Ինչպես արդեն նշվել է, Եզնիկի երկում «իդոս»-ը գործածված է հունարեն εἶδος-ի դիմաց (որը Պլատոնի գործածած տերմինն էր՝ «իդեա», «գաղափար»... իմաստով): Տե՛ս նաև ծան. 365: Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ պահպանված է «իդոս» բառը, որից հետո գրված է՝ «այսինքն»՝ նախատիպ». դա զգալի չափով համընկնում է εἶδος-ի նշանակությանը: Էջ 183

408. Բնագրում՝ «անքանակ»: Ծառ քանասերներ իրավացիորեն առաջարկել են ուղղել «անքակ»՝ որպես հոմանիշ նույն տեղում գործածված «անքածին», «անհատ» բառերի: Թարգմանել ենք այդպիսի ուղղումով: Էջ 185

409. Տե՛ս ծան. 368: Էջ 187

410. Բնագրում՝ «զամենայն ինչ»: Այս արտահայտությունը Եզնիկը գործածել է հունարեն τὸ παν, πᾶν տերմինի դիմաց, որն ունի «ընդհանուր աշխարհ» իմաստը: Էջ 187

411. Բնագրում՝ «առասպելս արկանեն»: Գ. Նահապետյանը առաջարկել է ուղղել «առասպելս կարկատեն» («Ուղղագրությամբ...», էջ 288): Ծիշտ է նկատված, որ դրանով միտքը մի քիչ ավելի է պարզվում, սակայն փոխելու հարկ չկա, մանավանդ որ ձեռագրական հիմք էլ չկա («Բազմավեպ», 1929, էջ 265): Էջ 187

412. Տե՛ս ծան. 369: Էջ 187

413. Բնագրում՝ «իմքնակաց»: Եզնիկն այս տերմինը գործածել է որպես համարժեք հունարեն αὐτοκρατορία տերմինի: Էջ 187

414. Բնագրում՝ «ընչաց քերեն» (ձեռագրում՝ «յնչաց քերեն»): Մեսրոպյան շրջանից եկող ընտիր ոճ է՝ «քի» անել, «արհամարհել», «քթի տակ արհամարհաբար ծիծաղել» և նման այլ նշանակություններով: Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ ճշգրտագույն է «զթիսան եպերին» ձևով: Այնտեղ ամբողջ նախադասությունն առհասարակ խիստ փոփոխված է: Էջ 187

415. Հմմտ. Եփես., Բ, 12: Զևակերպումը տարբեր է: Էջ 187

416. Տաքսգրում՝ «Որոց այնքան կամակար յամառութիւն եղև, մինչև...»: Զեռագրում՝ «Որոց այնքան սորի եղև...», չկա «կամակար յամառութիւն... մինչև»: Թարգմանեցիկը ըստ տպագրի: Էջ 187

417. Տե՛ս ծան. 371: Էջ 189

418. Հմմտ. Սաղմ., ՀԳ, 2. Այստեղ՝ «զծողովուրդ»՝ «զեկեղեցի»-ի դիմաց: Էջ 189

419. Տե՛ս ծան. 188: Էջ 189

420. Այստեղ Լ. Մարիենը փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ (էջ 101) ափեացրել է «ի Քաման»՝ նկատի ունենալով Աստվածաշնչի տվյալները: Էջ 189

421. Տե՛ս ծան. 151: Էջ 189

422՝ Բնագրում «զհեշմակապատան», փոխանակ՝ «զհեշմակապաշտան»: Վենետիկյան վերջին (1926 թ.) հրատարակության մեջ ուղղված է (էջ 251): Փոխված է նաև փարիզյան վերջին հրատարակության մեջ, բայց վրիպակով է տպված (էջ 102): «Հեշմակապաշտ» նշանակում է «շիվապաշտ, սատանայապաշտ, կոապաշտ»: Էջ 189

423. Բնագրում՝ «...թե առնուլ թնչ յումեքե կամ յումեքե ակն ումիցի»: Այստեղ կրկնված է «ոք» դերանվան բացառական հոլովաձևը («յումեքե»): Ավելի նպատակահարմար կլիներ դրանցից մեկը փոխարինել «իմչ» դերանվան համապատասխան «յիմեքե» ձևով: Եզնիկն իր երկի այլ մասերում այդպիսի ոճ ունի: Որոշ օրինակներում այդպես ուղղված է այդպիսի մոտեցմամբ էլ թարգմանել ենք (ինչպես վարվել են և ուրիշները): Էջ 193

424. Բնագրում՝ «ամխարխար» (Զմյուռնիայի տպագրության մեջ՝ «ամխարխալ»): Ստաջարկվել է ուղղել «ամխախոտ» («Հանդես ամսօրեայ», 1907, էջ 314): Բայց, ինչպես ճիշտ նկատված է («Բազմավեպ», 1929, էջ 266), այդպիսի ուղղման կարիք չկա: Բառը տեղին է գործածված՝ «ամուր, հաստատուն» նշանակությամբ: Էջ 193

425. Տե՛ս ծան. 274: Էջ 193

426. Բնագրում՝ «զճշմարտութեանն խելամտութիւն», որտեղ «ճշմարտութեանն» չի հարմարվում: Միշտ են վարվել այն քանասերները և հրատարակիչները, որոնք լքնագրում փոփոխություն են կատարել՝ հիշյալ քառաձևի տեղ դնելով՝ «ճարտարու-

թեանն» («զմարտարութեանն») քառաձևը: Այդ փոփոխությունն արտացոլվել է և մեր թարգմանության մեջ: Էջ 193

427. Բնագրում՝ «ածել»: Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ «ածող» ձևով է, որը համապատասխանում է բովանդակությանը: Էջ 195

428. Տպագիր բնագրում՝ «ո՛րք», ձեռագրում «որք»: Լ. Մարիեւը փոխել և հատուկ նշումով ներկայացրել է «ոչ ոք» ձևով (անդ, էջ 105): Այդպիսի փոփոխության հարկ չկա: Միշտ է վեցնետիկյան հրատարակության հայցականով ձևը. ըստ դրան էլ թարգմանել ենք: Էջ 197

429. Այս նախադասության համապատասխան մեկնաբանությունը տվել է Ն. Արոնը (տե՛ս «Բազմավէպ», 1926, էջ 112): Միայն պետք է հիշել, որ բնագրի «համարին» քառաձևը, որպես հատարակ քայ, հիշյալ նախադասությունն մեջ գործածված է ներգործական սեռի նշանակությամբ: Եզակի թվով է, մ-ն հոդ է («համարի-ն»): Էջ 197

430. Լ. Մարիեւն այն կարծիքն է հայտնել, թե աղստեղ սկզբնապես եղել է «Մարիկոն» անունը, հետո է փոխվել «Պղատոնի»-ի, ուստի պետք է վերականգնել նախկինը «Le De Deo d'Ernik de Kolb...», 1924, էջ 174): Սակայն այդ կարծիքը ընդունելի չի համարվում (տե՛ս «Բազմավէպ», 1929, էջ 267), և Լ. Մարիեւն էլ հետագայում Եզնիկի երկի հրատարակության մեջ իր առաջարկած այդ փոփոխությունը չի կատարել (տե՛ս անդ, էջ 106): Էջ 197

431. Բնագրում՝ «չծանուցեալ»: Մարիեւը, դրական իմաստով հասկանալով, հատուկ նշումով դա ներկայացրել է առանց ծիսական մասնիկի «ծանուցեալ» (տե՛ս Եզնիկի երկի փառիգյան վերջին հրատարակությունը, էջ 106): Ինչպես երևում է, բնագրի այս մասում աղավաղություն կա: Էջ 197

432. Բնագրում՝ «Զի յորժամ զմեքա մեծարոյ կարիսն զձձեացոյք...»: Այս նախադասության միտքը տարբեր կերպ է հասկացվել «մեծարոյ կարիս» արտահայտության պատճառով: Բանասերները (Ն. Բյուզանդացի, Գ. Գալենքյարյան և այլն) նկատել են, որ «կարիս» քառաձևի փոխարեն պետք է լիներ «կարծիս» (այսինքն՝ կարծիք), ինչպես որ կա Զմյուռնիայի տպագրության մեջ («զմեծարոյ կարծիսն»): Ըստ այլմ՝ Ն. Բյուզանդացին «մեծարոյ կարծիս» արտահայտությունը հասկացել է «համբավ, պատիվ, հեղինակություն»՝ նախադասությունը թարգմանելով այսպես՝ «Երբ անոր պատիւը կամ համբաւը (իբր գաղղ. autorite, credit) կոտրկնեք...» («Հայկական բառաքննութիւն», էջ 40): Ոմանք էլ փոփոխությանը կողմնակից չեն, սակայն տարբեր կերպ են մեկնաբանում: Միշտ ենք համարում «կարիս» — «կարծիս» փոփոխությունը: Այդպիսով՝ «մեծարոյ կարծիս» պետք է հասկանալ «մեծարված կամ գովված կարծիք» (կարծիք, որը ուրիշների կողմից մեծարանքի կամ գովեստի է արժանացել, սակայն Եզնիկը բացասական վերաբերմունք ունի այդպիսին նկատմամբ ու պատրաստվում է քննադատել): Էջ 197

433. Խոսքը վերաբերում է հայտնի գնոստիկ Մարկիոնին, որն ապրել ու գործել է մ. թ. 2-րդ դարում: Նա Պոնտոսի Ափնոպ քաղաքից էր, Ֆախիսկայուսի ոռոգի: Մի 334

կույրի պատիվն անարգելով՝ մերժվում է եկեղեցուց և 140-ական թվականներին ակզբներին մեկնում է Հոռո՝ ներում առանալու, սակայն դրան չի հասնում (ինչպես գրում է Եզնիկն իր երկի վերջում. հմմտ. գիրք 4-րդ, գլ. ԺԶ): Հոռոմն նա ենթարկվում է այնտեղ եղած ասորի գնոստիկ Կերդոնի ազդեցությանը և սկսում է տարածել իր գաղափարները: Մարկիոնի աղանդն ուղղված էր եկեղեցու դեմ: Մարկիոնը մեծոմ էր Հին կտակարանը, հեմկում էր Նոր կտակարանի վրա. սա էլ օգտագործում էր խմբագրումով: Ինչպես Եզնիկն էլ ընդգծում է, Մարկիոնի ուսմունքով ներկայացվում են երեք նախասկիզբներ կամ սկզբնապատճառներ («առաջք»)՝ քարին, արդարը և չարը (գիրք 4-րդ, գլ. ԺԶ), որոնք այլ կերպ ճանդես են բերվում որպես երեք աստվածներ՝ օտարը, օրենքի աստվածը և հյուղը (գիրք 4-րդ, գլ. Ա): Էջ 199

434. Բնագրում այս նախադասության մեջ «ասել» և «կոչել» բայերը հոգնակի թվով են գրված: Բայց քանի որ խոսքը վերաբերում է Մարկիոնի ասելուն ու կոչելուն, այդ պատճառով էլ պետք էր թարգմանել եզակի թվով: Էջ 199

435. Խոսքը վերաբերում է Մովսեսի գրքերին: Էջ 199

436. «Աղամ» անունը թացատրվում է որպես երբաղեցեղեն բառ՝ «հող» նշանակությամբ: Էջ 199

437. Տպագրում՝ «ունիցիս գոք այլ աստուած», ձեռագրում՝ «ունիցիս գոք առ աստուած»: Միշտը ձեռագրիցն է, ինչպես որ ընդունել են մի շարք բանասերներ (Հ. Աճառյան, Ն. Բյուզանդացի և այլն): Բնագրի վերջին հրատարակություններից հիշյալ արտահայտությունը ճշտված ձևով ունի Լ. Մարիեսի կազմածը (անդ, էջ 107): Գ. Խաչատրյանը, սակայն, «այլ»-ը չի փոխարինել «առ»-ով, այլ «գոք»-ը դրել է փակագծի մեջ: Իբրև հիմնավորում, նա տողառեկում մատնացույց է արել Աստվածաշնչից «Մի՛ եղիցին քեզ այլ աստուածք բայց յիմէն» նախադասությունը: Մենք թարգմանեցինք ըստ ձեռագրի: Էջ 201

438. Բնագրում «խորհեալ», որը չի համապատասխանում նախադասության մղտին: Թ. Թոռնյանն ուղղել է «խորշեալ» («Հատըմտիք ընթերցումած...», էջ 56): Վերջին ձևն են ընդունել նաև ուրիշ շատ բանասերներ (Հ. Աճառյան, Ն. Բյուզանդացի, Լ. Մարիես, Ե. Փեչիկյան և այլն): Վերջին հրատարակություններից հիշյալ բառաձևը ճշտված է ներկայացնում Փարիզից, իսկ Բուենոս-Այրեսի տպագրության մեջ նախկինը մնացել է նույնությամբ: Մենք թարգմանել ենք որպես «խորշեալ»: Էջ 201

439. Բնագրում՝ «վրիժուց»: Այս դեպքում «վրեժ» նշանակում է «մեծ հանցանք, ոճիր» (հմմտ. Թ. Թոռնյան, անդ, էջ 58): Էջ 208

440. Բնագրում՝ «պոզոշ», որը անտույզ բառ է համարվում: Մի շարք հայագետներ (Թ. Թոռնյան, Բաբկեն Վ., Հ. Աճառյան, Ստ. Մալխասյանց և այլն) ընդունել կամ հավանական են համարել «գործակից, ընկեր» նշանակությամբ: Հայկազյան բառարանն էլ թացատրության մեջ թեև նշում է «զոլօշ», բայց և դրան ավելացնում է «կամ յափշտակօղ զօտարին ինչ, գող, կրծօղ զիրս այլոց» (հատ. 2-րդ, էջ 661): Տվյալ գործածումում մեջ որոշակի է հակադրությունը. հակադրության կամ

թշնամի» իմաստն ավելի է պատշաճում, ինչպես որ ուրիշներն էլ ընդունել են: Էջ 205

441. Տպագիր քնագրում՝ «Այն աւանիկ»: Լ. Մարիեւը ճիշտ կերպով ուղղել է «Այլ նա աւանիկ» (անդ, էջ 111): Թարգմանում ենք ուղղածով: Էջ 207

442. Այս նախադասությունից հետո Լ. Մարիեւը քնագրում փակագծում ավելացրել է (1 թարգմանել) հետևյալը՝ «Եւ երկոքին գոյգ զիա՞րդ պատուիրէին նմա և ուրախ լինէին ի նմա» (փարիզյան վերջին հրատ., էջ 112): Էջ 209

443. Բնագրում՝ «խորհել»: Ապա սրբագրվել է «խորել»: Թ. Թոռնյանը ևս դարձրել է «խորել» և քացառորել է սրբա համարատեսիս իմաստով՝ «սպառել, սեփականել, գրավել» (Թ. Թոռնյան, անդ, էջ 60): Այդպես վարվել են և ուրիշները: Սակայն այս դեպքում «խորհել»-ը տեղին է գործածված (քարին, ի քնն խիստ արդարամիտ ու իրավասոխ լինելով, չէր կարող ընդհանուրի՝ իր և հյուլեի, կողմից ըստեղծված մարդուն միայն իրենց մտածել, այսինքն՝ միայն իրենց համարել): Միշտ է վարվել Գ. Խաչատրյանը՝ թարգմանելով «խորհել» բառով, բայց գրաբարյան մասում նա նույնպես ներկայացրել է «խորել» ձևով (յուլ ժարոնակության մեջ էլ տվել ըստ ձեռագրի): Էջ 211

444. Ձեռագրում՝ «խորել», վեցնախնայան սեփականում տարագրում՝ «խորհել»: Թարգմանել ենք ըստ տպագրի: Էջ 211

445. Այսինքն՝ Մարկիոնի ընդունած «արդար» աստվածը: Էջ 211

446. Բնագրում՝ «այլոց», փոխ. «այլ»: Միշտ է դիտել Թ. Թոռնյանը. (անդ, էջ 62), որ դա գրչագրական սխալ է, և ուղղել է: Էջ 211

447. Սրանք, ինչպես հայտնի է, գրաբարում հոգնակի ձևեր են: Էջ 218

448. Ուզում է ասել, թե հիշյալ լեզուներում այդ բառերն անհավան են, միայն հոգնակի ձևով են գործածվում: Էջ 218

449. Աստվածաշնչի հունարեն ընտիր թարգմանությունը հայտնի է «յոթանասունից» (=յոթանասունների) թարգմանությունն անվանումով: Էջ 218

450. Բառացի՝ «յոթանասուններից, թարգմանելով հունարեն լեզվի, ասում են»: Էջ 218

451. Ասորերեն ԽԹԹ բառն է, որ բուն նշանակում է «գոյություն, իսկություն, նյութ», բայց և գործածվում է որպես բաղադրյալ ճայցականի նշան (տե՛ս Հ. Աճառյան, «Հ. արմ. բառ.», 8. 2-րդ, էջ 122): Եզնիկը բերում է Աստվածաշնչի համապատասխան նախադասությունը, որտեղ «յաթ»-ը գործածված է «երկին» և «երկիր» բառերի մեծ իբրև ճայցականի նշան, և միաժամանակ բացատրում է նրա բուն իմաստը («տարր»), որպեսզի երկնքին վերաբերող իր միտքը հիմնավորի: Էջ 218

452. Նկատի է առնված Բ Կորնթ., ԺԲ, 2-ի մի մասը, որը, սակայն, նույնական չէ: Էջ 213

453. Բնագրում՝ «արթերն», ուղղականը՝ «արթ»: Հունարեն *αρθρον*՝ բառն է՝ «հոդ» (քերականական) նշանակությամբ: Եզնիկը հայերեն *հատարծեքը* դնում է Գ-ճ, բացատրելով՝ «որ է Գ»: Ի դեպ, Գ հոդը է-ին կից է գրված («էն»), որն այս դեպքում կարող էր պարզ չհասկացվել: Ծիշո եմ վարվել Հայկազյան բառարանի հեղինակները, որոնք, «արթ» բառի համար բերելով հիշյալ օրինակը, գրել են անջատ ու բութով էլ բաժանել՝ «որ է՝ Գ» (Ռ. 1-ին, էջ 354): Այդպես է արված նաև բնագրի հետագայի մի շարք տպագրություններում: Էջ 213

454. Բնագրում՝ «առանձինն ասելոյ»: Ն. Աղոնցը այն կարծիքն է հայտնել, թե այստեղ խոսքը Գ-ի մասին է, ուստի այդ արտահայտությունը պետք է կարդալ «առանց ինձ», այսինքն՝ «առանց Գ տառի» (տե՛ս «Բազմավեպ», 1926, էջ 111): Դա նկատի ենք ունեցել թարգմանության մեջ: Էջ 213

455. Այս հատվածում մարկիոնականության դեմ ուղղված իր դատողություններն անելիս Եզնիկը նկատի է ունենում հետևյալ արտահայտությունները՝ «յափշտակել [զայնպիսին մինչև լերորոդ երկնից], «յափշտակեցաւ ի դրախտն» (Բ Կորնթ., ԺԲ, 2—4): Էջ 213

456. Խոսքը Հակոբոս և Հովհաննես առաքյալների մասին է: Էջ 215

457. Ըստ Առավածաշնչի՝ Բառնաբասը (ինչպես և Պողոսն ու Պետրոսը) առաքյալ էր: Էջ 215

458. Բնագրում՝ «ՎՄարկիոնն»: Թարգմանության մեջ մենք նկատի ենք ունեցել Լ. Մարիեսի առաջարկը: Լ. Մարիեսն առաջարկել է դրա սեղ դնել «զգմարդիկն» («Le De Deo d'Eznik de Kolb...», 1924, էջ 190): Ն. Աղոնցը դա կասկածելի է համարել՝ նշելով, որ Եզնիկն այդտեղ հեզնամքով է գործածել Մարկիոնի անունը («Բազմավեպ», 1926, էջ 111): Ե. Փեչկյանն էլ վերահիշյալ առաջարկը հանդուրժել է համարել («Բազմավեպ», 1929, էջ 270): Լ. Մարիեսը, աղմուսեմալնիվ, Եզնիկի երկի իր պատրաստած բնագրում կատարել է այդ փոփոխությունը (ամր., էջ 116) և համապատասխանաբար թարգմանել (էջ 135): Էջ 217

459. Երոտադեմի կողմերում եղած քաղաք, որ պատկանելիս է եղել քանաճափներին, գրավվել է Հեսուի կողմից և կործանվել: Վիթապորտ ու ճրա ճկատմամբ հանդես բերված վերաբերմունքի մասին տե՛ս Ղուկ., Ժ, 80—87: Էջ 221

460. Այսպես էր կոչվում համանուն կուսակցությանը պատկանող անձը: Հին Հրեաստանում փարիսեցիները մի կուսակցություն էին կազմում՝ որպես կրոնի մուլեռանդ հետևորդներ: Հետագայում «փարիսեցի» անվանումը փոխաբերաբար ստացել է «կեղծ քարեպաշտ», «կեղծավոր» նշանակությունները: Էջ 221

461. Նկատի ունի Ղուկ., Ժ, 28-ի «Ուղիղ ետուր զպատառնանիդ» արտահայտությունը: Էջ 221

462. Ակնարկում է այն առակը, որ պատմված է Ղուկ., ԺԵ, 4—9-ում: Էջ 221

463. Բնագրում՝ «Եւ եթէ դուք ո՛չ գիտիցէք յԱռաքելոյ՝ զի Քրիստոս խաւիս-
նէ...»: Նախադասությունը պակասազոր է: Լ. Մարիէսը բնագրում փակագծում ավե-
լացնում է՝ «ոչ գիտէք», այսպես՝ «Եւ եթէ դուք <ոչ գիտէք>, ո՛չ գիտիցէք յԱռա-
քելոյ...» (ամր., էջ 119): Ելնելով մտքից՝ մենք ճարգակաւնը վերացրինք և թարգմա-
նության մեջ փակագծում ավելացրինք «իմացե՛ք»՝ «Եթե դուք չգիտեք, առաքյալից
(իմացե՛ք)»...»: Էջ 223

464. Բնագրում՝ «և իրն զիրն ընդունի»: Միտքը ճիշտ հասկանալու համար
բայերը է նկատի ունենալ, որ Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի՝ «Ջանգի իրա-
քանիւրն զիրն տայ», այսինքն՝ «որովհետև յուրաքանչյուրն իրենն է տալիս»: Սա
ավելի հասկանալի է, քան ձեռագրական հիմք չունի: Էջ 223

465. Հմմտ. Ղուկ., Զ, 20: Եզնիկի երկի այս մասում, ըստ մարկիոնական ու-
մունքի՝ այս և հաջորդ մեջբերումներով հակադրվում են Հին և Նոր կտակարաննե-
րը: Իսկ շարունակության մեջ Եզնիկը, անդրադառնալով դրանց, աշխատում է
ցույց տալ, որ մարկիոնականները սխալ մոտեցում ունեն: Էջ 225

466. Զեռագրի այս մասում չկա 270-րդ էջի (Վենետ., 1826 թ. հրատ.) 13-րդ
տողի «Յետու» բառից մինչև 281-րդ էջի 2-րդ տողի «ապա» բառը: Այստեղ պակա-
սող հատվածը առանց «զատն» բառին հաջորդող մասի ընկած է ձեռագրի Յ10ա—
Յ10բ էջերում՝ «...մեկնեսցէ» բառից հետո, մինչև «Արդ...»: Փարիզյան վերջին հրա-
տարակության մեջ այսպես էլ տրված է (էջ 124—125): Դրա տեղը համապատաս-
խանում է վենետիկյան սկզբնական հրատարակության 280-րդ էջին (5-րդ տող): Մենք
թարգմանել ենք ըստ այդ հրատարակության: Էջ 227

467. Տպագրում ըստ բովանդակության ավելացված է Քրանգի Քրիստոս... ասելի
է՝ թե՛ հատվածը (վենետիկյան սկզբն. հրատ., էջ 280, տ. 20, էջ 281, տ. 2): Մտքի
կապի պահպանման նկատառումով թարգմանել ենք հիշյալ հատվածը: Էջ 229

468. Այստեղ հիշեցվում է Ստավածաշնչի գրությունը, որը թերված է «Գիրք ելից»-ի
ԺԲ գլխում: Էջ 229

469. Ակնարկվում է աստվածաշնչական այն առասպելը, որտեղ ասվում է, թե
կար ԱրքաՌամբը պատրաստվում էր զոհելու իր որդի Իսահակին, մի խոյ ուղարկվեց
աստծու կողմից, որը և մորթվեց Իսահակի փոխարեն: Տե՛ս Օմնդ., ԻԲ: Էջ 229

470. Այս արտահայտությամբ փոխարենաբար հասկացվել է Քրիստոսը: Էջ 229

471. Սա հունարեն *μέγελλον* բառն է, որը, ինչպես Եզնիկն էլ թարգմանում է,
ճշմանկում է «մտավաճառանոց»: Հայերեն Աստվածաշնչում համապատասխան տե-
ղում «սպանդանոց» բառն է (տե՛ս Ա Կորնթ., Ժ, 25): Էջ 231

472. Խոսքը մանիքեական կրոնի (աղանդի) հիմնադիր Մանհի (տե՛ս ծան. 240) մասին է: Մանիքեական քարոյագիտությունը մերժում է աշխարհիկ երևույթներով զբաղվելը. ամուսնությունը պիղծ է համարում, արգելում է անմաքուր բաներ խոսել, կենդանական կերակուրներ ուտել, գինի խմել և այլն: Էջ 233

473. «Ծծղնյա» կոչված աղանդի հետևորդները: Այդ աղանդը սկզբնավորվել է Միջագետքում, մ. թ. 4-րդ դարում: Էջ 233

474. Զեռագրում պակասում է «զհայր»: Էջ 235

475. Բնագրում եզակի թվով է: Էջ 237

476. Տպագրում «չառնիցի արժանի»: Զեռագրում չկա «արժանի» բառը, որի բացակայությունը ակնհայտորեն զգացվում է: Իրավացիորեն սովեյացրել են վեցնետիկյան հրատարակիչները: Էջ 237

477. Խոսքը Ավետարանում ~~պատմվող~~ առակի մասին է: Տե՛ս Մատթ., ԺԳ, Դուկ., Ը, Մարկ., Դ: Այդ մասին հիշատակվում է նաև Ա. Կորնթ., ԺԵ-ում: Էջ 239

478. Պոնտական աշխարհը ընկած էր Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելյան մասում, Սև ծովից (այստեղից էլ՝ նրա անունը) հարավ: Մի ժամանակ ենթարկվել է Պարսկաստանին, ապա մտել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու տիրապետության մեջ: Մ. թ. ա. 4-րդ դարի սկզբին կազմավորվում է Պոնտական թագավորությունը, որի տիրապետության սահմանները տարբեր ժամանակներում տարբեր են եղել: Մ. թ. ա. 64—63 թ., երբ Միհրդատ 6-րդը պարտվում է Հռոմից, թագավորությունը վերանում է, և երկիրը մեծ մասով ենթարկվում է Հռոմին: Այնպես որ Մարկիոնի ժամանակներում այն ենթակա էր Հռոմին: Էջ 241

479. Բնագրի «յայնմ ժամանակի» արտահայտությունից առաջ Լ. Մարիեսը փակագծում սովեյացրել է «յայնց որ անդ էին» (փարիզյան վերջին հրատ., էջ 123) և ըստ այնմ էլ թարգմանել: Էջ 241

480. Զեռագրում «ստեպ», փոխված է տպագրում: Էջ 241

481. Բնագրում հոգանկի է՝ «~~ի~~ մարմնոց»: Միշտ են նկատել (Լ. Մարիես, Ե. Փեչիկյան և այլն), որ ուղիղը կլիմի եզակին՝ «ի մարմնոյ»: Այդ նկատառումով էլ թարգմանել ենք: Էջ 243

482. Բնագրում՝ «մատն»: Շատ բանասերներ առաջարկել են ուղղել «մասն»: Սակայն դրա կարիքը չկա: Հենց այդպես էլ դա կարող է «մաս» նշանակել: Մեր քարոքողներում այժմ էլ «մատ» բառը «մատնաչափ» էլ է նշանակում: Միշտ է վարվել Գ. Խաչատրյանը՝ «մատնաչափ» թարգմանելով: Այդպես թարգմանեցինք և մենք: Էջ 243

483. Եզնիկին վերագրվող խրատները նույնպես թարգմանում ենք ըստ վեցնետիկյան հրատարակության: Էջ 245

484. Բնագրում՝ «վայելեցեա»: Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «յաւելցիս»: Էջ 245

485. Բնագրում՝ «պարարե»։ Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «դարմանե»։ Էջ 245

486. Բնագրում՝ «գառնզգեստը»։ Էջ 247

487. Բնագրում՝ «զպարծաճա»։ Զմյուռնիայի հրատարակությունն ունի «զպայծառութիւն»։ Էջ 247

488. «Գերգեսացի դե» արտահայտությունը Գերգեսա քաղաքի անունից է՝ ըստ աստվածաշնչական այն գրույցի, թե այդ վայրում գերեզմանոցից դուրս են եկել երկու խիստ կատաղած դիվահարներ (Մատթ., Ը, 28)։ Էջ 249

489. Ըստ Աստվածաշնչի՝ Կայենը Ադամի անդրանիկ որդին էր, որ սպանեց իր եղբայր Հաբելին ու այդպիսով առաջին ժարդատուանը դարձավ։ Այդ պատճառով էլ պատժվեց։ Էջ 249

490. Խրատներում «եղբայր» բառը տարբեր իմաստներով է գործածված։ Այս խրատում, ելնելով մտքից՝ մի դեպքում թարգմանեցինք «ցեղակից», մյուս դեպքում՝ «մարդ»։ Էջ 253

491. Բնագրում՝ «մի չարիք են», որը չի հարմարվում տվյալ մախադասության կառուցվածքին, ուստի թարգմանության մեջ համապատասխանեցրինք ամբողջ մախադասությանը։ Էջ 253

492. Բնագրում՝ «զվտանգն բառնայ»։ «Զվտանգն» թարգմանեցինք «քաղցածություն» բառով՝ ելնելով խրատի մտքից։ Էջ 255

493. Բնագրում՝ «իշխանութեամբ մի՛ վարիր», որ բառացի կնշանակի «իշխանությամբ մի՛ վարվիր»։ Ընդհանուր մտքից ելնելով՝ թարգմանեցինք «մի՛ կառավարիր իբրև իշխան»։ Էջ 255

494. Զմյուռնիայի հրատարակությունը «պիծակ» բառի դիմաց ունի «կարիճ» բառը։ Էջ 257

495. Խոսքը Պետրոս առաքյալի մասին է։ Ըստ Նոր կտակարանի՝ նա Ջրիստոսի ընդունման ու գնահատման հարցում շեղումներ է ունեցել։ Էջ 259

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արեղնագույլ, Աձ 806
 Արեղյան Մ. 286
 Արիմելեք, Աձ 188, 189
 Արրահամյան Ա. 262
 Արրահամ (Արրամ), երբ. մահապետ 76, 77, 148, 149, 168, 169, 188, 189, 224, 225, 274, 279—282, 308, 328, 339
 Ազաթանգեղոս 299
 Ադամ (Ադամանք) 80, 61, 76, 77, 124, 125, 184, 195, 152, 153, 198, 199, 201, 208, 209, 211, 298, 302, 320, 335, 340
 Ադամանտոս, Աձ 291
 Ադոնց Ն. 262, 289—292, 311, 334, 337
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 84, 85, 312
 Ալիշան Ղևոնդ 311
 Ամատյան Հր. 262, 263, 265—278, 287, 292, 293, 296, 298, 300, 302, 307, 313, 314, 317, 320, 324, 325, 335, 336
 Ամովս մարգարե 148, 149, 154, 160, 161, 282, 326
 Ապոլոն, Աձ 168, 169, 330
 Առաքելյան Վ. 262, 288, 299, 303, 304, 307—309, 311, 316, 323
 Ասորիս 325
 Արամազդ, աստված հայոց 314
 Արիստոտել 327
 Արմն (Արմեն, Արիման, Արրամ) 92—119, 314, 318
 Արշակ 314
 Արտավազդ 84, 85, 312
 Արտավան 322
 Աքաաք 148, 149, 324
 Աքեմենյան հարստություն 322
 Բաբգեն Վ. 287, 335
 Բառնարաս 214, 215, 337
 Բարսեղ Ս. Կեսարացի 263
 Բելիար 122, 123, 320
 Բյուզանդացի Նորայր 262, 286, 289, 297, 301, 304, 310, 316, 318, 321, 322, 330, 334, 335
 Գալեմքարյան Գրիգոր 262, 289, 290, 294, 296, 310, 312, 334
 Գեա 329, 330

Դանիել մարգարե 72, 78, 144, 145, 800, 806, 809, 828

Դավիթ 86, 87, 122, 128, 128—181, 154—161, 172, 178, 188, 189, 228, 229, 320, 326, 331

Դեմոկրիտ 328, 329

Դիոս (Ջևս), Ած₂ 168, 169, 830

Դյուլորին Էդուարդ 319

Դուրյան Նիշե 262, 287, 289, 292, 294—298, 302, 308, 305, 306, 308—313, 316—322, 325, 327, 330

Եզեկիա 124, 125, 321, 322, 324

Եզեկիել մարգարե 78, 79, 308

Եզնիկ (Եզնակ, Եզնկայ, Եզնա) Կողբացի 244, 245, 262, 263, 270, 286—289, 291, 292, 294, 295, 297, 300—302, 304, 307—317, 319—325, 327, 328, 330—339

Եզյան Կարապետ 319

Եղիա մարգարե 58, 59, 84, 85, 308

Եղիուս, Ածք 138, 139

Ենովք 58, 59, 84, 85, 308

Եսայի մարգարե 154—157, 160, 161, 320, 322, 324, 326, 327, 331

Եսալ 134, 135, 140, 141, 322

Եսիողոս 186, 197

Եվա 296, 298, 320

Երեմիա մարգարե 138, 189, 323

Եփեսացի մարգարե 333

Ջաքարիա մարգարե 156, 157

Ջենոն 328

Ջրադաշտ 114, 115

Ջրվան 92—107, 110, 111, 314

Էպիկուր, Էպիկուրյաններ 329

Թարա 168, 169, 308

Թեոդոս Բ. 128, 127, 321

Թոռնյան Թադևոս 262, 288, 296, 297, 301, 302, 307, 310, 311, 335, 336

Թորոսյան Հ. 262, 263, 270

Իսահակ 229, 322, 338

Իսրայել 128, 128, 134, 135, 228, 229

Իսաչատրյան Գ. 286—289, 292—294, 298, 301, 305, 308, 310, 314, 316, 317, 320, 325, 335, 336, 339

Խարաման 116, 117, 192, 198, 310

Խորաշեն 116, 117

Կայեն 243, 249, 340

342

Կորնթոս, Ածշ 320, 337—339

Հովհան արարյալ 305, 320, 337—339

Միջոցներ 188, 189

Միհրդատ 6-րդ 389

Միմասյան Մ. 262

Միսաք, Ածշ 306

Միքայել 76, 77

Մովսես մարգարե 77, 151, 157, 159, 210, 211, 226, 227, 308, 322, 324, 335

Մուրադյան Կիմ 262, 263

Նալյան Հ. 262, 236

Նախապետյան Գաբրիել 262, 287, 296, 302, 309, 318, 332

Նավե, Ածշ, 152, 153, 324

Շմիդտ Յոհաննես 311—313

Որմիզդ 92—119, 314, 318, 319

Որոտման որդիներ 214, 215

Պետրոս առաքյալ 214, 215, 258, 259, 337, 340

Պերիպատեսիկյաններ 327

Պլատոն, պլատոնականներ 182—185, 196, 197, 327, 328, 332, 334

Պյութագորաս, պյութագորականներ 166, 167, 180—183, 327

Պողոս առաքյալ 122, 123, 133, 139, 202, 203, 206, 207, 212—215, 323, 337

Սամվել մարգարե 133, 139

Սասան, սասանյաններ 180, 181, 205, 314, 321, 322

Սատուրն 330

Սեդրաք, Ածշ 306

Սելեկոս Նիկատր 330

Սեմ 308, 329

Սերուք 169, 183, 189, 329

Սողոմոն 130, 131, 321

Սոմունճյան Վ. 362

Ստոիկյաններ 323

Վեբեր Ս. 262

Տաշյան Հակոբոս 262

Տիմոթեոս, Ածշ 136, 137, 323

Տեր-Միմասյան Ե. 315

Տեր-Մկրտչյան Գ. 262, 263, 265—286, 307

Տեր-Պողոսյան Պ. 312

Բեա, Ուրանի և Գեայի դուստրը 163, 169, 330

Թիրան 330

Փավստոս Բուզանդ 299

Փարավոն 134—137

Փեշիկյան Ե. 262, 287—289, 296, 306, 307, 310, 311, 313, 314, 320, 322, 330, 335, 337, 339

Քեշ 315

344

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ադամա 308

Աթեոք 168, 169

Ամտիոք 168, 169, 171, 230, 231, 330

Առաջավոր Ասիա 315

Ասորեստան 320, 321, 325

Ատիկե 329

Աքազյան ապարանք 152, 153, 324

Բաբելոն 80, 81, 306, 321—323, 330

Բուեմոս-Ալրես 290, 298, 299, 304, 308, 335

Գաթալոնի ձոր 152, 153

Գերգեսա 340

Գոմոր 308

Եգիպտոս 228, 229, 324

Ելլադա (Հելլենք) 168, 169

Երևան 262, 263, 286, 315

Երուսաղեմ 86, 87, 220, 221, 230, 231, 287, 337

Զմյուռնիա (Իզմիր) 262, 286—288, 290—310, 312, 314—320, 323, 324, 326, 330,
332—334, 338—340

Էլոնի դաշտ 152, 153

Էջմիածին 315

Թիֆլիզ 262, 287, 288

Իսրայել (Հրեաստան) 320, 321, 326, 327, 337

Իտալիա 327, 330

Խառան 308

Կոստանդնուպոլիս 287, 288, 316

Կրոտոն 337

Հոռոմ 180, 240, 241, 335, 339

Հոսքա երկիր 184, 185, 821, 822
Հումաստում 828

Միջագետք 839

Նիմվե 821

Պաղեստին 821

Պարսկաստան 815, 822

Պոմսոս, Պոմսական թագավորություն 240, 241, 884, 889

Ջիբլաթթարի նեղուց 884

Սամոս կղզի 827

Սատանյան թագավորություն 204, 205

Սերոյիմ 808

Սիդդիմի դաշտ 308

Սինոպ 884

Սողոմ 76, 77, 808

Սև ծով 889

**Վենետիկ 286—288, 291—294, 299, 807, 808—812, 816, 817, 820, 825, 881—884,
888, 889**

Վիեննա 262

**Փարիզ 268, 287, 288, 294, 299—301, 304, 305, 807, 808, 814, 819, 820, 821,
888—889**

Փոքր Ասիա 889

Քաման 308, 888

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Եղծ աղանդոց Եզմըկա, Վարդապետի Կողքացիոյ		Եզմիկ Կողքացու աղանդների հերքումը	
Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն		Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Գ Ի Ր Ք	
Եղծ աղանդոց հեթանոսաց	6	Հեթանոսական աղանդների հերքումը	7
Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ		Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Գ Ի Ր Ք	
Եղծ Քեչիմ պարսից .	92	Պարսից կրոնի հերքումը	93
Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Դ		Ե Ր Ր Ո Ր Դ Գ Ի Ր Ք	
Եղծ կրօնից յունաց իմաստնոցմ	162	Հունական իմաստասերների ու կրօնների հերքումը	163
Գ Ի Ր Ք Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ		Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Ի Ր Ք	
Եղծ աղանդոյն Մարկիոնի	198	Մարկիոնի աղանդի հերքումը	199
Նոյն Եզմըկա վարդապետի խրատք	244	Նոյն Եզմիկ վարդապետի խրատքները	245
Գրաբար տեքստի համարակալված ծանոթագրություններ			262
Աստղանիշ-համարակալումներով աղբյուրներ՝ ըստ աշխարհաբարի			279
Աշխարհաբար տեքստի ծանոթագրություններ			286
Անձնանունների ցանկ			341
Տեղանունների ցանկ			345

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂՄԱՑԻ

ԵՂԾ ԱՂԱՆԻՈՅ

Հրատարակչության խմբագիր՝ **Փ. Մ. Վարդանյան**
Գեղարվեստական խմբագիր՝ **Ն. Ա. Թովմասյան**
Տեխն. խմբագիր՝ **Հ. Հ. Խաչատրյան**
Վերստուգող սրբագրիչներ՝ **Ս. Վ. Ավետիսյան**
Ս. Վ. Ղազարյան

Հանձնված է շարվածքի 16.07.1991 թ.: Ստորագրված է տպագրության 15.12.11/
Չափեր 60×80^{1/16}: Թուղթ № 2: Տառատեսակը՝ «Սովորական»: Տպագրության եղա-
նակը «Բարձր»: Հրատարակչական 18,6 մամուլ: Տպագրական 22,0 մամուլ = 20,46
պայմանական մամուլի: Տպաքանակ 3000: Պատվեր 482: Գինը՝ պայմանագրային:
Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան փ. №1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Ал. Манукяна № 1

Երևանի համալսարանի տպարան, **Երևան**, Արտվան փ. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպագրված է	Պետք է լինի
148	1 ն.	* Իցէ	*) Իցէ
211	4 վ.	«աստված»	(աստված)
218	14 ն.	զաղա	զաղա
229	7 ն.	մատղաղ	մատղաղ
310	12 վ.	երթալ	երթայ
319	12 ն.	Manyus—ն	Mainys—ն
319	11 ն.	էջ 117 Mainys	էջ 117
334	16 վ.	d'Ernik	d'Eznik